

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
«Bolashaq» академиясы
Министерство образования и науки Республики Казахстан
Академия «Bolashaq»

«ЗАМАНАУИ ӘЛЕМДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ»

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

*Материалы
Международной научно-практической конференции*
**«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В
СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»**

**«SCIENCE AND EDUCATION IN THE
MODERN WORLD»**

The materials of the international scientific-practical conference

Том 1

Қарағанды – Караганды - Karagandy
«Болашақ-Баспа»
2023

«Заманауи әлемдегі ғылым мен білім» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ. 2023.- 348 бет.- 1 том.

ISBN 978-601-273-381-5

Аталған жинаққа «Bolashaq» академиясында 2023 жылдың 28 сәуірде өткен «Заманауи әлемдегі ғылым мен білім» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары енгізілген.

Бұл материалдар ғылым саласында әртүрлі проблемаларды қарастырады және ЖОО оқытушылары мен ғылым саласындағы қызметкерлердің және жас ғалымдардың кең ауқымды ғылыми еңбектерін қамтиды.

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚА:

- Рысмагамбетова Г.М. - «Bolashaq» академиясының ректоры, з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
- Серимов Е.Е., з.ғ.к. доцент
- Смагулова Г.С., ғылыми зерттеулер, ізгілік педагогика және педагогикалық тәлімгерлік орталығының маманы.
- Кабжанов А.Т., з.ғ.к., профессор
- Сембиев Қ.З., фил.ғ.к., профессор
- Газиханова Ж.Г., PhD докторы, доцент

1 Абдрахманов Р.Х. п.ғ.м. доцент

2 Әбілжан А.Б. п.ғ.м. аға оқытушы

• З. Малдыбаев А.М., з.ғ.к. доцент

1. Утяев А.Ф., ф.ғ.к., доцент, БашМУ Стерлитамак филиалы деканының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары (Ресей)

2. Глухова В.И., э.ғ.к., доцент, Остроградский атындағы Кременчуг ұлттық университетінің бухгалтерлік есеп кафедрасының меңгерушісі (Украина)

Материалы международной научно - практической конференции «**Наука и образование в современном мире**». – Қарағанды: РИО «Болашақ-Баспа» 2023.- 348 стр.- 1 том

В настоящее издание вошли материалы международной научно - практической конференции «**Наука и образование в современном мире**» 28 апреля 2023 года в Академии «Bolashaq». Они отражают проблемы различных отраслей науки и рассчитаны на широкий круг научных работников, преподавателей вузов и молодых ученых.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

- Рысмагамбетова Г.М., ректор к.ю.н., ассоциированный профессор.
- Серимов Е.Е. к.ю.н., доцент
- Смагулова Г.С., специалист центра научных исследований, гуманной педагогики и педагогического наставничества.
- Кабжанов А.Т., к.ю.н., профессор
- Сембиев К.З., к.фил.н. профессор
- Газиханова Ж.Г., доктор PhD, доцент

1. Абдрахманов Р.Х., м.п.н. доцент

2. Әбілжан А.Б., м.п.н. старший преподаватель

3. Малдыбаев А.М., к.ю.н., доцент

1. Утяев А.Ф., к.фил.н. доцент, зам.декана по научной работе Стерлитамакского филиала БашГУ (Россия)

2. Глухова В.И., к.э.н., доцент, зав.кафедрой учета и финансов Кременчугского национального университета им.М.Остроградского (Украина)

Materials of the international scientific - practical conference «**Science and education in the modern world**». - Karagandy: EPD "Bolashak-Baspa" 2023.-348 pages – 1st volume.

This publication includes materials from the international scientific and practical conference "**Science and Education in the Modern World**" which was held on April 28, 2023 at the Bolashaq Academy. They reflect the problems of various branches of science and are designed for a wide range of scientists, university professors and young scientists.

EDITORIAL TEAM:

- Rysmagambetova G.M., Rector PhD in Law, Associate Professor.
- Serimov E.E. PhD in Law, Associate Professor
- Smagulova G.S., specialist of the Center for Scientific Research, Humane Pedagogy and Pedagogical Mentoring.
- Kabzhanov A.T., Ph.D., Professor
- Sembiev K.Z., Ph.D. Professor
- Gazikhanova Zh.G., PhD, Associate Professor

1. Abdrakhmanov R.Kh., M.Sc. assistant professor

2. Abilzhan A.B., Master of Science Senior Lecturer

3. Maldybaev A.M., Candidate of Law, Associate Professor

1. Utyaev A.F., Candidate of Philology, Associate Professor, Deputy Dean for Research, Sterlitamak branch of BashGU (Russia)

2. Glukhova V.I., Candidate of Economics, Associate Professor, Head of the Department of Accounting and Finance, Kremenchug National University named after M. Ostrogradsky (Ukraine)

**ТІЛ БІЛІМІ МЕН ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ
ЖАҢА БАҒЫТТАР**

**НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ
И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

**NEW DIRECTIONS IN LINGUISTICS AND
NATIONAL LITERATURE**

Абдиназимов Ш.Н.
филология илимлериниң докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Нөкис қаласы, Өзбекстан Республикасы
shamshetdin.abdinazimov@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ – ТИЛ БИЛИМИНИҢ ЖАҢА ТАРАҰЫ

Мақалада тил билиминде лингвокультурология тараўының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўи, тил ҳәм мәдениятқа байланыслы мәселелер баянланған. Лингвокультурология бойынша В. Гумбольдт, К.Фосслер, Э.Сепир, Г.Винокур, Э.Бенвенист, А.Т.Хроленко, Н.Ф.Алефиренко, В.Воробьев т.б. илимпазлардың мийнетлерине шолыў жасалған. Илимпазлардың тил ҳәм мәденият байланысын үйрениўдеги көзқараслары берилген. Қарақалпақ тил билиминдеги дәслепки изертлеўлерге тоқтап өтилген.

Соңғы жыллары культурология туўралы көплеген мақалалар жазылмақта. Бул тәбийғый жағдай, себеби мәденият инсан ҳәм жәмийеттиң тийкарғы белгилериниң бири. Бул белги халықтың жәмийетлик ҳәм руўхый турмысында ҳәр түрли көринисте жүзеге асады. Инсан ҳәм жәмийет турмысында тил мәденияттың жасаў формасы, халықтың мәдени мийрасы сыпатында әхмийетли орын ийелейди.

Усы көзқарастан қарағанда илимниң арнаўлы бағдары сыпатында культурологияның қәлиплесиўи ҳәм тез пәт пенен раўажланыўи нызамлы кубылыс.

Белгили рус тилшиси Г.О.Винокурдың төмендеги пикири бул мәселени тереңирек түсиниўде әхмийетли орын ийелейди: Тилди изертлеўши ҳәр бир тилши <...> ўақыттың өтиўи менен сол мәденияттың изертлеўшисине айланады, өзи таңлаған тил сол мәденияттың өними есапланады [1.211]. Тилдиң тәбияты, тилдиң халықтың дәретиўшилиги психологиясы ҳәм мәдениатына тәсир етиўи туўралы өз ўақытында И.Гердер көрсетип өткен еди. Ол өзиниң 1770-жылы жазылған «Тилдиң пайда болыўы ҳаққында трактат» мийнетинде инсанның төрт фундаментал феноменин көрсетеди: тил, мәденият, жәмийет ҳәм миллий руўх. Тил өзиниң келип шығыўы жағынан мәденият пенен байланыслы ҳәм жәмийет пенен бирге жетилисип барады. Тилдиң мәденият ҳәм жәмийет пенен органикалық байланысы оны миллий руўхтың әхмийетли компоненти екенлигин тәмийинлейди. Гердер ҳәр бир тилде сол халықтың санасы ҳәм характери көринетуғынын айтады [2].

В.Гумбольдт 1795-жылдан баслап «салыстырмалы антропология» идеясы - ҳәр қыйлы халықлардың руўхый дүньясының өзгешелигин анықлаў мақсетинде олардың тилин салыстырмалы үйрениў идеясы менен шуғыллана баслады. Тилди изертлеў инсан ҳәм халықтың характериниң сырларын ашыўға алып баратуғын тийкарғы жол. 1804-жылы В.Гумбольдт Ф.Вольфқа жазған хатында төмендеги пикирди билдиреди: «Дүньяның барлық көп түрлилиги, оның руўхый дүньясының ең жоқары ҳәм терең тараўларын тил арқалы аңлаўды анықладым» [3.-С.6]. Гумбольдт ушын тил инсанды қоршаған объектив дүнья менен оның ишки дүньясы ортасында жайласқан дүнья есапланады.

Тилши илимпазлардың ишинде америкалы Эдуард Сепир (1884-1934) «Тил ҳәм мәденият» машқаласын терең үйренеди. Сепирдиң пикиринше, мәденият бизиң турмыс тәрзимизди көрсететуғын әмелий тәжирийбе ҳәм идеялардың ата-бабаларымыздан кейинги әўладқа өтетуғын социаллық мийраслар. Ол өзиниң мийнетиниң және бир жеринде, мәденият – бағалықлардың таңлап алыныўының жәмийет тәрәпинен әмелге асырылыўы деп жазады. Ол мәдениятты минез-қулық пенен теңлестиреди, бул екеўи де

символлар арқалы көринеді. Тил бұрын пайда болған ба ямаса мәдениет бұрын пайда болған ба деген сорауға Сепир тил дәслеп пайда болған, тил арқалы мәдениет қәлиплеседі, тил арқалы мәдениет жүзеге шығады, яғни бул қалатта тил форма хызметін атқарады, мәдениет мазмун, субстанция есапланатуғынын көрсетеді. Бул пикирди кейін ала мәдениеттаныушы Ю.М.Лотман да қоллап-қууатлайды. Соның менен бирге Сепирдің пикиринше, тил социаллық хәм мәдений рауажланыудың жемиси. Этнолог К.Леви-Строс бул қарама-қарсылықты төмендегише шешеді: Тил-мәдениеттің бөлими, оның жемиси, соның менен бирге оның дәреги [4]. Тил мәдениеттан ажыралған қалда жасамайды, ал белгили бир аймақта белгили бир дәуірде жасап атырған халықтың мәдениетінің әхмийетли бөлимін курайды. Тил ата-бабалар тәрәпинен дәрәтилген көркем өнерлерге салыстырғанда улыуа халық характери менен ажыралып турады. Хәр қандай мәдениет тил арқалы жүзеге асады. Сепир тил мәдениеттің қатаң социалласқан бөлими деп жууақ жасайды [5]. Тил менен мәдениет ортасында қандай улыуамалық белгилер бар? Бириншіден, сөйлеу де, мәдениет та концептуаль таңлап алыуды талап етеді. Екиншіден, тил хәм мәдениет бир-бири менен тығыз байланыссы. Сепирдің пикиринше, жәмийеттің хәрәкети хәм ойлау дәрежесине қарап мәдениетін анықлау мүмкин, тили оның қалай ойлауығынына қарап анықланады.

Тил хәм мәдениет бир-бирине тәсир етеді, тилдеги сөзлер арқалы халықтың мәдениеті узақ дәуірлер дауамында сақланады, келеси әуладқа мийрас етип жеткериледі. Сепирдің көрсетуінен халықтың мәдениеті нақыл-мақаллар, ырым, толғау-термелеринлер, мифлер, теңеулер, метафоралар, шежирелерде сақланады. Тиллердің хәр қыйлылығы-мәдениетлердің хәр қыйлылығының белгиси. Тиллер хәм мәдениетлердің рауажланыуын бири-бирине салыстырып болмайды, олар байланыссыз процесс. Тиллик өзгерислерге салыстырғанда мәдениеттағы өзгерислер тез пәт пенен жүзеге асады. Жәмийеттің мәдений тұрмысындағы кескин өзгерислер тиллик өзгерислердің тезлесуіне алып келеді. Сепир мәдениет тарауындағы өзгерислер сапалы түрде әмелге асырылған хәрәкетлердің нәтижесі, ал тиллик өзгерислер сана хәм ерк тәрәпинен қадағаланбайтуғын нәзик психологиялық процесс екенлигин көрсетеді. Мәдениет тил арқалы сәуленіп, басқаларға жеткерилсе де тил формалары менен оған хызмет ететуғын мәдениет формалары ортасында әпиуайы сәйкеслик жоқ. Хәр қыйлы тиллер де сөйлеуші халықлар да бир қыйлы мәдениет болыуы мүмкин. Сөзлик-деп көрсетеді Сепир, - белгили дәрежеде халықтың мәдений дәрежесін өзінде сәулендиреді. Сөзлик тилдің мәнилик тәрәпи сыпатында барқулла сол жәмийеттің мәдений дәрежесін сәулендиретуғын символлар түрінде көринеді.

1941-жылы рус лингвисти Г.О.Винокурдың (1896-1947) «Тил тарихы ұзыпалары хақында» деген мақаласы жәрияланды. Бул мақалада тил хәм мәдениет машқаласына байланыссы лингвокультурологиялық концепциясы баянланды: «Тил адамзат мәдениетінің жемиси хәм жасау шәрти».

Адамзаттың мәдений рауажланыуының улыуамалық нызамлары адамзат тилинің нызамлары менен жергиликли шараятларға байланыссы өзине тән, түрде сәйкес келеді сонлықтан хәр бир конкрет мәдениеттің тарихы хәм тили басқалардан өзгешелініп турады, оларға уқсамайды. Тил халықтың мәдений рауажланыу басқышларындағы көринислерди өзінде сақлайды. Тил халықтың мәдений-тарихый рухый дәрәтиушилигинің жемиси, жазу, илим, көркем-өнер, мәмлекетлик басқару, хуқық, мораль менен қатар турады, бирақ соның менен бир уақытта ол айрықша орынды ийелейди, барлық басқа мәдений өзгерислердің пайда болыуына шараят жаратып береді. Жоқарыдағы билдирілген пикирден тил тарихы-мәдений-тарихый илим екенлиги көринеді.

Тил сол халықтың тарихы хәм мәдениеті бир-бири менен тығыз байланысқан, сонлықтан да оларды комплексли үйрениу зәрүр. Тилши илимпаз тилди изертлеу арқалы халықтың мәдениеті хәм тарихын үйренеді. Халықтың мәдениетін изертлеуші тиккелей ямаса қосымша рәуиште халықтың тилин изертлеуге мәжбүр болады.

Белгили француз тилшиси Э.Бенвенист (1902-1976) тилдеги антропоцентристлик принципти қәлиплестиреди: тил объектив дүнья туўралы инсанның өлшеми тийкарында пайда болған хәм бул масштаб тилдиң шөлкемлесиўи нәтийжесинде тастыйықланған, демек соған сәйкес тил үйренилиўи тийис. Оның «Улыўма лингвистика» мийнетиниң тийкары бәлими «Адам тилде» деп аталады, соңғы бәлими «Лексика хәм мәденият» деп аталады. Онда сөз лингвокультурологиялық көзқарастан шеберлик пенен баянланған [6].

Тил хәм мәденияттың байланыслы туўралы академик Н.И.Толстой (1923-1997) тәрәпинен бахалы пикирлер билдирилген. Оның пикиринше мәденият, әсиресе халықлық мәденият пенен тилдиң қатнасын пүтинлик хәм оның бәлими қатнасына салыстырыў мүмкин. Тил мәденияттың компоненти ямаса мәденияттың қуралы сыпатында қабыл етилиўи мүмкин, соның менен бир ўақытта тил мәдениятқа салыстырғанда автоном (ғәрезсиз), сонлықтанда мәденият оның менен тең дәрежеде қаралыўи керек. Конкрет миллий мәденият пенен конкрет тилди салыстырыў олардың системасы хәм структурасында айырым изоморфизм (уқсаслық) бар екенлигинен дәрек береді. Мәденияттың структурасының тилдиң структурасы менен уқсаслығы еки объектте де жанрдың стили қубылысы, синонимия, омонимия, полисемия фактерин көриў мүмкин. Мәденияттың тарийхында тилдиң тарийхындағы сыяқлы өз-ара тәсир, мәденияттың қатламларға бәлиниў процесі гезлеседи. Барлық халықлық мәденият диалектлик мәденият, сонлықтанда халықлық тилдиң диалектлерге бәлиниўине сәйкес келеди [7.С.15-26].

Хәзирги ўақытта «Тил хәм мәденият» машқаласы хәр қыйлы аспектлерден үйренілмекте. Тил айырым изертлеўлерде минез-қулықтың социаллық қатламлық стереотиплесиўиниң қуралы, кодластырыў системасы хәм мәдений-семантикалық информацияны жеткеріў қуралы сыпатында үйренілмекте. Айырым мийнетлерде тилдиң дәслепки функциясы жәмийеттиң мәдений дифференцияласыўына байланыслы болғаны туўралы илимий пикирлер билдириледі. Кейин ала этникалық функциясы актуал болды хәм жәмийеттиң социаллық дифференцияласыўи әхмийетли болғанына дыққат аўдарылды. ХХІ әсирдиң басында тил хәм мәденият машқаласы тил ҳаққында илимниң орайлық тийкары бағдарларының бирине айланды. Хәзирги лингвистиканың антропологиялық бағдары когнитив хәм культурологиялық аспектлерде раўажланбақта. Бурынлары тил хәм мәденияттың байланысы туўралы айырым пикирлер билдирилген болса, хәзир бул байланыс арнаўлы түрде үйренілмекте.

Тил билиминде В.Н.Телия, А.Бежбицкая, Н.С.Трубецкой, В.Маслов, В.Воробьев, А.Т.Хроленко, Н.Ф.Алефиренко, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, С.Е.Никитина, Е.Ф.Тарасов, Д.Худайбергенова х.т.б. бул тараўға байланыслы мийнетлери дәретилди [8]. Бул мийнетлерде лингвокультурологияның тил билиминиң жаңа тараўи екенлиги, лингвокультурологияның тийкары категориялары анықланып, әлемниң тиллик картинасы, тил-мәденият-инсан-этнос, миф, фразеологизм, метафора, символ, нақыл-мақалларды лингвокультурологиялық изертлеў жұмыслары жүргизилмекте.

Қарақалпақ тил билиминде англис тили менен қарақалпақ тилин салыстырмалы бағдарда изертлеўге бағышланған айырым диссертацияларды есапқа алмағанда лингвокультурологиялық аспекттен изертленген жұмыслар дерлик ушыраспайды [9].

Солай етип, ХХ әсирдиң 90-жыллары тил билиминде жаңа бағдар лингвокультурология қәлиплести. Илимпазлардың изертлеўи соны көрсетеди: тил менен мәденияттың байланысы әпиўайы байланыс емес, тил мәденияттың баўырында өсип өнеди хәм өзінде мәдениятты сәўлелендиреди. Тил соның менен бирге, мәдениятты дәретеди, раўажландырады хәм оны текстлер түринде сақлайды. Тилдиң жәрдемінде материаллық хәм руўхый байлықлар дәретиледи. Усы идеялар тийкарында жаңа бағдар лингвокультурология пайда болды. Лингвокультурология лингвистика хәм культурологияның шегераласқан жеринде қәлиплести, ол халық мәдениятының тилдеги сәўлелениўин изертлейди.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Винокур Г.О. О задачах истории языка // Избранные работы по русскому языку. -М., 1959.
2. Гердер И.Г. Избранные сочинение. -М.:ГИХЛ, 1959.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. -М, 1984.
4. Леви-Строс К. Структурная антропология. -М. 1985.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. -М. 1993.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М. 1974.
7. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. –М.: Индрик, 1995.
8. Бежбицкая А. Язык. Культура. Познание. -М, 1997; Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании языка как иностранного. -М. 1990; Никитина С.Е. Культурно-языковая картина мира в тезаурусном описании (на материале фольклорных и научных текстов): Дисс. б виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук. -М. 1999; Трубецкой Н.С. История, Культура, Язык. -М. 1995; Хроленко А.Т. Лингвокультуроведение. -Курск, 2000; Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: 1996; Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. -М.: Наука, 2009; Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. -М: Флинта, 2014, -288 с; Воробьев В.В. Теоретические и прикладные аспекты лингвокультурологии: Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. -М. 1996; Тарасов Е.Ф. Язык и культура: методологические проблемы // Язык-Культура-Этнос. -М.: Наука, 1994; Худайбергенова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. -Т.: ФАН, 2013.
9. Утешова З. Лингвокультурологический аспект методики обучения речевому этикету на иностранном языке (в условиях школ Республики Каракалпакстан): Автореф.дисс. на соискание ученой степени канд.пед.наук. -Ташкент. 2009; Қдырбаева Г. «MAN»-«ADAM» концептосфераси бирликларининг лингвомаданияи ва лингвокогнитив хусусиятлари (Инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида). Филология фанлари буйича фалсафа доктори (Phd) диссертациясы автореферати. -Тошкент, 2017. 22 с.

Абдиназимов Ш.Н.

Лингвокультурология – новая отрасль языкознания

В статье говорится о вопросах языка и культуры, а так же о формировании и развитии лингвокультурологии. Проведён обзор научных трудов В. Гумбольдта, К.Фосслера, Э.Сепира, Г.Винокура, Э.Бенвениста, А.Т.Хроленко, Н.Ф.Алефиренко, В.Воробьева и других учёных. Даны точки зрения касательно изучения связи языка и культуры. Кроме того, автор остановился на первых исследованиях в каракалпакском языкознании.

Abdinazimov Sh.N.

Linguoculturology is a new branch of linguistics

The article deals with the issues of language and culture as well as the formation and development of linguoculturology. Scientific works of V. Humboldt, K. Fossler, E. Sepir, G. Vinokur, E. Benvenist, A.T. Khrolenko, N.F. Alefirenko, V. Vorobyov and other scientists are reviewed. Points of view of the scientists regarding the study of the connection between language and culture are given. In addition, the author focused on the first studies in Karakalpak linguistics.

Латыпов Ф.Р.

к.т.н., доцент

Уфимский государственный нефтяной технический университет,
г. Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

ve110@yandex.ru

ДРЕВНЕЙШИЙ ТЮРКСКИ СУБСТРАТ В ЯЗЫКЕ ГЕТО-ДАКО-ФРАКИЙСКИХ НАДПИСЕЙ

В статье рассматривается древнейший тюркский субстрат в языке гето-фракийских надписей, найденных на территории Румынии в монастыре Синая. Отмечены тюркизмы и лексико-грамматические особенности предполагаемого в тексте языка фракийского племени бессиев.

Ключевые слова: Субстратная пратюркская лексика в древних языках Балкан.

С самого начала формулировки исходных позиций алтайской гипотезы происхождения большой группы азиатских языков, куда были включены и тюркские языки (начиная со значительно политизированных наукообразных опусов пленного офицера шведской армии Филиппа-Йогана Страленберга (1730 г.), находившегося в ссылке в Тобольске и глубоко не вникавшего в суть большей части языков, о которых он писал), наметился и продолжал нарастать диссонанс с множеством фактов, противоречащих этой гипотезе. В частности:

- Ветхий Завет священного писания христиан Библия, устами мифических прорицателей, напрямую сообщает о том, что самые ранние тюрки **togar(ma) /tag-ar(ma)** (последователи некоего мудреца *Тага*) с начала II тыс. до н.э. проживали в Ливане, Сирии, Закавказье. В конце XX века многие исторические факты, изложенные в Библии, получили археологические подтверждения своей достоверности;

- для существования условий зарождения како-либо языковой семьи, согласно представления современной науки, Горный Алтай должен быть центром освоения новых технологий (например, для ранних тюрков характерно широкое использование конного транспорта и раннее освоение технологий выплавки и обработки железа), скопление большого количества народа, иметься экосистема способная прокормить значительные массы населения, перекрестие мировых торговых путей [5]. Ничего такого на Алтае нет и не было. Исследователями отмечается «количественная незначительность древнетюркских курганов на территории Алтая» [2], это лишь удаленное место захоронения элиты номадов. Обряды тюрков первого тюркского каганата, по описанию византийских авторов (Менандр и др.), имеют древнее западное происхождения, зафиксированное ранее у причерноморских скифов и киммерийцев [9];

- анализ ДНК и образцов материальной культуры (одежды, оружия, конских повозок) в захоронениях самых ранних гуннов (IX в. до н.э., Нойон-Ула в Северной Монголии), выявил их сирийское происхождение [7];

- фронтальное сопоставление основных лексических групп тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков, осуществленное в 1950-70 гг. показал такой низкий процент совпадений, что согласно лингвистическо-статистической теории «существование алтайского праязыка отодвигается за приемлемые хронологические границы» [1].

Учитывая отмеченные обстоятельства, с середины 1970-х годов мы начали поиск древнейших тюркских языков и текстов, составленных на них совсем в другом месте – там, куда они могли бы явиться увлеченные общей волной миграций с Восточного

Средиземноморья – Сирии. Необходимое скопление народа и средств их пропитания, развитие технологий и перекрестие торговых путей нам видится в Убейдской археологической культуре Ближнего Востока. Но дивергенция населения, представляется, происходила сразу по четырем направлениям света. И восток отнюдь не был главным из этих направлений. Основной миграционный поток, по данным генетики [15] был направлен на запад по южному побережью Европы, по островам Средиземного моря, по северному побережью Африки вплоть до Атлантического океана с выходом на Пиренейский полуостров [12, 13].

Обратив внимание на явные тюркизмы в языке этрусского текста *золотых пластин из Пирг* недалеко от Рима (это этрусско-финикийская билингва, ранее расположенная на входе в приморский этрусский храм), в 1977 году мы приступили к разработке нового метода дешифровки этрусских текстов на основе фоноэволюционной пратюркской (происхождением с Древнего Ближнего Востока) гипотезы [6].

Старые методы дешифровки древних текстов на основе классических реконструкций лексем методом синхронных срезов и среднеарифметического интерполирования по доминантным признакам уже к тому времени показал всю свою несостоятельность. Поэтому реальные фоноэволюционные механизмы исторической девиаций звуков в тюркских языках, совместно с медиками, нами были получены при изучении работы речевого центра мозга тюркоязычных аудиторов [6, 9, 11].

В конце 1979 году, наш метод дешифровки ПЭКФОС («последовательное этимологическо-комбинаторное приближение с фонетической обратной связью») был доведен до рабочего состояния, и мы приступили к переводу этрусских и минойских текстов [6, 9].

В 1980 году на основе метода ПЭКФОС нами был выполнен дословный перевод более 2/3 самого протяженного (около 1150 слов) этрусского текста Загребской мумии (в одной из классификаций он обозначается как TLE 1), нанесенного на льняные бинты забальзамированного тела молодой этрусской девушки (в тексте *xiś cis* «молодая девушка» ~ казан.-тюрк. (КТ) *яш кыз*) по имени Клементина [6, 10], аристократического происхождения (*zatlexne zate* «из благородного рода» ~ КТ *затлыклы заты*), принесенной в жертву Богу **Tin gir** (тюрк. *Тенгри*) в IV в. до н.э. вблизи города Фивы в Среднем Египте. Человеческое жертвоприношение был основным обрядом этрусской религии. Еще в раннем средневековье его практиковали волжские булгары (по сообщениям арабских путешественников они вешали на деревьях самых просветленных людей), ранние турки-османы.

Полученные результаты дешифровки текста Загребской мумии нами были доложены в 1982 году на IX всесоюзной конференции по диалектологии тюркских языков в Баш.гос.ун-те в Уфе и, через год, на всесоюзной конференции по этрускологии в Гос.Эрмитаже в Ленинграде [3].

В 1987 году, в лабораториях Австрии, Словении, Хорватии было проведено комплексное физико-химическое исследование тела и пропитанных бальзамирующими веществами бинтов Загребской мумии. В августе 1988 года мы посетили Загребский археологический музей, куда неделю назад поступил свежий отчет по проведенным исследованиям. Ознакомление с материалами этого отчета и визуальный осмотр тела мумии сразу выявили ряд фактов, предсказанных нами за 7 лет до того. Об этом мы доложили на международном этрускологическом коллоквиуме в Москве, в ГМИИ им. А.С. Пушкина в 1990 году [4]. Таким образом, в 1988 году разработанный нами метод дешифровки древних текстов ПЭКФОС получил вещественные доказательства своей верификативности.

В начале 2020 года наше внимание привлекли гравированные гето-фракийские надписи в так называемом кладе золотых пластин «Сантти даков», публикацию которых в Интернете начала Румыния [14].

При изучении пеласгско-тирренских и минойских надписей Восточного Средиземноморья стало очевидным то, что локальные диалекты древнегреческого языка в Аттике (в наших переводах пеласгск. **ati** «отец», **attic** «отечество», **anei** «мать») испытали значительное влияние, предшествующих появлению греков на Балканах, местных пратюркских языков [6, 8].

Этот факт наличия заметного пратюркского субстрата во всех индоевропейских языках Балкан, дал нам надежду на то, что это обстоятельство может стать для нас важной теоретической опорой и при анализе гето-фракийских текстов на золотых пластинах из Румынии («гето-тракийские из Румынии» – ГТР).

Самоназвание даков **daxo** и фракийцев **trak** (в текстах ГТР) созвучны наименованиям самых ранних тюрков в Библии **tag-** и макроротному этрусков в тексте TLE 1, иберов, ретов, сардов, пицен - **tarc** [9, 12, 13]. Местопребывание племен *гетов* (ныне это территории Молдовы, Буджакской степи Румынии (где живут родственные ногайцам и казахам «буджакские татары»)), в античные времена называлась Малой Скифией.

На рис. 1 мы приводим фоторепродукцию бронзовой головы одрисского царя Сеута (Севта) III из Казанлыка (IV в. до н.э.) и круглого диска из коллекции ГТР с надписью ГТР-10 [14].

Рис. 1 Фоторепродукции бронзовой головы одрисского царя Сеута (Севта) III из Казанлыка (IV в. до н.э.) и круглого диска из коллекции ГТР с надписью ГТР-10.

Используя метод ПЭКФОС нам удалось перевести 12 текстов из коллекции ГТР. Судя по нашим переводам, большая часть из них посвящена описанию сражений гето-фракийских племен с римлянами, часть текстов касается организации похорон каких-то царей (**sar**), небольшая доля текстов посвящена совершенствованию сексуальных технологий и имеет теологическую окраску [14].

Далее мы приводим таблицу лексических соответствий слов из текстов ГТР, западно-пратюркских (на наш взгляд) языков – минойского, этрусского, иберийских, казанско-тюркского и казахского языков.

Таблица лексического соответствия сравниваемых языков

№ п/п	Гето-фракийск. из текстов ГТР [14]	Минойск. [6]/ этрусск. [9]/иберийск. [12]	Казанск.-тюрк./ казахск.	Значение
1	on	uno /un / on	un /on	«10»
2	bir	pr /pr / beí	ber' /bir	«1»
3	sneo	sn /sn / san	sanau / sanau	«счѐт»
4	oteo	atta / ateí /ate	ati / äke (ata)	«отец»
5	aneo	anna /anei/ ane	ani / ana (šeše)	«мать»
6	tropo	trmōs/turmś/tormoss	tōrmyš / ömir	«жизнь»
7	gesio	heše / ceše / gesi	keše / adam (kisi)	«человек»
8	el	äl /el / gol	qul / qol	«рука»
9	ax	ax /acna / ag	ıaq / žaq	«сторона»
10	tamaro	tamr / tamur / timur	timer' / temir	«железо»
11	bisika	tatu / thesic / bizik	bizäk / bizendiru	«украшение»
12	ser	zero /zer / šir	jir' / žer	«земля»
13	den	ten / thenθ / tend	tän' / dene	«тело»
14	boy	θu / θui / boi	bu / bül	«вот этот»
15	коро-	cap- / cap- / kap-	kap- / žap-	«покрывать»
16	mate	mate- /mate- / mate-	mätäkläü / ken aukmnan laqtyru	«метать с размаха»
17	aθ-	at- / aθ- / at-	at- / laqtyru	«бросать»
18	zot-	zat- /zat- / zat-	zat- / alyp žuru	«проводить»
19	tal-	tal- / tal- / tal-	tal- / tañerten tögilu	«утомляться»
20	dab	tap / θap / dap	tap / däl, qala	«точно, как»

В исследованных текстах выделен палеотюркский языковой субстрат. По приблизительной оценке, как по представительству в объеме лексики, так и по грамматическим формам, в изученных текстах он достигает 60 %, хотя в целом, рассматриваемый тип языка нельзя отнести к разновидности тюркских языков. Он более соответствует пиджин-языковому состоянию. Причем часть лексики (этнонимы, словосочетания общественно-политического плана и др. – до 20% всего объема текстов), являются общим лексическим фондом для всех этнически групп региона (геты, фракийцы, римляне и др.). Обнаруживается и лексика с восточно-семитской языковой основой, что говорит о глубоких исторических связях с Древним Ближним Востоком.

Исходя из событий описываемых в ряде военных текстов ГТР они относятся ко II в. до н.э. – II в. н.э. То есть это образец позднего гето-фракийского языка (по сравнению с языком приписок на предметах из царского захоронения фракийцев в Казанлыке, относящегося примерно к IV в. до н.э.).

Особенностью гето-фракийского языка, представленного в коллекции ГТР, является обилие постпозиционного форманта -o в окончаниях существительных, а также прилагательных, наречий и даже предлогов. Аналогичное реликтовое явление сохранилось, на наш взгляд, в болгарском языке, впитавшем в себя фракийское языковое наследие. Некоторые глоссы текста ГТР очень близки в соответствующим релевантам из болгарского языка, например, в ГТР-4 **malho** «немногие, некоторые» ~ болгарск. *малко* «немного». К другим балканизмам в языке ГТР можно отнести отсутствие склонений существительных, отсутствие инфинитива глаголов, наличие у глаголов *пересказательного* наклонения [14] в виде частицы **de** (который напоминает отсоединившийся аффикс глаголов прошедшего неопределенного времени в этрусском

и тюркских языках). Вообще, наблюдаются рефлексы отхода от постпозиционной агглютинативности и перехода к аналитическим формам построения предложений.

Что касается тюркского субстрата, то, видимо, благодаря обилию социальных потрясений, политических пертурбаций и контактов гето-фракийцев с иноязычными племенами, язык ГТР сильно развился в фонетическом плане, по сравнению с наиболее древними формами в этрусском языке. Поэтому, в фонетическом плане, он стал наиболее близким к соответствующим формам иберийских языков (см. Таблицу).

Список использованных источников:

1. *Большой энциклопедический словарь: Языкознание. М.: Науч. изд. «БРЭ», 2000. С. 28.*
2. *Досымбаева А. История тюркских народов: Традиционное мировоззрение тюрков. Астана-Алматы: «Service Press». 2003. 250 с.*
3. *Латыпов Ф.Р. Пратюркские черты этрусского языка в связи с ностратической теорией // Кратк. тез. докл. науч. конф.: Древние культуры Евразии и античная цивилизация. Л-д: Изд. Гос. Эрмитажа, 1983. С. 55-57.*
4. *Латыпов Ф.Р. Загребская мумия – возможный свидетель апофеоза этрусского обряда человеческого жертвоприношения (результаты обследования тела мумии в 1988 г. в сопоставлении с пратюркским чтением текста пелены в 1981 г. // Тез. докл. Междунар. коллоквиума: Этруски в их связи с народами Средиземноморья. Миф. Религия. Искусство. М.: ГМИИ им. А.С. Пушкина. 1990. С. 42-44.*
5. *Латыпов Ф.Р. Характер взаимодействия и исторической дифференциации языковых уровней тюркских языков в процессе эволюции с пратюркских времен // Тез. докл. науч. конф. фак-та романо-германской филологии Баи. гос. ун-та: Сопоставительное изучение языков. Уфа: Изд. БашГУ, 1998. С. 47-48.*
6. *Латыпов Ф.Р. Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. Уфа: Китап, 1999. 276 с.*
7. *Латыпов Ф.Р. Факты шумерского языка как основного пратюркского субстрата, участвовавшего в формировании пратюркских языков Древнего Ближнего Востока. Уфа: Полиграфдизайн, 2009. 68 с.*
8. *Латыпов Ф.Р. Тирренские (балкано-эгейско-малоазийские) пратюркские заимствования в древнегреческом языке // Сб. науч. статей. Якутск: Изд. ИГИ и ПМНС СО РАН, 2013. С. 98-101.*
9. *Латыпов Ф.Р. Общие сведения, основные группы слов и дословные переводы крупнейших этрусских текстов на русский, английский и итальянский языки. Уфа: Полиграфдизайн, 2014. 152 с.*
10. *Латыпов Ф.Р. Фрагменты текста Загребской мумии об обряде человеческого жертвоприношения (IV в. до н.э., Египет): Тайные замыслы этрусской элиты // Проблемы востоковедения, 2014. № 3. С. 85-91.*
11. *Латыпов Ф.Р. От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) к дешифровке древних текстов на пратюркских языках Запада // Матер. междунар. науч.-метод. конф. «VIII Оразбаевские чтения: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования». Алматы: «Казак университеті», 2016. С. 434-439.*
12. *Латыпов Ф.Р. Иберийские языки Древней Испании – результат ускоренного фонетического развития некоторых пратюркских языков Западного Средиземноморья. Уфа: Полиграфдизайн, 2016. 152 с.*
13. *Латыпов Ф.Р. Хороший конь и мастерство воина – главные приоритеты в повседневной жизни потомков древних кочевников Евразии на Пиренейском полуострове // Сб. науч. стат. материалов междунар. конф.: Диалог культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации*

общественного сознания: Древний мир. Средневековье, Новое и Новейшее время. Алматы-Екатеринбург: Изд. Ин-та Фир КН МОН РК, 2021. С. 28-37.

14. Латыпов Ф.Р. Мир гето-дако-фракийцев, отраженный в надписях на золотых пластинах из Синая (перевод 12 текстов «Сантис даков» на основе метода дешифровки ПЭКФОС). Уфа: Полиграфдизайн, 2022. 76 с.

15. Burger J., Kirchner M., Bramanti B., Haak W. and Thomas MG. (2007). Absence of the lactose-persistence associated allele in early Neolithic Europeans // Proc. Natl. Acad. Sci. USA. 104. P. 3736-3741.

Латыпов Ф.Р.
ТІЛДЕГІ ЕҢ КӨНЕ ТҮРКІ СУБСТРАТЫ
ГЕТО-ДАКО-ФРАКИЯ ЖАЗУЛАРЫ

Мақалада Синай монастырында Румыния аумағында табылған гето-Фракия жазуларының тіліндегі ең көне түркі субстраты қарастырылған. Мәтінде болжанған Фракиялық Бесси тайпасының түркі тілдері мен лексикалық-грамматикалық ерекшеліктері атап өтілді.

Тірек сөздер: Ежелгі Балқан тілдеріндегі субстрат түркі лексикасы.

Latypov F.
THE OLDEST TURKIC SUBSTRATE LANGUAGE IN
GETO-DACO-THRACIAN INSCRIPTIONS

This paper deals with the oldest Turkic substrate language in Geto-Daco-Thracian inscriptions found in the Sinaia Monastery (Romania). Consideration is given to Turkisms and lexico-grammatical features in the language of the text assumed to belong to the Thracian tribe of the Bessoi.

ӨОК 821.5 15.62

Көпбаева М.Р.
М.Х.Дулата атындағы Тараз мемлекеттік университеті
Филология және журналистика кафедрасының профессоры
Тараз, Қазақстан Республикасы
meruert_orleu@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕН АРНАУЛЫ КУРС ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада жаңа заман талабына сай әдебиетті оқытудың мән-маңызын айқындап, білім берудің формаларын тың бағытта ұйымдастырудың жолдары қарастырылады. Әдебиет пәнінен жүйелі білім беруде арнаулы курс жүргізудің маңызы айрықша екендігіне мақалада жан-жақты талдаулар жасалды. С.Мұқанов шығармашылығы негізінде «Сәбиттану» курсының ұйымдастырудың әдістемелік мәселелері жүйеленді.

Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты көбіне мамандықтарды игертумен шектеледі. «Білім берудің мазмұнын білім үстемдігі деңгейінен нәтижеге бағдарланған «құзыретті» білімге өзгертуді» міндеттеп отырған бүгінгі күннің талабы өмірге бағдарлы оқытуды әкелді. Ал арнаулы курс оқушылардың қызығушылығын неғұрлым толық ескере отырып, олардың

қабілетін дамытуға бағытталған арнайы дайындық үрдісі екендігі, бұл оқыту үрдісін саралау мен даралау арқылы орындалатыны анық

Арнаулы курс оқытудың ең басты ерекшеліктерінің бірі – білім, іскерлік, дағдылар қалыптастырудан құзыреттілік тұрғыға көшу. Ал ол үшін бұрыннан қалыптасқан кәсіби білім беру процесін қайта құрып, мамандар даярлауда осы бағытта жұмыс жасауды талап етеді. Яғни мұғалімді арнаулы курс оқытудың принциптеріне сәйкес педагогикалық процесті ұйымдастыруға қажетті білім беру іс-әрекетінің дара және топтық формаларын кіріктіруге, бастауыш, орта және жоғары кәсіби оқу мекемелерінің, сондай-ақ қосымша білім беру мекемелерінің өзара әрекеті және ынтымақтастығын қамтамасыз ететін ашық білім беру ортасын жобалауға, білім беру мазмұнының баламалылығын қамтамасыз етуге, оқушылардың білім алу іс-әрекетін түрлі деңгейде ұйымдастыруға арнайы даярлау қажеттігі туады.

Мектепте жұмыс жасайтын мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы шешілмей келе жатқан мәселенің бірі – педагогта өзінің педагогикалық ойлауын жаңартуға, инновациялық іс-әрекет атқаруға мотивациялық дайындығын көтеруге, кәсіби өрлеуге сұраныс тудыратын құралдар табу болып отырғандығы екендігін айтуға болады.

Жалпы алғанда «Қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша арнаулы курс оқытуды ұйымдастыру» курсы тыңдаушыларға оқыту процесінің құрылымын, мазмұнын, ұйымдастырылуын дұрыс бағдарлаудың жолдарын ұсынады. Арнаулы курс оқыту арқылы оқушылардың қызығушылығын неғұрлым толық ескеруге, олардың қабілетін дамытуға, жоғары сынып оқушыларына өздерінің кәсіби қызығушылығы мен оқуын жалғастыруға қатысты ұстанған бағыт-бағдарына сәйкес білім беру мен жеке тұлғаны қалыптастырудың ғылыми негізінен мол мағлұмат алуына мүмкіндік береді» [1]. Сондай-ақ тыңдаушылардың теориялық жадының қалыптасып, өзіндік ой қорыта алуына бұл курстың қосар үлесі айрықша. Бұған дейін оқулықтарда қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін бағдарлы оқытудың проблемаларына қатысты жеткіліксіз жазылғаны белгілі. Осы олқылықтардың орнын «Қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша арнаулы курс оқытуды ұйымдастыру» курсы толтырып, тыңнан түрен салмақ. Аталған мәселенің әдебиеттану саласында қалай жүзеге асып жатқандығына «Сәбиттану» курсы ұйымдастыру мәселелерінің негізінде қарастырып көрелік

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы уақыт алға жылжыған сайын заман талабына сай сөз өнерін зерттеп-зерделеудегі өзекті мәселелерді шешудің теориясы мен практикалық мән-маңызын алға тартуда. Өнер атаулының құдіреттісінің бірі - сөз өнері екендігі көзі қарақты қауымға ежелметтен мәлім. Негізінен әдебиеттану ғылымының басты үш арнасы: әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сынының өркен ниетке қарай бет бұрған ХХІ ғасырда да атқарар еңбегі, зерттеп-зерделер ісі ұшан теңіз. Әсіресе көркем тілдің қуатын танытар сырлы сөз саласында әлі де аз қаралып келе жатқан мәселелер жетерлік. Бүгінгі әдебиет пен әдебиетті сүйер, қадір тұтар қауымының арасында эстетикалық талғам мен поэтикалық талғаудың жоғары дәрежеде өрістеуі сана иесінің интеллектісіне тікелей қатысты. Әдебиет жайын ақпараттық құралдың жетілген түрлерінен дендеп жүрген әдебиетші көпшілік төл әдебиетімізде әлі де сыр-сипаты толық ашылмай келе жатқан эпистолярлық жанр мәселелері қызықтыраы анық. Аталған жанр жөнінде теориялық және тәжірибелік істе әлі де қолға алынбаған мәселелер жетерлік. Бұл саладағы зерттелген аз ғана еңбектерді салыстырмалы талдау әдісі тұрғысынан қарастырсақ, мәселенің байыбына бара алмай жүрген жәйттарымыз бар екені анық байқалады. Жалпы, «эпистолярлық жанр дегеніміз не?» деген сұрау төңірегінде ой өрбітсек, бұл турасында шет елдік ғалымдарды жағаламай-ақ, қазақ әдебиетінде осы жанр туралы айтқан өз ғалымдарымыздың пікіріне сүйенелік.

Мәселен, белгілі Сәбиттанушы Құлбек Ергөбек Сәбит Мұқановтың шығармашылығында эпистолярлық жазба мұралардың зор көлемдігі мен мазмұны төңірегінде келелі ой қозғап, тұжырымдай келе былай дейді. «... Ойды жинақтай келе

айтарымыз: жазушы хаттары автордың азаматтық болмысы, кісілік ісі, қаламгерлік қыры, жазу машығы, көңіл-күй әуендерін қамтитын эпистолярлық үлкен-үлкен қазына байлық...» [2.116]

Осы мәселе төңірегінде ғалым А.Ысмақова теориялық тұжырымын былайша қорытындылайды: «Эпистолярлық әдебиет-хат түрінде жазылған көркем шығармалар. Хат өлеңдермен қатар, көлемді прозалық шығармалар да (повесть, роман) негізінен хат түрінде жазылатын болады. Кейде көркем шығармада кейіпкерлердің өзара жазысқан хатында үлкен орын беріледі. Бұл үлгілі қолдану шығармада адамның көңіл-күйін, ішкі сезім толғанысын тереңірек ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Эпистолярлық әдебиетке кең мағынасында алғанда жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың хаттары да жатады...» [3.80]

Ой көзімен үңілсек ғалымдарымыздың бұл пікірлерге қазақ әдебиеті саласында әлі де аз айтылып келе жатқан эпистолярлық жанр мәселесі туралы түсініктің кеңейе түсуіне зор әсерін тигізеді. Қазақ әдебиеті ғылымы үшін әлі де қалам түрені толық түспеген бұл жанр әлемдік әдебиет кешегі күнде ұлттық әдебиетімізге саяси зорлық әсерінен көлеңкесімен қалқандалап келген орыс халқы әдебиетінде де жазылу, зерттеу еңбегі емес. Ғалымдар М.П.Алексеев, Ю.Тынянов, Г.П.Макогоненко, Н.М. Карамзин, Р.М.Лазарчук, В.Б.Шкаловский эпистолярлық жанр турасында өз зерттеу еңбектерінде ден қойып тоқталып, атап өтеді. Жалпы хаттар мен хаттасуларды дамыған елдерде әдебиеттану мен тарих социология ғылымдарында арнайы зерттеу объектісі ретінде қарастыру ертеден келе жатқан дәстүрлі іс. Ғалым Ә.Дербісәлі Ыбырай Алтынсарин шығармашылығы жөніндегі зерттеу еңбегі де бұл жанр төңірегінде біраз тоқталып өтіп, ұлы ағартушы шығармашылығында хаттар мен хаттасулардың кең орын алғандығына және хаттарда көтерілген негізгі ойларға айтылған проблемаларға да тоқталып, тарата түсіндіріп өтеді. Серік Мақпыровтың құрастыруымен 1991 жылы жалын баспасынан шыққан Ыбырай Алтынсариннің «Өнер – білім бар жұрттар» атты өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар және естеліктері негізінде жинақталған кітапта ағартушы-ұстаз жазды деген отыз алты хаттың нұсқасы қазақ тілінде берілген. Бұл хаттардың жиырма бірі Н.И.Ильминскийге, он бірі В.В.Катаринскийге, екеуі А.А.Мозохинге, біреуі Ф.Д.Сколовқа, енді бірі А.А.Бобровниковке жазылған. Бұл еңбекте берілген отыз алты хаттағы қозғалатын жағдайлардың дені әлеуметтік, ағартушылыққа қатысты мәселелер. Әйтсе де отыз алты хаттың мәнімен танысқан жан Ыбырай Алтынсарин және оның заманындағы өмір картиналарын толық көз алдынан өткізері хақ. Қазақ даласында алғаш рет жаңа үлгідегі мектеп салып, оны реформалауда еңбегі ұшан-теңіз болған ұлы педагогтың соңында қалдырған хаттарының әдеби тарихи сипаты аса маңызды.

Аталған хаттардың тарихи маңызы сол, педагог Ы.Алтынсариннің ағартушылық жолындағы салалы еңбегінің қалай жүзеге асқандығы, игі бастаманы жүзеге асыру барысындағы кездестірген түрлі саяси, әлеуметтік кедергілер және осынша қиыншылықтарға қарамастан атқарылған ұшан-теңіз шығармашылық еңбектер, мұның бәрі бір адамның өмірі ретінде көрілгенмен бүкіл қазақ даласындағы сауат ашу процесінің алғашқы адамдарының қалай жүзеге асқандығын айғақтайтын тарих дерек десе де болғандай. Пікіріміз дәлелді болу үшін А.А.Бобровниковке жазған: «... қызмет жөнінде бір іспен айналысайын десем – ешқандай іс жоқ, оқиын десем кітап жоқ; қазақ балаларын оқытайын десем – мектеп салынбаған және оған ешбір қаражат та жоқ; ақырында апрельдің 6-нан бастап демалысқа жібер деп өтініш етіп еді, мұны да шешпей жаты...» деген сарындағы хаты 1861 жылы 6 маусымда Орынбор бекінісінен жолданған екен. 1881 жылы 4 қазанда тап осы Орынбор қаласынан ғалым Н.И.Ильминскийге жолдаған хатында ұстаздың ісінде жағдайдың жақсарғаны туралы Ы.Алтынсарин шаттана жеткізеді. «Мектеп үйлері өте жақсы; олар тастан салынған, әрқайсысы 15-30 мың тұрады. Әр мектепте 50 қазақ балалары, 20-30 жергілікті орыс балалары оқиды. Сонымен бірге ісіміз қаражат жағынан, әйтеуір, қамтамасыз етіліп жатыр. Енді бұл істің басқа маңызды жағы – оқыту ісі қаралып отыр, істің бұл жағы да бізде, меніңше, онша жаман емес сияқты...»

Қысқаша келтіремін осы хаттардың алғашқысында да айтылған Ы.Алтынсарин басындағы жағдай тек бір ғана адам тағдырына қатысты мәселе емес, бұл жалпы қазақ даласындағы оқу ісінің жай күйі еді. Көлемі екі бетке жуық алғашқы хат осылайша сол дәуірдегі тарихи жағдайды анық аңғартса, Н.И.Ильминскийге жолданған (мысал келтірілген) әрбір хатының тек тарихи дерекке ғана емес социологиялық мәліметтерде бере алатынын көреміз. Сондай-ақ әрбір хаттың баяндалу стилінің өзі Ы.Алтынсариннің адамдық болмысын, тектілігін, имандылығын, парасаттылығы мен кішіпейілділігін, өресі биік өмірден көрген білгені мол ізденімпаз жан екенін анық аңғартады.

Ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетімізді көрнекті тұлғалардың соңында қалдырған бай мұраларының бірі – хаттар мен күнделіктері. Әдебиетіміз қазіргі таңдағы егеменді еркіндігі бұрын соңды зерттеу саласында аз қозғалған өзекті тақырыптарға жете көңіл бөлуіне барша мүмкіншілікті алға қойып отырғанына дау жоқ. Қазіргі дәуір әдебиетінде жан-жақсы шығармашылығы зерттелді деп жүрген ұлттық әдебиетіміздің классигі С.Мұқанов мұрасында көрнекті орынның бірін алып тұрған хат-мұраларын талдап ғылыми-әдеби бағасын берудің кезі де келіп жеткендей. Сәбиттанушы ғалым Қ.Ергөбек бұл хаттарды «алды 1, аяғы 295 беттік бір легі 141 том болып Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде 1634 қор бойынша сақталып тұрғанын» көрсетеді зерттеу еңбектерінде.

Қ.Ергөбектің 1981 жылы «Жалын» баспасынан шыққан «Жан жылуы» және 2002 жылы жарық көрген «Жазушы шеберханасы» ғылыми зерттеу еңбектері мен 202 жылы «арыс» баспасынан шыққан С.Мұқанов пен Ғ.Мүсіреповтың 100 жылдық мерейтойына арналған «Өмірбаяндық өрнектер» атты деректі еңбектерде С.Мұқанов хаттарының біразы жарияланған еді. Аталған еңбектерде жарияланған хат мәтіндерінің тақырыптарын топтасуға қарастырсақ, былайша жіктеп көрсетуге болады:

1. Ресми мәселелерге байланысты жазылған хаттар;
2. Әлеуметтік проблемаларға қатысты жазылған хаттар;
3. Шығармашылық еңбекке байланысты жазылған хаттасулар.

Өз пікірімізді осылайша тұжырымды қарасақ, сыншы ғалым Қ.Ергөбек осы хаттардағы қамтылған проблемаларды жинақтап көрсетеді: «а) жазушы азаматтығы, дүниетанымы, ә) жалпы сөз өнері, шығармашылық іс жөніндегі көзқарасы, толғаныстары, б) жазбақ шығармасына материал жинау құралы «Жұмбақ жалау», «Есіл», «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітаптарына баспасөзге хат жазу арқылы материал жинаған, в) жазушының жеке шығармасының шеберханасы хақында («Өмір мектебі», «Аққан жұлдыз», романдары, «Күрес күндерінде» пьесасы кейіпкері проиотипі хақында), г) көңіл-күй әуендері, психологиясы, қаламгерлік дағды-мамбығы Әуелбековке жазған хаты турасында болып келеді».

С.Мұқанов хаттарының шығармашылық өнеріне айрықша әсері болып, белгілі дәрежеде суреткерліктің функционалды міндетін атқарғаны да сөзсіз. Қазірде жолданған хаттардағы Сәбит Мұқановтың қалам табынан байқалатын айрықша бір нәрсе – жазушы психологиясын, болмысын анық аңғартуы. Жазушы хаттарында айтпақ болған ойын хат стиліне ойластыра, жымдастыра жазып, нақты, қысқа да нұсқа бере білуінің өзі жазудағы шеберлікті қажет ететін жауапты іс. Дегенмен әр жағдайларға байланысты жазылған хаттардың шығармашылық процесін тереңнен қарастыру, әдеби мәні мен әлеуметтік, тарихи маңызда мәселелерді аша түсер еді.

Келелі жайттардың зейінді зерделенуі Сәбиттану ғылымындағы көптеген мәселелердің жауаптарын табуға септігін тигізеді деп бек сеніммен айта аламыз. Бұл жас ғалым «Сәбиттанудың» алдағы атқарар өзек жарды ісінің бірі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бекжанова М.Б. Дарынды балалармен жұмыс-заман талабы// Қазақстан орта мектебі, -2015. 8-желтоқсан.
2. Ергөбек Қ. Арыстар мен Ағыстар.-Алматы:Отырар, 2010.-314б.
3. Классикалық зерттеулер: көп томдық [Мәтін] . Т.9 : XX ғасыр басындағы Алаш әдебиеттануы Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Халел Досмұхамедұлы / Бас ред. Б.Т. Жұмағұлов. - Алматы : "Әдебиет Әлемі", 2012. - 368 б.

Копбаева М.Р.

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СПЕЦИАЛЬНОГО КУРСА ПО ЛИТЕРАТУРЕ

В статье определяется важность преподавания литературы в соответствии с современными требованиями, а также рассматриваются пути организации форм обучения в новом направлении. В статье проведен комплексный анализ особой важности проведения спецкурса в систематическом обучении предмету литературы. На основе работы С. Муканова систематизированы методические проблемы организации курса «Сабиттану».

Kopbaeva M.R.

PROBLEMS OF ORGANIZING A SPECIAL COURSE IN LITERATURE

The article defines the importance of teaching literature in accordance with modern requirements, and ways of organizing the forms of education in a new direction are considered. In the article, a comprehensive analysis was made of the special importance of conducting a special course in the systematic education of the subject of literature. Based on the work of S. Mukanov, the methodological problems of the organization of the "Fixation" course were systematized.

ӨОК 821.512.17

Айтенова Д.О.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент университетінің аға оқытушысы, 3 курс, PhD Докторанты, Шымкент, Қазақстан Республикасы
e-mail: dovaayten@mail.ru

ЖОО ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР

Мақалада Жоғары оқу орнында оқытылатын әдебиет тарихы пәнінің педагогикалық мәні мен оқытылу әдістерінің мәселелері талданады. Сабақ барысында қолданылатын әдістердің түрлері мен қызметтері жан-жақты қарастырылып, теориялық нақты тұжырымдар жасалады. Студенттерге әдебиеттануды меңгертудегі ұтымды әдістер таңдалып алынады, нақты көрсетіледі.

Әдебиет тарихының педагогикалық мәні – педагогикалық үдеріс барысында өскелең ұрпаққа көпғасырлық сөз өнер тәжірибені жеткізуді, сонымен қатар жеке тұлғаның шығармашылық санасының, әрекетінің, «сөлеу мәдениетінің тазалығын сақтауға жауапкершілігін білуден және тілдік «сырқаттардан» қорғау сезімін тәрбиелеуді көздейтін әдебиеттану мен педагогикадағы жаңа ғылыми – тәжірибелік бағыт» [1. 15]. Басқаша айтқанда, педагогикалық әдеби үдеріс субъектілерінің өзара әрекеті барысында сананы, қоршаған ортадағы поэтикалық құбылыстарды, олардың заңдылықтарын және ауытқыған құбылыстарды тану мақсатына бағытталған үдеріс. Жоғары оқу орны студенттердің әдебитанымдық құзыреттілігін қалыптастыру «Әдебиет

тарихы» элективті курсы арқылы іске асырылады. 6B01701-Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау мамандығы студенттеріне арналған «Әдебиет тарихы» курстың мақсаты – қазіргі қазақ әдебиеттану саласында жеке зерттеуді қажет ететін үлкен саласының бірі болып табылады. Бүгінгі таңда Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттанудағы зерттеулердегі тың ізденістер мен жаңашыл көзқарастарды оқыту өзекті болып саналады. Тәуелсіз әдебиеттанудағы тың зерттеулер мен соған қатысты жаңашыл көзқарасты білу, мегеру, аналитикалық талдау жасай білу айрықша қажет. Ұлттық әдебиеттанудағы тың зерттеулер мен соған қатысты қалыптасқан жаңа концепция, тың тенденцияларды қазіргі уақыт талабына сай меңгере білу магистранттардың басты міндеттерінің бірі.

Пәннің міндеті - әдебиеттер байланысын танып, білуге, талдау жасауға үйретіп, көркем әдебиеттегі бағыт, ағым, тәсіл, әдіс және жанр мәселелерінің әдеби дамуымен байланысын толық меңгеруге тиіс сол үшін төмендегідей міндеттер алға қойылады:

а) әдебиет тарихындағы жаңалық, жетістік, жанрлық ерекшеліктер мен сөз қолданыс, көркемдігі туралы мәлімет беріп, келелі мәселелерін жүйелілігі мен заңдылықтарын меңгеру;

ә) Кезең қамтитын шығармалар туралы, ақын – жазушылар шығармашылығы туралы және сол кезеңге қатысты зерттеулер мен пікірлер туралы толық ақпарат беру. тіл мен әдебиетті оқытудың қазіргі заманғы талаптарын анықтау;

б) Студенттер тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан ұғымдармен, пікірлермен танысады, қазіргі әдебиеттанудағы тарихи кезеңдер ерекшеліктерін, ғылыми негіздері туралы теориялық мәселелерді игереді;

в) Пәнді оқыту барысында зерттеуші – ғылымдардың еңбектері жеке талданады. Пәннің бүгінгі жай-күйі ғылымдардың көзқарастарымен қарастыратын негізгі мәселелері айқындалады

Пән дәріс, тәжірибелік сабақтарын, СОӨЖ, СӨЖ-ді қамтиды. Жоғары оқу орнында теориялық білім берудің негізгі формасы дәріс.

Курс барысында «Әдебиет тарихының ғылыми әдіснамасы» тақырыбында өткізілген дәріске тоқталар болсақ, студенттердің оқу- танымдық әрекетінің психологиялық құрылым ерекшелігіне ұйымдастырылады:

Дәріс - өзекті мәселелерді игеру мен меңгерудің теориялық мәселелерін қарастыратын сабақ түрі. Дәрісбаян (лекция) – көлемді материалды монологтық жолмен баяндау. «Дәрісбаянның басқа сөздік әдістерден өзгешелігі – қатаң құрылымды, мол ақпаратты, баяндалуы қисынды, білім мәнін ашу жүйелікке негізделеді. Дәрісбаян ғылыми-көпшілік және академиялық болып ажыратылады. Өткен материалды қорытындылауға, қайталауға шолу дәрісбаяндары қолданылады» [2. 97]. Ол болашақ мамандық тұрғысынан студенттерді өмірден алынған теориялық мәселелерді шешуге бағыттайды. Қазіргі таңда дәріс интербелсенді әрекетке құрылады және дәрістің негізгі ұстанымы- білімді студенттің өздігінен игеруіне жетелеу, бағыт- бағдар ұсыну, мүмкіндік беру, білімдерін дамыту және терендету болып табылады. Себебі студенттер бағдарламада берілген ақпарат бойынша дәріс тақырыбы мен қарастырылатын мәселелерді, тақырып бойынша ұсынылған әдебиеттерді біледі, дәрістің қысқаша мәтінімен танысып, барынша дайындалып келеді. Ал дәріс олардың білгеніне негізделіп, сол білімдерін өрбітуді мақсат тұтады.

бекітуге, үйреншікті дағдыға айналдыруға машықтанады.

Тренинг қатысушыларда (студенттерде, қызметкерлерде) арнайы практикалық дағдыларды қалыптастыруға арналады, мұнда жұмыстың жалпылама әдістемесі қарастырылмайды [162].

Тренингтердің басты мақсаты-үйренудің ең тиімді жолдарын игеру. Тренингте студенттер өз әрекеттерін тиімді түрде ұйымдастыру мен жұмыста оң нәтижеге жету жолдарын іздеумен айналысады. Сондықтан тренингтерде оқу материалы тәжірибеге

негізделеді. Тәжірибе арқылы студенттер қажетті практикалық білім мен дағдыларды бекітіп, өздерінің өмірлік тәжірибелері мен жұмыс тәсілдеріне өзгерістер енгізеді.

Тренингтердің соңында үйренушілер үйренген дағды мен машықтары тұрғысында пікір алмасып, олардың тиімділігі мен маңызы туралы өз ойларын ортаға салып, талқылайды. Мұндай жұмыс әр үйренушінің өз ойлары мен пікірлерін қағазға түсірумен аяқталады. Тапсырмаға сәйкес студенттер берілген уақыт ішінде өз әрекеттерін талқылап, жоспарлап, өз шешімдерін жағдаятты көрсету, оны рөлдерге бөліп ойнау арқылы басқаларға жеткізеді.

Біз бағдарлама бойынша «Әдебиет тарихы және тарихи тұлға», «Қарахан дәуірі әдебиеті» тақырыптарын тренинг арқылы меңгерттік.

Тренингте тарихи тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін факторлар талданды. Тренингтерде студенттер жеке немесе топтық жұмыстардың нәтижелерін басқаларға таныстырудың әдістерін меңгерді. Мәселен, бір топ бірлесе отырып тарихи ортаның шығармашыл тұлға қалыптасудағы маңызын плакатта кесте, кластер түрінде кескіндеп, өз ұстанымын топ өкілі (шешен, спикер) арқылы түсіндірді. Бұл жерде басты назар жариялаудың қандай әдістер мен тәсілдер арқылы нақтылы, ұтымды әрі баршаға анық болатындығына аударылды. Студенттер тәсілдерді іс жүзінде игерді.

Әдеби шығарманың адам санасын дамытуға ықпалы, эмоциялы поэтикалық шарттары студенттерге жаңа дағдыларға үйрену тренингі арқылы меңгертілді. Бұл студенттік топ (немесе кафедра, ұйым, мекеме, фирма, кәсіпорын ұжымдары т.б.) мүшелерінің қандай да бір жаңа білік пен дағдыларға үйренуі үшін өткізілетін жаттығулар жиынтығы. Мұндай тренингтің мақсаты-топтың жұмыс жасау деңгейін (ұжымның бәсекеге қабілеттілігін) арттырып, студенттердің оқу мен жұмыстың жаңа тәсілдеріне үйренуі. Тренинг барысында студенттер өз ойын әдеби шығармашылық ойлау қағидасын сақтай отырып жеткізуге дағдыланды. Сондай-ақ сабақта топ құрамында бірлесе жұмыс жасау, өзгелермен тіл табысу, ортақ мәмілеге келу, жанжалдардың алдын алудың тәсілдерін меңгерді.

Қазіргі сабақтарда қолданатын оқытудың белсенді әдістері

«Миға шабуыл» – бұл әдіс, берілген сұраққа кез-келген оқушы жауап бере алатын әдіс. Маңыздысы айтылған көзқарасқа бірден баға қоймау керек, барлығын қабылдау қажет және әрқайсысының пікірін тақтаға немесе парақ қағазға жазған дұрыс. Қатысушылар олардан негіздеме немесе сұраққа түсініктеме талап етілмейтінін түсінулері керек. «Миға шабуыл» хабарландыруды анықтау керек болғанда және/немесе қатысушылардың белгілі сұраққа қатынасы кезінде қолданылады. Жұмыстың бұл нысанын кері байланыс алу үшін қолдануға болады.

Өткізу алгоритмі:

1. Қатысушыларға талқылау үшін белгілі бір тақырып немесе сұрақ беру.
2. осы мәселе бойынша өзінің ойын айтуға ұсыныс жасау.
3. Айтылғандардың барлығын жазу (олардың бәрін қарсылықсыз қабылдау керек). Егер сізге ол түсініксіз болатын болса, айтылғандарды қайталап анықтауға жол беріледі (кез-келген жағдайда идея қатысушының аузынан қалай шықса, солай жазылады).
4. Барлық идеялар мен талқылаулар айтылып біткеннен кейін, берілген тапсырма қандай болғанын қайталау керек, және қатысушылардың сөзінен сіз не жазып алдыңыз соның барлығын тізіп шығу керек.
5. Қатысушылардан, олардың пікірі бойынша алынған нәтижеден қандай қорытынды жасауға болатынын және тренингтің тақырыбымен байланысты оның қалай болатынын сұрай отырып жұмысты аяқтау қажет.

«Миға шабуыл» аяқталғаннан кейін (көп уақытты алмай, орташа 4-5 минут), жауаптың барлық нұсқаларын талқылау керек, бастыларын және келесілерін таңдау қажет. «Миға шабуыл» қажеттілігіне қарай тиімді әдіс болып табылады:

- даулы мәселелерді талқылау

- талқылауға қатысуға онша сенімді емес қатысушыларды ынталандыру;
- қысқа мерзім ішінде идеяны көптеп жинау;

Шағын топтардағы жұмыс. Алдын ала сақтандыру оқуы процесін оқушыларға шамамен жобалап құру қажет. Аталған жағдайда ең тиімдісі топтарда жұмыс істеу. Мұндай жағдайда оқытушы диагностика мен мониторингті қамтамасыз етеді, оқу-жаттығу ортасын ұйымдастырады, алғашқыда басқа ресурстар болмаса қолдау (кеңес, нұсқаулар береді) көрсетеді.

Ұқсастығын немесе белгілі бір құбылыстардың айырмасын жариялау қажет болса, жұмыстың мұндай нысаны қолданылады, қатысушылардың әр түрлі топтарының бір және сол мәселеге қатынасын анықтайды.

Білім процесінің субъектісі ретінде топтың интерактивті режимін енгізу не береді? Бұл, ең алдымен:

Қарым-қатынас жасау және өзара әрекет ету машығын дамытады.

Топтың бағалық-бағыттаушылық бірлігін қалыптастырады.

Жағдайға байланысты әлеуметтік рөлдер сменасының икемділігін кеңейтеді.

Тест сынағы. Тест сынағы әдісінің көмегімен жастардың хабарландырылу деңгейін немесе олардың талқыланатын тақырыпқа қатынасын анықтайды. Тест сынағын дұрыс жасау әдісі орынды болуы тиіс: олар сауатты, анық, ұғынықты тілде жасалуы қажет және оқушылардың сезімін қорғауы керек.

Тест сұрақтарын ала отырып оқушылар оларды назар сала оқулары және тиісті графада өздерінің жауап нұсқаларын: «дұрыс», «дұрыс емес», «білмеймін» деп белгілеулері тиіс.

Содан кейін, егер тест жасырын болмаса, жауаптары сабақтарда немесе топтарда талқыланады. Жасырын тест сынағы қорытындысын оқытушылар (тренерлер) шығарады. Ал кәдімгі тест сынағы қорытындысын – жауаптарын оқушылармен бірге талқылағаннан кейін оқытушылар (тренерлер) шығарады.

Рөлдік ойын. Рөлдік ойын - бұл өмірлік жағдайлардың белгілі бір мінез-құлық немесе эмоционалдық жақтарын меңгеру ниетінде алдын-ала бөлінген рөлдер арқылы қатысушы топтардың сахналап ойнауы.

Рөлдік ойындар шағын топтарда (3-5 қатысушы) жүргізіледі. Қатысушылар карточка арқылы (тақтада, қағаз парақтарда және т.б.) тапсырма алады, рөлдерді бөледі, жағдайды ойнайды және барлық топқа ұсынады (көрсетеді). Оқытушы балалардың мінез-құлқын ескере отырып рөлді өздері бөледі.

Бұл әдістің артықшылығы сол, әрбір қатысушы өзін ұсынылған рөл жағдайында көрсетеді, сол не басқа жағдайды айтарлықтай шынайы байқайды, сол не басқа әрекеттердің салдарларын сезінеді және шешім қабылдайды.

Жұмыстың аталған нысаны ойын жағдайларын құрастыру жолымен, тапсырылған шарттармен алдын ала белгіленген мінез-құлқын, сол немесе басқа жағдайларда адамдардың мінез-құлқы мен эмоционалдық реакциясын бейнелеу үшін қолданылады.

Жобаны әзірлеу. Бұл әдіс қатысушыларға ойша сыныптан шығып, талқыланатын мәселе бойынша өз әрекетінің жобасын жасауға мүмкіндік береді. Ең бастысы, топ немесе жекелеген бөлімшелердің өз жобасын қорғайтын, басқалардың алдындағы өзінің артықшылығын дәлелдейтін және достарының пікірін білуге мүмкіндігі болады.

Мысалы: өзінің қаласындағы дүлей апаттың қаупін төмендету жөнінде жоба жасау.

Қатысушылардың мамандандырылған мекемелерден кеңес алуға, кітапханалардан әдебиеттер алуға және т.б. алуға мүмкіндіктері бар.

Қатысушыларға газеттен тақырып мәселелеріне қатысы бар басылымдар, суреттер, мақалалар жинауға, содан кейін бұл материалдарды топ болып талқылауды ұсынуға болады.

Бейнефильмдерді көру және талқылау. Сабақтарда дүлей апаттардың қаупін төмендету жөнінде көркем және деректі бейнефильмдерді, олардың фрагменттерін, сондай-ақ бейнероликтер мен бейнесюжеттерді пайдалануға болады.

Тиісті мазмұндағы бейнефильмдерді тек қана қосымша материалдар ретінде емес, сабақтардың және тренингтердің кез-келген түріне оның тақырыбы мен мазмұнына сәйкес пайдалануға болады.

Фильмді көрсетер алдында оқушылардың алдына бірнеше (3-5) шешуші сұрақтар қою керек. Бұл келесі талқылауға салудың негізі болады. Алдын ала таңдалып алынған кадрлармен фильмді тоқтатып, пікір сайыс өткізуге болады.

Соңында оқушылармен бірігіп міндетті түрде жиынтығын шығару және қорытындысын жариялау керек.

Ширату. Ширату денеге және психологияға түскен салмақты кетіру мақсатында қолданылады. Ширату сондай-ақ коммуникативтік машықты (қарым-қатынасты) дамытуға мүмкіндік береді. Олар мазмұны, іс-әрекеттің нысаны және ұзақтығы бойынша ретті болуы тиіс. Мысалы, айталық, зейінді жинақтауды талап ететін жаттығудың алдында көп қимылды керек ететін ширату ойынын жүргізудің керегі жоқ.

Кері байланыс. Кері байланыс қатысушылардың талқылап отырған тақырыптарының реакциясын ұғынуға, оқуды ұйымдастыру мен өткізудің кемшіліктері мен артықшылықтарын көруге, нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді.

Қатысушылар (ерікті түрде) өткізілген жаттығулар, ақпараттық блок, нақты күн немесе барлық тренинг бойынша өз ойларын айтуды ұсынады.

Әрқайсысының сезімдері мен қобалжуларына назар аударып отыру маңызды.

Барлық айтылған пікірлер тренерлер тарапынан да, басқа қатысушылар тарапынан да үнсіз, даусыз, түсініктемесіз және сұрақсыз тыңдалуы тиіс. Әрбір сөйлеушіге айтқандары үшін алғыс айтқан дұрыс. Басқалармен тең дәрежеде тренерге де кері байланыс ұсынған дұрыс.

Қорыта айтар болсақ, ЖОО-да өгілетін сабақта студенттің белсенділігін арттырып, қызықтыру үшін әртүрлі әдіс – тәсілдер қолдануға болады. Өзгеру- бұл заман талабы, ескілікпен қалып кететін болсақ, онда алға қарыштап басу, даму мен ілгерілеушілікте болмасы хақ. Еліміз өркендеп өссін десек, ел тізгінін білімді де білікті мамандар ұстасын десек, туы мен рухын биік ұстайтын азаматтарымыз болсын десек, онда оқыту жүйесіндегі өзгерістерге оң қарап, оны дұрыс қабылдап, заман талабына, қоғам сұранысына сай бейімделуіміз қажет. Бүгінгі студент - ертеңгі тұлға. Сондықтан студенттеріміз жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдістен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену үшін оқытушыларға зор міндеттер жүктеп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смағұлов, Ж.Қ. *Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы.* - Алматы : Отан, 2018. - 400б.

2. Байтанасова, Қ., Айтуғанова С. *Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі.* – Астана : Фолиант, 2018. – Б.160.

Айтенова Д.О.

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ЛИТЕРАТУРЫ В ВУЗЕ

В статье анализируется педагогическое значение преподаваемого в вузе предмета истории литературы и проблемы методики обучения, комплексно рассматриваются виды и функции используемых на уроке методов, делаются конкретные теоретические выводы. Выбраны и наглядно показаны рациональные методы обучения студентов литературоведению

Aitenova D.O.

ACTIVE METHODS USED IN TEACHING LITERATURE IN UNIVERSITY

The article analyzes the pedagogical significance of the subject of literary history taught at the Higher Educational Institution and the problems of teaching methods. The types and functions of the methods used during the lesson are comprehensively considered, and specific theoretical conclusions are made. Rational methods of teaching literary studies to students are selected and clearly shown.

ӘОЖ 371.268

Абдрахманова А.

«№ 2 «БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ» лицей-интернатының» қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагогика ғылымдарының магистрі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
araika_1983@bk.ru

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ – ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ КІЛТІ

Өзектілігі – тапсырмалар негізінде оқушының өз ісіне мақсат қоя отырып, оны іске асыру үшін әртүрлі кедергілерден шығу жолдарын анықтай алу, оңтайлы шешім қабылдап, өз шешімін бағамдай алу біліктілігі және зияткерлік, жаңашылдық, коммуникативтік құзыреттілігін арттыру. Мақсаты – мәтінмен жұмыс түрлерін жүйелі ұйымдастыру арқылы шығармашылық тұрғыда ойлай алатын танымдық мәдениеті биік, ұлттық мәдениетті жете меңгерген, зияткерлік өрісі жоғары, өзін-өзі үздіксіз жетілдіре алатын белсенді, құзыретті тұлғаның дамуын қамтамасыз ету. Тапсырмалар арқылы оқушылардың білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу ептіліктерін арттыруда зор маңызға ие екенін ерекше атауға болады.

Оқу сауаттылығын қалыптастыру мектепте білім берудің өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Оқу сауаттылығы – өз бетінше оқуға және қазіргі ақпараттық әлеммен толық араласуға арналған тәсіл. Оқылымның құзыреттілігі басқа пәндердің мазмұнын меңгеруге қалыптастырушы дағды ретінде септігін тигізіп қана қоймай, ЖОО-да оқығанда академиялық мақсаттарға жетуіне септігі тиері сөзсіз. Басты мақсаты – мәтінмен жұмыс түрлерін жүйелі ұйымдастыру арқылы оқушылардың алған білімдерін өмірде тиімді қолдана білу, яғни функционалдық сауаттылық дағдыларын шыңдау. Оқу сауаттылығын дамыту бойынша тапсырмалар құрастыруда түрлі тақырыптарға арналған мәтіндер мен сан алуан тапсырмалар түрлерін қамтуға болады. Оқушыларға мәтін сұрақтарын шешудің жолдарын меңгертуге, алған білімі, білігі мен дағдысын адамзат қызметінің әртүрлі саласында қолдана білуіне мүмкіндік береді.

Тапсырмалар оқушылар бойында қолданбалы білімді өмірдің әр саласындағы мәселелерді шеше алу, кез келген жағдаятты әр қырынан қарастыра білу қабілет-дағдыларын дамытуға, осы қабілет арқылы өмірге бейімделуіне, өзекті, тың идеяларды ұсына алуына, белгілі бір мәселе жөнінде болжам жасай алуына септігін тигізеді.

2021 жылы 7-сыныптарға оқу сауаттылығын дамытуға арналған тапсырмалар құрастырдым. Тапсырмалар жинағы бүгінгі таңда сабақтарда қолданылып, сараптама жасалуда. Оқу сауаттылығын дамытуға және тексеруге арналған түрлі тапсырмалар типтері бар. Дамытылатын дағдылары мен құзыреттіліктеріне сай тапсырмалардың бірнеше түрлерін қамтуға тырыстым: тест, көп таңдауы бар, сәйкестендіру, ақпаратты толықтыру, қате мәтінді қайта дұрыстау, ашық сұрақтар т.б.

Оқу сауаттылығын дамыту бойынша тапсырмалар оқушылардың функционалдық сауаттылық дағдыларын шыңдап, халықаралық зерттеулерге дайындық деңгейін арттыруда көмекші құрал болып табылады. Тапсырмаларды құрастыруда оқушылардың пәндік, теориялық білімінен басқа дүниетанымдық білімін бағдарлауға арналған критерийлер ескерілген.

Сұрақтар жеңілден күрделі деңгейге дейін сатыланып берілген. Оқушылардың толық жауабы мен өзіндік көзқарасын дәл жеткізуді талап ететін ашық сұрақтар, жабық сұрақтар сурет, сызба, кесте түрінде аралас ұсынылған. Оқушылардың сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе білу қабілеті және сол ортаға барынша тез бейімделе алуы мен қарым-қатынас жасай алу деңгейінің көрсеткішін арттыруға баса назар аударылған.

Ұсынылған үлгідегі тапсырмаларды жүйелі орындау арқылы оқушылар қисынды ойлап, ойларын ауызша, жазбаша сауатты жеткізуге дағдыланып, алған білімдерін өмірлік қажеттілікке қарай икемді қолдана алады деген болжам жасауға болады.

1-тапсырма.

Полкан деген ит

Біз оқып жүрген шағымызда, ұстазымыздың қорасында бір Полкан деген зор ит бар еді. Терезеден қарап тұрғанымызда, әлгі Полканға бір кішкентай қанден ит келіп, өршеленіп үріп, аяғын тістеп, үстіне секіріп тиісе бастады. Сонда мен тұрып айттым:

– Тоқта, қанденім, ойнақтағаныңды қоймасақ, Полкан сазайыңды берер, – деп. Біраз қарап тұрсақ та, кішкентай қанденнің ойнақтағанына, тістегеніне Полкан ашуланып қозғалмады. Түрегелсем, арт жағымда ұстазымыз келіп, менің әлгі сөзімді естіп тұр екен, маған қарап айтты:

– Көрдің бе, анау Полканның сенен көрі көңілі жұмсағырақ. Сен өзіңнен кіші балалармен ойнасаң, ақырында біреуін жылатасың немесе ренжітесің. Полкан ит те болса, өзінен кіші әлсіздерді ренжітуді ұятсынып, қанденге тимей тұр, – деді.

Ы.Алтынсарин

1. Шағын әңгімеден қандай ой түйдіңіз? 4-5 сөйлеммен жазыңыз.

---

2. Полканның есті адамнан артықшылығы неде?

1)

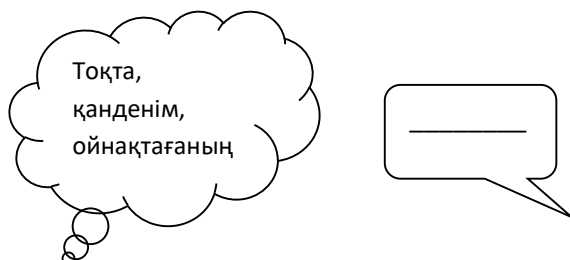
2)

3. Ұстаздың жауабымен келісесіз бе? Неліктен?

Иә, келісемін. Себебі...

Жоқ, келіспеймін. Себебі...

4. Полканның қанденге тиіспеу себебін болжап көріңіз.

5. Мәтін мазмұнына сәйкес мақал-мәтелді табыңыз.

- A) Алыстағы дұшпаннан, аңдып жүрген дос жаман.
- B) Иті семіз, малы арық — жер азғаны, ынтымағы болмаса — ел азғаны.
- C) Ішің ауырса аузыңды тый, көзің ауырса қолыңды тый.
- D) Кең болсаң, кем болмайсың.
- E) Ит – жеті қазынаның бірі.

2-тапсырма. 2014 жылдан бастап 2090 жылға дейін ұйықтап қалдым деп елестетіңіз. Жаңа ғана оянып, айналадағылардың бәріне таңқалып тұрсыз. Бұрынғы мен қазіргі өмірді салыстыра отырып, шытырман оқиғаға құрылған әңгіме жазыңыз.

3-тапсырма.

Кино	Кинотеатр	Уақыты	Бағасы
ТРОЯ Жылы: 2004, Елі: АҚШ, Малта Режиссері: В.Петерсен	Кинопарк		1000 т.
Ала киімді балақай Жылы: 2008, Елі: Ұлыбритания Режиссері: М.Херман	Сарыарқа		1200 т.
Су адамы Жылы: 2018, Елі: АҚШ Режиссері: Д.Уон	Kinoplexx City Mall		2000 т.

1-тапсырма.

Киноафиша мен кестеге назар аудар. Қай фильмдер туралы ақпарат жетіспейді?

- A. Кек алушылар
- B. Жүректер әміршісі
- C. Ала киімді балақай
- D. Келісімшарт
- E. Қос мұнара

2-тапсырма.

Айдар мен Арманға қолайлы уақытта қандай кинолар ұсынар едіңдер? Қай кинотеатрда? Топта талқылап, өз ойыңмен бөліс.

3-тапсырма.

Сұрақтарды оқып, өз ойыңмен бөліс.

1. Арман мен Айдарда бар 5000 теңге бар. Біріне ұнаған киноға екіншісі барғысы келмейді. Достарға қандай кеңес берер едіңдер?
2. Ұсынылған кинолардың қайсысын қарап көрдің?
3. Балаларға қай киноны көруге кеңес берер едің? Неліктен?

Ұсынылған үлгідегі тапсырмаларды жүйелі орындау арқылы оқушылар қисынды ойлап, ойларын ауызша, жазбаша сауатты жеткізуге дағдыланып, алған білімдерін өмірлік қажеттілікке қарай икемді қолдана алады деген болжам жасауға болады.

Күтілетін нәтиже

Функционалдық сауаттылықты дамытуда басшылыққа алынатын негізгі құзыреттіліктер:

- көшбасшылық (проблеманы шешу қабілеті);
- ақпараттық (өз бетінше ақпарат көздері арқылы үнемі ізденісте болу, сол арқылы танымдық қабілетін ұштау);
- коммуникативтік (ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау);
- әлеуметтік (қоғамда, өзі өмір сүрген ортада іс-әрекет жасай алу қабілеті)
- тұлғалық (өзіндік «менінің» қалыптасуы, өз-өзіне сын тұрғысынан баға беруі);
- азаматтық (ұлттық санасының қалыптасуы, туған елі мен жерінің алдындағы борышын түсінуі).

Қорыта келгенде, тапсырмалардың оқушылардың білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу ептіліктерін арттыруда зор маңызға ие екенін ерекше атауға болады. Оқушылардың бойында білімді өз бетімен алу дағдыларын қалыптастыру, тұлғаның ойлау жүйесін дамыту, болашақ өзі таңдаған кәсібін өзі анықтау, оның қиыншылығы мен күрделілігіне төзімді болу, білім беру технологияларын сауатты пайдалануы – заман талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Ф.Смағұлова, Г.З.Әкімбекова. Қазақ әдебиетінен 5-сыныпқа арналған блум таксономиясына негізделген тапсырмалар жүйесі. Қ., 2015.
2. Оқу сауаттылығы. ЖОО-ға дайындыққа арналған оқу құралы. EduCon басылымдары. Алматы, 2019.
3. Ы.Алтынсарин. Кел, балалар, оқылық. Өлең, әңгімелер мен мақал, жұмбақтар. – Алматы: «Атамұра», 2006. – 168 бет.
4. Т.Н.Ермекова, Н.Ә.Ильясова, Г.Б.Боқтыбаева. Қазақ тілі. 7-сынып.
5. Қазақстан еліне сиқырлы саяхат. Ш., 2003.
6. www.massaget.kz сайты

Абдрахманова А.

РАЗВИТИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ – КЛЮЧ К СОВРЕМЕННОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Актуальность данной работы заключается в том, что основана на заданиях, где главной целью является определение способности ученика находить выход из различных ситуаций, принимать, реализовать и оценивать оптимальные решения, повышать свою интеллектуальную, инновационную и коммуникативную компетентность.

Цель - обеспечить развитие компетентной личности, способной творчески мыслить, обладающей высоким уровнем познавательной культуры, хорошо разбирающейся в национальной культуре, обладающей высоким интеллектуальным мышлением, способной к постоянному самосовершенствованию путем систематической организации видов работы с текстом. Нужно отметить, что

задания имеют большое значение в повышении способности учащихся в применении своих знаний и умений в жизненных ситуациях.

Abdrakhmanova A.

DEVELOPING READING LITERACY IS KEY TO MODERN EDUCATION

The relevance of this work lies in the fact that it is based on tasks where the main goal is to determine the student's ability to find a way out of different situations, make, implement and evaluate optimal solutions, improve their intellectual, innovative and communicative competence. The aim is to ensure the development of a competent person, capable of creative thinking, possessing a high level of cognitive culture, well versed in national culture, possessing high intellectual thinking, capable of constant self-improvement through systematic organization of types of work with the text. It should be noted that the tasks are of great importance in enhancing students' ability to apply their knowledge and skills in life situations.

ӘОЖ 81'366

Абдрахманов Р.Х.

«Bolashaq» академиясы

қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, п.ғ.м.

Абильгазин С.И.

Мартбек Мамыраев атындағы мектеп-интернаттың қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, п.ғ.м., Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН ТЕРМИНДЕР

Мақалада терминологиялық сөзжасам жай сөзжасамға қарағанда күрделі процесс екендігі сөз етіледі. Егер жай сөзжасамда сөзжасаудың белгілі бір тәсілін пайдаланумен шектелсе, термин үшін терминдік атаудың сөздік мәнін ашу, яғни ұғымға анықтама беру қажет. Жалпы әдеби тілмен салыстырғанда терминологиядағы сөз жасайтын жұрнақтардың қызмет аясы кеңірек екендігі, олар топтастырушы қызмет атқаратындығы, дәлірек айтқанда, ұғымның белгілерін көрсететіндігі аталып өтеді.

Тірек сөздер: сөзжасам, жай сөзжасам, морфология, термин, тіркесті термин, тілдік жүйе, қосымша, жұрнақ, терминология.

Қазақ тілінде морфологиялық тәсіл арқылы сөзжасау 20-30 жылдары жедел дамығаны белгілі. Сөзжасамның бұл тәсілі алғаш А.Ысқақов, Ғ.Мұсабаев, Е.И.Шипова, Ғ.Қалиев, Н.Оралбаева, Е.Жанпейісов, Қ.Есенов, А.Қалыбаева, З.Бейсенова, А.К.Хасенованың еңбектерінде зерттелінді. Соңғы жылдары осы мәселеге арналған А.Салқынбайдың тарихи сөзжасам, яғни сөздік құрамның бүкіл негізін құрайтын туынды сөздердің жасалуы мен тарихи қалыптасу, даму заңдылықтарын айқындап беретін зерттеуінің маңызы зор.

Терминологиялық сөзжасам жай сөзжасамға қарағанда күрделі процесс. Кез келген әдеби тілдегі сөзжасамдық жүйе оның арнайы лексикасына да ортақ құбылыс. Сөзжасамның морфологиялық тәсілі деп түбір сөзге түрлі жұрнақтар жалғау арқылы туынды сөз жасауды айтамыз. Осы тәсіл қазақ тіліндегі терминдерді жасауды елеулі орын алады.

Қазақ терминология жүйесіндегі туынды терминдерге жалғанған қосымшалардың санына қарай оларды былай топтап көрсетуге болады:

1. Жұрнақ жалғануы арқылы жасалған туынды терминдер: адал+дық, ұмыт+у, шын+дық, дос+тық, ер+лік, жас+тық, өмір+лік, мүгедік+тік, жұмыс+шы, қызмет+ші,

ұсын+ыс, кәсіп+кер, тәбіл+ші, сарап+шы, заң+гер, бүлік+ші, әмір+ші, бол+ыс, бір+лік, бодан+дық, әдебиет+ші.

үбірге екі жұрнақ жалғануы арқылы жасалынған туынды терминдер: зейін+ді+лік, маза+сыз+дық, қажет+ті+лік, абстрак+ті+лік, ізден+паз+дық, сана+сыз+дық, жұмыс+сыз+дық, заң+сыз+дық, кәсіп+шіл+дік, зейнет+кер+лік, әдебиет+тану+шы, жаңа+шыл+дық.

үбірге үш жұрнақ жалғануы арқылы жасалған туынды терминдер: адам+гер+ші+лік, ұқ+тып+ты+лық, жауап+кер+ші+лік, дыбыс+таң+ба+лау, ес+те+лік+гер т.б.

үбірге төрт-бес жұрнақ жалғану арқылы жасалған туынды терминдер: мен+сін+беу+ші+лік т.б.

Міне, осындай түрлі қосымшалар арқылы жасалған туынды терминдерді түбір /Т/ және қосымша /Қ/-ның бірігуі арқылы берілетін мынадай үлгіде көрсетеміз.

+Қ: дос+тық, ер+лік, жас+тық, өмір+лік, мүгедек+тік, жұмыс+шы, қызмет+ші, ұсын+ыс, кәсіп+кер, тәбіл+ші, сарап+шы, заң+гер, бүлік+ші, әмір+ші, бол+ыс, бір+лік, бодан+дық, әдебиет+ші.

+Қ+Қ: әуес+қой+лық, зейін+ді+лік, маза+сыз+дық, қажет+ті+лік, абстрак+ті+лік, ізден+паз+дық, сана+сыз+дық, талғам+паз+дық, жұмыс+сыз+дық, заң+сыз+дық, кәсіп+шіл+дік, зейнет+кер+лік, құрыл+тай+шы, дыбыс+таң+ба, әңгіме+леу+ші, әдебиет+тану+шы, жаңа+шыл+дық.

+Қ+Қ+Қ: адам+гер+ші+лік, ұқ+тып+ты+лық, жауап+кер+ші+лік, дыбыс+таң+ба+лау, ес+те+лік+гер.

+Қ+Қ+Қ+Қ: мен+сін+беу+ші+лік.

Сөз тудырушы қосымшалардың терминжасамдағы қолданысы бірдей емес. Қазақ тіліндегі терминдерді жасауға қатыстырылатын жұрнақтарды өнімді және өнімсіз жұрнақтар деп екіге бөліп қарастырамыз [1].

Термин жасайтын өнімді жұрнақтар:

-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік, жұрнақтарының түрлі тілдеріндегі ең өнімді жұрнақтар екендігін ғалымдар дәлелдеген. Аталған жұрнақтар әсіресе дерексіз ұғымдарды жасауда ерекше белсенділік танытады. Осы жұрнақтардың көмегімен жасалған терминдердің сан ғасырлық тарихы бар. Бұл туралы Р.А.Үрекенова «қазақ тіліндегі **-лық** жұрнағының көне түркі тілдерінде **-лығ, -лиғ, -луғ, -лүг** түрінде белгілі болып, сын есім және зат есім жасалғандығын» атап көрсетеді. Көне түркі ескерткіштері сөздігінде *ерлік, жастық, адалдық, шындық, достық, біліктілік* т.б. сөздердің кездесетіні ғалым сөзін дәлелдей түседі. Ал қазақ терминологиясында терминдердің басым бөлігі жоғары дәрежедегі дерексіздігімен ерекшеленетінін ескерсек, оның қалыптасуына негіз болған дерексіз лексика екендігі анық [2].

Қазақ тіліндегі терминдердің қалыптасуының қай кезеңі болмасын

-лық қосымшасының өнімділігін байқау қиын емес. **-лық** жұрнағы арқылы дерексіз ұғымдар жасаудың тамаша үлгісін Абай шығармаларынан кездестіреміз. Б.Алтынсарин дерексіз ұғым атауларын жасауда **-лық** жұрнағын шебер пайдаланып, *тапқырлық, салақтық, ұқыптылық* сияқты атауларды ұсынады. **-лық** жұрнағының дерексіз мәндегі терминдер жасаудағы орны Шәкәрім еңбектерінен де байқалады.

20-30 жылдарда **-лық** жұрнағының термин жасауда қызметі арта түседі. Осы жұрнақтың көмегімен ұғымдарды беру үлгісін А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлының еңбектерінен ұшырастырамыз. Мысалы: *икемділік, шыдамсыздық, батылдық, қозғалыстық, өзімшілдік, қажеттілік, белсенділік* т.б. Бұл аталған сөздердің ішіндегі *қажеттілік, белсенділік* сияқты сөздер осы кезеңнің туындысы болса керек, ал басқалары ауыз әдебиетінде жиі кездесетін сөздер. Дегенмен, бұл сөздерге терминдік мән үстемеленіп, арнайы әдебиет, оқулықтарда қолданылады.

50-70 жылдарда **-лық** жұрнағымен адалдық, ептілік, әділдік, қайырымсыздық, арамдық, даналық, албырттық тәрізді сөздер термин болып қалыптасты. Аталған

уақыттан күні бүгінге дейін **-лық** жұрнағы түрлі терминологиялық лексикада кеңінен қолданылып келеді.

А.Н.Кононовтың **-лық** жұрнағы дерексіздік мағынадағы зат есімдер мен қатыстық сын есімдер жасайды деген пікірімен келіспеуге болмайды. **-лық** қосымшасының қызметі ең алдымен зат есім, қатыстық сын есім тудыруда артты. Осы айтылғандар қазақ тілінде термин жасауда **-лық** жұрнағы үнемі жиі пайдаланылғанын дәлелдей түседі [3].

-лық жұрнағының басты ерекшелігі - оның лексикалық қабаттың қай түріне болса да емін-еркін жалғануында болып отыр. Ең бірінші кезекте **-лық** қосымшасы қазақтың төл сөздеріне жалғанып, терминдер жасайды: *ұлттық, қоғамдық, әлеуметтік, пайымдылық, жастық, көрегендік, алғырлық, арамзалық, аңқылдақ, алаяқтық, арсыздық, бақталастық; бейімділік, белсенділік, бойкүйездік, биязылық, бейпілауыздық, өжеттілік, дарындылық, дәрекілік, өзімшілдік, ебедейсіздік, елгезектік, енжарлық, жалқаулық, жауапсыздық, заңсыздық, панасыздық, жұмыссыздық, мүгедектік, қажеттілік, кәсіпшілік, біліктілік, инабаттылық, қайырымдылық, бейімділік, кепілдік, кешенділік, тәртіпсіздік, суықтық, беріктік, ашуланишақтық, құмарлық, сараңдық, талапсыздық, қайғысыздық* т.б.

-лық шығу тегі шығыстық болып келетін араб, парсы сөздеріне жалғанады: *адалдық, данышпандық, әлеуметтік, қажеттілік, зейінділік, адалниеттілік* т.б. Сондай-ақ, **-лық** орыс тілінен енген кірме терминдерге де еркін жалғана береді. Қазіргі тілімізде сын есім туғызатын өнімді жұрнақтардың қатарына **-лық, -лік, -дік, -дық, -тық, -тік** аффиксін қосуға болады. Әсіресе, орыс тілінен енген зат есім түбірлеріне жалғанып, олардан қатыстық сын жасайтын амал ретінде соңғы жылдары ерекше кең қолданылады.

Біз өз тарапымыздан автор пікірінің дұрыстығын, қазақ терминологиясының жүйесін **-лық** жұрнағының көмегімен *абсолюттік, позитивтік, психикалық, факторлық, вестибулярлық, бисцеральдық, потологиялық, дистанттық, референттік, рефлекттік, ассоциациялық, оптикалық, аутогендік, сенсорлық* т.б. терминдердің кездесетіндігімен дәлелдегіміз келеді.

-лық жұрнақты терминдер жасайтын түбірлердің құрамы зат есім (*қоғам-дық, әлеумет-тік, нәресте-лік* т.б.), сын есім (*әдемі-лік, сезім-дік, адал-дық*), етістік (*үйірсек-тік*), модаль сөздер (*мүмкін-дік, қажетті-лік*) болып келеді. Сөйтіп, олар әр қилы сөз таптарынан зат есім және қатыстық сын есім (*әділдік, әлеуметтік*) тудырады.

Сын есім болатындары жеке тұрып жұмсалмайды, олар бағыныңқы сыңарда анықтауыштық қатынаста қолданылады. Мысалы: *танымдық есеп, көркемдік талғам, кәсіптік оқыту, әлеуметтік бейімделу, қоғамдық көңіл күй, сезімдік қабылдау, эмоциялық ес, қимылдық ес, бейнелік ес* т.б.

-лық жұрнағы жалғанатын тұлғалардың морфологиялық құрылымы да әркелкі болып келеді.

үбір+лық: *ұлт+тық, қоғам+дық, биязы+лық, әлеумет+тік.*

үбір+ды/-ді/+лық: *қажет+ті+лік, табан+ды+лық, зейін+ді+лік, нысап+ты+лық, ұқып+ты+лық, бейім+ді+лік, белсен+ді+лік* т.б.

үбір+паз+лық: *талғам+паз+дық* т.б.

үбір+сыз (болымсыздық мағынасында) +лық: *сана+сыз+дық, жауап+сыз+дық, маза+сыз+дық, зейін+сіз+дік, ұстам+сыз+дық*, т.б.

Тіркесті терминдерге **-лық** жұрнағы жалғанғанда терминдер анықтауыш сөздің басында, ортасында, соңында келеді.

А) сөздің басында келетініне мысал: *әлеуметтік бейімделу, азаматтық хал актілері, маусымдық жұмыс, әлеуметтік жағдай, әлеуметтік оңалту, тұрмыстық жарақат, біліктілік талаптары, езулік дауыссыз, езулік дауысты, еріндік дауыссыз, еріндік дауысты, лексикалық бірлік, логикалық екпін, мағыналық бірлік, морфологиялық бірлік, синтаксистік бірлік, тілдік бірлік, фонетикалық бірлік, т.б.*

Ә) Сөздік ортасында келетініне мысал: *әдебиеттің көркемдік мәні, ғылыми фантастикалық әдебиет, көне түркілік әдеби тіл, еңбекке жарамсыздық парағы, алты*

күндік жұмыс аптасы, ақылы медициналық жәрдем, аралас біліктілік алқасы, әлеуметтік, бастапқы медициналық құжаттар, біртұтас мемлекеттік әсер қоры, бірыңғай мемлекеттік саясат, ерекше құқықтық режим, алғашқы қауымдық сана, жоғары аттестациялық комиссия, жоғары техникалық оқу орны, зерттеудің математикалық әдістері, көркем шығармашылық психологиясы, қос факторлық теориясы т.б.

Б) сөздің соңында келетініне мысал: *әлеуметтік шыдамсыздық, эмоциялық қозғыштық, әлеуметтік қажеттілік, әлеуметтік жинақылық, әлеуметтік белсенділік, әскери міндеттілік, әсіре саясатшылдық, бір жақты жеңілдік, бір топқа қатыстық, бірлескен кәсіпкерлік, т.б.*

-лық қосымшасымен жасалған тіркесті терминдерге қатысты айтатын тағы бір мәселе, олардың арнайы оқулықтарда, әдебиеттерде жазылуы. Сөздікте (1976) олар *абсолют сезгіштік, абсолют табалдырық, оператив бейне, репродуктив әрекет* түрінде жұрнақсыз жазылады. Осындай терминдерді С.Әлісжанов «қазақ тілінде ежелден бар модельдер (қол сағат, төс қалта) арқылы берілген» деп жазады. Біздіңше, сөздікте (1976) тіркесті терминдердің (абсолют сезгіштік т.б. түрінде жұрнақсыз) берілуінің себебі қазақ тілінде ежелден бар үлгілерге (қол сағат) сүйеніп жасалынды дегеннен гөрі, Х.Жұбанов жасаған терминологияның 10 принципінің 7-шісіне, яғни «сын есімнен жасалған -ский, -ный жұрнақты анықтауыштық қызметтегі халықаралық терминдерді қысқартып, жұрнақсыз қабылдау керек, мыс.: «абсолютная истина - absolut sama» деген принципінің негізінде жасалды деу дұрыс [4].

Бұл мысалдардан **-лық** қосымшасының жалғануы орынды әрі қажет екендігі байқалады. Келтірілген мысалдағы сөйлемдерде жалғаусыз «абсолют сезгіштік» үлгісінде беруге де болар еді, бірақ **-лық** жұрнағы жалғанғанда басынқы сыңардың дерексіздік қызметі айқындала түскенін мойындамасқа болмайды. Осыдан барып, **-лық** қосымшасының терминдік мағынаны дәл беруі үшін қажет екендігі көрінеді.

Жалпы алғанда, **-лық** жұрнағымен жасалған терминдер дерексіздікті білдіріп, жинақылық мәнде жұмсалады (табандылық, төзімділік, жомарттық т.б.).

шылық/-шілік жұрнақтары есімдерден зат есім тудыратын өнімді жұрнақтар екені белгілі. Дегенмен, қазақ тіліндегі терминдердің морфологиялық сипатын қарастыруда бұл жұрнақтың есімдерден ғана емес, етістіктерден де зат есім тудыруға бейім екендігін байқадық. Мәселен, -у формалы тұйық етістіктерге жалғанып, *тұқым қуалаушылық, табалаушылық, көре алмаушылық, менсінбеушілік, әкімшілік құқық бұзушылық, өндірістік жарақаттанушылық, азаматтық бағынбаушылық, дипломаттық тиіспеушілік құқығы, мұғалімнің ұйымдастырушылық іс-әрекеті*, т.б. тәрізді есімдер туғызады. Бұл қосымша арқылы бір нәрсеге бейімділікті білдіретін терминдер жасалады.

-шылық жұрнағы дерексіз ұғымдарды да білдіреді. Мысалы: *адамшылық, кемшілік, күншілік т.б.*

20-30 жылдарда **-шылық** қосымшасы орыс тіліндегі **-изм** қосымшасының орнында жүруі, оның терминжасамда кең қолданылуына себін тигізеді. Мысалы: интеллектуализм - *зердешілік*, пессимизм - *күйікшілік* т.б. Бірақ, кейінгі уақытта **-изм** жұрнағын қазақ терминологиясында сол күйінде пайдалану **-шылық** қосымшасының терминдік мүмкіндігінің бәсеңдеуіне әкеліп соқты. Бірақ, қазақ терминологиясы жүйесінде **-шылық** жұрнағы өнімді жұрнақтардың қатарына жатады. Соңғы кездері философия ғылымында **-шылық** жұрнағымен қоса қатыстық сын есім тудыратын **-и** қосымшасы жарыса қолданылса /адамгершілік -адами/, психологияда **-шылық** жұрнағы белсенділік танытады. Мысалы: адамгершілік, көпшілік, жауапкершілік.

ермин жасауда **-у** қосымшасы өнімді жұрнақтардың біріне саналады. Етістіктің **-у** тұлғасы есім сөздерге жақын екені белгілі. Сондықтан да бұл тұлғаны қимыл есімдерін жасайтын жұрнақ деп атаймыз. Қимыл есімдері істің я әрекеттің нақтылы процесін білдірмей, тек оның атауы ретінде қызмет етеді.

тұлғалы терминдер таза зат есімдік сипат алып, дерексіздікті білдіреді.

жұрнағы бұйрық райдан кейін келіп жалғанғанда белгілі бір іс- әрекеттің аттарын білдіреді. Мысалы: *үндесі, үйлеспеу, ұяңдану, толғау, терістеу, сөз жасау, жоқтау, сөйлеу, стильдеу, кейінтеу, сыңсу, терминдендіру, теңеу, байқау, болжау, даму, қабылдау, пайымдау т.б.*

Орыс тілінен енген кірме терминдерге -у етістік тудыратын -ла, -ле жұрнағынан кейін келіп те жалғана береді: *абстракция+ла+у, биологизация+ла+у т.б.*

Сондай-ақ -у етістіктерде басқа да қосымшалардан соң тұрып жалғана береді. Мысалы: *нерв байланысын актуалдандыру/Сөздік, 1976/.* жұрнағымен келген тіркесті терминдер сөздің басында келіп анықтауыш қызметін атқарады. Мұндай тіркесті терминдер екі немесе одан да көп сыңардан туады. Мыс.: *еліктеу ойыны, даму стратегиясы, азарту дәуірі, есептеу уақыты, жинақтау жүйесі, байланысу типтері, баяндау әдісі, бейнелеу әдісі, тергеу практикасының психологиясы т.б.*

ерминдер жасауда өнімді болып табылатын жұрнақтардың бірі - етістіктерге жалғанатын -ыс, -іс, -с қосымшалары.

-ыс қосымшалы терминдер дерексіздік ұғымды білдіретін терминдер болып келеді. Бұл қосымшалардың тіркесімділік қабілетінің артуы терминдер жүйесінде олардың белсенді терминдер екенін аңғартса керек. Мысалы: *қозғалыс, байланыс, сөгіс, т.б.*

ағы бір өнімді жұрнақтардың қатарына -ым/-ім/-м қосымшаларын жатқызуға болады. Мысалы: *таным, ұғым, білім, сенім, сезім, т.б.*

рыс тілінен тілімізге көптеген жаңа жұрнақтар ауысты деген пікір бар. Осы пікірдің негізсіздігін І.Кенесбаев, Ғ.Мұсабаевтар былай деп дәлелдейді. «Сөз жасайтын жұрнақтар лексика-грамматикалық категорияларға жатады. Сондықтан олар басқа тілге тез ауысатын категориялар емес. -изм, -ист жұрнақтары қазақ тілінде қазақтың байырғы түбір сөзінен бір де сөз жасамайды... Орыс тілінен қазақ тіліне жұрнақ ауысқан жоқ» [5].

Шындығында, қазақ терминологиясы жүйесінде -изм, -ация жұрнақтарымен келген бір де бір қазақтың сөздері жоқ. Олардың бәрі орыс тілі арқылы енген кірме терминдерде кездеседі. Сондықтан да, біз мұндай жұрнақтар мен сөз алды қосымшаларын /префикс/ кірме сөздермен бірге алып қарастырамыз. Мысалы: *конформизм, детерминизм, волюнтаризм, деперсонализация, абстракция, конвергенция, идентификация, антиципация, апперцепция, аккомодация, ассоциация, галлюцинация т.б.*

Сондай-ақ, қарама-қарсылық мәнде жұмсалатын еуропалық *анти-* /антипатия/ мен жаңа деген ұғымды білдіретін *нео-*/неофрейдизм/ сөз алды қосымшалары және парсылық *бей/би* (бейқамдық, бейтараптық) сөз алды қосымшаларының термин жасаудағы қызметі туралы көзқарасымыз да жоғарғыдай.

Морфологиялық тәсіл арқылы термин жасаудың тағы бір түрі сөздердің бірігуі, яғни, екі, кейде үш толық мағыналы түбірлердің бірігуі нәтижесінде терминдер жасалынады. Олардың мағыналары құрамындағы сыңарлардың мағынасымен анықталады. Мысалы: ата мекен, мінез тану, жеке адам, егде жас, т.б. [6].

Бұлар сияқты терминдерді талдамас бұрын, қысқаша күрделі терминдер мәселесіне, яғни, туынды және күрделі терминдердің сол сияқты күрделі терминмен тіркесті терминнің арақатынасына, олардың бір-бірінен ерекшелігіне тоқтала кетуді жөн деп есептейміз.

Күрделі термин туынды терминнен өзінің құрамы жағынан ажыратылады. Егер туынды термин түбірге жұрнақтар жалғануы арқылы жасалынатын болса, күрделі термин мен тіркесті терминнің ара жігін ажырату үлкен қиындық туғызады. Өйткені екеуі де екі немесе одан да көп сыңарлы болып келеді.

Сырттай қарағанда, күрделі терминдерді құрастырушы компоненттердің бір-біріне қатысты анықтаушы, анықталушы қатынас тәрізді болып көрінеді де, олар тіркесті терминмен шектесіп жатады. Күрделі термин мен тіркесті терминнің арасындағы бұл

ұқсастық – сырттай ұқсастық. Ал мазмұны мен табиғаты жағына келсек, күрделі термин – тіркесті терминнен басқаша құбылыс.

Күрделі термин мен тіркесті терминнің бір-бірінен айырмашылығын синтаксистік қана емес, семантикалық қатынастан да іздеу қажет.

Бұлардың арасында сырттай ұқсастықтың болуына мынадай себеп бар: күрделі термин шығу тегі жағынан еркін сөз тіркесіне барып тіреледі. Еркін сөз тіркесінің сыңарларының арасындағы әуелгі синтаксистік қатынас атап айтқанда, анықтаушы және анықталушы қатынас біртіндеп күңгірттеніп, ақыр аяғында ол қатынас мүлдем жойылады да, осының нәтижесінде біртұтас күрделі термин жасалынады.

Тіркесті терминдердің арасында синтаксистік байланыс, яғни бағыныңқы сыңар басыңқы сыңарға тәуелді болады, ал күрделі терминдер арасында мұндай байланыс болмайды. Осыған байланысты тіркесті терминнің әрбір сыңары жеке сөз қызметін атқарады, ал күрделі терминдегі мұндай сыңарлар бір ғана сөзді білдіреді.

Тіркесті терминнің мағынасы оның сыңарларының мағыналарынан шығады, ал күрделі терминнің құрамындағы сыңарлардың мағыналық дербестігі мен грамматикалық дербестігінің күңгірттенуі немесе жойылуы терминдердің бұл түрінде - семантикалық тұтастықтың пайда болуына әкеледі.

Күрделі терминді басқалардан ажырату үшін, олардың семантикалық тұтастық, морфологиялық тұтастық, синтаксистік тұтастық тәрізді белгілері болуы шарт. Күрделі терминнің құрамындағы сыңарлардың әрқайсысы әр басқа лексикалық мағынаны емес, біріккен күйінде бір бүтін лексикалық мағынаны білдіреді. Тіркесті термин жеке сөздерден құралады және оның мағынасы осы сөздердің мағыналарының бірігуінен пайда болады.

Морфологиялық құрылымы жағынан алғанда да күрделі терминнің барлығы біртұтас сөз ретінде танылып, олар құрылымдық тұтастық қасиетімен сипатталады. Күрделі терминнің сыңарлары орнын алмастырып, қалыптасқан күйінен басқаша тіркесе қалса, онда ол өзіне тән мағынасынан айырылады да, күрделі термин болудан қалады. Сондықтан, күрделі термин – лексикалық бірлік, ал тіркесті термин – синтаксистік бірлік болып табылады.

Ойымызды жинақтай келе айтарымыз, күрделі терминдерді тіркесті терминдерден бөліп алып, жеке өз алдына қарастырудың бүгінгі таңда пісіп жетілгендігін ескерткіміз келеді.

Қысқасы, морфологиялық жолмен жасалған терминдер қазіргі қазақ тіліндегі термин жүйесінен елеулі орын алады. Бұл – қосымша арқылы сөз жасаудың термин шығармашылығындағы негізгі көз екендігімен түсіндіріледі. Қазақ тіліндегі терминнің жасалу жолдарының ішіндегі өнімді тәсілдерінің бірі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

айдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - А., 1998.

ұрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. Астана, 2004.

еңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. - А., 1975. -304 б.

ұрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясындағы варианттылықтың сыры неде? // Терминологиялық хабаршы, №2. Астана-2002. 9-14 б.

ыздықова Р. Сөздер сөйлейді. - А., 1994. -272 б.

сенқұлов А.Е. Қазақ тіліндегі әдебиеттану терминдерінің даму жолдары // Терминдер және олардың аудармалары. - А., 1990. - 55-60 б.

Абдрахманов Р.Х., Абиьгазин С.И.
ТЕРМИНЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИМ ПОДХОДОМ

В статье говорится, что терминологическое словообразование более сложный процесс, чем простое словообразование. Если простое словообразование ограничивается использованием определенного способа словообразования, для термина необходимо раскрыть словарное значение имени термина, то есть дать определение понятию. Отмечается, что по сравнению с общим литературным языком словообразовательные суффиксы в терминологии имеют более широкую сферу деятельности, выполняют группирующую функцию, а точнее, проявляют признаки понятия.

Ключевые слова: словообразование, простое словообразование, морфология, термин, фразовый термин, языковая система, дополнение, суффикс, терминология.

Abdrakhmanov R.Kh., Abilgazin S.I.
TERMS FORMED BY THE MORPHOLOGICAL APPROACH

The article states that terminological word formation is a more complex process than simple word formation. If it is limited to the use of a certain way of Word formation in simple word formation, it is necessary to reveal the dictionary value of the term name for the term, that is, to give a definition of the concept. It is noted that in comparison with the general literary language, word-forming suffixes in terminology have a wider scope of activity, they perform a grouping function, or rather, they show signs of the concept.

Key words: word formation, simple word formation, morphology, term, phrasal term, Language System, addition, suffix, terminology.

ӘОК 821.512.122.09

Абыкенова М.К.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен, Қазақстан Республикасы
E-mail:meruert.abukenova@mail.ru

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА КОММУНИКАТИВТІК
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ**

Бұл мақалада қазақ әдебиеті сабағында коммуникативтік-шығармашылық қызметті ұйымдастыру әдістері келтірілген. Мақала қазақ әдебиеті сабағында инновациялық технологияларды оқытуда нәтижелерді арттыру және шығармашылықты дамыту құралы ретінде қолданудың мәнін анықтайды. Қазақ әдебиеті сабағында белсенді қолданылатын коммуникативті оқытудың бірнеше әдістері туралы айтылған.

Тірек сөздер: коммуникативтік-шығармашылық қызмет, инновациялық технологиялар, әдістер.

Бұл мәселенің өзектілігі оқытудың инновациялық формалары жоғары коммуникативті мүмкіндіктермен және оқушылардың оқу іс - әрекетіне белсенді қатысуымен сипатталуы, оқушылардың коммуникативті құзыреттілік дағдыларының тиімді дамуы. Бұл қазіргі әлеуметтік жағдайларға бейімделуге ықпал етеді, өйткені қоғамға қазіргі әлемде тез бағдарланатын, тәуелсіз және бастамашыл, өз қызметінде жетістікке жететін адамдар қажет. Кез - келген инновациялық қызметтің негізінде шығармашылық бастама жатыр. Шығармашылық қызмет тұлғаның эмоционалды және интеллектуалды салаларын дамытуды қамтиды. Мектептегі оқу қызметі осы

мәселені шешуді қамтамасыз ететін нақты технологияларды қолдануды талап етеді. Оқытудың инновациялық формалары: рөлдік ойын, Жоба әдісі, драматизация, АКТ, сыни ойлау технологиясының әдістері.

Педагогика тарихында шығармашылыққа қабілеттіліктің қалыптасу мәселесі әрдайым көптеген пікірталастарды тудырған және бүгінгі күні әртүрлі ерекше көзқарастармен сипатталады.

Шығармашыл тұлғаны қалыптастыру үрдісін В.И. Андреев, Ю. К. Бабанский, В. П. Беспалько, Л. Г. Вяткин, В. А. Слостенин, В.Ф. Шаталов, М. П. Ердниев зерттеген [3].

Оқу-шығармашылық қызметінің заңдылықтарын В. И.Андреев, Т. В. Кудрявцев, Ю. Н. Кулюткин, В.Г. Разумовский, А. И. Матюшкин, М.И. Махмутов анықтаған.

Негізгі мақсат - оқушылардың белсенді танымдық іс - әрекетін ынталандыру әдістерін таңдау, инновациялық іс-әрекетте әр қатысушысының шығармашылық әлеуетін іске асыру.

Инновациялық қызмет - бұл оқушыларда коммуникативті құзыреттілік дағдыларын дамытудың ең қол жетімді және тиімді формаларының бірі, жеке тұлғаны әлеуметтендіру, шығармашылығы мен белсенділігін дамыту үшін жағдай жасайды. Маңызды компонент-білім алушы өзінің табыстылығын, интеллектуалдық тұрақтылығын сезінетін қолайлы психологиялық жағдайлар жасау [1].

Баланың оқуы оның қарқынды жеке даму кезеңімен сәйкес келетін мектептің орта және жоғарғы буыны үшін жоба әдісін, рөлдік ойындарды, көрініс қоюды қолдану өте маңызды.

Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыратын, оқуға деген ұмтылысты дамытатын әдіс-тәсілдер әртүрлі жобаларды жүзеге асырумен байланысты. Бұл әдіс-тәсілдерді қолдану сыныптағы жұмыстың барлық мүмкін формаларын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді: жеке, топтық, ұжымдық, бұл балалардың өз бетімен жұмыс жасауын және шығармашылығын ынталандырады.

Қазақ әдебиеті сабағында сыни ойлау технологиясының әдістері оқушыларға өз қызметін ұйымдастыруды, ойлау қабілетін дамытуды, сауатты және мағыналы оқуды үйретеді. Қазақ әдебиеті сабағындағы басты мақсаттардың бірі - интеллектуалды дамыған шығармашылық тұлғаны қалыптастыру. Осыған байланысты мұндай тұлғаға қойылатын талаптар - шығармашылық, әлеуметтік жауапкершілік, дамыған интеллектке ие болу, танымдық іс - әрекеттің тұрақты мотивациясы бірінші орынға шығады. Бала мен жасөспірімді ересек өмірге дайындау - бұл, ең алдымен, оның шығармашылық белсенділігін дамыту, сұрақтарға өз бетінше жауап іздеу, өмірдің кез-келген қиындықтарын шешу, олардың қабілеттерін жетілдіру және жүзеге асыру.

Шығармашылық, шығармашылық қызмет, шығармашылық тұлға ұғымдары нені білдіреді? Пән саласындағы шығармашылықтың нақты көріністерін белгілеу мағынасы бар. Қазақ әдебиеті сабағы оқушылардың шығармашылық әлеуетін толық дамытуға мүмкіндік береді, шығармашылық белсенділікті дамытуға ықпал етеді, барлық оқушыларды сабақта оқу іс - әрекетіне тартады.

Қазақ әдебиеті сабағында белсенді қолданылатын коммуникативті оқытудың бірнеше әдістері бар.

1. Оқушылармен мақсаттарына жетуін ғана емес, сонымен бірге ұнаған, ұнамаған нәрселерді де талқылау - неге, нені өзгерту керек.

2. Оқушы жауабының дұрыстығын ғана бағалау емес, сонымен қатар оқушы қандай әрекет әдісін қолданғанын, қалай ойлағанын да бағалау. Бағалау параметрлері келесідей: дұрыстығы, өзіндік құны, өзіндік ерекшелігі.

Қазақ әдебиеті сабақтары бірнеше жұмыс түрлерін қамтиды: оқу, тыңдау, сөйлеу, жазу. Тапсырмалардың көптігі іс - әрекеттің жиі өзгеруіне мүмкіндік береді,

бұл бүкіл сабақ барысында оқушылардың қызығушылығын сақтауға көмектеседі, осылайша оның тиімділігін арттырады.

Маңызды жұмыстардың бір түрі -оқу. Мәтіндік материалмен жұмыс үш кезеңде жүзеге асырылады: мәтінге дейінгі, мәтіндік және мәтіннен кейінгі.

Мәтіндік кезең мәтіннің мазмұны бойынша әртүрлі жаттығуларды қамтуы мүмкін, олар оқушыларды шығармашылыққа, мәселені шешудің өзіндік нұсқаларын табуға итермелеуі мүмкін.

Оқығандары негізінде әңгіме құрастыру-тілдің барлық элементтерінің өзара әрекеттесуінің және оқушылардың импровизация қабілетін жүзеге асырудың тағы бір тәсілі. Мәтіннен кейінгі кезеңдегі тапсырмалар ретінде пікірталас, рөлдік ойын ұйымдастыруға, пікірлерге сауалнама жүргізуге, хат, эссе, түйіндеме, эссе, өлең жазуға болады.

Оқушылардың қазақ әдебиеті сабағына деген қызығушылығын арттыруда коллаж, ақпараттық немесе жарнамалық парак, презентация түрінде ұсына алатын мәтін тақырыбы бойынша қосымша ақпаратты іздеумен байланысты шағын жобалық жұмыстар сияқты заманауи технологияларды пайдалануға болады.

Жобалық оқыту сонымен қатар білім мен дағдыларды жаңа жағдайға ауыстыруды қамтиды. Оқушылардың жобаны құруға қатысуы, оларға бұрын алған білімдерін пайдалануға ғана емес, сонымен бірге жобаға тартылған әрбір адамның шығармашылық қызметіне кең мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олар жобада бірлесіп жұмыс істеу кезінде коммуникативті дағдыларды, өз ойларын жазбаша және ауызша түрде нақты жеткізе білу қабілетін дамытады.

Шығармашылық қабілеттерін дамытудың шарттарының бірі-сәттілік атмосферасын құру, өйткені оның болмауы оқуға деген ұмтылыстың құлдырауына әкеледі. Сәттілік жағдайын құру оқушылардың көңіл-күйіне ғана емес, олардың білім сапасына да әсер етеді.

Сонымен қатар, оқу процесінің мақсаты көп деңгейлі тілдік құралдар жүйесін меңгеруге негізделген сөйлеу іс-әрекетінің дағдыларын жетілдіру, қазақ әдеби тілінің ережелері мен нормаларын, сөйлеу этикеті ережелерін сақтау болып табылады, бұл оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді.

Мұның бәрі мектептің негізгі міндеттерін шешуге қолайлы жағдай туғызады: балалардың жан-жақты дамуының негізін қалау, еркін, саналы, мәнерлеп оқу, сауатты жазу, мәдени мінез-құлық дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ету, ілім мен еңбекке көзқарасы адал, Отанға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу, сондай-ақ балалардың эстетикалық дамуын және олардың қоршаған табиғатты тануын жақсарту.

Ұстаздар алдында күнделікті міндет қазақ әдебиеті пәніне деген қызығушылық пен сүйіспеншілікті ояту болып табылады. Белсенді, шығармашылықпен оқыту дегеніміз-сабақтарда көрнекілік құралдарын, оқушылардың санасы мен сезімдеріне әсер ететін ойын-сауық элементтерін қолдану

Қазақ әдебиеті сабақтары оқушылардың оқуға, ойлауға, талқылауға және өз бетінше оқуға арналған әдеби шығармалар мәтінімен жұмысты қамтиды.

Бүгінгі таңда мұғалім үшін сөзге деген қызығушылықты ояту, балаларға оның шынайы дәмі мен мақсатын сезінуге үйрету өте маңызды. Әрине, бұл процесс ұзақ және ауыр, белгілі бір жүйені, әдістемелік тапқырлық пен өнертабысты, практикалық тәжірибені қажет етеді. Қазақ әдебиеті сабақтарында балаларды сөзді дұрыс қолдануға, оны түсінуге және сезінуге, өз сөйлеуін дамытуға, сөйлеу шығармашылығын жетілдіруге үйрету керек.

Белсенді сөйлеу әрекеті олардың бақылаулары, ойлары, әсерлері, сезімдері, тәжірибелері туралы айту қажеттілігінен туындайды. Мұндай қажеттілік баланың өмірі әртүрлі танымдық қызығушылықтар мен әсерлерге толы, рухани және эмоционалды бай болған кезде пайда болады және дамиды. Демек, баланы сөйлеуге

үйрету дегеніміз-көру мен байқауға, ойлауға және сезінуге үйрету - бұл оның өмірлік тәжірибесін кеңейту.

Оқушылардың сөйлеуін дамыту міндетін тек қазақ әдебиеті сабағы аясында шешу мүмкін емес. Айналадағы өмір-білім көзі және сонымен бірге оқушылардың сөйлеуін байыту. Оқушылардың табиғат пен қоғам өміріндегі маңызды нәрселерді байқау, байқау қабілетін дамыта отырып, оқушылардың білім деңгейін үнемі арттыра отырып, олардың сөйлеуін байытуға қол жеткізуге болады. Оқушылардың сөйлеуі олардың ойлауын дамытумен, білім көлемін кеңейтумен бірге дамиды. Сондықтан жанартылған білім мазмұны бойынша қазақ әдебиетін табысты оқытудың қажетті шарты оқушылардың өмірлік тәжірибесімен, олардың айналасындағыларды тікелей көріп, үлкендердің әңгімелерінен немесе теледидардан естіп, кітаптардан үйренуімен байланысты болып табылады.

Қазіргі жағдайда қазақ әдебиетіне оқу пәні ретінде Қазақстан Республикасының азаматы ретінде жоғары сана дәрежесіне ие рухани - адамгершілік тұлғаны тәрбиелеудің ерекше миссиясы жүктеледі. Бүгінгі күннің қоғамдық атмосферасында адамның рухани-адамгершілік жаңғыруы - бұл республиканың болашағының шешілуіне байланысты проблема.

Қазақ әдебиеті әрқашан халықтың мақтанышы, ар-ожданы болды, өйткені біздің ұлттық психологиямыз жанға, ар-ожданға, жарқын және нақты сөзге көбірек көңіл бөлумен сипатталады.

Мектептегі қазақ әдебиеті өз мақсаттары мен міндеттері бойынша полифункционалды, мазмұны жағынан полифониялық: онда жыраулардың, ақындардың, тарихи дәуір жазушыларының дауыстары естіледі.

Онда халық тарихының негізгі маңызды кезеңдері, оның рухани және материалдық мәдениетінің дамуы көрініс тапты.

Халықтың тарихи тәжірибесін, оның рухани мәдениетінің қазыналарын, ғасырлар мен мыңжылдықтар арқылы өткен әдеби мұраны зерттеу және игеру қазіргі жас ұрпақ үшін өте маңызды және бұл оқушылардың бойында коммуникативтік шығармашылықты дамытуға ықпал етеді.

Қазақтар, әлемнің басқа халықтары сияқты, дамудың ең көне бастаулары бар ерекше, ерекше материалдық және рухани мәдениетке ие.

Біздің халқымыз әлемдік дәуірге, өнер мен әдебиетке үлес қосты, әлемдік деңгейдегі ғалымдарды, жазушылар мен ақындарды тарихи сахнаға шығарды.

Қорытындылай келе, қазақ әдебиеті сабақтарында оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесінің негізінде балаларға қолжетімді, нақты құрылымы бар, заманауи дидактикалық талаптарға жауап беретін материалды іріктеуді көздейтін кең мәдени базада құрылған бірыңғай білім беру жүйесі жатыр деп айтқым келеді. Әдебиет сабақтары оқушылардың дүниетанымын қалыптастыруға белсенді әсер ете отырып, олардың рухани, коммуникативтік-шығармашыл және адамгершілік иол болып қалыптасуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Альмухамбетов Б.А. *Қазіргі уақытта әртүрлі технологияларды қолдану арқылы оқушылардың жеке басын дамыту / "Салыстырмалы білім: әдістеме, сұрақтар және қазіргі тенденциялар" VI Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары.* - Алматы, 2014.-С. 192.

2. Аульбекова Г.Д. *Мұғалімнің педагогикалық техникасы.* Алматы, 2005.

3. Бабанский Ю.К., *Педагогика, Москва, Просвещение, 1983.*

4. Гойхман, О.Я. Надеина Т.М. *Сөйлеу байланысы.* – М. ИНФРА-М, 2001.

5. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П..- *Мәдениетаралық коммуникация негіздері: А. П. Садохиннің редакциясымен университеттерге арналған оқулық.* – М.: бірлік-ДАНА, 2002.

Абыкенова М.К.

ОРГАНИЗАЦИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В данной статье представлены методы организации коммуникативно-творческой деятельности на уроках казахской литературы. Статья определяет сущность использования инновационных технологий на уроках казахской литературы как средства повышения результатов и развития творчества. Речь идет о нескольких методах коммуникативного обучения, активно используемых на уроках казахской литературы.

Ключевые слова: коммуникативно-творческая деятельность, инновационные технологии, методы.

Abykenova M.K.

ORGANIZATION OF COMMUNICATIVE CREATIVE ACTIVITY IN THE LESSON OF KAZAKH LITERATURE

This article presents the methods of organizing communicative and creative activity in the lessons of Kazakh literature. The article defines the essence of the use of innovative technologies in the lessons of Kazakh literature as a means of improving results and developing creativity. We are talking about several methods of communicative learning, actively used in the lessons of Kazakh literature.

Keywords: communicative and creative activity, innovative technologies, methods.

ӘОК 81367

Абылбаева Б.А.

«Bolashaq» академиясы

қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, п.ф.м.,

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

abylbayeva.ba@mail.ru

Мейрамова Ж.М.

«Bolashaq» академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКЕМЕЛЕРДЕ ТІЛДІ МЕҢГЕРТУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН МОДУЛЬДІК ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Мақалада тілді меңгеруде пайдаланылатын заманауи технологиялар мен ұтымды әліс-тәсілдер арқылы білім алушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру және оның тиімділігі қарастырылады. Сонымен қатар қазіргі қоғам талабына сай, оқыту процесін тиімді ұйымдастыру үшін жаңа технологияларды қолданудың өзектілігі ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: модуль, технология, өркениет, тіл, үйренушілер, білім, кеңістік, ақпарат, шығармашылық, тиімділік, білім.

Білім беру жүйесі – әр елдің даму болашағын айқындайтын, әлемдік өркениетке жетудің негізгі бағыттарын көрсететін біртұтас құрылым. Білім алу – адамзат әрекетінің ең маңызды бір түрі. Білім алуда адамның ішкі мүмкіндігі мен қабілетінің дамуы, қалыптасу үрдісі байқалады. Осыған орай, қазіргі таңдағы жаңалықтар білім беру жүйесіне жаңа технологияларды әкелгені барша қазақ еліне мәлім. Оған білім

стандарты, инновациялық технологиядан іздену, әлемдік білім кеңістігіне ену жұмыстарын жатқызуға болады. Міне, сол білімнің ішінде тіл үйрету жұмысы – өте күрделі процесс болып табылады. Сондықтан тіл үйрету барысында жүргізілетін жаттығу жұмыстарының барлығы бір-біріне байланысты, жеңілден ауырға қарай, сатылап жүргізілуі қажет. Қазіргі ақпараттық қоғамда өмір сүріп жатқан қазіргі заман адамы үшін оқыту әдістері оның өмірінің ажырағысыз бөлігіне айналғаны сөзсіз. Міне, сондай қоғамда отырып, тілді үйретудегі модульдік оқытудың басты мақсаты: өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігін дамыту болып табылса, модульдік оқытудың технологиясының ерекшеліктері мынадай:

1. Кіріспе бөлімінде оқытушы модульдің құрылымы мен оны таныстыру бағыттарының мақсаттарына, не үшін керек деген мәселелерге назар аударады;

2. Диалог кезеңі тәрбиелік мәні бар мәселелерді кешенді түрде игеруге арналады;

3. Диалог бөлімінде қайта оралу принципі ұсталады. Ол қайталау емес, әр қайта оралғанда тәрбиелік тақырыптардың мазмұны күрделенеді.

Жалпы, «Модуль дегеніміз – қандай да бір жүйенің, біршама дербес бір бөлігі» (С.И.Ожегов). Ал, «технология» гректің «шеберлік» деген сөзі. Модуль латынның «өлшем», «шама», «мөлшер» деген сөзі. Модуль жүйесін оқу процесіне кіргізудің өз мақсаттары бар. Олар:

- Оқытудың тиімділігін арттыру;
- Берілген материалды терең меңгерту;
- Оқушыны ойлату, ойланту, ой салу;
- Өзін-өзі оқытуға мүмкіндік туғызу;
- Оқушыны жеке тұлға ретінде қабылдау;
- Ұстаз бен оқушы арасында тепе-теңдікті қалыптастыру;
- Оқушының алдында мақсат қойғызып, оны міндетті түрде орындату.

Модульдік технология тілді үйретуде тіл үйренушінің өз бетімен білім алуына тікелей басшылық жасайтынын ұғындыру, жадына сақтау, ой-пікір дамыту, қисынды ойлау қабілетін күшейту, шығармашылық тапсырмалар орындату үшін мүмкіндігі мол әдіс-тәсілдерді пайдалану – бүгінгі күннің ең тиімді жолы деп айтсақ болады. «Модульдік оқу технологиясы» деп педагогикалық технология нұсқасын жасағанда, «толық меңгеру» әдістемесінің негізгі қағидалары ұсынылған. «Толық меңгеру» әдістемесінің негізгі идеяларын 1960 – жылдары америкалық психологтары Д.Ж.Кэрролл және Б.Блум ұсынған. Кейіннен дидактиканың қазіргі талаптарына баланысты бірқатар өзгерістер енгізілді: балаларды оқытуға емес, тұлғалық – бағытталған, танымдық қызметін ұйымдастыруға, оқу процесін өзара сөйлесу негізінде құруға бағыттылған. Осыдан келіп мұғалімнің оқу процесін құрудағы жұмысының өзгеруі туындайды. Қайта жаңғыртылған оқу циклі ретінде модуль үш құрылымдық бөлімнен: кіріспеден, сөйлесу бөлімінен және қорытынды бөлімнен тұрады.

Сызба түрінде көрсетсек, оқу модулі былайша болады:

Кіріспе бөлімі (модульге, тақырыпқа енгізу)
Сөйлесу бөлімі (оқушылардың танымдық қызметін өзара сөйлесу негізінде ұйымдастыру)
Қорытынды бөлім (бақылау)

Ал енді, біздің зерттеуіміз мен пайымдауымыз бойынша тілді меңгеруде М.Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясының маңызы ерекше. Олай айтуымыздың себебі, аталмыш технология әдістері тіл үйренушілерді өз бетімен жұмыс

істеуге, қорытындылар жасауға, жүйелі білім алуға жетелей отырып, өзін-өзі және өзгені бағалай білуге үйретеді. М.М.Жанпейісованың технологиясында модуль 3 құрамды бөліктен тұрады:

1. Кіріспе.
2. Сөйлесу.
3. Қорытынды.

Кіріспе бөлімінде жалпы модульдің мақсат міндеттерімен таныстырады. Сөйлесу бөлімінде оқу материалдарымен жұмыс істей отырып, өз қабілетін, ынтасын, ауызша, жазбаша тілін дамытуға мүмкіндік беру. Сөйлесу бөлімінде білім дәрежесін бағалауда өзін-өзі бағалау, топтық бағалау, бірін-бірі бағалау әдістері пайдаланылады. Сөйлесу бөлімінің барлық сабақтарында сөйлесуді қамтамасыз ету үшін тілдік орта болу жағдайларын жасап, тіл үйренушілердің қызығушылықтарын арттыру мақсатында оқыта үйрену ойындары жүргізіледі. Сөйлесу бөлімінде танымдық процесс сыныпты 2-6 адамнан шағын топтарға бөлу арқылы негізінен білім алушылардың өзара әрекет етуіне құрылған. Білім алушылардың танымдық қызметі әрбір білім алушының әр сабақта үш күрделілік деңгейде берілген оқу материалын тыңдау, жазу, көру және айту мүмкіндігі болатындай етіп құрылған. Оқытудың ойын түрінде ұйыдастыру және әр түрлі белсенді формаларды қолдану-оқытудың міндетті шарты болып табылады. Сөйлесу бөлімінде алғашында оқу материалын қайта жаңғырту және қарапайым білік пен дағды алыптастыру мақсатында кейінен – алынған білімді талдау, жинақтау және бағалау мақсатында оқытудың белсенді формалары қолданады. Оқу модулінің сөйлесу бөлімі тарауды тұтас оқып үйренудің екінші-операционалдық- танымдық кезеңнен іске асыру болып табылады. Модульдің үшінші бөлімі қорытынды, бақылау бөлімі. Бұл

бөлімде білім-білік дағдыларын тексеруге арналған бақылаудың бірнеше түрлері ұйымдастырылады. Атап айтсақ:

1. Тест.
2. Диктант, мазмұндама, шығарма, эссе.

3. Нәтиже сабақтары (сайыс, әр түрлі интелектуалды ойындар). Тілді үйретуде тілді үйрету негізгі мақсат болады да, жұмыс осы мақсатқа сай ұйымдастырылады. Осы жұмыстардың негізгілеріне сөйлеу жаттығулары жатады. Тілдік жаттығулардың міндеті – тілдің грамматикалық материалдарын меңгерту, тілдік тұлғаларды дұрыс, ойланбай қолдану дәрежесіне жеткізуді көздейді. Адам сөйлеуінде қолданылатын тілдің нұсқалары – дыбыс, сөз, сөз тіркесі, сөйлемнің тілді оқуыдағы негізгі мәселелері екендігі анық. Тілдік жаттығулар ол тілдік тұлғаны таныстырады, оны қолданып үйренуге жаттықтырады.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Дамыған техниканың уақытында бұл бізге қиындық туындатпауы керек. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға білім алушының білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып отыр. Модульдік оқыту технологиясы – белсенді оқу қызметін ұйымдастырады, білім алушы өз әрекетін жоспарлай, талдай және өзі бақылай білуге үйренеді. Сонымен қатар жоғарыда атап айтылған технологияның ерекшелігі – дарынды баллармен тұрақты және жүйелі жұмыс жасауға мүмкіндік туғызады. Атап айтқандай, оқу модулінің құрылымы кіріспеден, диалог (сөйлесу) және қорытынды бөлімнен тұрады. Модульдік оқыту білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істеу алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді. Бұл технология, біріншіден, дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, оқу процесінде жеке тұлғаға бағытталған оқыту технологияларын енгізу мен жеке тұлғаның шығармашылығын дамытуға үлкен мән берудің өзі еліміздегі болып жатқан өзгерістерді жаңаша тұрғыдан қарастыруды талап етуде. Модульдік оқытудың өзегі – оқу модулі. Оқу моделі ақпараттар аяқталған блогынан, бағдарламаны табысты жүзеге асыру үшін берілген оқытушының

нұсқауларынан және білім алушының іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан тұрады. Модульдік оқыту білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді. Модульдік оқыту технологиясының жеке тұлғаның өз-өзін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыратын бірден-бір технология. Сонымен қатар айта кетерлік мәселе, модульдік оқыту технологиясын қолдану арқылы мынадай жетістіктерге қол жеткізуге болады:

1. Уақыт үнемделеді;
2. Сабақтың сапасын көтереді;
3. Оқу әдісі мен құралдарын таңдауға мүмкіндік тудырады;
4. Білім алушылардың белсенділігі мен қызығушылықтарын арттырады.

Міне, осындай жетістіктерге жеткізетін қазіргі қоғам талабына сай, оқыту процесін тиімді ұйымдастыру үшін жаңа технологияларды қолдану керек екендігі сөзсіз. Оқытушының әдістеме түрлерін әр сабақтың қоятын мақсатына сай шеберлікпен тиімді қолдануы білім алушылардың қызығушылықтарын арттырып, тілге қабілетін, өзіндік ізденістерін дамытуға ықпал етеді. Жаңа технологияларды қолдану барысында білім алушылардың пәнге деген ынтасы, белсенділігі артып, білім сапасы жоғарылайды. Ізденімпаздық, дербес ойлау, өзіндік қорытындылау қабілеттері дамиды. Модульдік оқыту технологиясының берері көп. Менің ойымның түйіні: қазіргі кезеңде мұғалімге білімді, білікті, шығармашыл болған аса қажет. Ал, ұстаздың әр сабағы – оның ізденісінің, еңбегінің айнасы. Уақыт талабын ескерсек, оқытудың жаңа технологиялары түрлерін меңгеру және оны ендіруге әрбір оқытушы жауапты. Бұл технологияның тиімділігі – білім алушының құзіреттігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар: жеке тұлғаның жетілуіне, дамуына бағытталады және оқытушы мен білім алушының арасында ізгілікті қарым-қатынас орнауы және білім алушының өздігімен білім алуына жағдай жасалып, алған білімге сын көзбен қарау, білімді сапалы түрде алумен қатар, ойын ашық айта алуға, пікір айтуға, алмасуға үйренетіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». Алматы 2006 ж.
2. Педагогтың кәсіби деңгейін өсіруде әдістемелік жұмысты ұйымдастыру жолдары. Ғылыми-практикалық жинақ. Алматы, 2008 ж.
3. Қамзина М. «Модульдік оқыту технологиясы». Тәрбие құралы. 2005 жыл №4.
4. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы»-Ақтөбе, 1999 ж.
5. Қайырбекова А., Барақова Қ. «4-сыныпқа арналған қазақ тілін оқыту әдістемесі»-Алматы, 2004 ж.

Абылбаева Б.А., Мейрамова Ж.М.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МОДУЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ, ПРИМЕНЯЕМОГО ПРИ ОВЛАДЕНИИ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ В УЧРЕЖДЕНИЯХ С КАЗАХСКИМ И РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматривается формирование речевых навыков обучающихся и их эффективность с помощью современных технологий и рациональных подходов, используемых при овладении языком. Также раскрывается актуальность применения новых технологий для эффективной организации учебного процесса, отвечающих требованиям современного общества.

Ключевые слова: модуль, технология, цивилизация, язык, изучающие, знания, пространство, информация, творчество, эффективность, знания.

Abylbayeva B.A., Meiramova Zh.M.
**THE EFFECTIVENESS OF MODULAR LEARNING USED IN MASTERING THE
LANGUAGE OF INSTRUCTION IN INSTITUTIONS WITH KAZAKH AND
RUSSIAN LANGUAGES OF INSTRUCTION**

The article discusses the formation of students' speech skills and their effectiveness with the help of modern technologies and rational approaches used in language acquisition. The relevance of the use of new technologies for the effective organization of the educational process that meet the requirements of modern society is also revealed.

Keywords: module, technology, civilization, language, research, knowledge, space, information, creativity, efficiency, knowledge.

ӘОК 81367

Абылбаева Б.А.

«Bolashaq» академиясы

қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.м.,

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

abylbayeva.ba@mail.ru

Мұхамеджан Ә.Ә.

«Bolashaq» академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының
4 курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКЕМЕЛЕРДЕ
ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ**

Мақалада қазақ тілін ойын арқылы оқыту тәсілдері қарастырылған. Әсіресе сабақты ойын арқылы жүргізудің тиімділігі мен беретін нәтижесі сөз етіледі. Сонымен қатар ойын арқылы оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру мен сабақ барысында сол тәсілдерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері де ашып көрсетіледі.

Тірек сөздер: әдіс, проблемалық жағдай, белсенді оқыту, ойын технологиясы, оқыту формалары.

Қазақ тілі мұғалімінің алдында тұрған маңызды міндеттің бірі, ол - оқушыларды қазақ тілінде сөйлеуге үйрету. Адамның сөздік қорында кемінде 1000 сөз болған жағдайда ғана басқа тілде сөйлеу мүмкіндігі бар екенін бәрі біледі, яғни мұғалімнің негізгі міндеті – оқушыларға барынша көп сөздерді есте сақтауға көмектесу.

Оқушылардың білімге ықыласын, ынтасын, қызығушылығын және сонымен қатар есте сақтау қабілетін арттырудың ең жақсы жолының бірі – сабақта ойындарды қолдану.

Ойын – оқушының шынайы және ойлап тапқан шындығына тез, еркін енуіне, өзіндік «Менін» қалыптастыруға және шығармашылыққа, белсенділікке, өзін-өзі дамытуға мүмкіндік береді («Мен оқушымын», «Мен және менің отбасым», «Мен жолаушымын», «Біз жолаушымыз», «Адамдардың кәсібі», «Мен кәсіпкермін», «Біз қонақтамыз»). Мұндай ойын түрлерінің ерекшелігі – жоғары көңіл күйде ойналатын рөлдер шынайы сезімге, ойға, ниетке толы болады және бала үлкендер сияқты дәрігер, эколог, жол көрсетуші болғысы келеді. Бұл ойындарда оқушылардың мінез-құлықтары мен іс-әрекеттері реттеледі. Ойын іс-әрекетінің мотивациясы еркіндікті, таңдау мүмкіндігін, қажеттілігін, өз-өзіне сенімін, өзін-өзі дамытуын қамтамасыз етеді.

Кейбір педагогтар мен психологтардың жоғары сынып оқушылары мен студенттердің ойын жасынан өтіп кетті деуі бекер. Зерттеулер көрсеткендей, дәстүрлі ұйымдастырылған оқу процесіне қарағанда, кез-келген тіл үйренуші ойынға қатыса

отырып, неғұрлым аз шаршайды, оқу қызметінен жағымды эмоциялар алады, есте сақтай алады және өткен материалды тез есіне түсіре алады. Өйткені ойынның кейбір элементтері ұзақ сақталады сол арқылы сөздер есіне тез түседі.

Ойын арқылы оқыту – дәстүрлі оқыту технологиясына сәйкес келетін оқытудың ең табысты, болашағы зор түрлерінің бірі. Оқыту ойыны кезінде балалардың шығармашылық күштері жұмылдырылады, олар оқу материалын оңай меңгереді.

Ойын арқылы оқытудың мақсаты – оқушылардың белгілі бір дағдылар мен қолданбалы білімдерді меңгеруі. Ойынмен оқытудың формалары мен әдістері өте көп. Ойынның дидактикалық құбылысы оның өзі ойында өздігінен, ойыншыға қарамастан, өмірдегідей дерлік пайда болатын проблемалық жағдайлардың пайда болуына жағдай жасауында жатыр. Ойын барысында туындайтын проблемалық жағдайларға қарсыластың күтпеген әрекеттерімен байланысты ойыншылардың психикалық шиеленістерінің белгілі күйлері және қабылданған шешімнің күшін жою мүмкін еместігі жатады. Оқытушы оқушының өз бетінше жұмысын дұрыс бағыттап отырып, оны басқара алады. Ойында оқушы ойын туралы қажетті білім алады, белгілі бір дағдыларды игереді, жоспарлар мен комбинацияларды құруды үйренеді, т.б. проблемалық жағдайлардың туындауын алдын ала болжай білу қабілетін дамытады.

Ойын проблемалық жағдайлардың тамаша генераторы болып табылады, ал қарсылас үшін жоқ мәселені көре білу ойында жеңіске әкеледі. Ойын – белсенді жарыс сипатына ие, ойыншылар ортақ мақсатқа ұмтылатын, бір құралдармен әрекет ететін, бір ережелерді сақтайтын және қатаң бекітілген нәтижелерге қол жеткізетін арнайы ұйымдастырылған әрекет.

Қазақ тілі сабағында қолданып жүрген танымдық ойындардың бірі «Не жоқ?» деп аталады, ол оқушылардың сөздерді, емлесін жаттауда өте тиімді.

Ойынның мәні келесідей:

Ойынға 10-12 карточка қажет, бір жағында заттардың суреттері (белгілі бір тақырыптар бойынша) «Менің отбасым», «Мектеп» т.б., екінші жағында заттардың аттары қазақ тілінде жазылған. 6 оқушы шақырылады. Ойынды бастамас бұрын мұғалім сөздерді анық оқып, аударуы керек, содан кейін хормен оқиды. Балалар сөздерді есте сақтауға тырысады. Қабілетті оқушылардың бірі көзін жұмады, ал екінші ойыншы бір картаны алып тастайды, барлығы «сіз бе?» деп сұрайды. Әрі қарай, ойыншы көзін ашқанда, бәрі бірге сөздерді оқиды және аударды - бұл ойынның негізгі мәні, мұнда балалар заттардың атын және олардың емлесін еріксіз есте сақтауға тура келеді. Оқушы қай сөзді алып тастағанын болжауға тырысады. Енді бірінші ойыншы басқа ойыншымен ауыстырылады және ойын жалғасады. Екінші айналымда карталар аударылады, енді ойыншылар затқа қарап, заттың атын есте сақтап, айтуы керек. Бірінші раундтағыдай ойыншы көзін жұмып, екіншісі бір емес, екі картаны алып тастайды. Ал ойыншы не жоқ деген сұраққа жауап бермес бұрын, балалар хормен айтады: «Дәптер бар, кітап бар», Бұл сәт маңызды, өйткені оқушылар сөздерді еріксіз есте сақтайды және оны жақсы пысықтау керек. Кейіннен сұрақ күрделі болуы мүмкін.

Бұл қарапайым ойын емес, тәрбиелік мәні бар ойын. Мұғалімнің алдында қиын, бірақ қол жетімді міндет тұр, сондықтан балалардың дамуы мен өзін-өзі тәрбиелеуі үшін ойлау мен сезімнің ең күрделі ойынына оңай қабілеттілік.

Белсенділік – адамның ойын процесіндегі физикалық және интеллектуалдық күштерінің белсенді көрінісін білдіретін ойын әрекетінің негізгі принципі. Көңіл көтеру – адамға күшті эмоционалды әсер ететін және ойынға қатысудың немесе оның барысын бақылаудың негізгі мотивтерінің бірі бола алатын ойын әрекетінің қызықты көріністерін көрсетеді. Ойын сөздерді тезірек есте сақтайтын жарыс элементтерін қамтуы мүмкін.

Кез келген тілді меңгеру қиынырақ, өйткені лингвист мұғалім оқушыларға ережелерді практикада қолдануға үйретуі керек, яғни бұл кезеңдегі оқушы ережелермен танысып, оларды іс жүзінде қолдана білуі керек. Ғылыми статистика көру органының ең жоғары ақпаратты өткізу қабілетіне ие екенін айтады. Оқушылар ережелерді қолдануды

үйренбес бұрын оларды есте сақтауы керек. Ұғымдардың және олардың арасындағы қатынастардың экономикалық символдық белгіленуі өнімді ойлаудың ең маңызды шарты болып табылады.

Біз өз жұмысымызда ойын технологиялары, топтық технологиялар, денсаулық сақтау технологиялары, компьютерлік технологиялар, оқушыға бағытталған технологиялар сияқты педагогикалық технологияларды қолданамыз.

I. Бірінші түрі – топтық жұмыс. Негізгі педагогикалық ереже, ол оқушыларды күшті және әлсіз деп жіктемей, бірлескен топтық оқу әрекеті әдісі арқылы балалардың өзара білім алуын ұйымдастыру. Міндеттері: Әрбір оқушыны танымдық қажеттіліктердің қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ететін іс-әрекетке қосу, т.б. осындай тапсырма әзірленеді және оқушы жұмысты міндетті түрде жеңе алатындай әдістеме. Сынып 2-3 топқа бөлінеді. Топтағы балалар әртүрлі даму деңгейлерімен ұйымдастырылады. Топтар тапсырмалар алады. Барлығы тапсырмаларды орындайды, бір-біріне сұрақ қойылғанда, күштілер әлсіздерге көмектеседі. Осылайша, барлық оқушылар барлық пайдалы уақыттарын сабақтың негізгі мақсатына жетуге жұмсайды.

II. Сабақта денсаулық сақтау технологиясына көп көңіл бөлеміз. Міндеттері: Оқушыға шаршау, көңілсіздік, қанағаттанбаушылықты жеңуге көмектесу. Сабақтың алғашқы минуттарынан амандасу арқылы ізгі ниет атмосферасын, жағымды эмоционалды көңіл-күйді қалыптастыру керек. Сабақтарда неврозға, бассүйек ішілік қысымға жақсы әсер ететін көзге арналған қарапайым жаттығуларды қолданамыз; физикалық минуттар, жаттығулар - энергия берушілер (бұл сабақтың басында сыныпты, топты белсенділікке дайындайтын немесе сабақ барысында сыныптың және әрбір оқушының энергиясын қалпына келтіретін қысқа жаттығулар), нүктелі массаж, бүкіл денеге белсенді әсер етеді.

III. Ұғымдарды меңгеруде, тақырыпты оқуда, жаңа материалды түсіндіруде және оны бекітуде, сөйлеу әрекетінің ауызша түрлерін оқытуда ойын технологиясын қолданамыз.

Ойын технологиясының міндеттері: оқушылардың коммуникативті әрекетін белсендіру; балалардың сөйлеу дайындығының деңгейі әртүрлі болғандықтан рөлдерді дұрыс бөлу; материалды меңгеру сапасына және ойын нәтижесіне әсер етуі мүмкін өзара көмек, белсенді вербальды қарым-қатынас, оқушылардың эмоционалдық жағдайын жасау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1./А.Н.Лук. «Ойлау және шығармашылық» // Изд-во Политической литературы, 1976 г./

2./Ж.С.Хайдаров. «Ойын оқу процесі ретінде» // Рос. пед. Агентство, 1996г./

3./Әл фараби. «Ғылымдар туралы» // ауд. және түсініктеме берген Ж.Сандыбаев. – Алматы : Қазақ ун-ті, 2020./

Абылбаева Б.А., Мухамеджан А.А.

НЕКОТОРЫЕ ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ В УЧРЕЖДЕНИЯХ С КАЗАХСКИМ И РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматриваются способы обучения казахскому языку через игры. В частности, упоминаются эффективность и результаты проведения уроков посредством игр. При этом выявляются уникальные особенности повышения интереса учащихся к предмету и использования этих способов в ходе урока посредством игры.

Ключевые слова: метод, проблемная ситуация, активное обучение, игровая технология, образовательные формы.

Abylbayeva B.A., Muhamedzhan A.A.
**SOME EFFECTIVE METHODS OF TEACHING KAZAKH IN INSTITUTIONS
WITH KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGE OF INSTRUCTION**

The article discusses ways of teaching the Kazakh language through games. In particular, the effectiveness and results of conducting lessons through games are mentioned. At the same time, unique features of increasing students' interest in the subject and using these methods during the lesson through the game are revealed.

Key words: *method, problem situation, active learning, game technology, educational forms.*

ӘОК 82.09(091)

Асанова Ж.С.
№45 гимназия КММ
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
asanovazhauhar@mail.ru

**ЫБЫРАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ,
ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ӨНЕР-БІЛІМНІҢ МӘНІ**

Аса талантты педагог, ағартушы, дарынды жазушы, қаламгер, көркем сөз шебері, алғашқы мектеп, тұңғыш мұғалім, тамаша ақын, жалынды публицист, көрнекті қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсарин қазақ қоғамының мәдениет пен экономика жағынан дамымаған кезінде өмір сүріп, халқымыздың демократиялық мәдениеті мен өнерінің бірсыпыра саласында жаңадан өсіп дамуына жол ашып, баянды негіз жасады.

Тірек сөздер: *алғаш шыққан әдіскер-ғалым, жетік педагог- маман, халық ағарту ісінің ұйымдастырушысы, халықшыл, өмір шындығын таныта білген қаламгер, дүние жүзі педагогика классиктерінің гуманистік идеялары, қазақ даласында оқу-ағарту тәжірибесі.*

Ыбырай Алтынсарин есімі қазақ балалары үшін мектеп ашқан ұлы ағартушы, орыс әдебиеті классиктерінің балаларға арнап жазған шығармаларын қазақ тіліне аударған аудармашы ретінде де белгілі. Ыбырайға дейін көркем проза қазақ жазба әдебиетінде қалыптаспаған еді. Ыбырай әңгімелерінде өз заманының тұрмыс-тіршілігі, келелі мәселелерін қамтиды. Ақынның әңгімелері жас ұрпақты мейірімділікке, адалдыққа, ізеттілікке, ақылдылық пен білімділікке, ізгі қасиеттерді үйретуге шақырады.

Ыбырай «Қазақ хрестоматиясына», «Қара батыр», «Бай ұлы», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Әке мен бала», «Киіз үй мен ағаш үй», «Надандық » деген сияқты көлемі кішкене, мазмұны терең, тілі жатық әңгімелерінде көлпелі ауылдан-егіншілік кәсібін, киіз үйден ағаш үйге, қала болуға, тіршіліктің өнімді-пайдалы түріне көшуге үндейді[1,42].

Мұндай қысқа мазмұнды, көркем әңгімелер қазақ әдебиетінде Ыбырайға дейін өріс алмаған еді. Бұл Ыбырайдың қазақ әдебиетіне кіргізген жаңалығының бірі еді. Тағы да басқа тәрбиелік мәні зор әңгімелерін енгізді. Қазақ хрестоматиясына енген Ыбырайдың көркем шығармалары - бала санасына әсер ететін, оларға жақсы, өнегелі істерге үйрететін мықты құрал. Кейіпкерлерді шынайы өмірге тән әрекеттері арқылы суреттеуді мақсат етеді. Оның әңгімелерін тақырып жағынан екі топқа бөліп қарастыруға болады еңбекке және адамгершілікке. Еңбексіз адам өмірі үшін ерекше маңызды рөл атқарады, еңбексіз өнер де, білім де қолға келмейді деп еңбекті бірінші орынға қойды.

Ыбырайдың еңбек тақырыпта жазған көптеген әңгімелері бар. Мысалы: «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Қыпшақ Сейітқұл» және тағы басқа әңгімелері. Жазушының бір топ әңгімелері адамгершілік, тәрбие, еңбек, мәселесінде жазылған.

Ыбырай прозасы - шағын әңгімелердің классикалық үлгілері. Әңгіме жанрының тамыры тым тереңде екенін Ыбырай өз тұсында өте жақсы ұғынды.

Ыбырайдың жалпы тарихи-әлеуметтік көзқарасы қалыптасуына негізінен үлкен-үлкен үш фактор әсер еткен.

Біріншісі - туған елінің бай ауыз әдебиеті. Бұл мәселе оның барлық творчествосынан көрінді.

Екінші - орыс елінің озық әдебиеті мен мәдениеті. Бұл оның барлық творчествосынан көрінді.

Үшінші - дүние жүзінің озық ойлы прогрессивті мәдениеті. Міне, бұл, әсіресе көркем туындыларынан көрінеді.

Бір ғана мысал: «Бай баласы мен жарлы баласы».

Әңгіме - нағыз сюжетті, детальға бай, айтар идеясы айқын туынды. Осындағы арамтамақ бай баласының қиындыққа қарсы тұра алмауы, ал өмірдің ащы-тұщысын көп көрген жарлы баласының тапқырлық, еңбек сүйгіштік әрекеті - қатар қойып шендестіру ар-қылы берілуі - еңбек адамының қашан да өміршең екенін дәлелдейді. Идеясы да сол маңда жатыр.

Жазушының «Бай баласы мен жарлы баласы», «Қыпшақ Сейітқұл», «Надандық» деген әңгімелері - көркемдігі жағынан бәрінен биік тұрған ерекше мәнді шығармалар. Осыларды қазақ әдебиетіндегі алғашқы шағын прозаның үздік үлгілері деуге болады.

Алтынсарин әңгімелері тек мектеп оқушыларына ғана арналмаған, ересек адамдарға деп жолдаған әңгімелері де көптеп кездеседі. Соның бірі-«Қыпшақ Сейітқұл» автор мал баққан халықтың жұт пен барымтаға тәуелді екенін айта келіп, жоқшылыққа ұшыраған отыз үйлі тобырдың басшысы Сейітқұлдың данышпандылығын, ақылдылығын, тапқырлығын жастарға үлгі қылып көрсетеді. Ол өзінің ауылдастарын топырағы қолайлы өңірге көшіріп әкеліп, оларды суармалы егін шаруашылығына үйретеді. Жұртқа кетпен беріп, жер тегістетіп, арық қаздырып, егін өсірумен айналысады, бұл бастамасы жемісті болып, ауылда егін, мал шаруашылығы қатар өркендеп, шаруа адамдарының табысы артады. Артық өнімдерін саудаға шығарып, нарықтық қатынысқа тартылады. Ауылына келушілер көбейіп төрт жүз үйлі ауылға айналады. Адал еңбек еткендерді аз жылда ел қатарына қосылғанын нақты дәлелдей алған. Әңгіменің сюжеті тарихи шындыққа негізделген, себебі мұндағы елді мекендер, әкімшілік аймақтар нақты өмірден алынған.

Халық аңызына негізделген «Лұқпан әкім» әңгімесі. Бұл әңгімеде діндар Лұқпанды адамдарды емдегені үшін жазғырады, Алланың әміріне, оның ішінде ауруға да қарсы тұруға болмайды. Халық ол шешімге қарсы шығып, Лұқпанның бақытсыздарға көмектесіп, жетім мен жесірлерге қол үшін беріп, көптеген жақсылық жасағанын айтады. Әңгімеде Лұқпан халық мұңының жоқшысы ретінде көрінеді.

Бала өмірге келген кезінен бастап ата-ананың мейіріміне бөленеді. Ата-ана балаларына жақсы, небір асыл қасиеттерді үйретіп, жақсы азамат болып өсуін тілейді және үміттенеді, және де қайырымдылық пен бауырмалдылық, сабырлылық пен шыдамдылық секілді ізгі қасиеттерді тәрбиелеуге арналған осы тақырыпта Ыбырайдың әңгімелері бар. Мысалы : «Асыл шөп», «Бақша ағаштары», «Таза бұлақ», «Малды пайдаға жарату», «Аурудан аяған күштірек» т.б.

Ыбырайдың хрестоматияда алпысқа жуық шығарма бар. Олар әдеби-жанрлық жағынан, тақырыптық жағынан әртүрлі. Солардың көпшілігі шағын әңгіме, мінез-құлықтың, адамгершіліктің неше түрлі қырлары. Оны «Талаптың пайдасы», «Мейірімді бала», «Зеректік», «Әдеп», «Қанағат», «Әділдік», «Салақтық», «Ақымақ дос», «Жаман жолдас», «Надандық», «Тәкаббаршылық» деген сияқты тақырыптан аңғаруға болады.[2,]

Ыбырай шығармаларының мазмұны мен идеялық бағытына көңіл бөлсек, даусыз бір мәселені көреміз. Ол-жазушының әдебиетті қоғамдық құбылыс ретінде білуі. Оның шығармаларының тақырыбы күнделікті өмірден алып, оған өзінің озық ойлары арқылы баға беруге талпынады. Жаңа идеяларды қоғам ішінде кеңінен жая түсу үшін көркем әдебиетті күшті құрал ретінде танып, шебер пайдалана білді.

Ыбырайдың әдеби еңбектерінің жинағы - «Қазақ хрестоматиясы» ағартушылық мақсатта жазған екі өлеңімен ашыла түседі. Кітаптың өз кезінде басылуында «Сөз басы» деген атпен жарыққа шықты. Қазіргі уақытта олар «Кел, балалар, оқылық!», «Өнер-білім бар жұрттар» деген атауларымен айтылып, халық ұғымына сіңісіп кетті. Барлық өмірін елдің ағарту ісіне арнаған Ыбырай әдеби еңбектерінде де сол негізгі идеяларын жүзеге асыруды көздеді. Ақын халық ағарту ісін шебер көтере алатын шығармаларды көптеп жасауға қатты назар аударды. Ол өнер-білім жағынан мешеу сатыда тұрған қазақ халқы үшін ғылым мен техниканы жетістіктерін насихаттай алатын қысқа көлемді шығармалардың қажет екендігін сезінді, ол халық арасында тез тарап, жатталып кететініне, халыққа оң әсерін тигізетініне сенім артты. Оның «Кел, балалар, оқылық!», «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңдерінің мақсаты қазақ жастарын білім алуға, жаңа дәстүрлерді меңгеруге шақырды.

Ыбырай хрестоматияны қазақ балаларына арнап жазды, балалардың жасына лайықты және қабылдауларына оңай қылып құрған. Ақын жастарды оқу-білімге, өнерге шақырды, өз ойын нақты дәлелдеп, айтатын пікірін оқушы бойына еркін сіңіру үшін түрлі ұстаздық амал-тәсілдерді қолданды.

«Кел, балалар, оқылық!» өлеңінде Ыбырай өлеңнің әр шумағында өнер-білімнің артықшылығын, бұрын қазақ даласында өріс алмаған жаңа оқуды сөз етіп отырғаны барлығы анық байқалады. Қазақ ауыз әдебиетінде бұрыннан бар дәстүрлерді шебер пайдаланды.

Және оқушы түсінігіне жеңіл, қарама-қайшы ұғымдарды шендестіріп қолданды. Мысалы білімділік пен надандықтың ара жігін ажырату үшін, жарық пен қараңғылықты қатар қойып, жарыстыра сипаттайды.

Оқымаған жүреді,
Қараңғыны қармалап...
Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан,
Іздемей-ақ табылар.

Бұл келтірілген үзіндіде екі түрлі мәселе суреттеледі, білімділік пен надандықтың, жақсы мен жаманның жақтары өте көркем бейнеде көрсетіледі. Осы өлеңнің айрықша құндылық қасиеттерінің бірі- халық дәстүрі негізінде жазылды. Ыбырай оқу-білімнің тек ізденіс, еңбекпен табылатынына ерекше мән береді, ол үшін сабырлылық қажет екенін ескертеді. Ізенудің арқасында қол жеткізген білімі арқылы ешқашан жерде қалмайтындығын, сонымен қатар оқу-білім мәңгілік, ешқашан таусылмайтынын айтады.

Ыбырайдың «Өнер-білім бар жұрттар» деген атпен аталып келген өлеңі «Кел, балалар, оқылық!» өлеңінің жалғасы сияқты, дәл осындай кезегімен жазылған өнегелі туынды. Бұл өлеңде ғылым мен техниканың сол кездегі ең басты жаңалықтары толық суреттелді. Сол кездегі балаларға құлағымен естіп, көзімен көрмеген радио, паравоз, телеграф, пароход, телефон, газ, электр, самолет, тек қиялдағы дүние секілді көрінген. Сол таныс емес техникаларды өздерінің өміріндегі бар нәрселермен теңеу арқылы түсіндіреді.

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден
Көзіңді ашып-жұмғанда,
Жылдам хабар алғызды.

Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге,
Күн жарымда барғызды.

Осы өлеңде паровозды «аты жоқ құр арба» деп бейнелесе, суда жүзген кемені кәдімгі нән балыққа теңейді. Қазақ балаларына айтып түсіндіру үшін жұмбақтау тәсілінде қолданады, жұмбақ шешіп үйренген балалардың ойлау қабілеті мен ынтасын арттырады, және де жаңа заттардың болмысы мен қызметімен танысады.

Ақын жастарға үлкен сеніммен қарап, олардың тамаша келешегіне сеніп, ғылым мен техниканы жастар жетік меңгереді деп сенді. Заманның осындай ұлы жаңалықтарын санамалап келгенде ақын ойынның тірелер жері-жастар. Сондықтан ол:

Желкілдеп шыққан көк шөптей,
Жаңа өспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Ұмтылыңыз қалыспай...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды,-

деп жазды. Бұл үзіндіден сол дәуірдің шындығы көз алдымызға келеді. Жастарға «Желкілдеп шыққан көк шөптей, жаңа өспірім достарым» деуі Ыбырайдың жастарға деген сүйіспеншілік сезімін көрсетумен қатар, оларға үлкен үмітпен қарағандығын білдіреді.

Ыбырай өзінің өлеңдерін халық ауыз әдебиет үлгісінде жазып, оның тәрбиелік мәніне де ерекше назар аударды. Сол арқылы жастарды әдептілікке, адамгершілікке, білімді болуға, еңбек етуге баулиды.

Ақынның «Әй, жігіттер» өлеңінде үй ішіндегі сыйластықты, жар таңдау мәселесін, елдің бірлігін, татулығын сөз ете отырып, қазақ елінің білім-ғылым жағынан артта қалып жатқанын ескертеді. Бұл қырсықтан арылмай, еліміздің көркеймейтінін ашып айтады:

Бас ауырса бақсыларды
Алып келіп бақтырарсың.
Жазықсыз жануарды сойып,
Өкпеменен қақтырарсың.
Жын-бәлекет қашады деп,
Тұмар алып тақтырарсың

Ұлы ұстаздың бүкіл адамзат қауымын түрі мен түсіне немесе наным-сеніміне қарай бөлмей, бәріне бірдей қарағаны оның «Өсиет өлеңдеріндегі»:

«Жаратты неше алуан жұрт бір Құдайым,
Тең етті бәрімізге күн мен айын.

Адамның адам біткен баласымыз,

Қайсың бөлек тудың деп айырайын?!» [3], - деген шумағынан айқын көрінеді.

Ақын «Адамның адам біткен баласымыз» дей отырып, оқушысын «Жігіттер, бір-біріңе қарасаңыз», - деп татулыққа бірлікке, қайырымдылыққа шақырады.

Өлкені тану, қоршаған ортаға құрметпен қарау мақсатында жазған шығармалары да аз болған жоқ. «Өзен», «Жаз» деген өлеңдерінде балаларды бір сәт табиғат сұлулығына еліктіріп әкетеді. Табиғаттың сырлы сұлулығына тамсандырып, оқушының эстетикалық талғамын жоғарылата түсті. Табиғаттың адам өміріндегі алатын маңызын, қадірін көрсете алды. Айналаға жәй ғана табиғат, қоршаған орта деп қарамай, шабыт көзі, шексіз байлық деп қарауға итермеледі.

БІ. Алтынсариннің туған халқына жанашырлығы мен қамқорлығы мектеп ашып, қазақ балаларына тәлім- тәрбие, білім беруінен ғана емес, ұлттың басына төнген барлық қауіп-қатерде көрінеді.

«Менің үнемі ұмтылған тілегім-қалай да пайдалы адам болып шығу еді» - деп өзі жазғандай, ол халыққа жәрдем жасай алатын азамат болуды көкседі [4].

«Біз болмасақ - Сіз барсыз, үміт еткен достарым!» деп ол өз халқының келешек ұрпақтарына сеніп кеткен еді. Міне, сол ұрпақ Ыбырай арманының жүзеге асқаны бұл күнде айқын көрініп отыр.

Ыбырайдың мұрасын ұрпақтан-ұрпаққа құндылықпен жеткізу, біздерге қалдырған үлгі-өнегесін үйрене-үйрете беру, оқыту мен тәрбиелеу жұмысын саралай қарап, ілгері дамыту - бәріміздің ортақ ісіміз, азаматтық борышымыз. Өйткені есімі аңызға айналған «даланың дауылпаз қоңырауының» өмір жолы, шығармашылығы, ағартушылық қызметі, қоғамдық-саяси жұмысы жайлы айтылар ыстық сөз халқы аман тұрғанда таусылмайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Дербісалин Ә. «Ыбырай Алтынсарин» 1 том, Алматы, «Дәуір-Кітап» баспасы, 2015ж. 632 бет.
2. Әлбеков Т. «Қазақ әдебиетінің тарихы» 5 том, Алматы, «ҚАЗАҚПАРАТ» баспасы, 2006ж. 555 бет.
3. Әлдибеков Ш. «Ыбырай Алтынсарин тағлымы», Алматы, «Жазушы» баспасы, 1991ж. 384 бет.
4. Сыздықова Р. «Қазақ әдеби тілінің тарихы», Алматы, «Ана тілі» баспасы, 1993ж. 320 бет.
5. Алтынсарин Ы. «Екі томдық шығармалар жинағы», Алматы, 2003ж.
6. Сүлейменов Б.С. «Ы.Алтынсарин таңдамалы шығармалары». Алматы, 1955ж.

Асанова Жаухар Сапарбековна

ТЕМА И ИДЕЯ ИЗДАНИЯ ЫБЫРАЯ, ЗНАЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЕГО ПРОИЗВОДСТВЕ

Аса талантливый педагог, просветитель, талантливый писатель, Писатель, мастер художественного слова, первая школа, первый учитель, замечательный поэт, пламенный публицист, выдающийся общественный деятель Ибрай Алтынсарин создал основу для нового роста и развития демократической культуры и искусства нашего народа, живя в годы культурного и экономического развития казахского общества.

Ключевые слова: *первый методист-ученый, опытный педагог-специалист, организатор народного просвещения, народник, писатель, познавший реалии жизни, гуманистические идеи классиков педагогики всего мира, учебно-просветительский опыт в казахской степи.*

Asanova Zhaukhar Saparbekovna

THE THEME AND IDEA OF YBYRAY PUBLISHING, THE MEANING OF VOCATIONAL EDUCATION IN HIS WORKS

Talented teacher, educator, talented writer, writer, master of artistic expression, first school, first teacher, wonderful poet, ardent publicist, outstanding public figure Ibrai Altynsarin created the basis for a new growth and development of democratic culture and art of our people, living in the years of cultural and economic development of Kazakh society.

Key words: *the first methodologist is a scientist, an experienced teacher-specialist, an organizer of public education, a narodnik, a writer who has learned the realities of life, the humanistic ideas of the classics of pedagogy around the world, educational and educational experience in the Kazakh steppe.*

Ғ.М.Әбілқасов

Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, педагогика ғылымдарының магистрі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
gabi.altai1970@mail.ru

К.К.Абдиманова, Г.М.Абылқасова

№ 81ЖББМ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдері,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
abylkasova.gulzada@mail.ru, kuralay1970@mail.ru
№ 81ЖББМ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

**ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫН ОҚЫТУ
ЖОЛДАРЫ**

Берілген мақалада қазақтың ақтаңгер ақыны, жазушысы Шәкәрім Құдайбердіұлының әдеби мұрасын өскелең ұрпаққа оқыту жолдары жайында айтылады. Шәкәрімнің жазған әдеби бай асыл мұрасында, қаламгердің өзі ғұмыр кешкен дәуірдің қоғамдық көріністері, ақыл-ой ізденістері мен толғамды ой-тұжырымдары көрініс табады.

Қазақ әдебиеті тарихында өзінің ерекше қолтаңбасын қалдырған, қазақ халқының талантты перзенті ол Шәкәрім Құдайбердіұлы. Шәкәрім жастайынан өлең, жыр жазып өмірінің соңына дейін, кешегі Абай, Шоқан, Ыбырай сияқты ағартушылық бағытқа бет бұрған, Абай Құнанбайұлының поэзиядағы, әдеби шығармашылықтағы жаңашылдық дәстүрін одан әрі дамытып, оқырмандарға таныла бастады. Шәкәрім Құдайбердіұлы суреткер жазушы, аудармашы, атақты ақын. Өзінің соңынан келешек ұрпаққа аса бай да, бағалы, маңызды асыл мұраларын қалдырған, өзіндік шығармашылық жолы айқын, сирек кездесер талантты қаламгерлердің бірі. Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысы мен жиырмамыншы ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, қазақ халқының әлеуметтік, қоғамдық, рухани, мәдени, әдеби өміріне айтарлықтай белсенді араласып, гуманистік, адамгершілік, ағартушылық идеяларды насихаттаған, мол көркем мұра қалдырған ақын әрі жазушы еді. Шәкәрім – әрі жазушы, ақын, аудармашы, философ, тарихшы – шежіреші ретінде де қалың оқырманына бірден танылды. Шәкәрім Құдайбердіұлының жазған әдеби бай асыл мұрасында, қаламгердің өзі ғұмыр кешкен дәуірдің қоғамдық көріністері мен ақыл-ой ізденістері мен толғамды ой-тұжырымдары көрініс тапқаны ақиқат. Шәкәрім Шығыс, Орыс, Батыс әдебиетінің классиктерінің шығармаларын тереңдетіп оқып, олардың тарихына зер сала үңіледі. Шәкәрім Құдайбердіұлы айналасына ақын ретінде он бес, жиырма жасында таныла бастайды. Шәкәрім қазақ халқының әдебиеті, мәдениеті өзге елдікі сияқты дамығанын, туған халқының азат ел болып, еркін еңбек етіп, бейбіт өмір сүруін армандап кетті. Ақын мақсат – мұраттарының орындалуын аңсап, сол үшін өзінің шығармашылық ізденістерін аямай, жан сала күресті, сол мақсаттан өзінің жазушылық, ақындық асыл арнасын тапты. Жазушы халқымыздың зиялы перзенттері, қоғам қайраткерлері Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мұхамеджан Сералин, Омар Қарашев, Бернияз Күлеев тағы басқаларымен тағдырлас күрескер болғаны баршаға мәлім [1,6].

Шәкәрім Құдайбердіұлы 1858 жылы Қазіргі Абай облысындағы, Шыңғыстауда дүние есігін ашады. Ұлы ақын Абай Құнанбайұлының жеті ағайынды болғаны бізге белгілі, Құдайберді Шәкәрімнің әкесі, ол Абайдың ең үлкен ағасы болған. Парасат пайымы жарасқан, мейірбан, кең пейіл ағасын Абай айырықша сыйлап, қадір тұтқан. Құдайберді Құнанбайұлы Шәкәрімнің алты жасында дүниеден озады. Шәкәрім бала

кезінен айтқан сөзді ұғып алатын ұғымтал, алғыр, өнерсүйгіш, пысық болып өсті. Оның өнер-білімге, құштарлығын, зеректігін аңғарған ағасы Абай өзінің қамқорлығына алып, өзінің бауыры, шәкірті ретінде оң бағыт-бағдарын береді. Шәкәрім әбден сауатын ашып, әріп-қаріп танып, кітап оқу мүмкіншілігі жетілген сәтінен бастап Абай оны терең біліммен сусындауына мол ықпалын тигізе бастайды. Білімге, оқуға құштарлығы бала кезінен байқалған Шәкәрім өз тарапынан да, оқу-білім салаларының ілкі басқыштарына тез жетіле түсіп, оқуда озат шығып, ынта-жігерін көрсетеді. Айналасына ол, бойына біткен талантынерте танытып үлгереді. «Естігенін ескергіштік, айтқан сөзді тез ұғып алғыштық, ерекше жігерлілік байқатып, есті адамдардың назарына да ілінбей қалмайды. Абай өлеңдерін бір оқығаннан жаттап алуы, жадында берік ұстағыштығы айналасындағыларға ерекше көңіл аудартқан» - деп жазады Шәкәрім туралы естелікінде ғалым, Ханғали Сүйіншіәлиев [1,7]. Өз бетімен оқып, жетілу үлгісі Құнанбай отбасында қалыптасқан дәстүрлі үрдіс. Ұлы Абайдың өзі қалай өз бетімен іздене, оқып жетілсе, Шәкәрім де осы ағасы салған сара жолмен тәлім-тәрбие алып өскен. Кітап оқуға мүмкіншілігі ашылғаннан бастап, Абай ағасының шығармашылығымен жақын таныса отырып, ақын ағасының өлеңдерін жатқа айту дәрежесіне жетіп, өзінің жазған өлеңдерінде де оқырманды Абайды оқуға шақырады. Мол үлгі, насихат, өнеге Абай өлеңдерінде екенін тілге тиек етеді. Ол, былай, ақынның «Жастарға» деген өлеңіне назар аударайық:

– Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық!

Қарауылдар мезгіл ғой, тұр қаралық!

Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан,

Жалыналық Абайға жүр баралық!

Білімді сол кісіден ізденелік,

«Әдейі іздеп біз келдік Сізге» делік.

«Өмір зая болмастық өнер үйрет,

Ақылыңды аяма бізге» делік - деп жастарды Абай шығармашылығымен жақын танысып, ғылым, білімнің бәріде осы ақынның бойынан табылады деп, жан айқайын өлеңмен жеткізеді. Ол, арнайы оқу орынын бітірмесе де, Абайдың басшылығымен және өзінің ерік, жігерінің, қайраттылығының, өз бетінше ізденуінің нәтижесінде Шәкәрім сол замандағы қазақ арасындағы, тек қана қазақ емес, бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең дарынды, ғұламалардың бірі болып шығады.

Өлең мен өмірдегі ұстазы Абай оқыған шығыс классиктері: Хафиз, Фирдоуси, Науаи, Фзули, Низами, Шамси кітаптарын тапжылмай басынан аяғына шейін әбден оқып тауысады. Көне түркі әдебиетінде іздеп, тауып, жадына тоқып, оқып шығады. Атап айтатын болсақ: Қашғария сөздігін, Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігін», Ахмет Иассауи мен Бақырғани еңбектерін. Түркі мен араб елдерінің орта ғасырлық шежірелерін оқығанын Шәкәрімнің өзі еңбектерінде атап өтеді. Түркі, араб шығармаларына еліктеп «Қазақ һәм түрік шежіресін», жазумен де айналысатыны баршаға белгілі. Ол, әсіресе атап айтар болсақ «Тауарихи Рашидини», «Ақтари Қабир», «Мың бір түн», парсы халқының «Тотынама» және т.б. елге әйгілі шығармаларымен жақын таныс болады. Жоғарыда аталған түрік, араб, парсы тіліндегі әдеби туындылар қазақ жеріне еркін аударма әдісімен кең тарағанын да білеміз. Қазақ әдебиетінің түрік, орыс, араб, парсы және тағы басқа халықтардың әдебиеттерімен тығыз байланыста дамуына Шәкәрім Құдайбердіұлы әкелген қазына ұлан ғайыр екеніне бәріміздің көзіміз жеткені рас. Шәкәрім өз заманының ақыл-ой дамуы дәрежесінде бола алғандықтан, ол бірнеше тілді: араб, парсы, түрік, татар, өзбек, орыс тілдерін жетік меңгергендіктен, көптеген халықтар ғасырлар бойы қалыптастырған рухани, бай қазыналарға еркін бойлап, терең білуі нәтижесінде, көптеген авторлардың шығармаларын қазақшаға аударып, халық игілігіне жаратты [2,16]. Шәкәрім Құдайбердіұлының әдебиеттегі көркем аудармалар принципі мен жүйесінің өзі, үлкен рухани тәжірибе деп атап өтті аға буын ақын-жазушыларымыз бен ғалымдарымыз. Қазақ халқының төкпе ақын-жыраулары араб, парсы, түркі

кітаптарындағы шығармалардың сюжетін өлең-жырға айналдырып, талай қисса-дастан, жыр- толғауларды қазақ тіліне тәржімалап аударды. Осы туындылардың үлгісін негізге ала отырып Шәкәрім Құдайбердіұлы да қолдана отырып, атақты шығыс жұлдызы, шәйірі Фзулидің «Ләйлі-Мәжнүнін» ана тілімізге аударып, жырлағаны мәлім. Шәкәрімде ұстазы Абай сияқты орыстың классик ақын-жазушылары: Некрасов, Салтыков-Щедрин, Тургенев, Гоголь, Пушкин, Лермонтов, Крылов, Толстой туындыларын оқып, білім көкжиегін кеңіте түседі. Орыс ақын-жазушыларының шығармашылығымен жақын таныса отырып, оларды үлгі тұтады. Өзі оқып, тоқыған классиктердің еңбектерін жалпы адамзатқа ортақ игілік екенін тани білді. Өзінің бір жазбасында: «Әкеміздің бір шешесінен туған Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды, сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан бөлек дана кісі еді, ер жеткен соң сол кісіден тағылым алып, әр түрлі кітаптарын оқып, насихатын тындап, аз ғана ғылымның сәулесін сездім дейді. Ақын болашақ жастарға осындай Абай, орыстың атақты жазушылары Толстой сияқты даналарды үлгі тұт, ақылды, арлы адамдардың ізіне ер, дұрыс жолға түс деп насихат айтады.

«Жасымнан жетік білдім түрік тілін» атты өлеңінің бір шумағын оқып көрейік:
«Адаспайсың ақылды, арлыға ерсең,

Жолай көрме жылмайы сопы көрсең.

Тапқыр, адал, ақылды адамдардың,

Адаспайсың артынан ере берсең-дейді. Яғни, өмірде дұрыс, ақылды, тәрбиелі, инабатты адам болғың келсе, жақсы адамдарды қадір тұт, сыйла, жақсылардың жолымен жүр деп нұсқайды.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Шәкәрім Құдайбердіұлы. *Өлеңдері, поэмалары.* - Алматы, «Рауан» 1990

2. Шәкәрім шығармалары. Алматы, «Жазушы» 1988

Абилкасов Г.М., Абдиманова К.К., Абылкасова Г.М.

ПУТИ ОБУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРНОМУ НАСЛЕДИЮ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВИЧА

В данной статье рассказывается о методах обучения подрастающему поколению литературного наследия казахского поэта, писателя Шакарима Кудайбердиева. В богатом литературном наследии Шакарима отражены общественные проявления, умственные поиски и созерцательные высказывания той эпохи, в которой жил сам писатель.

Abilkassov G.M., Abdimanova K.K., Abylkasova G.M.

WAYS OF LEARNING SHAKARIM KUDAIBERDIEV'S LITERARY HERITAGE

This article describes the ways of teaching the younger generation of the literary heritage of the Kazakh poet, writer Shakarim Kudaiberdievich. Shakarim's rich literary and noble heritage reflects social manifestations, intellectual searches and contemplative utterances of the era in which the writer himself lived.

Бердиходжиева С.

«*Bolashaq*» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты

Сембиев Қ.З.

«*Bolashaq*» академиясы

фил.ғыл.кандидаты, профессор, Қарағанды, қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ЖҮЙЕ

Мақалада қосымшалардың қос қызмет атқаруы түркітануда өз көрінісін таппаған тың-соны тақырып ретінде және қазақ тілі құрылысының ілгері қарай түбегейлі талдануына себін тигізерлік зәруліктегі материал ретінде негізге алынды.

Тірек сөздер: *қосымша, сөзжасам, аффикс, лексика-грамматикалық мағына, түбір, грамматика, морфология.*

Қосымшалардың сөзжасамдық я сөзтүрленімдік екендігі олардың жеке өздері бойынша анықталмайды. Тағы да қайталай айтатын болсақ, аффикстердің барлық ерекшелігі нақтылы бір түбірге немесе негізге қосылуда ғана көрінеді. Сондықтан сөзжасамдық аффиксті мінездеп беру үшін әуелі сөздің өзі қандай белгілермен танылатынын ашып алу керек. Сонда ғана әлдебір аффикстің қызметі арқылы сөз жасалғанын немесе сөз емес, сөз түрі қалыптасқанын айтуға болады [1].

Түркітануда сөздік бүтінді анықтау елеусіз қалған мәселенің бірі десе болады. Себебі қазіргі сөзге беріліп жүрген анықтамалар лингвистикалық емес, негізінен, логикалық ыңғайдан қорытылған. Ондай анықтаманың мектеп грамматикасы көлеміндегі: «белгілі бір ұғымға берілген атауды сөз дейміз», – дегендей түрі, әрине, орынды. Ал тіл білімінің әр алуан саласына нысан (объект) ретіндегі сөздің ғылыми анықтамасы жөнінде ондай пікірде болу – әбестік. Мысалы, қазақ тілінде сөздің мынадай анықтамалары бар: «Сөз – дыбыстық (форма мен мағынаның тұтастығы, ақиқат заттың, құбылыстың жинақты бейнесінің белгісі) және: «белгілі бір ұғымның атауы (белгісі я таңбасы) ретінде қолданылатын дыбыстық комплексті сөз дейміз». Мұндай анықтамалардың мейлінше жалпы екенін дәлелдеудің қажеті жоқ. Бұл – жалпы тіл атаулы үшін жобалық сарындағы біршама лингвистикалық, біршама логика-философиялық анықтама [1].

Ал сөздің лексикология мен дериватология аясындағы ерекшеліктерін қамтыған, нақтылы бір тілдің сөзі екенін өзіндік белгілерімен даралап көрсететін ғылыми сипаттама беру өте қажет. Өйткені тілдердің заттық-материалдық құрылысы бірдей болмауына қарай олардағы сөз ерекшеліктері де басқа-басқа болатыны заңды. Осы жағдайды ескергендіктен де, академик Л.В.Щерба сөздің жалпылама анықталуы мүмкін емес, ол әр тілде өз қасиет-сындарымен көрінетін болу керек деген: «В самом деле, что такое «слово»? Мне думается, что в разных языках это будет по-разному».

«Сөз туралы ұғымды дәл анықтауға ұмтылу – жалпы тіл білімі көлемінде қажеттілігі шамалы іс. Мұны әлдебір тілдің материалы бойынша жүзеге асыруға талпынып көруге болар» деген А.Мартине де, «сөзге анықтама беру өте қиын», – деген В.Дорошевский де, «сөзді анықтау мейлінше қиын», – деген Лайонз Джон да нақтылы тілдің дербестігінен аттап өту мүмкін еместігінде Л.В.Щербамен үндескен.

Сондықтан да түркі тілдерінде кейде сөзді жалпы түрленіс-өзгерістердің жиынтық жүйесі деп анықтауды қолдауға болмайды. Ол анықтама орыс тілінің лексика-грамматикалық сөзіне лайықталғаны мәлім. Ал орыс тілінде сөзді олай кең ұғымда алудың себебі, жоғарыда ескертілгендей, оның флективті құрылысымен байланысты. Флективті тілдерде сөз құбылмалы келетіні, түбірдің тұрақсыз болатыны – әлгіндей

түрдегі кең ұғымдағы анықтама берудің алғышарты. Ал түркі тілдерінде түбір әр уақытта өз қалпын сақтайды, оған қосылатын аффикстер де бір бағыттағы ретін бұзбайды. Ендеше түркі тілдері үшін лексикологиялық-дериватологиялық тұрғыдан сөздің анықтамасы да осындай өзіндік ерекшеліктерін есепке ала отырып берілгені жөн екендігін айтады [1].

Осы турада бүкіл түркітануда сөздің мәртебесін анықтауға көңіл аударған – Н.К.Дмитриев ғана. Ол сөзді башқұрт тілі бойынша былай анықтайды: «Өз алдына дербес, жеке сөз башқұрт тілінде мынадай белгілермен сипатталады: 1) толық семантикалық мәні немесе нақтылы сөздің материалдық мазмұны, 2) мәтіннен тыс тұрарлықтай мүмкіндігі 3) өзіндік екпіні болуы 4) стандартты, тұрақты дыбыстық құрамы 5) тиісті морфологиялық категориялар бойынша өзгеру мүмкіндігі (септік, тәуелдік, жіктік т.б.) 6) сөзжасамдық аффикстер қосылып, келесі жаңа сөздің жасалуына ұйытқы болуы» [2]. Бұл анықтама башқұрт тілімен генеалогиялық та, типологиялық та жақтарынан бір жүйедегі басқа түркі тілдеріне де, солардың ішінде қазақ тіліне де үйлесімді. Сөзжасамдық аффикстің қызмет нәтижесіне осы тұрғыдағы өлшеммен қарау керек. Сонымен бірге сөзжасамдық аффикстің қолданылу ретімен байланысты кейбір жекелей ерекшеліктерін де дәлді білген жөн. Ол ерекшеліктер сөзжасамдық аффиксті сөзтүрленімдік аффикстерден ажыратуға таяныш болады. Нақтылағанда, сөзжасамдық аффикстер мен сөзтүрленімдік аффикстердің бірінен-бірі өзгешеленетін мынадай қызметтік қасиеттері бар екендігін анықтады [1].

Сөзжасамдық аффикстер өздері қосылған түбірлер мен негіздерге жаңа мағына беріп, оларды дериваттап, лексикалық басқа бір бүтінге айналдырады. Мысалы: сөз – сөйле; сұра – сұрақ; көмек – көмекші; жер - жерлес; тау - таулы; ек - егін т.б. Бұл арада сөзжасамдық аффикстердің жаңа бүтін жасауы міндетті түрде категорияаралық ауысу дәрежесінде өте бермейтінін де ескеру керек [1].

Бір сөз табы категориясының өз ішінде де жаңа сөз жасалуы көп кездесетіні белгілі [1]. Мысалы: жұмыс - жұмысшы, ел - елші т.б. Бірақ мұны, екінші жағынан, сөз табының өз ішінен аспайтын түрленістермен бірге қарап, алмастыруға тағы болмайды. Мысалы, зат есімнің субъективтік бағалау жұрнақтары мен сын есімнің шырай жұрнақтарын жана сөз жасаушы дей алмаймыз. Олар қосылған түбірлер немесе негіздер мағынасы жағынан жаңармайды, тек түрленеді, сондықтан бұл жұрнақтар сөзтүрленімдік болып танылады. Субъективтік рең білдіруші жұрнақтар мен шырай жұрнақтарының қосылуынан пайда болған негіздер бастапқы түбір я негізбен түрленімдік қатар (коррелят) құратыны да осыны көрсетеді. Мысалы: қызыл – қызылырақ. Олар бір сөздің түрленісі ғана ретінде болғандықтан, жаңа сөз жасауға ұйытқы бола алмайды, яғни басқа сөзжасамдық жұрнақтарды қабылдамайды, қабылдаған жағдайда өздері факультативті күйде тұрады. Мысалы: бота – ботақан, ботақанша – боташа.

Сөзжасамдық аффикстердің екінші белгісі – олардың қолданылу өрісінде әлдебір шек, меже болатындығы. Ең өнімді, құнарлы деген сөзжасамдық жұрнақтардың өзі бір сөз табы категориясына тиісті сөздерге де түгелдей қосыла алмайды, тіпті бір ыңғайдағы семантикалық топты да тегіс қамтымайды. Басқаша айтқанда, сөзжасамдық аффикстер өздері қосылатын түбір я негіздерге талғампаз болады. Мысалы: «аңшы», «жылқышы», «жолшы», «сауыншы», «темірші», «көмірші», «мұнайшы», «қойшы», «тасшы», «әңгімеші», «шөпші», «үгітші», «баяндамашы», «құрылысшы» т.б. деп айтуға болса да, «жәндікші», «толқыншы», «үйрекші», құмшы», «жүрекші», «табалдырықшы» дегендей болып айтылмайды. Бұларда ұғымдық-ақпараттық жарасымдылық жоқ. Оның болуы жапатармағай тотальдық сипатта емес, санамалы, сирек, таңдаулы реттерде ғана мүмкін болатындығын нақтылайды [1].

Үшіншіден, сөзжасамдық аффикстер арқылы пайда болған бүтін сөзді сөздіктерде жеке ұяда-реестрде береді.

Төртіншіден, сөзжасамдық аффикстер түбірлер мен негіздерге қосылуда сөзтүрленімдіктерден орын реті (иерархиясы) бойынша бұрын келеді. Бұл туралы Н.А.Баскаковтың жоғарыда аталған еңбектерінің барлығында да дұрыс айтылған. Қазақ тілінде де журналдардың орын тәртібі осылай екені белгілі. Мұны профессор Қ.Жұбанов та кезінде атап көрсеткен [5]. Сөзжасамдық аффикстер осы қабілетінің арқасында түбірмен немесе негізбен біртұтас, тығыз бірлікте тұрады. Ал ол орнынан айырылса, сөздік бүтіннің құрамдық бөлшектерінің арақатынасы әлсіреп, сөздік мәнінен түрленімдік деңгейге ойысып, басқа сапада танылады: таудай – тауларымыздай.

Бесіншіден, сөзжасамдық аффикстер, бұдан бұрын айтылғандай, өзіне екпін тартады. Екпінсіздіктің өзі олардың сөзжасамдық аффикс ретінде түпкілікті орнықтағандығын байқатады.

Алтыншыдан, сөзжасамдық аффикстер өзінен соң басқа да сөзжасамдық аффикстердің қосылуына бөгет болмайды. (Жұмыссыздық, кеңесшілік т.б.).

Кейбір зерттеушілер осындай жағдайларды септік жалғауының сөзжасамдық қызметі деп түсіндіреді [21]. Мұнда, жоғарыда айтылғандай, аффикстендірудің сөзжасамдық емес, сөзөзгерімдік нұсқасы лексика-семантикалық тәсілмен түйіскен. Сол қоса қабат бірлескен тәсілдің ішінде шешуші маңыз лексика-семантикалық жолға тиесілі. Себебі септік тұлғадағы сөздер қолданылу тәжірибесінде семантикалық жағынан дамыған да, келе-келе тиянақты кейіптегі сөздік мағынаға ие болған. Мұндай жағдайдағы септік жалғауларының сөзжасамға қатысы актив емес, пассив түрде, сөз құрамында әйтеуір тұрғандығымен ғана анықталады. Сондықтан ол жалғаулардың сөз жасаушылығы жайындағы пікірлер дұрыс еместігін айтпасақ болмайды. Мысалы, профессор С.А.Джафаров септік жалғаударының осындай күйде келуін сөзжасамдық жұрнаққа айналу деп түсіндіреді [9]. Тіпті түркі тілдерінде сөзжасамдық аффикстердің пайда болып, қалыптасып, дамуының өз алдына бір жолы ретінде септік жалғаулары жұрнаққа айналады деп тұжырым жасайды. Мұндай қорытындымен ешқалай келісуге болмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Бірде-бір септік жалғауы жұрнаққа айналып, сөзжасамдық қызмет орындауына тарихи тұрғыдан да, қазіргі тіл дамуы кезеңінен де дерек табылмайды. Септік тұлғасындағы сөздердің дериваттанған бүтінге айналуы сөзжасам үдерісі екені – анық ақиқат. Бірақ ондай тұлғаларды сөзөзгерімдік көрсеткіштер басқа категорияға ауыстырып тұр деу жөн емес. Ол сөздер тұтас тұлғасымен өз категориясынан қара үзіп, бөлініп, изоляциялану, лексикалану жолымен басқа категорияға көшеді. Транспозициялық, конверсиялық өнім болады.

Осындай жағдайды дұрыс ұғыну керектігі туралы Э.В.Севортян да пікір білдіріп: септік, көсемше тұлғаларынан пайда болған үстеулер көп-ақ. Соларды септік жалғаулары мен көсемше журналдары жасаған дейміз бе? – деп айтуде болмайтынын, олардың лексикаланған тұлғалар екенін айтады [5]. Сондықтан септік тұлғадағы есімдердің лексикалану үдерісін бифункциялылықпен араластыруға болмайды.

Түркі тілдерінде аффикстердің бифункциялылық құбылысына жуық сияқтанатын келесі бір жағдай сөзтүрленімдік журналдармен, нақтылап айтқанда, кішірейту, еркелету журналдарымен тұлғаланған зат есімдердің түрленім қалпында қалмай, толық дериваттанған дербестігі бар сөздік бүтінге айналуына байланысты. Мысалы: Қардың үстінде алыстан қылтып көрінген қарағайлар түбітін қара қылшық шалған жазғытұры қоянның жоны сықылды [5]. Осы сөйлемдегі «қылшық» сөзінің құрамында кішірейту түрленімін қалыптастырушы -шық жұрнағы сөзжасамдық функция орындап тұрған тәрізденеді.

Дұрысына келсек, мұнда да аффикстендіру тәсілінің лексика-семантикалық тәсілмен ұштасуы бар. -шық жұрнағының сөзтүрленімдік қызметтен сөзжасамдық қызметке ауысқанынан гөрі бұл жерде арнайы қолдану әсерімен тұтас негіздің лексикалануы әлдеқайда басым тұр. -шық жұрнағымен тұлғаланған сөздердің лексикалану фактілері бір бұл ғана емес. Мысалы: «кіршік», «мишық», «қылшық», «ершік», «талшық» т.б. сөздерде де сол құбылыс болған.

Сөздің қолданылу тәжірибесінде болатын мұндай үдерістердің мәнін мынадай пікір айқын түсіндіре алады: «Словоупотребление – функциональное условие, вызывающее тот или иной сдвиг в лексическом значении слова. Если определенное, конкретное внешнее функциональное условие начинает повторяться и многократно воспроизводится, в семантической структуре данного закрепляется данное переносное значение, становясь общеязыковым фактом» [4]. Демек, бұл жағдайдың да біздің объектідегі функциялылықпен алмастырылмауы керек.

Қосымшалардың қызметін морфологияда мұнан басқа тұрғыдан анықтайтын тағы бір жағдай бар. Атап айтқанда, олардың сөз таптарына қатысына қарай «зат есім тудырушы, сын есім жасаушы, етістік жасаушы» т.б. деген сияқты бірқалыпты, дағдылы анықтамалары жиі кездеседі. Бұлардың да беретін түсініктері өз орнында дұрыс болғанмен, әңгіме етіліп отырған функция ұғымынан айыра қарау қажет. Оның себебін О.П.Суник былай деп дұрыс көрсеткен: «нередко говорят и пишут об образовании глагольных основ от основ именных или именных основ от основ глагольных, называя в то же время эти процессы «словообразованием глагола» или «словообразованием существительного». По существу же речь должна идти не об образовании глаголов и имен, а об образовании слов («словообразование»), которые, будучи образованы, естественно, ходят в тот или иной имеющийся в языке общеграмматический разряд слов, относясь к той или иной части речи, свойственной данному языку» [4].

Шындығында да, аффикстердің функциясы ең алдымен олардың сөз немесе сөз түрін жасайтындығына байланысты анықталады. Ал қалыптасқан негіздердің одан әрі нақтылы категорияларға орнығуы – екінші кезектегі үдеріс. Сондықтан сөз табы категориясына қатыстыра қарағанда аффикстердің функциясындағы бұл сәт есте болу керек. Өйтпеген күнде біз талдамақшы болып отырған бифункциялылық құбылысы одан бөтен жайтпен қателестірілуі мүмкін. Мысалы, бір аффикс арқылы пайда болған негіздердің әр түрлі сөз табына жатуын кейде оның қосқызметтілігі, полифункционалылығы ретінде түсіндіру кездеседі («тоңазытқыш», «ұшқыш» - зат есімдер, «білгіш», «көнгіш» - сын есімдер). Іс жүзінде ондай сөздердің құрамындағы аффикстер көпқызметті, қосқызметті емес, көпмағыналы болып табылады. Ендеше полисемиялық және полифункционалық қасиеті бар аффикстерді де дұрыс тану қажет.

Аффикстердің бифункциялылығы бұл аталғандардан мүлде басқаша арнада өтеді. Дәлдеп айтқанда, бифункциялылық құбылысы сөзжасамдық және сөзтүрленімдік (сөзөзгерімдік) аффикстердің тікелей тек қана екеуара қарым-қатынастарынан шығады. Яғни, негізінен, сөзжасамдық функция орындайтын аффикстердің сөзтүрленімдік функцияға да икемделіп, қосалқы екінші қызмет атқаруы немесе бұған керісінше, негізінен, сөзтүрленімдік функция орындайтын аффикстердің сөзжасамдық функцияға да қабілеттеніп, екінші қосалқы қызметке енуі бифункциялылық болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Шаяхметұлы Қ. Қазіргі қазақ тілі: сөзжасам-дериватология, сөзөзгерім-морфология. – Семей-Новосібір: Талер-Пресс, 2007. – 337 б.
- 2 Мұқанов С. Мәлдір махаббат. – Алматы, 2005.
- 3 Мұқанов С. Ботагөз. – Алматы, 1989.
- 4 Абдурахманов Г.А. Исследование по старотюркскому синтаксису. – М.: Наука, 1967.
- 5 Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы және лексикалану процесі. – Алматы, 1997.

Бердиходжиева С., Сембиев К.З.
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА В СОВРЕМЕННОМ
КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье основное внимание уделено теме, которая не нашла своего отражения в тюркологии и как материалу, способствующему фундаментальному анализу развития казахского языка.

***Ключевые слова:** сложение, словообразование, аффикс, лексико-грамматическое значение, корень, грамматика, морфология.*

THE WORD-FORMATION SYSTEM IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

The article focuses on a topic that has not found its reflection in Turkology and as a material contributing to the fundamental analysis of the development of the Kazakh language.

***Keywords:** addition, word formation, affix, lexico-grammatical meaning, root, grammar, morphology.*

ӨОК 81'366

Бердиходжиева С.

*«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты*

Сембиев К.З.

*«Bolashaq» академиясы
фил.ғыл.кандидаты, профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗТҮРЛЕНІМДІК ЖҮЙЕ

Мақалада қосымшалардың қос қызмет атқаруы түркітануда өз көрінісін таппаған тың-соны тақырып ретінде және қазақ тілі құрылысының ілгері қарай түбегейлі талдануына себін тигізерлік зәруліктегі материал ретінде негізге алынды.

***Түйін сөздер:** қосымша, сөзжасам, аффикс, лексика-грамматикалық мағына, түбір, грамматика, морфология, сөзтүрленімдік аффикстер.*

Сөзтүрленімдік аффикстер, олар, ең алдымен, өздері қосылған түбірлер мен негіздерді мағыналық жағынан жаңғыртпайтындықтарымен сипатталады. Түбір мен негіздің өзіндегі әуелгі семантикалық ядро сөзтүрленімдік аффикс қосылғанда да өзгермей қалады. Оларға тек стилистикалық немесе грамматикалық санаттар шеніндегі дәлдеу, үстемелеу мәні жамалады (Айт, айтқан, айтып, айтты, айтылды; үлкен, үлкендеу, үлкенірек т.б.).

Сөзтүрленімдік аффикстердің келесі белгісі – олардың пайдаланылу мүмкіндігі өте мол, кең екендігі. Сөзтүрленімдік қосымшалардың бұл қасиеті түркі тілдерін зерттеушілер тарапынан әр түрлі түсіндіріліп жүр. Оның себебі сөзтүрленімдік аффикстердің жұрнақтық тобы мен жалғаулар тобын араластырмау мақсатынан туған. Сөзтүрленімдік жұрнақтардың жалғауларға карағанда біраз шамада артық сезілерліктей үстеме мән білдіретіндігін баса көрсетіп, кейбір зерттеушілер соған орай, олардың қолданылуларын да ажырата қарайды. Сөйтіп, оларды сөзжасамдық аффикстер мен жалғаулардың ортасынан аралық топ ретінде бөлектейді. Бұл аффикстерді осылай оқшаулап беру, мысалы, Б.О.Орузбаеваның еңбегінде бар [5]. Ол сөзтүрленімдік жұрнақтардың қолданылу өрісін жалғаулардан кем деп санайды. Пайдаланылу шегінің өте кең екенін тек жалғауларға ғана қатысты түрде айтып, сөзтүрленімдік жұрнақтар жайын белгісіз қалдыру Э.В.Севортян, А.Ысқақов, К.Аханов еңбектерінде де бар. Олар

жалғаулар грамматикалық абстракциялау дәрежесіне дейін қолданылып, сөзжасамдық жұрнақтардан өзгешеленетінін дұрыс айтады [1]. Бірақ сөзтүрленімдік жұрнақтардың қолданылу өрісі қандай екеніне соқпайды. Бұл ыңғайдағы пікірді тек И.Е.Мамановтың еңбегінде ғана кездестіреміз.

Ол сөзтүрленімдік жұрнақтардың қолданылу әлуеті мен белсенділігі туралы: «Форма тудыратын жұрнақтардың сөзге жалғану шегі болмайды, яғни олар жалғанатын сөз табына немесе белгілі грамматикалық топқа енетін сөздерге түгелдей жалғанады» [1], – дейді. Шындығында да, фактілерге жүгінсек, сөзтүрленімдік жұрнақтардың қолданылу шегі осы көрсетілген дәрежеде екені байқалады. Мысалы, сын есімнің шырай жұрнақтары қатыстық сын білдіретін сөздерге тегіс жалғанбағанмен, сапалық сын мәніндегілерге түгелдей жүйелі түрде қосыла алады. Сөздердің семантикалық үйірлес тобына тұтас қызмет етеді. Ендеше олар қосылған сөздердің сандық көлемі шағындығына қарамастан, жалғаулармен аналогия жасауға жарайды. Мысалы, зат есімнің көптік жалғауы абстракт ұғымдағы сөздерден гөрі нақтылы есім сөздерге қосылуға бейім. Соларды түгел қамтып, грамматикалық абстракция жасайды. Сөзтүрленімдік жұрнақтар да солай өзіне тиісті сөздер тобын жүйелі түрде қамтиды. Ендеше сөзтүрленімдік жұрнақтардың жалғауларға қарағанда азды-көпті артық сезілетін үстеме мәніне ғана сүйеніп, оларды оқшаулаудың орны жоқ. Бұдан, әрине, екеуінің мағыналық салмағын теңдестіріп, сөзтүрленімдік жұрнақтарды жалғаулармен бірдей ету ұғымы шықпайды. Тек олардың өзді-өзіне тиісті ерекшеліктері есте бола тұра, екеуінің де қызмет нәтижесінде сөз емес, сөз түрі қалыптасатындықтан, осы сыбайластыру шарты жағынан қарастырып, бірге алу жөн дейміз. Сөзтүрленімдік жұрнақтардың қолданылу өрісі грамматикалық абстракция жасайтын дәрежеде болуы да мұны бекіте түседі. Әрине, оны біржола абсолют көлемде қарауға болмайды. Кейбір сөзтүрленімдіктер пайдаланылу мүмкіндігі жөнінен грамматикалық абстракциялау дәрежесіне жетпеуі де ұшырасады [1].

Алайда бұған қарап ол аффикстерді сөзжасамдық деуге жол жоқ. Себебі грамматикалық абстракциялау қабілеті сөзтүрленімдік аффикстердің бірден-бір шешуші белгісі емес. Оларда басқа да әр түрлі қасиеттердің жиынтығы бар. Сол белгілер арқылы сөзтүрленімдік аффикстерді сөзжасамдықтардан айырып аларлықтай болса, абстракциялаудың шағындығы оларға көлденең тұра алмайды [1].

Сөзтүрленімдік аффикстердің үшінші ерекшелігі – олар арқылы қалыптасқан негіздер дербес сөздік бүтін болмағандықтан сөздіктерде берілмейтіндігі, берілген күнде реестрлік ұяда бірінші орын алмайтындығы. Сөзтүрленімдік аффикстердің қосылуынан пайда болған негіздер стандартты қалпын сақтамайды, өйткені сөзтүрленімдік аффикстер орын тәртібін берік ұстанбайды. Мысалы, есімдер тобындағы субъективтік рең білдіруші жұрнақтар мен шырай жұрнақтары толық дериваттылыққа жетпей, үстеме, түрлендіруші ғана мағына беретіндіктен шынайы облигаторлық қажеттілік дәрежесінде емес, ықтиярлы-факультативті күйде ғана тұрады. Ал етістіктер тобындағы сөзтүрленімдіктер сөздің грамматикалық функциясын белгілейді. Бұлар турасында Н.А.Баскаковтың көзқарасы, негізінен, дұрыс [2].

Сөзжасамдық және сөзтүрленімдік аффикстер тілдің дериватологиялық және морфологиялық жүйелерінде қызмет етеді. Бірақ олар бірінен бірі үзілді-кесілді ажырап, тапжылмас құрсауға алынып, томаға-тұйық қала алмайды. Тілдегі барлық құбылыстар тәрізді, сөзжасамдық және сөзтүрленімдік аффикстер де өзара байланысқа, қарым-қатынасқа түсіп отырады. Соның айқын бір көрініс-дәлелі – аффикстердің бифункциялылығы яғни қосымшалардың қосқызметтілігі. Бірақ сөзжасам, сөзөзгерім (сөзтүрленім) жүйелеріндегі тілдік амал-құралдар тек аффикстерден ғана тұрмайтыны мәлім. Оның аффикстендіруден басқа да тәсілдері бірнешеу. Атап айтқанда, аффикстендіруді сөзжасам мен сөзтүрленімнің (сөзөзгерімнің) морфологиялық (синтетикалық) жолы десек, мұнан басқа оның лексика-семантикалық, синтаксистік (аналитикалық) жолдары да бар [1].

Сөзжасам мен сөзөзгерімнің (сөзтүрленімнің) осы тәсілдері әрқайсысы өздеріне тән негізгі ерекшеліктері мен заңдылықтарына сай дараланғанмен, бірімен-бірі шектеспей, жанаспай тұра алмайтыны белгілі. Осы тұрғыдан бұл тәсілдердің өзара қабаттаса келіп, әлдебір сөздің немесе сөз түрінің қалыптасуында бірге қатынасып, ұштасатын кездері болады. Ендеше сондай реттерде байқалатын құбылыстарды аффикстердің бифункциялылығынан ажырата білу үшін алдын-ала оған ұқсас үдерістерді есепке алып, мәселенің басын ашу жөн.

Жоғарыда сөзжасамдық аффикстердің де, сөзтүрленімдік (сөзөзгерімдік) аффикстердің де сипаттамалары жеке-жеке берілді. Сонда сөзжасамдық аффикстердің белгісі ретінде олардың: 1) өздері қосылған түбірге я негізге жаңа мағына беруі; 2) қолданылу өрісінің шегі болатыны; 3) қызметтері арқылы жасалған сөздердің бүгін ретінде сөздіктерде берілуі; 4) сөз құрылымында сөзтүрленімдіктерден алдыңғы орында болуы; 5) өзіне екпін тартуы; 6) өзінен соң басқа сөзжасамдық аффикстерді қабылдауы сияқты шарттар аталған. Осы белгі-қасиеттерге сай қолданылған кезде аффикстер сөзжасамдық болып танылады. Ал бұларды не тұтасымен, не басым мөлшерде иелене алмаса, сөзжасамдық аффикстер сөзтүрленімдіктердің қатарына жылжып, соларға тән қасиеттерді көрсетеді, яғни: 1) өздері қосылған түбірлер мен негіздерге жаңа мағына бермейді; 2) жаңа дериваттану болмағандықтан, мұндай негіздер лексикалық бүгін ретінде сөздіктерде берілмейді, берілсе, жеке реестрлік ұяда бірінші орын иеленбейді; 3) қолданылуында белгілі бір категорияны немесе сөздер тобын (разряд) тегіс қамтиды; 4) сол кең қолданылу нәтижесінде үстеме, түрлендірме мәнін жинақтап білдіретін грамматикалық абстракция жасайды; 5) өздері қосылуға ұйытқы, тірек болатын негіздерді талғамай, сөз құрылымында алатын орнына да бекем болмай, алдынан сөзөзгерімдік (сөзтүрленімдік) жалғаулар мен жұрнақтарды жібереді, сөйтіп стандартты тұтастықтан айрылған ондай негіздер сөз емес, сөз түрі болады; 6) кейде екпінсіздік қалыпта кездеседі; 7) өздерінен соң сөзжасамдық аффикстерді қабылдауға бейімділік көрсетпейді; сөйтіп, бастапқы сөзжасамдық мәртебесінен айырылып, осындай күйге түскен аффикстер бифункциялы деп аталады [1].

Қазақ тілінде сөзжасамдық ретінде сипатталып жүрген -(дай//-дей, -сыз//-сіз, -лық//-лік, -лы//-лі, -қы//-кі, -дағы//-дегі, -шы//-ші, -ша//-ше аффикстері сол басты, негізгі қызметтеріне қоса, әлгіде тізіп көрсетілген сөзтүрленімдік қасиеттерге ие болып, екінші қызмет те атқарады, яғни бифункциялылыққа ауысады. Бұлардың бифункциялылығы сөзжасамдық рөлінен сөзтүрленімдік (сөзөзгерімдік) қызметіне кездейсоқ ауытқулар емес.

Түркі тілдерінде, солардың бірі қазақ тілінде ол – елеулі түрде көзге шалынарлықтай шамада тиісті заңдылықтарымен дамып отырған үдеріс. Істің түйіні тек оның түркітануда жетік талданбай, еркін игерілу дәрежесіне жетпей отырғанында. Бифункциялылық жөнінде теориялық топшылаулар өте аз. Қазақ тілінде грамматист И.Е.Маманов қана осы аталғандардың ішінен -дай//-дей, -лық//-лік, -ша//-ше аффикстерінің қосқызметті екендіктерін ашып айтқан [13]. Бірақ ол зерттеушінің қарастыруында сөздердің есімдер тобы емес, етістіктер тобы болғандықтан, жаңағы пікір әрі қарай кең таратылып, өрістетілмеген [1].

Қазақ тілінде бұл аффикстердің функциялық ерекшеліктеріне қатысты пікір білдірген екінші бір ғалым – Ғ.Ғ.Мұсабаев. Ол -дай//-дей аффиксі туралы арнайы мақала жазып [14], бұл аффикстің сөзжасамдыққа тән емес кейбір қасиеттерін дұрыс көрсеткен (кең қолданылып, септік жалғауына ұқсауы; жалғаулардан соң келуі), бірақ оның сөзжасамдықтан өзгеше сондай қасиеттерін тегіс қамтымағандықтан, қосқызметті ретінде анықтамаған.

Біздің объектіміздегі аффикстердің сөзжасамдыққа қоса сөзтүрленімдік (сөзөзгерімдік) те қызмет атқаратыны жайында қазақ тіл біліміндегі пікірлердің бары осы ғана.

Сол сияқты жалпы түркі тілдері бойынша алып қарасақ та, бұл мәселе төңірегінде көп ізденіс жұмыстары жүргізілмегендігі көрінеді. Тек бірді-екілі жол-жөнекей ескертпелер түріндегі пікірлер болмаса, жеке еңбектер бүтіндей жоқ. Ал мақала көлеміндегі зерттеулерден (Худжиков, Г.Сопыев сияқты ғалымдардың жұмыстарын атауға болады.

Түрікмен тіліндегі -ша//-ше, -сыз//-сіз аффикстеріне арналған мақалаларында бұл зерттеушілер [4] аталған аффикстердің қолданылуында көршітеп сөзжасамдық және сөзтүрленімдік (сөзөзгерімдік) сипаттарды біраз мөлшерде талдаған. Бірақ қажетті дәрежеде түбегейлі тексеру ол авторлардың мақалаларында сарқа таусылып тынған деуге келмейді. Іс жүзінде олар өздерінен бұрын -ша//-ше, -сыз//-сіз аффикстері туралы айтылған П.Азимов [15], А.П.Поцелуевскийдің [16] пікірлерін фактілік материалдармен бекіткен.

Ол, әрине, мәселенің жан-жақты терең ашылуына жете қоймаған. Сонымен бірге кейбір кемістіктер де жіберілген, мәселен, -ша//-ше аффиксін омонимдік сыңарларымен теңдестіріп, ажыратпай талдау кездері бар.

Қосымшалардың қос қызметтілігіне жанасымды айтылған бұлардан басқа әр түрлі монографияларда, оқулықтарда кездесетін бірен-саран қысқа-қысқа тұжырымдар мен кейде өзара қарама-қарсы даулы түрде келетін пікірлерді қоссақ, сонымен бұл мәселенің түркітанудағы зерттелу жайынан шолу мәліметтер түгелденеді. Алайда біз мұнымен жоғарыда аталған кейбір пікірлерді мүлде мансұқ етпейтіндігін Қ.Шаяхметұлы айтып өтеді. Бифункциялылық мәселесіне қатысы бар олардағы позитивті ойларды, сөз жоқ, құнды деп танылады. Мәселен, профессор В.М.Насиловтің пікірі түркі тілдеріндегі аффикстердің дамуында қазіргі кезеңде көрініп отырған ерекшеліктерді мазмұны бойынша бифункциялылыққа жақын сипаттайтынын есте тұтамыз. Сонымен бірге ол ғалымның талдаған аффикстерін оқшау топ қылуына қосылмайды. Материалдық тұрпатын да, семантикалық мәнін де сақтаған аффикстің қызметі өзгеруі оны мүлде басқа етіп жібермейді деп білеміз. Демек, ондай жағдайда аффикс бифункциялы болып танылуы керек. Қосқызметтіліктің тілдегі көрінісі белгілі бір заңдылық, жүйелілік шегінде өтеді. Оларды әрбір аффикс бойынша нақтылы талдап барып айқындалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Шаяхметұлы Қ. Қазіргі қазақ тілі: сөзжасам-дериватология, сөзөзгерім-морфология. – Семей-Новосібір: Талер-Пресс, 2007. – 337 б.

2 Мұқанов С. Мөлдір махаббат. – Алматы, 2005.

3 Мұқанов С. Ботагөз. – Алматы, 1989.

4 Абдурахманов Г.А. Исследование по старотюркскому синтаксису. – М.: Наука, 1967.

5 Аблақов Ә., Исаев С., Агманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы және лексикалану процесі. – Алматы, 1997.

Бердиходжиева С., Сембиев К.З.
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА В СОВРЕМЕННОМ
КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье основное внимание уделено теме, которая не нашла своего отражения в тюркологии и как материалу, способствующему фундаментальному анализу развития казахского языка.

Ключевые слова: *дополнение, словообразование, аффикс, лексико-грамматическое значение, корень, грамматика, морфология, словообразовательные аффиксы.*

THE WORD-FORMATION SYSTEM IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

The article focuses on a topic that has not found its reflection in Turkology and as a material contributing to the fundamental analysis of the development of the Kazakh language.

Keywords: *complement, word formation, affix, lexico-grammatical meaning, root, grammar, morphology, word-forming affixes.*

ӘОК 81'42; 801.7

Билялова Д.Б.
№87 НОМ КММ
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Di_76@mail.ru

ҚАЗАҚ ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ, ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Кез келген халықтың ойлау ерекшелігі оның ұлттық тілінде көрініс табады. Адамзаттың ойлау жүйесі мен дүниедегі құбылыстар жөніндегі нанымдары жалпы алғанда бірдей. Оларды тек ой формасы болып табылатын тіл ғана өзгешелендіріп отырады. Сондықтан да тіл тағдыры-ұлт тағдырымен тамырлас. Халықтың салт-дәстүрі ,ой-санасы, әлеуметтік жағдайы, мәдени деңгейі сол ұлттың тілінде бейнеленеді.

Тірек сөздер: *Коммуникативтік қызмет, эстетикалық қызмет, кумулятивтік қызметі, этнолингвистика тұрғысынан қарастыру, ұлт мәдениетінің төл ерекшелігі.*

Тіл білімінің этнолингвистика саласы - тілді мәдениетпен, тілдік, этномәдени және этнопсихологиялық факторлармен байланыстыра қарастыратын, қазіргі кезде қарқынды дамып келе жатқан саласы. Ол жалпы алғанда тіл білімінде семантика мәселелерін де қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, этнолингвистика кез келген халықтың сөздік қорындағы ғасырлар бойы қордаланып, шоғырланып тұратын лексикалық байлықты жүйелеп, ретке келтіріп қарастырады. Жалпы этнографияның қойнауында ХІХ ғасырдың 70-жылдарынан бастап этнолингвистиканың жеке бағыт ретінде пайда болуы АҚШ-тың тіл білімінде басталған. Ол солтүстік, одан кейін орталық Американың үндіс тайпаларын зерттеумен тығыз байланысты шықты. Соның негізінде америка тіл білімінде жаңа тың дәстүрдің негізі қалыптасты. Оның негізін жасауда Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Уорф сынды ғалымдар зор роль атқарды.

Ал Бұл саланың Ресей тіл біліміндеп дамып қалыптасуы Ф.И.Буслаев, А.Н.Афанасьев,В.Топоров,В.Иванов,А.Потебня сынды ғалымдардың еңбектерімен тығыз байланысты. Олар өз еңбектерінде нақты бір тілдің тарихын сол тілде сөйлеуші ұлттың тарихымен байланысты қарастырады,этнолингвистикалық атластар жасайды, тіл

мен мәдениеттің арақатынасына қатысты мәселелерді шешуге тырысады. Ал бұл дәстүрдің шығыс әлемінде ерте кезден қалыптасқанын әр дәуірдегі зерттеулерден көреміз. Шығыстың ғұлама ғалымы Мағмұд Қашғари өзінің «Диуани лұғат ат-түрік» атты (ХІҒ) сөздігінде де, қыпшақ тайпалары тілінің сөздігі-«Кодекс Куманикусте»(ХІҮҒ), тіпті шығыстың ұлы шайыры Әлішер Науаидың «Екі тіл туралы ой-пікір» атты(ХҮҒ) поэтикалық трактатында да тіл материалдарын топтастырудың тамаша үлгісін көрсетеді. Сол себепті де этнос туралы мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жеткізе алады деп толық сеніммен айта аламыз. Өйткені тілді адам баласының рухани дамуынан, оның ақыл-ой парасатынан бөліп алып қарау мүмкін емес. Осы қасиетіне байланысты тіл феномені – «тіл әлемін» этностың өзін танып-білудің қайнар көзі десек артық айтқанымыз емес. Бұл ұғымға тілдің бүкіл өлшемі сияды. Яғни өмірінің өзегі де, өзін-өзі танып білу өлшемі де тіл арқылы жүзеге асады.

Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде этнолингвистика - қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың бірі. Этносты және оның өмірін этнолингвистика тұрғысынан қарастыру деген сөз - оның бала кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысы мен өмір тіршілігін, дүние танымы мен мәдениетін, рухани байлығын ана тілінде сақталған фактілермен зерттеп, бүгінгі заманның игілігіне асыру. Өткен дәуірлерден бүгінгі күнге жеткен тас мүсіндер, сәулет өнерінің ескерткіштері көп деректермен, этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымен оның тілінде сақталады. Кейінгі жастарға тек тіл материалдары арқылы заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, әдет-ғұрпы, салт-сана, дәстүрлері жайында мәліметтер ғана там-тұмдап жетеді. Ондай материалдарға тізімдегі мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер, аңыз-ертегілер жатады. Этностың тілі этноспен бірге туып, бірге өмір сүреді. Этнос түрлі жағдайларға байланысты басқа тілді қабылдаса да, өмір сүре алады. Бірақ бұл жағдайда ол өзінің генеологиялық тегін ұмытып, рухани және мәдени байлығынан айырылады екен. Өз тегін, мәдениетін, болмысын, рухани байлығын, моральдық, этикалық нормаларын, салт-дәстүрін білмеген, танып біле алмаған этносты мәңгүрт дейміз. Академик Ә.Қайдаровтың топшылауы бойынша, кез келген тілдің қоғамда үш түрлі қызметі бар:

1) Коммуникативтік қызмет. Бұған қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін арналған қызметі жатады.

2) Эстетикалық қызмет. Ол негізінен көркем шығарма тіліне тән, яғни адам баласына белгілі бір образ арқылы қызмет ететін тілдің қызметі.

3) Кумулятивтік қызметі

Тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті. Ал этнолингвистикаға дәл осы ғалым атап көрсеткен тілдің қызметі тән.

Этнолингвистика этнос тілінің байлығын мүмкіндігінше толық қамти отырып, оның ішкі мазмұнына терең үніліп, этнографиялық лексиканы береді. Ал этнолингвистика проблемаларын шешуде бүкіл қауым болып, әсіресе, ақын-жазушылар, әр саланың мамандары, тілшілер, этнографтар, әдебиетшілер мен зерттеушілер жаппай ат салысуы керек.

Бұл салада істеліп жатқан жұмыстар да аз емес. Мысалы, қазақтың қолөнеріне байланысты С.Қасиманов, Д.Шоқпаровтың, музыкалық өнер мен аспаптарына байланысты Б.Сарыбаев, О.Хаймулдиннің, мал атаулары мен мал ауруларына байланысты Ш.Жанәбілов, Г.Себепов., А.Жақыпов, Х.Қашағанов, Ж.Бердімұратовтардың, халық календары мен астрономиясына байланысты А.Субханбердиннің т.б. еңбектерін айтуға болады. Бұл салада көп еңбек еткен деп академик - жазушы С.Мұқанов, мәдениет қайраткері Ө.Жәнібековтерді де айтпай кетуге болмайды. Халқымыздың әр дәуірдегі материалдық және рухани мұрасын, өз бойына сақтаған этномәдениетінің әртүрлі қырларын (этнографиялық, археологиялық, өнертану, тарихи, әдеби т.б.) зерттеу Ш.Уәлиханов жазбаларынан басталып, Ә.Марғұлан,

М.Әуезов, С.Мұқанов, Х.Арғынбаев, Ө.Жәнібеков, С.Қасқабасов, С.Қасиманов еңбектерінде жалғасын тауып, жан-жақты қарастырылды. Бірақ олардағы тілдік деректердің сипаты, көлемі, түсіндіру-талдау принциптері әртүрлі және жүйесіз болды.

Негізінен қазақ тіл білімінде этнолингвистика саласының дамып-қалыптасуы Ө.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева сынды ғалымдардың есімімен тығыз байланысты. Академик Ө.Қайдардың этнос тілінің тілдік табиғатын анықтауға арналған еңбегі тіл біліміне қосқан сүбелі үлес болды. Этнолингвист ғалым Е.Жанпейісов М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы этнографизмдерді тілдік әрі халықтық болмыс тұрғысынан зерттеуі қазақ халқының мәдениеті тіл деректері арқылы танытуда қосқан зор үлес деп білеміз. Ғалым Ж.Манкеева өз еңбегінде қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздерін зерттеп зерделеуге тырысқан. Ол өз еңбегінде қазақ ұлттық мәдениетінің ерекше болмысын сипаттайтын этнолингвистиканың қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сәйкес жаңа деңгейде жаңғыруы керектігін атап көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда этнолингвистиканы когнитивтік, коммуникативтік-прагматикалық, этика-эстетикалық, лингвомәдениеттік жағынан алып қарастыруды жөн деп есептейді. Ол сол этностың ана тілі арқылы жасалады әрі нығая түседі. Ұлт мәдениетінің төл ерекшелігі өзін туғызған тілде сақталады» [1,676]. Демек, ана тілін жоғалтқан этнос өзінің әдет - ғұрпын да, салт-дәстүрін де жоғалтады, тіпті ана тілінен мүлдем айрылған кезде аталған құндылықтардан да мақұрым қалады.

Жалпы тіл біліміндегі этнолингвистиканың даму барысына шолу жасап, оның жеке сала ретіндегі негіздерін анықтауға арналған еңбегінде ғалым М.Копыленко қазақ тіл біліміндегі этнолингвистикалық мектептің еңбегін қалыптастырушы - Ө.Қайдар деп көрсетеді. Ал ғалым Ө.Қайдардың пікірінше, көненің көзінде тілдің қат-қабат қойнауларында сақталып қалған, осы дүниенің сыры мол тіл әлемінің тереңіне үңіліп, тарихымен тұтас қарап сырын ашу- этнолингвистиканың үлесі. Осы орайда ғалым ұзақ жылдар бойы орасан зор тілдік материалдар жинап, оны сұрыптап, бір ғылыми негізге салып, оларды макрожүйелер мен микрожүйелерге бөліп, өзара тіл біліміндегі салаларға бөліп, табиғи жүйе бойынша жіктеп, топтап, үлкен идеографиялық классификация жасаған. Соған орай тілімізде этнолингвистикалық сөздіктің негізін қалыптастырған. Осы сөздіктің кейбір жобаларын көрсеткен мақаласында автор бұл сөздіктің , яғни этнографиялық байлықтың әдеттегі басқа тілдік сөздіктерден мүлдем басқаша тәсілмен жасалғандығын айтады: «Егер аталмыш сөздіктерде бұл тірізді сөздер мен сөз тіркестерінің көбінше номинативтік және ауыс мағыналары түсіндірілетін болса, айтып отырған этнолингвистикалық сөздікте бұл мағыналардың сыртында жатқан қат-қабат этнографиялық түсінік-ұғымдар, әлі күнге деін бір ізге түспей, тұтас бір жерге жиналмай, назардан тыс қалып, тіпті ұмытыла бастаған, бірақ халық үшін ең бір қымбатты әрі қадірлі, етене жақын дүниелер, тілдік фактілермен өрілген өмір көріністері, рухани, материалдық мәдениетіміздің өткен дәуірлерінен елес беретін терең сырлы, алуан түрлі ұғымдар сөз болуға тиісті» [1,67].

Қазақ тіл білімінде жалпы этнолингвистикалық бағыттағы жазылған мақалалар мен зерттеулер шоқтығы биік еңбектер ретінде қарастырылады. Олардың қатарына қазақ тіл білімінде жеке-жеке қырлары жан-жақты қарастырылып, алып келе жатқан тұсында жарық көрген ғалым М.М.Копыленконың аталған мәселенің жалпы теориялық негіздерін түсіндіруге арналған «Основы этнолингвистики » (Алматы, 1985ж) атты монографиясын, Е.Жанпейісовтың М.Әуезовтің шығармаларының материалдары негізінде қазақтың этномәдени лексикасын тарихи-лингвистикалық зерттеуге арналған монографиясын (Алматы, 1994ж) айтуымызға болады. Бұл ғылыми жұмыстар этнолингвистика ғылымының негіздерін анықтап, болашақ мүмкіндіктерін талдаған зерттеулер болды.

Сонымен этнолингвистика дегеніміз - халықтың этногенезін, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпын, мекен-жайын, басқа халықтармен тарихи-мәдени байланысын, күнделікті тұрмысын, материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің саласы. Ғалым

Ә.Қайдар тіл білімінің бұл саласына мынадай анықтама берсе, «этнолингвистика-этнос болмысын оның тілі арқылы танып білу мақсатынан туындаған лингвистиканың дербес саласы», ал Ж.Манкеева «этнолингвистика- ана тіліміздің ұшан теңіз байлығын , ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып беріліп келе жатқан асыл қазынасын барынша толық жиып көрсетіп, қыр-сырын анықтайтын саласы» деп сипаттайды[2,67]. Осы анықтамаларда көрсетілгендей, аталған мәселелер қазақ тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан бұл саланың ерекшелігі мен өзегін құрайды. Жалпы қазіргі кезде көптеген көне сөздер жаңғырыла, жаңартыла қолданылып, ана тілімізді семантикалық тұрғыдан байытуда. Этнолингвистиканың қарқынды дамуына орай тілдің әр деңгейінің этносқа байланысты саласы қалыптасқан. Әдетте тілін жоғалтқан халық құриды деген сөз көп тараған. Ана тілінің рухани уызы сақталған этнос ешқашан құрымайды, жойылмайды, жоғалып кетпейді. Мысалы, белгілі ғалым Б.Хасанұлы өз еңбегінде ана тілінің этнос өмірінде қаншалықты маңызды екендігі жөнінде былай дейді: «Әр этностың материалдық, рухани құндылығы өзіндік ұлттық ерекшелігімен дараланатын болса, ол сол этностың ана тілі арқылы жасалады әрі нығая түседі. Ұлт мәдениетінің төл ерекшелігі өзін туғызған тілде сақталады » [3,67].

Демек, ана тілін жоғалтқан этнос өзінің әдет - ғұрпын да, салт-дәстүрін де жоғалтады, тіпті ана тілінен мүлдем айрылған кезде аталған құндылықтардан да мақұрым қалады.

Халқымыздың материалдық өндірістік деңгейі мен рухани өрісін бейнелейтін ана тіліміздің ұшан-теңіз байлығын , ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып беріліп келе жатқан асыл қазынасын барынша толық жинап көрсетіп, қыр-сырын анықтау - бүгінгі таңда тіл білімінің этнолингвистика саласының міндеті. Өйткені ұлт мәдениетінің төл ерекшелігі өзін туғызған тілде сақталады. Яғни әр халықтың материалдық, рухани құндылығы өзіндік ұлттық ерекшелігімен дараланатын болса, ол сол халықтың ана тілі арқылы жасалады, әрі нығая түседі. Сол себепті ана тілі – ұлттық мәдениеттің қалыптасуы мен сақталуы және дамуының аса маңызды құралы деп толық сеніммен айта аламыз. Аталған жайт туралы ғалым Б.Хасанұлы өз еңбегінде былай деп көрсетеді: «Ана тіліміздің дамуы мен қолданылу өрісінің тарылуы немесе өмірінің өркендеуі этностың қоршаған ортасы, табиғи өсімі, жас, жыныс, тіпті неке көрсеткіштерімен, жалпылама түрде алатын болсақ, бүкіл болмыс-бітімімен байланысты »(3,64б). Осыған орай ғалым ана тілінің этнос өміріндегі аса пәрменді құрал екенін көрсете келе, этнос өміріндегі ана тілінің атқарар роліне қатысты негізгі үш шартты көрсетеді:

Ана тілі- ұлттық мәдениеттің атадан балаға мұра болып қалуының бірден-бір шарты;

Тіл мен ұлттық мәдениет - өзіндік даму заңдылығы бар аса да күрделі қоғамдық құбылыстар;

Тіл ұлттық мәдениет саласын түгел қамтып, әлеуметтік қоғамға жан-жақты қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. *Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер.* – Алматы: Атамұра, 2003-208б.
2. Базарбаев М. *Заман тудырған әдебиет.* – Алматы: Жібек жолы, 2005-253б.
3. Жұмалиев Қ. *Әдебиет теориясы.* – Алматы: Мектеп, 1969-210б.
4. Кенжебаев Б. *Түркі қағанатынан бүгінге дейін.* – Алматы: Ана тілі, ЖШС, 2004-344 б.
5. Қабдолов З. *Сөз өнері.* – Алматы: Қаз. Мем. көркем әдебиет баспасы, 1940-314б.
6. Ахметов З. *Өлең сөздің теориясы.* – Алматы, Ғылым, 1973-211б.

7. Қирабаев С. Тәуелсіздік өрісі. Әдеби зерттеулер мен мақалалар, 1-том. – Алматы: Қазақпарат, 2008-250 б.
8. Негимов С. Өлең өрімі. – Алматы: Ғылым, 1980-136 б.
9. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана, «Күлтегін», 2002-528 б.

Билялова Д.Б.

ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОЙ ЭТНОЛИНГВИСТИКИ

Своеобразие мышления любого народа отражается в его национальном языке. Система мышления человечества и представления о мировых явлениях в целом одинаковы. Они различаются только языком, который является формой мышления. Поэтому судьба народа язык коренится в судьбе нации. Народные традиции, менталитет, социальный статус, культурный уровень отражаются в языке этого народа.

Ключевые слова: Коммуникативная деятельность, эстетическая деятельность, кумулятивная деятельность, рассмотрение с точки зрения этнолингвистики, самобытность национальной культуры.

Bilyalova D.B.

RESEARCH AND PROBLEMS OF KAZAKH ETHNOLINGUISTICS

The peculiarity of the thinking of any nation is reflected in its national language. The thinking system of mankind and beliefs about world phenomena are generally the same. They are differentiated only by language, which is a form of thought. Therefore, the fate of the language is rooted in the fate of the nation. People's traditions, mentality, social status, cultural level are reflected in the language of that nation.

Key words: Communicative activity, aesthetic activity, cumulative activity, consideration from the point of view of ethnolinguistics, original feature of national culture.

ӘОЖ 82.09(091)

Елубаева А.С.

№86 ЖББМ.КММ

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

aknury@internet.ru

ҚАЗАҚ ДРАМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ШОЛУ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ

Драма - әдебиеттің лирика, эпика салалары сияқты кең дамыған, тамыры тереңнен келе жатқан саласы. Қазіргі кезеңдегі қазақ драмасы - адамзат тарихындағы осы саланың даму нәтижесінде шыңдалып, жетіліп, қалыптасқан жанр деп толығымен айтуға болады. Драмалық жанрдың ерекшелігі - оның сахналық көрініске арналып жасалатындығы. Аталған шығармаларды оқыту кезінде оқушыларға драманы меңгерудің әдістемесі де осындай жанрлық ерекшеліктерді ескере отырып қарастыруды қажет етеді.

Тірек сөздер: ұлттық драманың туу, даму, қалыптасу тарихы, драмалық шығармалардың теориялық мәселелері, халықтың фольклорлық мұралары, Ұлттық театр тұңғыш шымылдығы, драмалық шығармаларды оқыту.

Драманың қазақ әдебиетінде тууы ХХ ғасырдың басындағы қазақ елінің тәуелсіздігі мен азаттығы, оның әдебиетке ықпалы мен ағартушы-демократтық

бағыттардың өріс алуымен байланысты. Ол кезеңнің тарихи даму заңдылықтары мен рухани сұраныстары қазақ әдебиетінде драмалық шығарманың пайда болып, дамуына да ықпал жасағаны белгілі. Өйткені қазақ драмасы - қазақ халқының белгілі бір даму кезеңіндегі тарихи-әдеби үрдістің көрсеткіші іспетті.

Драмалық шығарма - әрбір кезең мен дәуірді суреттеуші ерекше туынды ғана емес, сол дәуір мен кезеңнің перзенті де. Сондықтан да, қазақ драмасының мазмұн мен құрылымы жағынан эволюциялық жолын бақылау, соның нәтижесінде алдағы даму жолын анықтау-драматургияның теориялық мәселелері болып табылады. Драмалық шығарманы оқыту әдістемесі саласындағы ізденістеріміз де теория мен практиканы ұштастыру бағытында болмақ.

Ұлттық драманың туу, даму, қалыптасу тарихын зерттеген академик Р.Нұрғалиев: «Қазақ драматургиясының өсіп-өрлеуі Жұмат Шанин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Лияс Жансүгіров, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Әбділдә Тәжібаев, Әлжаппар Әбішев, Шахмет Құсайынов, Қалтай Мұхамеджанов, Тахауи Ахтанов есімдерімен тығыз байланысты», - деп жазды [1,28].

Аталған шығармашылық есімдер қазақ драматургиясының өсіп-өркендеуіне, жанрлық баюына зор тарихи еңбек сіңірді. Ғалым-зерттеушілер З.Ахметов, М.Дүйсенов, С.Ордалиев, З.Қабдолов, Р.Нұрғалиев, С.Қирабаев, М.Базарбаев, З.Қабдолов, Н.Ғабдуллин, С.Мақпырұлы еңбектері драматургияның теориялық, стилдік сондай-ақ әдіс проблемаларын терең талдауға арналған.

Р.Рүстембекова, Р.Нұрғалиев, А.Альмуратова, Б.Ауелбекова, С.Құлбарақов, Ж.Әбілұлы, Н.Нәсиева, М.Ахметов, М.Әбілқақов, А.Актанова еңбектерінен қазақ драмасы жайында өзіндік аса құнды ғылыми тұжырымдарды көреміз.

Ұлттық драманың дамуы мен қалыптасуында алғашқы ой, тұжырым жасаған М.Әуезов: «Әуелі өз қатарымызды шолып өтейік. Бізде не бар? Жалпы жауап берсек, біздің әдебиет пьесадан сорлы емес. Соншалық, қара жерде отырған кісідей емеспіз. Қайта бүгінгі әдебиетіміздің өскелең түрінің бірі пьеса дейміз. Бұл жалпы жауап, біраз ұшқарырақ жауап, әйтсе де санымен әзірге сапаға келсек, алдымызда «Майдан», «Түркісіб», «Тартыс», «Кек», «Шабуыл», «Шахта», «Забой», «Заман заңы», бір алуан биылғы жыл тудырған күйлі пьесадан «Айман-Шолпан», «Шұға», «Колхоз тойы» бір алуан боп көлденеңдейді. Бұлардың үстіне ең соңғы уақытта жазылған Бейімбеттің «Талтаңбайы» тағы бар. Әзірше жазушы жұртшылығымыз көпшілігіне мәлім болған, бетке шығар деген пьесаларымыз-осылар» - деп қазақ драмасын игерудегі қаламгерлердің жетістіктерін мақтанышпен атап өтеді [2,2-13]. Қазақ драмасының қалыптасуы кезеңінде Мұхтар Әуезов «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» (1926), «Жақсы пьеса - сапалы әдебиет үлгісі» (1934), «Қыз Жібек қандай?» (1934), «Дінді әшкерелейтін пьеса» (1938), «Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар» (1937), т.б. мақалаларында осы мәселелерге қатысты өзіндік ғылыми тұжырымдар білдіре отырып, «Жақсы пьеса - сапалы әдебиет белгісі» мақаласында қазақ пьесасына мынадай қатаң талап қояды: «Оқиғасы тығыз құрылған, істелуі босаң емес, құрыш пьеса керек. Ол үшін әрбір тұлға көп ойланып, көп сұрыптаудан туған болсын», - дейді.

Келешекте осы мәселеге ерекше назар аударуға жол сілтейді. Ал, «Драматургия заңы туралы кейбір ойлар» деген мақаласында драмалық шығармалардың теориялық мәселелері жайында ой түйіндей келіп, драманың архитектурасына мұқият қарау керектігін айтады. «Суретті әдебиет ішінде көпке жететін, дегені дөп тиетін, әсері мол болатын түр - драма» - деп ой толғаған М. Әуезов қазақ драмасына жасампаз туындылар берген суреткері де болды [3].

Халықтың фольклорлық мұралары - батырлық, ғашықтық, тарихи жырлардың тақырыбы мен сюжетін негізге ала отырып «Еңлік-Кебек», «Айман-Шолпан», «Қара Қыпшақ-Қобыланды», «Бекет» сияқты қазақ драмасының көшбасшысы болған драмаларын жазды.

Қазақ драмасы туралы Ә.Тәжібаевтің, Р.Рүстембекованың, М.Дүйсеновтің, Е.Жақыповтың, Н.Ғабдуллин еңбектерінің драма жанрын зерттеуде құнды еңбектері бар екенін айта отырып, ғалым зерттеуші Р.Нұрғалиев еңбектерінің қазақ драмасының ішкі заңдылықтарын, жанрлық түрлерін, теориясын айқындауда, драмалық шығармалардың тарихи сипаттамасын жасауда өзіндік үлесі зор екенін көреміз.

Қазақ драмасының қалыптасу кезеңдерін, бастау негізін саралағанда төлбасы туындыларының бірі ретінде сонау Орхон-Енисей ескерткішінде сақталған Күлтегіннің монологтарын алуға болады [4,5].

Өйткені, ол монологтар («Ей, түркі халқы!» деп басталатын) мәтіннің сөйлеушісі мен тыңдаушысы бар деп саналған туынды екендігінің көрсеткіші болып саналады. Сондай-ақ Жүсіб Хас Хажыб Баласағұнидың «Құтты білік» кітабының да қазақ драмасының бастауының бірі деп танылуына толық негіз бар. Ондағы Күнтуды, Айтолды, Әділет, Елік деп аталатын кейіпкерлердің көрсетілуінде драмалық шығармаға тән қасиеттердің нышаны мол. Р.Нұрғалиевтің: «Қазақ драматургиясының бай поэтикалық халық мұрасы мен терең тамырластығы ең алдымен айтылуға тиіс әдеби көркем құбылыс деп білеміз», - деген пікірі де негізгі мұратымыздың дұрыстығын нақтылай түскендей [5].

1917 жылы Семейде, Ойқұдықта, Әйгерімнің үйінде қойылған М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасын да қазақ драмасының басы деуге негіз бар. Бұл жайында М.Әуезовтың он екі томдық шығармалар жинағының сегізінші томында берілген түсініктерде «М.Әуезов жазған «Еңлік-Кебектің» алғашқысы көркем интермедия түрінде 1917 жылы тіркестіріп қатар тіккен қос киіз үйде, Абай ауылында қойылды» - деген мәлімет берілген. Сонымен қазақ үйін сахна жасап, көрерменін көк аспан астына сыйдырған жастардың алғашқы қадамы ұлттық топырақта театр өнерінің тууына әкеліп соқты. Қазан төңкерісінен кейін жаңа кеңестік идеяны тарату мақсатымен Семей өңірінде «Ес-Аймақ» мәдени-ағарту қоғамы құрылғаны белгілі. «Ес-Аймаққа» қоғамдық қызметтеріне қарамастан М.Әуезов, Ж.Аймауытов басшылық жасайды. Алғашқы «режиссер» деген сахналық ұғымның қазақ сөз өнеріне енгізілуі де осы ұлы тұлғалар есімімен байланысты. «Ес-Аймақта» М.Әуезовтің «Ел ағасы», Ж.Аймауытовтың «Қанафия-Шарбану», «Жебір болыс» комедиясы, С.Сейфуллиннің «Бақыт жолында» пьесалары қойылған. Ойымызды қорытындылай келе, Қазақстанның әр жеріндегі алғашқы сахналық қадамдар, талпыныстар Қазан төңкерісімен ілесе келіп, ұлттық театр мен драманың тууына, жедел дамуына ықпал жасады дейміз. Алғашқы қазақ драма театры Қызылордада 1926 жылы 13 қаңтарда ресми түрде ашылды. Ұлттық театр тұңғыш шымылдығын, алғашқы көрерменіне Қошке Кемеңгеровтің «Алтын сақа» пьесасы бойынша қойылған спектакльмен ашты.

Әдебиет пәнінің ұрпақ тәрбиелеудегі мәнін түсіндіру жөнінде ғалым Т.Ақшолақов: «Әдебиет - өнер туындысы; әдебиет сабағы - өнер сабағы», - деген құнды пікір айтады.

Драмалық шығармаларды оқыту мәселесіне әдістеме тарихының алғашқы кезеңінен бастап арнайы көңіл бөлінбесе де, 30-жылдардағы кейбір мақалаларда ішінара болса да аталып өтілгенін көреміз. Мысалы, С.Қожахметовтың «Ауыл мұғалімі» журналының 1936 жылғы №3-4 санында басылған «Кітапты қалай пайдалану керек?» атты мақаласында әдебиет сабағында сахна өнерін пайдаланудың дұрыстығы жайлы айтылған.

Драмалық шығармаларды оқыту әдістері, талдау үлгілері туралы ойлар мен ұсыныстар әдіскерлер мен мұғалімдердің мақалаларында, ғылыми еңбектерінде тым сирек кездесетінін атап айтуымыз керек. Бұдан драмалық шығармаларды оқыту мәселесіне қажетті деңгейде көзқарас қалыптаспай жүргені байқалады. Әдебиетті оқыту әдістемесінің ғылым болып дамуына, қалыптасуына еңбек сіңіріп, өзіндік ой-пікір, ғылыми тұжырымдарымен әдістеме тарихын жасаған А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, С.Мұқанов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов т.б.

болса, 1940-2000 жылдар аралығында әдебиетті оқыту әдістемесінің ғылым ретінде кемелденген кезеңінде ғылыми әдістемелік еңбектер, оқулықтар, бағдарламалар жасауда Ш.Кәрібаев, Ә.Дербісәлин, Ә.Қоңыратбаев, А.Көшімбаев, Т.Ақшолақов, С.Дайырова, С.Тілешова, С.Қирабаев, Р.Сүлейменова, Ә.Қасымбеков, Р. Құтқожина, Т.Жұмажанова, С.Мақпырұлы, Б.Сманов, Қ.Жаманбаева, Г.Құрманбаева, т.б. әдістемелік еңбектерінің орны ерекше. Әдебиетті оқыту әдістемесінен жазылған, зерттелген ғылыми еңбектерде, оқулықтарда драмалық шығарманы оқыту жайы арнайы қарастырылмаса да, оны оқытудың кейбір мәселелері жайында тұжырымдар жасалған. Драмалық шығармаларды оқыту мәселелері Қ.Мырзағалиевтің «Әдебиет сабағында әдеби-теориялық ұғымдарды оқыту», Ә.Қасымбаевтың «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуды жетілдіру», С.Дүкенбаевтың «Драмалық шығармаларды оқыту», Ә.Қоңыратбаевтың «4-7-класстарда әдебиетті оқыту методикасы», Т.Жұмажанова «Қазақ әдебиетінен кластан тыс жүргізілетін жұмыстардың түрлері», Ж.Кәрімқызы «Мектеп сахнасына арналған әдеби-музыкалық туындылар», С.Тілешова «Әдебиет» оқулығына әдістемелік нұсқау, Қ.Бітібаева «Әдебиетті оқыту әдістемесі», С.Мақпырұлы, А.Қыраубайқызы, Г.Құрманбай «Қазақ әдебиетіне әдістемелік нұсқау» еңбектерінде сөз болды.

Әдебиеттің басқа жанрына қарағанда драмалық шығармаларды оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Ол ерекшелік драмалық туындылардың жанрлық табиғатына тікелей байланысты болып келеді. «Пьеса-драма, комедия-әдебиеттің ең қиын формасы», – дейді М. Горький. Себебі, әдебиеттің проза, лирика жанрларында айтатын ой, кейіпкерлер іс-әрекеті, көрініс, сахна бірінші кезекте болады. Орыс жазушысы Гоголь: «Пьеса тек сахнада ғана өмір сүреді», – деуі осыған дәлел.

Драмалық шығармаларда оқиғалар оқырман көз алдында жаңа өтіп жатқандай әсер қалдыруы керек. Күшті сюжет, ең бастысы, өткір, шиеленісті тартыс, өмірдегі қарама-қарсылықтар – драманың өзегі, негізгі арнасы. Драмада қаһарман белгілі бір мақсат үшін күреседі, сол себепті оның күші зорайып, [іс-әрекет](#), қимыл арқылы көрінеді. Драмадағы тағы бір ерекшелік, қаһармандар іс-әрекеті әр жаққа шашырамай, бәрі бір жүйе, бір арнада өрбіп, дамиды.

Қазақ әдебиеттану ғылымында ғалым С.Мақпырұлы: «Драма өмір шындығы мен адам тағдырын бейнелеудің ең күрделі тәсілі, эпос пен лирика ерекшеліктерін қоса қамтыған синтез жанр деп те атайды», -деп тұжырым жасайды.

Осындай ерекшелігі бар драманың табиғатын ғалым Р. Нұрғалиев: «Әдебиеттің ерекше бір түрі - драматургия театрды нысана етеді, сахнаға қойылу үшін жазылады. Танымдық, тәрбиелік мәні бар, идеялық-эстетикалық әсері орасан күшті өнер - драматургия тоғысуы, характерлер қақтығысы, сезімдер шайқасын көрсетіп, аса қатал композиция талаптарын ескере отырып, ерекше көркемдік құрал - диалогтар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашады, өмір құбылыстарына баға береді, билік айтады», - деп айқындайды.

Орта білім бететін мектептерде эпикалық, лирикалық шығармалармен қатар драмалық шығармалар оқытылады.

Оның жай- күйі қалай?

Қазақ мектептерінде оқытылатын драматургиялық шығармаларды оқыту әдістемесінің өзіне тән белгілері мен ерекшеліктерін төмендегідей жүйелеуге болады:

- Драмалық шығармаларды оқыту көркем әдебиеттің проза мен поэзия салалары сияқты өзге жанрларын оқытудан мүлде дерлік бөлек өз ерекшелігі болады;
- Драмалық шығарманы оқытуда қазақ драматургиясының өзгерісі мен алған бағыттарын әрдайым біліп, анықтап отыруға мүмкіндік туғызады. Бұл көркем өнердің даму бағытын тануға да аса маңызды болмақ;
- Драмалық шығармаларды оқытуда Кеңес дәуіріндегі оқыту талаптары мен қазіргі кезеңдегі талаптардың арасында қандай да болмасын, өзгешеліктер болары анық;

– Драмалық шығармаларды оқытудың осы кезге дейінгі жай-күйі қазір қажеттілігін анықтаған, ал болашақтың қажеттіліктерін шешуді осы бастан қолға алуға даярлық жүргізуі тиіс;

– Драмалық шығарманы оқытудың үлкен жүйесі - драмалық шығармаларды оқыту әдістерін зерттейтін болғандықтан, әдістер туралы мәселені түбегейлі мәселе деп санау керек;

– Драматургияны оқыту әдістемесінің іргелі тұсы-драмалық шығарманың теориясына арналады. Теориялық ұғымдар арқылы оқушы драмалық шығарманың мазмұнындағы психологиялық- көркем тетіктерді нәзіктікпен ажыратып тани алады;

– Драмалық шығармамен атқарылатын жұмыстар бірізділікпен өзара өріле, сабақтаса ұйымдастырылып, мұғалім тарапынан жүйелі бақылау мен тексеру арқылы қорытындыланып отыру керек;

– Драмалық шығармалар тарихпен, мәдениет дамуымен, эстетикамен байланыста оқытылуы қажет. Сондықтан драмалық шығармаларды оқытқанда тарихи деректерді мол қамтып, мәдениет дамуының сипатын танытып, драмалық шығармадан эстетикалық әсер алатындай әдіс-тәсілдерді қарастыру қажет;

– Драматургияны оқыту әдістемесі-өзгермелі, дамытуға бейім, жаңа технологияны қабылдауда сыни көзқарастары да болатын өзіндік ерекшелігі мол әдіс-тәсілдер болып табылады;

Драмалық шығармалардың белгілері, әрине, мұнан да көп болуы мүмкін, бірақ негізгілері деп осыларды алуға болады.

Сонымен қатар, мектеп бағдарламасына енгізуге болатын драмалық шығармалар - дүниежүзілік әдебиет қорынан болсын, еуропалық қордан болсын, ұлттық драмалық шығармалар болсын, жеткілікті дәрежеде деуге болады. Тек қана оларды мектептің ерекшелігіне байланысты дидактикалық тұрғыдан сұрыптау керек те, мектепке бейімдеп, бағдарламаға енгізу керек.

Жас ұрпақтың дамуы туралы заңдылықтарға сай әдебиет бағдарламасының да мазмұны мен құрылымы өзгеріп отырады. Драмалық шығармалардың бастауын сонау алғашқы сыныптарда рөлге бөліп оқытатын өлеңдерден, шығармалардан, шағын пьесалардан ала отырып, орта буын сыныптарда драмалық шығармалар біртіндеп молая түсуі керек. Мектеп бағдарламасында негізінен біріңғай прозалық не поэзиялық туындылардың молынан алынуы да драмалық шығармаларды оқыту әдістемесінің дамуына өзіндік кедергі келтіруде.

Драмалық шығармаларды оқыту және талдау жолдарын әдіс-тәсілдерін әлі же жетілдіре түсу қажет. Драмалық шығармаларды оқытқанда, оның өзіне тән ерекшелігі ескеріледі.

Сыныптан тыс жұмыстарда, драмалық үйірмелерде драмалық шығармаларды оқыту, мүмкіндіктерінше сахналату оқушы үшін драмалық шығарма табиғаты мен күрделі кейіпкерлер жүйесін, адамдар әлемін танудың бірден-бір жолы болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтанасова Қ., Айтуғанова С. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі.– А., 2008.
2. Жұмажанова Т. Қазақ әдебиетінің әдістемесі. – А., 2007.
3. Дүкенбаев С.Х. Драмалық шығармаларды оқыту. - Алматы. 1987.
4. Бораи Р.Б. Драмалық шығармаларды оқытудың кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2006. № 3.
5. Қазақ драматургиясының очерктері. Алматы, 1964, 85 бет.
6. Әбдібекқызы Қ. Оқушылардың көркем шығармашылық қабілеттерін дамыту. Алматы, “Рауан” 1994.
7. Құрманбаева Г., Дүйсебаева С. Дарыту дамыту интеграциясы. –Алматы, 1998.

8. Жұмажанова Т.Қ. Әдебиеттен кластан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. А., 1995.

Елубаева А.С.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ДРАМАТУРЫ

Драма — это отрасль литературы, столь же широко развитая, как лирическая и эпическая, и имеющая глубокие корни. Можно сказать, что казахская драма современного периода – это жанр, укрепившийся, созревший и сформировавшийся в результате развития этой области в истории человечества. Особенность драматического жанра в том, что он создан для сцены. При преподавании этих произведений метод преподавания драматургии студентам необходимо учитывать с учетом таких жанровых особенностей.

Ключевые слова: история зарождения, развитие, становление национальной драматургии, теоретические проблемы драматического творчества, фольклорное наследие народа, первый занавес Национального театра, преподавание драматического произведения.

Elubaeva A.S.

HISTORY OF STUDYING AND METHODOLOGY OF TEACHING KAZAKH DRAMA

Drama is a branch of literature that is as widely developed as lyric and epic, and has deep roots. It can be said that the Kazakh drama of the modern period is a genre that has been strengthened, matured and formed as a result of the development of this field in the history of mankind. The peculiarity of the dramatic genre is that it is created for the scene. During the teaching of these works, the method of teaching drama to students needs to be considered taking into account such genre features.

Key words: history of birth, development, formation of national drama, theoretical problems of dramatic works, folklore heritage of the people, first curtain of the National Theater, teaching of dramatic works.

ӘОК 81'366

Кәрігүл Ж.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты

Сембиев Қ.З.

«Bolashaq» академиясы
фил.ғыл.кандидаты, профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ)

Мақалада күрделі тіркестер құрамындағы мағынасы күңгірт сөздер диплом жұмысымыздың негізгі нысаны етіп алынды. Қандай да бір тіл болмасын, оның фразеологиялық қоры ұлт мәдениетін, салт-дәстүрін, ұлттың психологиясын барынша қамтиды. Сөз мағыналарының қалыптасу жолдарындағы ерекшеліктерін анықтау осы жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Тірек сөздер: күңгірт сөздер, лексикология, принцип, сөзжасам, грамматика, лексика, қос сөздер.

Тарихи лексикологияның зерттеу нысаны – оның алда тұрған міндеттері мен көкейкесті мәселелерін, басқа ғылым салаларына, атап айтқанда, тілдің тарихы мен сөздердің дамуына (этногенез, тіларалық қатынастар, этимология, этнолингвистика т. б.) қатыстылығын жан-жақты сөз етеді.

Тарихи лексикология – тіл фактілерін зерттеуде тарихи принципке сүйенеді. Ол белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, нақтылы бір халықтың азаматтық тарихына байланысты, сол халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, салт-сана, т. б. экстралингвистикалық факторларына байланысты зерттелуі керек. Өйткені, әрбір тілдің лексикалық қоры, қат-қабат сөз байлығы, сайып келгенде, сол тілді жаратушы, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихымен тікелей байланысты, сол халықтың халық болып қалыптаса бастаған ұзақ дәуірінің жемісі, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, толығып, кемелденіп, жаңарып отыратын асыл да абзал мұрасы, сол халықтың мәдени, рухани өмірінің айнасы болып саналады. Әрбір тілдің сөз байлығын тарихи тұрғыдан зерттеу дегеніміз – оны сол тілдің өз топырағында, өзіндік даму үрдісін, сыр-сипатын ескере отырып қарастыру [3,7].

Қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек, түркмен, башқұрт, ұйғыр т. б.), туыстас (монғол, бурят, қалмақ) және өзге системалы (орыс, қытай, араб, иран, т. б.) тілдерімен көрші ретінде де, тарихи-саяси, мәдени, географиялық жағдайларға байланысты да әр дәуірдегі қарым-қатынастары, олардың өзара ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аудартады.

Сөздер тарихында сөз мағынасының күнгірттену процесі аса байқалады. Бұл үдеріс үнемі орын алатын құбылыс. Сөз мағынасының ұмыт бола бастауы – сол сөзді қолданыстан не мүлде шығарып тастайды, не тек белгілі бір орында: тұрақты тіркестер құрамында, мақал-мәтелдерде, күрделі сөздерде (қос сөздерде) ғана келеді.

Халық тілінде қарапайым сөздер де, көнерген сөздер де бар. Негізгі тоқтала кететін бір мәселе, ауызекі және жазба тілімізде жиі қолданылатын қос сөздерге мән беру. Яғни, мақсатымыз – сыңарлары мағынасыз қос сөздердің сырын ашу, қазіргі қалыпқа қалай жеткенін көрсету. О баста қай тілде, қай мағынада қолданылғандығын, сөздердің бастапқы морфемалық құрамы мен семантикасын айқындау. Талдау объектіміз қос сөздер болғандықтан, анықтама беру қажет. Қос сөздер – екі сөздің қосарлана (қатарласа) айтылуы және бір сөздің екі рет қайталануы арқылы жасалатын күрделі құрылымдар. Қос сөздер санаты - өзіндік ерекшеліктері мен /жер жүзі тілдерінің бәрінде/, соның ішінде барша түркі тілдерінде бар құбылыс.

Сөзжасамның аналитикалық тәсілі де қос сөздерді жасауда кең таралған. Аналитикалық тәсіл өте көне тәсіл деп саналады, оның дүние жүзі тілдерінен алатын орны жан-жақты. Сонымен бірге, түркі тілдері сөзжасамында белсенді қызмет атқаратыны дәлелденген. Қазақ тілінде аналитикалық тәсілдің іштей төрт түрге бөлінетінін төмендегіше көрсетуге болады: Тілімізде аналитикалық тәсілдің мынадай ішкі түрлері бар:

- 1) сөзқосым;
- 2) қосарлау;
- 3) тіркестіру;
- 4) қысқарту.

Сөздердің жасалуының жолдары өте күрделі.

Сөздердің жасалуы деген ұғым-жаңа сөз жасаудағы заңдылықтар мен ереже-анықтамалардың жиынтығы. Сөздердің мағынасы, олардың тұлғалық ерекшеліктері және сөйлемде қолданылуының бәрі өзара іштей тұтасып жататын заңдылық. Сондықтан, сөздердің әртүрлі жолдармен жасалуы, жаңа ұғым, жаңа бір грамматикалық тұлғада жұмсалуды сөздік құрамды байытатын және дамытатын санат болып саналады. Сөздердің әртүрлі тәсілдер арқылы жасалған жаңа ұғымдарының мағыналары да, грамматикалық, көрсеткіштері де, құрамды бөлшектері де түрліше болады. Мысалы: ата-ана, қора-қопсы, мая-мая деген сөздердің мағыналары да, жасалу жолдары да, сырт

көрініс-тұлғалары да әрқилы. Ата-ана, қора-қопсы, мая-мая дегендер - екі сөздің қосарлануы, қайталануы арқылы жасалған қос сөздер екендігіне дау жоқ.

Қазақ тілі сөздерінің жеке түбір сөз және түбір сөздерге түрлі қосымшалардың жалғануы арқылы жасалатын морфологиялық тәсіл болатыны аңғартылады.

Жеке сөздердің өзара бірігуі, кірігуі арқылы, өзара қосарлануы, қайталануы арқылы және бірнеше сөздердің өзара тіркесуі арқылы жасалатыны синтаксистік тәсіл болып саналады.

Қос сөз деп, екі сыңардан тұратын, сыңарлары бір сөздің қайталануынан немесе бір тектес синоним я антоним сөздерден жасалып, бір ырғақпен тұтаса айтылатын сөздер аталады. Мысалы, ойдын-сауық, ине-жіп, ыдыс-аяқ, құрал-сайман, қыз-келіншек, жақсы-жаман, ұзынды-қысқалы, үлкен-кіші, ата-ана, әке-шеше, он-он бес, жиырма-отыз, қырық-елу, кеше-бүгін, жоғары-төмен, т.б.

Қос сөздер тілдің аналитикалық тәсілінің қосарлама тәсілі арқылы жасалатынын жоғарыда атап өттік. Қос сөздер түркі туыстас тілдердің бәрінде бар тілдік құбылыс. Қос сөздер ең көне орхон жазба ескерткіштерінің тілінде де болған. Мысалы, ішін-тысын = ішін-тысын, бәгләрі-будуны = бектері-халық, ядағын-ялаңын = жаяу-жалпы, алу-иту = өлу-жіту. Содан бірнеше қос сөздер түркі тілдерінің бәрінің сөздік қорынан мол орын алып, тілде жиі қолданылатын лексикалық бірліктер қатарында келе жатыр.

Тілде қос сөздер жасалуының өзіндік әбден қалыптасқан заңдылықтары бар.

1. Қос сөздең екі сыңары да бір сөз табының сөзінен болады. Мысалы, қыз-келіншек, қауып-қатер, тамыр-таныс, жауын-шашын деген қос сөздердің екі сыңары да зат есімдерден жасалған. Ал үлкен-кіші, қызылды-жасылды, үлкенді-кішілі, жақсы-жаман, кәрі-жас деген қос сөздер сын есім сөздерден жасалған. Сол сияқты алпыс-жетпіс, бес-алты, жеті-сеіз, он бес-он алты, сексен-тоқсан қос сөздері сан есімдерден жасалған. Келіп-кетіп, алып-беріп, көре-көре, ішіп-жеп, қарғап-сілеп, асыға-үсіге қос сөздер етістіктерден жасалған.

2. Қос сөздердің сыңарлары мағыналық жағынан қатысы, байланысы бар, не синоним, не антоним сөздерден болады. Ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне ешбір қатысы жоқ сөздер бір-бірімен қосылып, қос сөздер жасай алмайды. Міне, бұл қос сөздердің жасалуында қатты сақталатын заңдылық осы. Ал осымен байланысты қос сөздердің сыңарлары, көбіне, мағыналас, синоним, антоним сөздерден болады. Мысалы, ыдыс-аяқ, ине-жіп, әке-шеше, аға-іні, аяқ-қол, өкпе-бауыр, етек-жең, соқа-сайман, қаза-ошақ.

Біздің тілімізде қос сөздер көптеп кездеседі. Жалпы, қос сөз дегеніміз – сөздердің қосарланып не қайталанып, я бір сыңарларының, не бір буынының, не бір дыбысының өзгеруінен құралады. Сөздерді қосарлап немесе қайталап қолдану жаңа сөз жасаудың бір жолы болып табылады. Ерекшелігі мол құнарлы жүйе. Морфология жағынан қос сөз я синоним, я антоним сөздерден салаласып құралады да, семантикалық жағынан бірдей, пара-пар болады да, синтаксистік жағынан ұқсас, я тепе-тең келеді. Тіл мамандары оларды, негізінен, екі топқа бөліп қарайды. Бірі қайталама қос сөздер - бір түбірдің екі рет қайталануынан жасалған қос сөздерді айтамыз. Екіншісі, қосарлама қос сөздер – екі түбірден қосарланып жасалған қос сөздерді айтамыз.

Қосарлама қос сөздер лексикалық мағынасы басқа-басқа сөзден құралады. Бірінші топтағылар, *үлкен-үлкен, үйдей-үйдей, биік-биік, тау-тау* қалпында қайталанып келеді де, мағына жағынан түсінбестік тудырмайды. Екінші топтағы қосарлама қос сөздер өзі бірнеше салаға бөлінеді. Мұның бір түрі: *күні-түні, ұзынды-қысқалы, күш-қуат, әке-шеше* сияқтылар. Бұлардың да мағынасы түсінікті. Ал енді, мағынасы түсініксіз сөздер де бар. Мысал келтіретін болсақ, *азын-аулақ, жаман-жәутік* немесе *бұлан-талан, ығы-жығы* тәрізді қосарлама қос сөздер жиі кездеседі.

Қосарлама қос сөздердің негізгі белгісіне мағына жағынан ыңғайлас, морфологиялық жағынан тектес, синтаксистік жағынан теңдес сөздерден құралуы жатады. Азын-аулақ, жаман-жәутік немесе бұлан-талан деген сөздер мағынасы жағынан

ыңғайлас, өзара бір-бірімен жақын сөздер; бір сөз табына жатады, әрі формалары біркелкі; синтаксистік жағынан бір-біріне бағынбай, бір-біріне тәуелсіз болып салаласа құралып, күрделі сөз қызметін атқарып тұр.

Қосарлама қос сөздердің сыңарлары морфологиялық жағынан біртектес, синтаксистік жағынан өзара тең болғандықтан, қосарлама қос сөздің мағынасы құрамындағы екі сыңарының да мағынасын бірдей қамтиды да, жалпылау, топшылау, болжалдау, жинақтау, мөлшерлеу тәрізді ұғымдарды білдіреді.

Қосарлама қос сөздердің біркелкі болмауының себебі – қосарлама қос сөздердің сыңарларының мағыналық дербестігінің болу немесе болмауы. Қосарлама қос сөз сыңарларының лексикалық мағынасының бар не жоқтығына қарай, біріншіден, екі сыңары да бірдей мағыналы қос сөздер (қауып-қатер, көрген-білген, көйлек-көншек т. б.), екіншіден, бір сыңары мағыналы, бір сыңары мағынасыз (ағыл-тегіл, жылап-сықтап, айт-үйт т. б.), үшіншіден, екі сыңары да бірдей мағынасыз қос сөздер (зым-зия, ығы-жығы, оқта-текте т. б.) болып келеді.

Қазақ тіліндегі күрделі сөздерді, тіркестерді ұйымдастырушы үш фактор бар. Олар, тұлғалық фактор, мағыналық фактор, дыбыстық фактор. Бұлар әрқашан бір-бірімен тығыз байланысты, үйлесімді.

Және де бұлардың барлығы біздің зерттеу нысанға тікелей байланысты жүздеген тіркестер мен сондай-ақ, мақал-мәтелдер түрінде келетін күрделі сөз тіркестерінің де бойынан табылып, жалпы қос сөз болсын, фразеологизмдер болсын, осылардың үлкен мәселесіне айналуы сөзсіз. Фразеологизм жөніндегі осындай басты-басты факторлар жайлы кейінірек сөз қозғалады.

Сөз жүйесін ұйқастыққа, үндестікке, әуезділікке құруға әуестену – ең алдымен, тіліміздің табиғатына, екіншіден, халқымыздың ақынжандылығына, яғни, оның өз бойында қалыптасқан поэтикалық рухына, шешендік өнеріне, ділмарлыққа, бейімділігіне байланысты деп қараған абзал. «Екі сөздің басын қосып, бір ауыз өлең шығармайтын қазақ жоқ» деген пайымдаудың да жаны бар.

Тіл табиғатына тән аталмыш үш фактордың ретроспективті бағытта дамуындағы кезеңге мыңдаған қосарлама және қайталама қос сөздердің дәуірін жатқызуға әбден болады.

Шынында да, қазақ және басқа түркі тілдерінде ең алғашқы сөз тіркесінің пайда болуы екі дербес лексеманың өзара мағына, тұлға әуезділігі жағынан жымдасып, үйлесіп, сәйкестеніп, біріккен сөзге (қос сөзге, біріккен сөзге) айналуы тым көне құбылыс. Және бұл құбылыс әлі күнге дейін өз жалғасын табуда.

Сонау заманның өзінде-ақ біздің ежелгі ата-бабаларымыз кез келген екі не үш сөзді қалай болса солай, яғни қосарлай салмай, сонымен қатар, жоғарыда аталған үш талаптың үшеуін де қатал сақтағандығын біз барлық келтірілген қосарлама және қайталама қос сөздердің тұлға-пішінінен, мағына-мәні мен әуезділігінен айқын көреміз (ата-ана, әке-шеше, бала-шаға, абысын-ажын, келін-кепшік, кәрі-құртан, шал-шауқат, тоқты-торым т. б.).

Ұзақ жылдар бойы талмай тер төгіп, қазақ тіл білімінде этимологияны арнайы пән дәрежесіне көтеріп, қалыптастырған – Ә. Т. Қайдар. Этимология саласындағы алғашқы ізденістерін ғалым ұйғыр тіліндегі қос сөздер табиғатын зерттеген кандидаттық диссертациясынан бастады. Бұл еңбегі 1958 жылы жеке кітап болып та жарияланды. Автор тарихи-салыстырмалы әдіспен қазақ тіліндегі шаға (бала-шаға), шашын (жауын-шашын), баранды (үйлі-баранды), торым (тоқты-торым), жора (жора-жолдас), қырқын (қыз-қырқын), шар (дау-шар), тараж (талан-тараж) т. б. қос сөздер сыңарларының төркіні туралы алғаш рет пікір айтады. Сол тұста «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында, мақаласында («Кейбір қос сөздердің этимологиясы», 1959, 10) осы тақырыпты жалғастырып, *қалаш* (қатын-қалаш), *сарсаң* (әуре-сарсаң), *теге* (түйе-теге) т. б. сөздерімізді «төркіндетеді» [3,112].

Ғалым, ең алдымен, зерттеу объектісі етіп, кез-келген сөзді емес, тіліміздегі мағынасы әбден күңгірттеніп, көмескіленген, бүгінгі қазақ тілі тұрғысынан шешімсіз (немотивированные слова) сөздерді алады.

Тілдің тарихы мен ондағы сөздердің тарихы халықтың тарихымен тығыз байланысты болады. Осыған орай, сөздердің шығудағы этимологиялық зерттеулер тарихи және этногенетикалық мәселелерді қарастырып шешуде айрықша маңызға ие болады. Сөздер бір тілден басқа бір тілге ауысып, этимологиялық зерттеулер белгілі бір тілдің ерте замандарда енген кірме сөздердің ену жолдарын толығымен қарастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Интернет желісі. www.google.kz. Қос сөздердің тарихы. – Б.3-4.
- 2 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1988 – 146 б.
- 3 Нұрмағамбетов. Ә., Жүнісбеков Ә. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.
- 4 Қашғари М.. Диуани лұғат-ит-түрік. II том. – Алматы: ХАНТ, 1997 – 528б.
- 5 Жұмағұлова А. Ж. Ғабит Мүсірепұлы әңгімелерінің тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 98 б.

Карыгул Ж., Сембиев К.З.

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР (СПОСОБЫ СОСТАВЛЕНИЯ)ДВОЙНЫХ СЛОВ

В статье основные формы дипломной работы были взяты слова, имеющие значение в составе словосочетаний. Каким бы ни был язык, его фразеологический фонд максимально охватывает культуру нации, традиции и традиции, психологию нации. Выявление особенностей смыслов слов на путях их формирования определяет актуальность данной работы.

Ключевые слова: матовые слова, лексикология, принцип, словообразование, грамматика, лексика, двойные слова.

Karygul Z., Sembiev K.Z.

LEXICO-GRAMMATICAL CHARACTER (METHODS OF COMPILATION)DOUBLE WORDS

In the article, the main forms of the thesis were taken words that have meaning in the composition of phrases. Whatever the language, its phraseological fund maximally covers the culture of the nation, traditions and traditions, the psychology of the nation. The identification of the features of the meanings of words on the ways of their formation determines the relevance of this work.

Keywords: mat words, lexicology, principle, word formation, grammar, vocabulary, double words.

Исмаилова Р.Н.
«Bolashaq» академиясы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
raihan-a@mail.ru

МАҒЖАННЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕМІ

Мағжан Жұмабаев өлеңдерінің мазмұндық мәселелерін пайымдап, өлең өлшемдеріндегі ерекшеліктерін айқындау. Ақын шығармашылығының әдебиетімізге әкелген жаңалықтарын саралау. Мағжан поэзиясындағы романтизм, символизм, реализм ағымдарының көрінісін анықтау, мазмұндық ерекшеліктеріне жете мән беру. Қазақ поэзиясының жаңаша үлгідегі өлеңдерінің түр ерекшеліктеріне талдау жасау.

Тірек сөздер: саралау, өлеңдерді өзара салыстыру, жинақтау және мазмұндық, түр ерекшеліктеріне талдау жасау, поэзия әлемі, ажарлау, құбылту, айшықтау тәсілдері.

Мағжан поэзиясының мазмұндық және түр ерекшелігі жағынан өзіндік жаңалығы мол. Ақын поэзиясының мазмұндық ерекшелігін ағымдар негізінен көреміз. Европадан бастау алған аталған реализм, символизм, романтизм ағымдарын поэзиясымен байланыстырған. Мағжанның осы тұста жаңашылдығын, европашылдығын байқаймыз. Және аталған ағымдардың бәрін де поэзиясына сыйдыра білген. Қазақ әдебиетіне орнықтырған. М.Жұмабаев шығармашылығы арқылы қазақ бұрын-соңды болмаған әдеби-көркемдік биіктерге жетті. Кемеңгер Абай реалистік, романтикалық лириканың классикалық үлгілерін тудырса, Мағжанның романтикалық бейнелеу тәсілі қазақ өлеңінің көкжиегін кеңейте түсті. Романтикалық саяси-әлеуметтік, махаббат, табиғат, көңіл-күй лирикалары қазақ әдебиетінде Мағжан шеберлігі арқасында қазақ қоғамының күрделі дәуірінің көркем шежіресі, әрі адамның ішкі жан дүниесінің көркем айнасы болды. Ұлы ақын төл сөз өнерімізге орнықтырған осындай ірі жаңалықтарының бірі – аталған ағымдар болатын.

Мағжан өлең мазмұнынан бөлек, қазақ өлеңіне де өзіндік жаңалық енгізді. Өлең жүйесін жүйелеуде ерекше түр ерекшеліктерін пайдалана білді. Мағжан Жұмабаев лирикасы мен поэзиясының сәні мен ажары мазмұн тереңдігімен, ой әлемінің, сезім қуатының ауқымдылығымен шектелмейді, пішін яки нысан сұлулығын құрайтын өлшемдердегі дәлдік, әуезділік, екпін тиянақтылығымен анықталады. Жекелеген шығармаларды қарастырғанда ішінара назар аударылғандай ақын жырлары қазақ тілінің бай мүмкіндіктеріне жаңа өріс, тың келісім дарыту өнерімен тұлғалана түседі. Мағжан өлеңдері ажарлау, құбылту, айшықтау тәсілдерінің соны қолданыстарына толы. Ал өлең қаңқасы да, мағына әсерлілігі де ұйқас, ырғақ, тармақ құрылымдарындағы ұтымды үйлесім арқылы толысып, күш алады. Ал Мағжанның қазақ поэзиясына тыңнан қосқан өлшемдерін, шумақтық өрнектерін айтсақ, олар жаңашылдық сипаты, қазақ өлең құрылысын жетілдіру, өрістетудегі мән-мағынасы жағынан айрықша құнды. Мағжан тыңнан кіргізген өлшемдердің айрықша бір өзгешелігі – көлемі әр түрлі тармақтардың шебер қиюласып келетіндігі. Ал бұл қазақ поэзиясындағы өлең жүйесіне мүлде жаңа және өте маңызды қасиет-сипат әкеліп қосты, өлең өлшемдерінің жасалу тәсілін толықтырып, байыта түсті.

Поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, өзіндік үлкен өнер, өрнек тудырған, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлең дүниесін кейінгіге аманат етіп қалдырған ақын – М.Жұмабаев. Өзі де, өлеңі де қиын-қыстау тауқымет жолын көп кешкен. Қалың бұқара оқушы қауым арасында әуелден-ақ қаншалықты белгілі, аты мәшһүр ақын болып

танылса да, ресми ортада барған сайын айдаудан көз аша алмай, тыныштық дүниеден қара үзіп, кешегі құғын-сүргін заманда есімі біржолата өшуге айналған жан [1,58].

XX ғасыр басында қазақ поэзиясын жаңаша үлгімен, көркемдік талғаммен жырлаған Мағжанның қаламынан туған дүниелер халық үшін үлкен қазына.

Мағжан поэзиясының, оның суреткерлік шеберлігін ақындық ой асқақтығының көркем тіл үлгісінің, стилінің даралық ерекшелігі оның жыр әлемі – адам жанының нәзік қатпарларына еркін сіңісіп, мейірімділікпен сұлулыққа жетелейтін бояуы ашық, нақышы әсем, кең тынысты, ғұмырлы мәңгілік жырлар толғауында. Мағжан жырларын қайта-қайта оқыған сайын өнерінің көркемдік көкжиегіне сәнді-салтанатты жыр-керуеніне кездескендей боламыз. Мәңгі ғұмырлы поэзияның өз тілі, өз үні бар десек, соның бірі бүгінгі қазақ поэзиясына жаңашылдығымен, ерекше еркіндігімен оралған Мағжан тілі еді. Шебер сыршыл ақын табиғатты, махаббатты, сұлулықты, адам бейнесін бейнелеп көрсетуде әрі нақышты, әрі сазды жыр өрнегімен қазақ поэзиясында өзіндік орнын анықтады. Мағжан поэзиясынан бейнелеп айту, көркем ойды сұлу суретпен өзіне тән айшықпен өрнектей отырып сөз құдіреті арқылы құлаққа жылы үн көңілге әдемі әсер қалдыратын, бір сөзбен айтқанда сыртқы ішкі сұлулықтың нәзік жібін қатар тартқан тамаша лирик ақынды көреміз.

Мағжанның жан-дүниесін, ой-әлемін түсіну оңай емес. Ақын көңілінде тұрақты мекен жоқ. Мейлінше шыншыл, ішкі байламын сынға салып, сүзгіден өткізуді қаламайтын ақынға нақты бір идеяның соңына түсіп, шаужайын көтерумен жүру жат. Кеше жарияланған, сәл бұрын айтқан пікір, толғам, көңіл-күйіне сәйкес келмейтін, кейде тіпті мүлде қарама-қарсы, яки едәуір жаңғырып, түрленген, поэтикалық бейне, болжам, топшылау, түйіндеу сәттері қайран қалдыра қоймайды. Өзгенің жөні бөлек Мағжаннан мұндай тосын да тапқыр, оқшау жағдай, жаңалық, әрекет, шешім күтудің қызығы зор. Өйткені ақын қалыпты сана заңына бағынбайды. Даланың жүз құбылған аспанындай сиқырлы сезім патшайымына қызмет ету бақытын ақкөз фанаттарша айқайлап қол соға аяламайды. Әдеттегі қисапсыз азап қобызын сарнату есебінде ғана қабылдайды. Осы қылығының өзі жұмбақ. Ессіз деген әрекетіне де тоңазыған салқын баға беру жиі. Түп ниет ақыл, зерденің қазығына байланады да, қиял мен мінез тұлпары шылбыр үзіп, табанын жерге тигізбес қанат байлап алады. Ұшқыр ой арқылы ақын уақыт пен ортаның дөрекі қыспағынан құтылар жол іздейтіндей. Романтик символистердің мезгілі мен мекен аясындағы еркіндікке ұмтылысы Мағжан Жұмабаевтың дүниеге тарихи, философиялық көзқарасынан бүгінгі күннің шындығын байырғы дәуірлердегі тағылымды сабақтар мен тамырлас алып, саралауынан, жыр бұрымын сұлу жарасыммен өру нәтижесіндегі ауқымды рухани серпілістермен танылады.

«Мағжан культурасы зор ақын... Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз - Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін»- деп М.Әуезов 1929 жылы айтса, одан бұрынырақта Мағжанның замандасы Ж.Аймауытов 1923 жылғы «Лениншіл жас» журналының №5 нөмірінде жарияланған «Мағжанның ақындығы» туралы мақаласында: « Қазақ әдебиетінде Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың символизмін (бейнешілдігін қазаққа аударды, өлеңді күйге) музыкаға айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды... Мағжан ойдың ақыны емес, ұлт ақыны» деп жазды [2,].

Мағжан өлеңдерін оқи отырып, өзі көп айтатын тылсым буғандай әсерге енесің, таңғаларлық күй кешесің, ойлар мен толғамдардың терең тұңғиығына сүңгіп, әсем суреттер дүниесіне кіресің. Не суық, не жылы, әлде жарық, әлде көмескі сезімнен хабар беретін алуан бояудың сырларына қанығып, ақынның құдіретті шеберлігіне бас ұрасың.

«Мен өлмеймін, менікі де өлмейді,
Надан адам өлім жоғын білмейді.
Өзім - патша, өзім - қазы, өзім – би,
Қандай ессіз не қылдың деп тергейді»

«Мен кім?», - деп, Абай айтқан толғамды жаңғырта өрнек шекиді. Ұлы Абай жеке тұлғаның тіршілік мәнісін теңдесі жоқ тереңдікпен пайымдаса, Мағжан сол шындыққа қосыла тұрып, «Мен өлмеймін» дегенде туған ұлтының, «менікі де өлмейді» дегенде өз рухының мәңгілік бірлігін астарлай бедерлеген.

Өмірді өзенге, далаға сайып, өзін апыл-тапыл басқан нәрестеге ұқсататын лирикалық қаһармен «Мен қуансам, жас баладай қуанам», «Мен қайғырсам, орнатамын қиямет» деп, ерекше жаратылысын сырт көзбен бағамдайды да, жоғарыдағы пікіріне көп қауымның, аяғы жер басқан жандардың назарымен қайта оралады:

«Өзім – тәңірі, өзіме-өзім табынам», -

Деп көпіріп, зор тәңірге табынам.

Егерде енді ауырыңқырап кетсе бас,

Сол тәңіріге жасым төгіп жалынам» («Сырым») [3].

Мұхтар Әуезов жас шағында бірінші Абайды атай отырып, «Бұдан соң Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқырағын, әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара қордалы аулында туып, Европадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып жайлауы жарасқан Арқа қызын көріп сезгендей боламын» - деп бекер жазбаған. «Жарқырағы, әшекейі» - осы символистік өнер үрдісінен үйрену, еліктеу нәтижелері анық[3].

Тегі, М.Жұмабаев мұрасын нақты көркемдік әдістің көгеніне байлап қоюға болмайды. Таза реалистік туындыларымен бірге көбінесе романтизм мен символизм әсеріндегі шығармалары тіпті басым. Немесе, автор туындысында осы әдіс, ағымдардың эстетикалық белгілері тығыз үйлесім тауып жүреді. Символистік көңіл-күй негізінен 1911-1922 жылдарды қамтитын ақын творчествосының екінші кезеңінде құлашын жая қанаттанады.

М. Жұмабаев шығармашылығы – отаршылдық кезеңінде күйзелген қазақ әдебиетін әлем әдебиетінің деңгейіне көтерген, психологиялық-көркемдік иірімдер мен әлем поэзиясына жаңа өрнектер мен бояулар қосқан эстетикалық құбылыс, көркемдік жаңалық. Ол поэзиямыздың эстетикалық әлемін тың бояулармен, күрделі сезімдік әлеммен байытып, жаңа биікке көтерді. Қазақ поэзиясының ғасырлар бойы қалыптасқан бай дәстүрінен, фольклор мен ауыз әдебиеті құнарынан еркін, табиғи нәр алған ақын Шығыс пен Батыс әдебиетінен де мол сусындап, өзіндік эстетикалық әлем қалыптастырды.

Мәселен, кезінде патшаның отаршылдық саясатына қарсы жазылғаны сезілетін өлеңдерінің бірі – «Жаралы жанда» мынадай жолдар бар:

Сар дала бейне өлік сұлап жатқан,

Кебіндей ақ селеулер бетін жапқан.

Тау да жоқ, орман да жоқ, өзен де жоқ,

Сәуле емес, қан шашып тұр күні батқан [3] -

немесе одан кейінгі уақытта жазылған “Сүйемін” атты өлеңіндегі:

Орманы жоқ, шуы жоқ,

Тауы да жоқ, суы жоқ,

Мәңгі өлік сахарасы, –

Кербез келісіммен кестеленген, кезектескен, бірін бірі толықтырып кемелденген образды ойлар мен орамдар ұжымдасып, тек Мағжанға тән образды көркемдік әлемді көркейтеді.

Келші, көзім, күн бетінді көрейін,

Сүйші, сәулем, тұншығып мен өлейін.

Кел, жұлдызым, жылжып қана жібектей,

Жұлдызды – жүзік, айды алқа ғып берейін.

Күлкің, Күнім, күміс күндей табаққа,

Мінсіз сұлу меруертті шашқандай...

Еркетайым, келсең егер қасыма,

Сәулелерден шоқ қадар ем басына.

Көз жасымнан меруерт тізіп берер ем,
Келші, күлмей көзден аққан жасыма...[3]

Жан ләззатын тән рахатымен бірлеген, өмір туралы, сүю туралы толғанысын мұндай ашық, мұнша еркін, өткір де тосын ақтара айшықтау бұған дейінгі қазақ поэзиясында кездеспейді. «Бүгінгі күн өмір, өлім – менікі», «Сырым», «Сүй, жан сәулем» өлеңдерінің өзегіне айналған сезім екпіндеген сайын арнасы кеңейе келе, толассыз толқындап, кейіпкердің рухани әлеміне жетелей түседі, қапысыз бойлап, оның табиғатын танытады.

М.Жұмабаевтың «От», «Пайғамбар», «Күншығыс», «Жер жүзіне», «Мен кім?», «Сырым» атты өлеңдерінде жоғарыда сөз болып кеткен философиялық мәселелер көтеріңкі романтикалық стильде жырланады.

«Жалынмен жұмсақ сүйеді,
Сүйген нәрсе күйеді.
Жымыып өзі жорғалар.
Ұшырғанды жоқ қылар.
Шоқ қылар да, жоқ қылар.
Мұның аты от болар.
Мен де отпын- мен жанам.

От - сен, тәңірім, табынам»

«Қараңғылық дұшпаным» деп шымырқанатын автор құбылтудың меңзеу тәсілін пайдалана отырып, арнау ыңғайында, өткір интонациямен шалқи-тасып сөйлейді. (Күншығыс):

«Әй, сен кесел Күнбатыс!
Бұл жатуың қай жатыс,
Жоғал жылдам жолымнан!
Болмаса, қорықсаң өлімнен,
Үмітің болса өмірден,
Ұста менің қолымнан!»

«Мағжан өз тегін де, өз жерін де ардақтаумен өткен, өмірдегі азаматтық орнын ардақтауға ұмтылған, өлең сөзді асыл маржандай терген, сұлу жырымен оқырман жүрегін баураған, ал өзі болса, өне бойы қапаста, қайғы мен қасіретте өмір кешіп, ақырында мүлт кеткен, өзі айтатындай, соры арылмаған халқының зарлы перзенті» [4].

«Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен-күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар.

Соқыр сорлы, көрмей ме әлде көзің көр?
Күншығыстан таң келеді, енді көр,
Таң келеді, мен келемін - пайғамбар,
Күт сен мені, «лахаулаңды» оқи бер.

Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры,
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:
Мен келемін, мен пайғамбар - Күн ұлы» [3].

Еспе қайталау, дыбыс үндестігіне негізделген туындыда («Пайғамбар») лирикалық қаһарман өзіне - арғы-бергі тарихымен алғандағы Шығыс жері мен халықтарының кешегісіне масаттанып, ертеңіне сенгені сондай, әрі қас, әрі дос көршілеріне жылы ғана тіл қатпайды, кейде жалы күдірейіп, ұрса, қорқыта кіжінетіндей. Ол эмоцияның астарында қыр елін үнсіз езгіде ұстаған орыс патшалығына қатысты

наразылық ырықсыздық заңдылығына сай тұлан тұтып жатқанын байқау қиын емес. Автор романтизмге тиісті үрдіспен өмір құбылыстарын ірі көлемде жіктеп, таразыламай, тұтас алып, сезім жігеріне қайрай суреттейді.

Өзгелер сияқты көп желпінбей-ақ көкейін ақтаруды қанағат етпей, қазаққа «патшалықты» да місе тұтпай, тым дәйексіз алысқа жетпесін біле тұрып, қол сермейді:

«Өзім – тәңірі, табынамын өзіме,
Сөзім – құран, бағынамын сөзіме!
Бұзушы да, түзеуші де өзіммін,
Енді ескілік, келдің өлер кезіңе!»

Мағжан әдебиетімізге отты жырларымен ғана емес, өзіндік қолтаңбасын қалдырарлықтай өлеңдерімен де жаңалық енгізді. Бұл романтик ақынның әдебиетімізге қосқан зор үлесі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: «Жалын баспасы», 1997.
- 2 Әуезов М. Қазақ әдебиеті, 1988.23 желтоқсан
- 3 Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1992.
- 4 Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 5 Қанарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. Алматы, 1998
- 6 Қанарбаева Б. Мағжан символист: Зерттеу. Алматы: 2007. – 288 бет.
- 7 Жұмабаев М. Көптомдық шығармалар жинағы. 1-том Өлеңдер, дастандар, әңгіме.- Алматы: Жазушы, 2005. - 208 б.
- 8 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу, - Астана, Құлтегін, 2002.-528 б.

Исмаилова Р.Н.

ТВОРЧЕСКИЙ МИР МАГЖАНА

Осмыслить содержательные проблемы стихотворений Магжана Жумабаева и определить особенности стихотворных измерений. Дифференциация новшеств творчества поэта, принесенных в нашу литературу. Определение проявления течений романтизма, символизма, реализма в поэзии Магжана, придание должного значения содержательным особенностям. Анализ видовых особенностей стихотворений казахской поэзии нового образца.

Ключевые слова: дифференциация, взаимное сравнение стихотворений, обобщение и содержательный анализ, анализ видовых особенностей, мир поэзии, способы выражения, выражения, выражения.

Ismailova R.N.

THE CREATIVE WORLD OF MAGZHAN

To comprehend the substantive problems of Magzhan Zhumabayev's poems and to determine the features of poetic dimensions. Differentiation of innovations of the poet's creativity brought to our literature. Determination of the manifestation of the currents of romanticism, symbolism, realism in Magzhan's poetry, giving due importance to the content features. Analysis of specific features of poems of Kazakh poetry of a new sample.

Keywords: differentiation, mutual comparison of poems, generalization and meaningful analysis, analysis of specific features, the world of poetry, ways of expression, expressions, expressions.

Кәрігүл Ж.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты

Сембиев Қ.З.

«Bolashaq» академиясы
фил.ғыл.кандидаты, профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ КӨЗДЕРІ

Мақалада күрделі тіркестер құрамындағы мағынасы күңгірт сөздер диплом жұмысымыздың негізгі нысаны етіп алынды. Қандай да бір тіл болмасын, оның фразеологиялық қоры ұлт мәдениетін, салт-дәстүрін, ұлттың психологиясын барынша қамтиды. Сөз мағыналарының қалыптасу жолдарындағы ерекшеліктерін анықтау осы жұмыстың өзектілігін айқындайды.

***Түйін сөздер:** күңгірт сөздер, лексикология, принцип, сөзжасам, грамматика, лексика, қос сөздер, фразеологизм, синоним, тұрақты сөз тіркестері.*

Қазақ тіл білімінде фразеологияның жалпы және нақты мәселелері бойынша ғылыми еңбектер жазылды. Олардың қатарында фразеология мәселелеріне арналған І.Кеңесбайұлының, М.М.Копыленконың, Р.Сарсенбайұлының, К.Аханұлының, Ә.Қайдардың, Г.Смағұлованың, С.Сатенованың, Э.Самекбаеваның, Н.Уәлидің, Р.Авакованың және т. б. ғалымдардың еңбектерін атап көрсетуге болады.

Фразеологизмдер қалай болса солай өзгертуге көнбейді, тұтасқан күйінде даяр тұрған оралым ретінде қолданылады, сөйлемдегі басқа сөздермен бір я бірнеше сыңары арқылы байланысқа түседі, олардың құрамында болатын өзгерістер қалыпты нормаға сай меншікті мағынаны бұзбайды. Белгілі бір сөйлемнің құрамында тұрып, фразеологизм оның бір ғана мүшесі қызметін атқарады немесе өз бетінше тұтас сөйлем түрінде қолданылады, қалыпты қолданыста астарлы тұрақты мағынасын сақтайды. Фразеологизм – құрылым мен мағынаның, мазмұн мен форманың бірлігі. Олардың қолданылуындағы басты қызметтің бірі - жеке сөздер мен сөз тіркестері және сөйлемдер бере алмайтын көркемдік, образдылық, экспрессивтілік, астарлы мағына арқылы ойды жеткізу. Сонымен, фразеологизм деп, семантикалық жақтан өзгеріске ұшырап, туынды астарлы мағынаға ие болған бірлікті айтамыз. Бұл анықтама фразеологизмдердің дайын күйінде қолданылатын тұрақты құрылым екендігін жоққа шығармайды.

Фразеологизмдердің табиғатын талдай отырып, олардың шығу негіздеріне байланысты үш түрлі пікір айтуға болады. Біріншіден, фразеологизмдердің тууының себебі болып табылатын фразеологиялану процесі. Бұл тәсіл ішкі лингвистикалық заңдылықтарға байланысты жүзеге асатын құбылыс. Фразеологиялану сатысынан өткен еркін сөз тіркестері мен сөйлемдердің құрамындағы сөздердің арасында ішкі фразеологиялық, яғни семантикалық байланыс қалыптасады да, ол байланыс тұтас мағынаның дамып, өзгеріске түсуіне әкеледі. Метафоралық, метонимиялық және басқа да ауыс мағынада қолдану тәсілдері негізінде тұтас мағына астарлы, туынды мағынаға ұласады. Екіншіден, фразеологизмдер – белгілі бір озық ойлы, сөзге шебер, дана халық өкілдерінің өмірден алған тәжірибесінің немесе нақты бір оқиға, іске қатысты айтылған ой-тұжырымдарының қорытындысы, халықтың мәдени-материалдық, әлеуметтік-шаруашылық өмірінің әртүрлі жақтарының, тарихы мен тұрмыс жағдайының, мәдениеті мен ойлау мәнерінің, рухы мен психологиясының синтезі. Олардан халқымыздың нақты өткенімен, танымымен, тұрмыс жағдайымен, әдет-ғұрпымен, салт-дәстүрімен және ұлттық психологиясымен жете таныса аламыз. Ол бірліктер ғасырлар бойы халық жадында сақталып, жатталып, қолдануға даяр күйінде енетін тілдік құралға, шешендік сөз үлгілеріне, халықтық ортақ мұраға айналған. Олар халық жадында ұзақ уақыт, тіпті,

ғасырлар бойы сақталып, рухани қазынаға айналып, бүгінгі ұрпаққа жеткен тіл байлығының таусылмас қоры, сөз қолдану өнерінің негізі, мәйегі болып саналатын осы бейнелі фразеологизмдер. Олардың халықтың есінде сақталуы, біріншіден, бейнелі астарға құрылып, ойды дәл және образды түрде жеткізуге құрылғандығынан, тұлғасы жағынан жеңіл, көлемі шағын болып келуіне байланысты, екіншіден, мазмұны терең, ықшамды оралымның көмегімен көлемді толық мағынаны өз дәрежесінде, көркем және бейнелі дәрежеде, көп сөзді аз сөзбен дәл жеткізуінде.

Фразеологиялану деген ұғымды еркін тіркестің я сөйлемнің, немесе құрамындағы сыңарлардың семантикалық жақтан дамып, туынды, астарлы мағынаға ие болуы деп түсіну керек. Сыңарлардың өзара мағыналық тәуелділігі арқасында бүтін сөз тіркесі я сөйлем жаңа мағынаға, ауыс мағынаға ие болады. Сөз тіркесі немесе сөйлем астарлы мағынаға құрамындағы сыңарлардың семантикалық өзгерісінің ықпалынан өтеді де, келе-келе бүтін оралымның мағынасы орнығады. Фразеологизмдердің «құрамындағы сөздер мағыналық та, грамматикалық та дербестігінен айырылады» [1,169] деген пікір осы құбылысқа тікелей байланысты туса керек, құрамындағы сыңарларсыз және олардың мағыналарынсыз тұтас астарлы мағына да, бүтін құрам да қалыптаспайды.

Фразеологизмдердің құрамындағы сыңарлардың ауысуы немесе мағынасының бұзылуы, көбінесе, этнопсихологиялық факторларға байланысты, өйткені, халық өз сөзін бейнелірек, әсерлірек жеткізуге тырысады. Көпшілік жағдайларда адъектив фразеологизмдердің семантикалық өзгеріске түсуінің бұл формасы компаративтік фразеологизмдерге тән. «*Кішілігі болмаса, құдды түйе сияқты*» дегенде «*кішілігі болмаса, құдды соның өзі*» деп ауыстырылып, астар, бейнелі өң беріп, бір жақсы я жаман адаммен салыстыру сөйлеуде кездесе береді.

Компоненттің лексикалық жақтан әлсіреуі, солғындауы барысында фразеологизмнің мағынасы ауыспалы-жалпылаушы мәнде қалыптасады, яғни, лексикалық әлсіреуге ұшыраған компонент я компоненттер мүлдем жаңа мағынаға емес, тек экспрессивтік – анықтағыш қызметке ие болады. Мысалы, *Күштінің арты диірмен тартады* фразеологизмінде “*тартады*” сөзінің мағынасы лексикалық жақтан солғындаған. Туынды мағына негізгі ұғымнан келіп шыққан. Фразеологиялық мағына тарихи шығу төркіні жағынан лексикалық мағынамен астасып жатады, іштей байланыста болады. Фразеологизмдердің компоненттерінің мағына жақтан әлсіреуі я солғындауы дегенді олардың мағынасының өзгеріске түсуі деп түсіну керек.

Фразеологизмдердің бірқатары басқа тілдерден ауысқан кірме сөздер. Олар бірнеше жолмен енген:

1) қазақ тіліне аударылмай, даяр қалпында өзгеріссіз қабылданған фразеологизмдер. Бұған дінді уағыздайтын, діншіл адамдар жиі қолданатын, діни әдебиеттегі, негізінен, араб тілінен енген фразеологизмдерді жатқызуға болады. Мысалы, мағрифәт алла – алланы тану, тәхсин ғұлұм – ғылым үйрету, уағалайкум – ус сәләм - өзіңе сәлем [2,216].

2) қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына бейімделіп, даяр қалпында қабылданатын кірме фразеологизмдер. Бұған, негізінен, парсы тілінен енген фразеологизмдік қос сөздерді жатқызуға болады. Мысалы:

Жар-дос (йар-дуст)

Жар-жар (йар-йар)

Жекпе-жек (йәк-бәйәк)

Лек-лек (ләк-ләк)

Дос-жаран (дуст-йаран) т. б.

Мұндай фразеологизмдердің бірқатары парсы тілінен алынған. Және де қазақ сөздерінің қосарлануы, тіркесуі арқылы жасалған.

Майда-шүйде (парсыша мәйда)

Жай-жапсар (джай)

Жора-жолдас (джурә)

Кем-кетік (кәм)
Мат қылу (парсыша мат – жеңу, ұту)
Мама сиыр (парсыша мама, сүтті сиыр)
Мама бие (сүтті бие) т. б.

3) басқа тілдерден калька жолымен аудару арқылы жасалатын фразеологизмдер. Басқа тіл фразеологиясын тұтас қалпында аудармай, құрамындағы сөздерін сөзбе-сөз аудару арқылы жасалатын фразеологизмдерді фразалық калькалар дейміз. Мысалы, орыс тілінен калька жолымен аударылғандар:

Ақ өлең (белый стих)
Варфолемей түні (варфолемейская ночь)
Ағылшын тұзы (английская соль)
Мәселені қабырғасынан қою (поставить вопрос ребром)
Қызыл алаң (Красная площадь)
Шара қолдану (принимать меры) т. б.

4) шетелдік фразеологизмдердің құрамындағы сөздерді сөзбе-сөз емес, жарым-жартылай аудару арқылы жасалған фразеологизмдер. Бұлар жартылай фразалық калькалар деп аталады. Мысалы, орыс тілінен:

Көздің қарашығындай сақтау (беречь как зеницу ока);
Қайыр хош! (всего хорошего!) т. б. [3,217].

Фразеологиялық ұйытқы тіркестер: фразеологияның қалыптасуында семантикалық жағынан негізгі ұғымды білдіріп, басқа сөздерді өз айналасына топтап, идиомаландырып тұратын сөздер болады. Бір кездерде фразеологияның тууына түп қазық, тірек болған сөздерді фразеологиялық ұйытқы сөздер дейміз. Кез келген сөз фразеологизмге ұйытқы бола алмайды. Тілдің лексикалық құрамының негізін қалаған, халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан байырғы сөздері ғана фразеологизмдерге ұйытқы бола алады [4,208].

Фразеологизмдік ұйытқы сөздердің әр топта жиі кездесетін кейбіреулеріне мысал: «тіл» сөзінің ұйытқы болуымен: тіл қатты, тіл әкелді, тіл тигізді, тіл сындырды, тілге ерді, тіл-аузым тасқа, тілде тиек жоқ, орақ ауыз, от тілді (мәтел), тіл табысты т. б. [5,209].

Фразеологиялық ұйытқы сөздердің немесе фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің кейбірі қазіргі кезде жеке қолданылмайды, және де кез келген сөзбен тіркеспейді. Мағынасы үйлес белгілі сөздермен ғана тіркесіп, солардың аясында жұмсалады. Жеке алғанда олардың мағыналары да белгісіз немесе күңгірттенген болады. Мысалы: сам жамырады (ымырт үйірілгенде күнбатыс жақтан түсетін жарық сәуле, «сам жарығы»); бықпырт тигендей (азан-қазан болды); түлен түртті (шайтан түртіп, бір бәлеге ұрындырды); ап соққандай (қатты ыстық жел, аптап (ыстық) сөзімен түбірлес сияқты); аза бойы қаза болды (азар да безер болды); міз бақпады (бүлк етпеді); мірдің оғындай (өткір); ығай мен сығай (беткеуістар мықтылар); үлде мен бүлдеге бөлінді (не ішем, не кием демеді); дал болды (басы қатты); жанын жегідей жеді (әбден қажытты) т. б.

Тұрақты тіркестер жеке сөздің орнына жұмсалып қана қоймайды. Сонымен қатар, мән, мағынасы жағынан үйлесе келіп, бірінің орнына бірі балама болып та қолдана беретінін ескерсек, айтылатын ой мен ұғым, түсінікті ұқсастығына қарай фразеологизмдер де синонимдік қатар құрайды. Сөйтіп, сөйлеуші айтайын деген ойын мәнерлеп жеткізу үшін жай сөздерден гөрі бейнелі, суретті сөз тіркестерінің өзара мағыналас, мәндес түрлерін таңдайды.

Синонимдік қатар құрамындағы кейбір тіркестерде көп мағыналы фразеологизмдер де ұшырасады. Көп мағыналы сөздерге қарағанда фразеологиялық тұлғалардың екі немесе одан да көп мағына білдіруінде біршама өзгешеліктер байқалады. Мәселен, кейбір жекелеген сөздерде ондаған мағына болса, қалай дегенмен де фразеологизмдер арасында полисемия аз кездесетін құбылыс.

Сонымен, фразеологизмдерде көп мағыналық жиі кездесе бермейді. Біріншіден, көп мағыналықтың пайда болуына қатысты өзіндік ерекшеліктерінен туатын басқа да

өзгешеліктер бар. Екіншіден, фразеологизмдердің әртүрлі мағынасы көп мағыналы сөздерде байқалатындай, тура және ауыспалы мағынаның арасындағы байланыс екі жақты болып келеді. Себебі, фразеологизм, көбінесе, метафоралы қолданыстан жасалатын тілдік тұлға (бірлік) ретінде көрініс табады. Яғни, фразеологизмнің тағы бір жаңа мағынасы еркін сөз тіркесінің үнемі параллель дамуы арқылы да пайда болады. Кейде бұрыннан таныс фразеологиялық тіркеске жаңа мағына жүктеліп, көп мағыналыққа айналады.

Тілімізде сөз, сөз тіркесі, сөйлем деген синтаксистік бірліктерден басқа өзінің мағына тұтастығымен, бірлігімен, сыртқы құрылымы мен сөйлемде жұмсалып қызметімен ерекшеленетін тілдік бірлік - фразеологизмдер, яғни, тұрақты сөз тіркестері. Бұлар о баста бірнеше сөздің қосылуынан келіп шыққан, бүгінгі күнде біртұтас лексикалық мағынаны ғана білдіріп, ішінара бөлшектеуге келмейтін, сөйлемде даяр қалпында жұмсалып бір ғана ұғымды, бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің ғана қызметін атқарады.

Осыдан келіп тұрақты сөз тіркестердің өз алдына дербес тіл білімі саласы ретінде танытатын басты негізгі үш белгісінің бар екендігін атап өткен жөн. Олар: қолданыста даяр қалпында жұмсалып белгісі, мағына тұтастығы және тіркес тиянақтылығы.

Фразеологизмнің мағына бірлігінде ешқандай өзгешелігі болмайтын, құрылымы-құрылысы жағынан үйлесіп, өзара ұқсас келетін түрін фразеологиялық вариант (мұны кейде жарыспалылық деп те жатамыз) деп атаймыз. Ғ. Қалиұлы мен Ә. Болғанбайұлы фразеологиялық варианттың екі түрлі жасалуын атап көрсетеді [5,186]. Біріншісі - фонетикалық вариант, екіншісі лексикалық вариант болып табылады. Фонетикалық вариантқа сөздердің құрамындағы дыбыстардың жуан не жіңішке болып немесе кейде толық не қысқарып айтылуы жатады. Мысалы: заһарын шашты – зәрін шашты; зәр төкті – зәрін төкті, тұлан түтті – түлен түтті, абиыры айрандай болды - әбүйірі айрандай болды, қаһарын төкті – кәрін төкті, т. б.

Фразеологиялық тұтастыққа тұрақты тіркестер құрамындағы сөздердің мағынасы өзара бір-бірімен жымдасып, бірігіп кеткен, мағыналық жіктерін ажыратуға келмейтін тіркестерді жатқызамыз: жүрегі тас төбесіне шықты (қорықты), төбесіне құй қазды (мазасын алды), аузынан жалын атты (ашуланды) т. б. Фразеологиялық бірлікке мағынасы алғашқыда еркін тіркестен келіп шыққан, уақыт өте келе ауыс мағынада қолданыс тапқан тіркестер жатады: басы ауырып, балтыры сыздады (қайғыру), тұла бойы қалтырап кетті (қорқу), әйелі ұл тапқандай қуанды (қуану), арқасы мұздап қоя берді (қорқу), ат үстіне ұйықтады (мазасыздану), бөркін аспанға лақтырды (қуану) т. б. Фразеологиялық тізбекке компоненттер құрамындағы сөздердің бастапқы лексикалық мағынасы толығымен жойылмаған, жойылуға жақын қалған, күңгірттене бастаған тіркестер жатады: қоян жүрек (қорқақ), ащы зар (қайғы) т. б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Интернет желісі. www.google.kz. Қос сөздердің тарихы. – Б.3-4.
- 2 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1988 – 146 б.
- 3 Нұрмағамбетов Ә., Жүнісбеков Ә. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.
- 4 Қашғари М.. Диуани лұғат-ит-түрік. II том. – Алматы: ХАНТ, 1997 – 528б.
- 5 Жұмағұлова А. Ж. Ғабит Мүсірепұлы әңгімелерінің тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 98 б.

Карыгул Ж., Сембиев К.З.

ИСТОЧНИКИ ПОЯВЛЕНИЯ РЕГУЛЯРНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ

В статье основные формы дипломной работы были взяты слова, имеющие значение в составе словосочетаний. Каким бы ни был язык, его фразеологический фонд максимально охватывает культуру нации, традиции и традиции, психологию нации. Выявление особенностей смыслов слов на путях их формирования определяет актуальность данной работы.

Ключевые слова: матовые слова, лексикология, принцип, словообразование, грамматика, лексика, двойные слова, фразеология, синонимы, устойчивые словосочетания.

Karygul Z., Sembiev K.Z.

SOURCES OF THE APPEARANCE OF REGULAR EXPRESSIONS

In the article, the main forms of the thesis were taken words that have meaning in the composition of phrases. Whatever the language, its phraseological fund maximally covers the culture of the nation, traditions and traditions, the psychology of the nation. The identification of the features of the meanings of words on the ways of their formation determines the relevance of this work.

Keywords: mat words, lexicology, principle, word formation, grammar, vocabulary, double words, phraseology, synonyms, stable phrases.

УДК 371.268

Каримова А.С., Ильясова Г.Б.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдері

"Чистов орта мектебі" коммуналдық мемлекеттік мекемесі

Мағжан Жұмабаев ауданы, Солтүстік Қазақстан облысы, Қазақстан Республикасы

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Қазіргі уақытта біздің елімізде ұлттық білім беру саясатында елеулі өзгерістер болып жатыр. Бұл білім беру процесстерінің өзгергіштігі іске асырылған жағдайда ғана мүмкін болады, осыған байланысты білім беру саласында терең ғылыми және практикалық түсінуді қажет ететін білім беру мекемелерінің әртүрлі инновациялық технологиялары енгізілуде

Инновациялар адамның кез-келген кәсіби қызметіне тән, сондықтан, әрине, зерттеу, талдау және іске асыру тақырыбына айналады. Инновациялар өздігінен пайда болмайды, олар ғылыми ізденістердің, жеке мұғалімдер мен бүкіл топтардың озық педагогикалық тәжірибесінің нәтижесі. Бұл процесс өздігінен жүре алмайды, оны басқару қажет. Сондықтан осы тақырыпқа, заманауи мектептерде білім беру процесінде инновациялық технологияларды енгізу және қолдану тақырыбына және оларды пайдаланудан жоғары нәтижелерге қол жеткізуге үлкен қызығушылық туындайды.

Замануи әлеуметтік-экономикалық шарттары және ақпараттық- коммуникативтік технологиялары білікті педагогтарды және жаңа буын әдістемелерді қажет ететін білім беру үрдесінде жаңа талаптар қояды. «Білім беру» ұлттық жобасының басым бағыттарының бірі - АТ базасында оқыту және тәрбиелеудің замануи әдістерін дамыту, жабдықтармен, электрондық құралдармен жарактандыру, білім беру қызметкерлерінің ақпараттық құзыреттілігін арттыру, интернет мүмкіндіктерің пайдалану арқылы қазіргі заманға сай білім беру технологияларын енгізу.

Педагогикалық инновация-бұл педагогика саласындағы жаңалық, білім беру ортасына оның жеке компоненттерінің де, жалпы білім беру жүйесінің де сипаттамаларын жақсартатын тұрақты элементтерді (инновацияларды) енгізетін мақсатты прогрессивті өзгеріс.

Педагогикалық инновациялар білім беру жүйесінің меншікті ресурстары (қарқынды даму жолы) есебінен, сондай-ақ жаңа құралдардың, жабдықтардың, технологиялардың, күрделі салымдардың қосымша қуаттарын (инвестицияларын) тарту есебінен және т.б. (экстенсивті даму жолы) жүзеге асырылуы мүмкін.

Қазіргі уақытта оқушылардың қажетті ақпаратты табу, оны өңдеу және белгілі бір қорытынды жасау қабілетіне көп көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, құрбылар тобымен әлеуметтік қарым-қатынас жасау дағдылары және достар табу қабілеті қалыптасады [2]. Мектептер алдына қойылған мақсаттар мен міндеттердің өзгеруі нәтижесінде білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолдану қажеттілігі туындайды.

Педагогикалық инновация-бұл қойылған мақсаттарға тиімді қол жеткізуге көмектесетін білім беру саласындағы жаңалықтарды әзірлеу, енгізу, тестілеу және бағалау процесі. Инновациялар мен мақсаттар бір-бірімен тығыз байланысты: білім беру процесі уақыт өте келе өзгереді, еңбек нарығы болашақ жұмысшыларға жаңа талаптар қояды, ал оқыту өзгереді, жаңа мақсаттарға бейімделеді, оған қол жеткізу үшін жаңа педагогикалық әдістер, әдістер мен әдістер қажет. Оқытудағы тәсілдеме-бұл жаңа технологиялар үшін негіз болып табылатын базалық қағидат, талаптар мен мақсаттар жиынтығы. Қазіргі білім берудің талабы оқушыларға мүмкіндігінше көп білім беру емес, оларды тек білуге ғана емес, сонымен бірге алынған ақпаратпен жұмыс істеуге үйрету.

Педагогикалық инновациялардың негізінде екі негізгі тәсіл жатыр: жеке тұлғаға бағытталған тәсіл білім беру процесін әр оқушының жеке басына бағдарлауды білдіреді. Қазіргі педагогика әр оқушының ерекше тәжірибесі мен сипатын ескеріп, оның даралығы мен талантын дамытуы керек. Бұл тәсілді жүзеге асыру таңдау қағидаттарына (оқушылар өздері қалаған бағыттарды таңдай алады), сенімге (ұстаздар тарапынан авторитарлық қысымның болмауы), шығармашылық пен жетістікке, субъективтілікке, даралыққа сүйенуді қамтиды.

Құзыреттілік тәсіл- оқытудың нәтижесіне назар аударады, ал нәтиже білім жиынтығы емес, дағдылар жиынтығы, оқушының проблемаларды, қақтығыстарды шешуге, әртүрлі жағдайларда әрекет етуге қабілеттілігі болып табылады. [2]

Оқушының қанша білетіні соншалықты маңызды емес. Оның өзгерістерге жауап беру, икемді болуы, эмоцияларды басқару және қажетті ақпаратты таңдай білу қабілеті маңызды. Бұл инновация білім беру жүйесін түбегейлі қайта қарауды, бағалау қағидаттарын реформалауды және оқытуды ұйымдастыруды талап етеді. Осы тәсілдерге негізделе отырып, педагогтар мен әдіскерлер инновациялық педагогикалық технологияларды – білім беру мекемелеріне енгізілетін білім беру мен бағалаудың әдістемелері, тәсілдері мен әдістерінің жиынтығын әзірлейді. Қазіргі педагогика төмендегідей инновациялық педагогикалық технологияларды ұсынады.

✓ Жобалық жұмыс-бұл оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, оларда ұжымда жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға көмектесетін қызмет түрі. Жобалардың мақсаты-алған білімдерін тәжірибеде қолдану және өзектендіру, кеңейту және тереңдету. Жоба бойынша жұмыс жеке, жұпта немесе микро топтарда жүруі мүмкін, ол қандай да бір мәселені шешуді, оңтайлы шешімдерді іздеуді қамтиды. Мектептер пәндердің интеграциясын жобаларда белсенді қолданады, мысалы, оқушыларға тіл мен әдебиеттің, математика мен химияның, тарих пен биологияның пәнаралық байланысын зерттеуді ұсынады. Бұл инновация жан-жақты ойлауды, талдау, байланыс орнату және жаңа идеялар құру, әлемнің тұтас бейнесін көру қабілеттерін қалыптастырады және дамытады.

✓ Ойын технологиясы. Ойын бірнеше функцияларды орындайды: ойын-сауық, терапевтік, диагностикалық, әлеуметтік. Ойын барысында оқушылар тек

нәтижеден ғана емес, сонымен бірге процестен де ләззат пен әсер ала отырып, еркін даму іс-әрекетімен айналысады. Оқу процесінде ойын кең технологияның элементі, сабақтың немесе сыныптан тыс жұмыстардың бөлігі ретінде қолданылады. Педагогикалық ойынның нақты тұжырымдалған мақсаты бар, ол ойын тапсырмасы түрінде беріледі, ойынның барлық қатысушылары алдын-ала дайындалған және айтылған ережелерге бағынады.

✓ Қашықтықтан оқыту-Еуропа елдері мен АҚШ-та белсенді түрде енгізіліп жатқан инновация. Арнайы әзірленген алаңдарда дәрістер циклдері, тапсырмалар, оқытумен бетпе-бет консультациялар кестесі кіретін курстар құрылады. Оқушылар уақытты өз бетінше ұйымдастырады және өзін-өзі оқытуға дайындайды. Мектептер мен университеттер еркін қол жетімді түрлі курстарды ұсынатын бірнеше сайттар бар ("Универсариум", "Лекториум", шетелдік – "Соигсега"). Мектептер мен университеттер оқушылар мен мұғалімдерге білім беру мекемелерінің қабырғасынан тыс өзара әрекеттесуге және тәжірибе алмасуға көмектесетін өздерінің ақпараттық ресурстарын жасайды.

✓ Интерактивті технологиялар-бұл мұғалімдер мен оқушылардың орнын ауыстыруға көмектесетін әдістер. Топтарда жұмыс жасай отырып, оқушылар өздігінен білім алудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Бұл кешенді әдістер мен тәсілдерді құруға бағытталған қызмет, оның барысында оқушылар өзара іс-қимыл жасайды, бір-бірімен жұмыс істейді. Интерактивті технологиялар мектептерде семинарлар, пікірталастар, проблемалық дәрістер, пікірталастар өткізу арқылы жүзеге асырылады, онда оқушылар өз ойларын ұсына алады, өз пікірлерін дәлелдей алады. [3]

Қазіргі уақытта білім берудің негізгі мақсаты-қоршаған әлемдегі өзгерістерге тез бейімделетін және бейімделетін тұлғаны қалыптастыру. Мұғалімдердің білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолданудағы тәжірибесі мектептерде оқытудың дәстүрлі әдістерін ғана қолдана отырып, бұған қол жеткізу мүмкін еместігін көрсетеді. Сабақтарда оқытудың жаңа формаларын қолдану бірқатар мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: оқушылар арасында белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастыру, білім беру процесі субъектілерінің өзара әрекеттесу сипатын өзгерту (оқушы мен мұғалім қызметкерлер ретінде қарастырылады); оқушылардың мотивациялық құрамын арттыру.

Қортындылай келе инновациялық технологиялардың қажеттілігі күннен-күнге артуда. Оқушылар белгілі бір оқу нәтижелеріне қол жеткізуге мүдделі, бұл нәтижесінде білім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Сөз соңында айтарым, мұндай инновациялық технологияларды қолдану сабақ сапасына да жоғары деңгейге көтереді, өйткені әрбір сабақтың үдерісі оқушының да, ұстаздың да жауапкершілігін арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізмі:

1. *Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011- 2020 годы*

2. *Об особенностях преподавания основ наук в общеобразовательных организациях Республики Казахстан в 2015 -2016 учебном году.*

Инструктивно-методическое письмо – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2015. – 232 с.

3. *Ахметова Г.К., Семченко А.А., Мухамбетжанова С.Т. и др. Методика внедрения системы электронного обучения в организациях образования.*

Методическое пособие, Алматы: РИПК СО, 2012. -76 с.

Каримова А.С., Ильясова Г.Б.

СОВРЕМЕННЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ

В настоящее время в нашей стране происходят значительные изменения в Национальной образовательной политике. Это возможно только в случае реализации вариативности образовательных процессов, в связи с чем в сферу образования внедряются различные инновационные технологии образовательных учреждений, требующие глубокого научного и практического понимания

Karimova A.S., Ilyasova G.B.

MODERN INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION

At present, significant changes in the National Education Policy are taking place in our country. This is possible only in the case of the implementation of the variability of educational processes, in connection with which various innovative technologies of educational institutions are introduced into the field of education, requiring a deep scientific and practical understanding

ӨОК 81:372.881

М.Т.Макажанова, М.А.Дәуенова

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдері

«Академик Е.А.Букетов атындағы жалпы білім беретін мектеп»

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

makazhanova.72@mail.ru, miraarmi-65@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ДИАЛОГТЫҚ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Берілген мақалада автор қазақ тілі сабағында диалогтық оқытудың белсенді әдісі туралы ой қозғап, оның тиімділігі жөнінде жазған. Диалогтық оқыту арқылы сабақ барысында қол жеткізген жетістіктері мен тілдік дағдыларын дамытудағы рөлі қарастырылады. Оқушылардың коммуникативті дағдыларын дамытудағы тиімді әдістер көрсетілген.

Қазақ тілі пәнін оқытудың басты мақсаты: оқушыларды оқуға, сауатты жазуға үйрету, өз ойы мен пікірін еркін жеткізе алатын дара тұлға тәрбиелеу. Тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым оқушының сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Қазақ тілі пәні мұғалімі ретінде сабағымда осы тілдік төрт дағдыны қалыптастыру мақсатында оқыту формаларының тиімді тәсілдерін қолдануға тырысамын.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде үйрену кезінде оқушылардың сөздік қоры аз болады, балаларға сөздерді айту қиынға соғады, таныс емес сөздердің мағынасын түсінбейді, сондықтан олар сабақта белсенділік танытпайды.

Өз тәжірибемді талдай отырып, диалог оқушылардың оқу процесіне белсенді араласуына және оқудың тиімділігіне ықпал ететінін түсіндім.

Ақын, жазушы Әбділда Тәжібаевтың: «Диалог – тек алма-кезек сөйлеу емес, ойдың соғысы, ой мен ойдың жалындауы, мінез бен мінездің найзаласуы, идея мен идеяның қылыштасуы» дегенін ескерсек, диалогсыз білім алу мен білім беру мүмкін емес.

Диалог сабақта негізгі және басты рөл атқарады деп айтуға болады. Педагог ғалымдар Мерсер және Литтлтон өз жұмыстарында «сыныптағы диалог оқушылардың интеллектуалдық дамуына және олардың оқудағы үлгеріміне ықпал етеді, балалардың оқуына және олардың когнитивті дамуына ықпал етеді» деп көрсетті.

Қазақ тілін оқытуда диалогтық оқытуды қолдану арқылы оқушылардың сөйлеу мәдениеті қалыптасып, ойлау қабілеті дамиды және білім сапасының артуына қол жеткізуге болады, нәтижесінде оқушылардың тіл үйренуге деген қызығушылығы артады деп айтуға болады. Сабақ барысында әртүрлі жұмыс түрлерін (жұптық, топтық), белсенді әдістерді пайдалану, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, сыни тұрғыдан ойлау стратегияларын қолдану - оқушылардың өз бетінше шешім қабылдауына ықпал етеді. Топтағы сыныптастар арасындағы қарым-қатынас, менің ойымша, оқуда маңызды рөл атқарады. Балалар жұппен немесе топпен жұмыс істегенде, берілген сұрақтарды, тапсырмаларды шешуге кіріскенде, әр оқушы өз ойын ортаға салып, сұрақ қоюға тырысады, үнемі бір – бірімен, оқушы – оқушы, кейде мұғалім – оқушы ретінде әрекет жасайды. Осы мақсатта өз сабақтарымда оқытудың белсенді түрлерін тиімді пайдаланып, топтық, жұптық, жеке жұмыс түрлерін жиі қолданамын.

Өз сабағымда диалогтық оқыту әдісін қолданудың тиімділігі және қандай жетістікке жеткенім жайлы айтқым келеді.

Жұптық және топтық жұмыс түрінде диалогта – бір оқушы белсенді болса, екіншісі азырақ қатысатын өзара процесс. Сабақта оқушылар арасында диалог болуы үшін, сұрақтарды дұрыс құрастыру керек және жауаптарды талқылауды қажет ететін тиісті тапсырмаларды таңдау қажет. Сұрақ қою негізгі дағды болып табылады, себебі оны дұрыс тұжырымдаған кезде ғана, ол тиімді оқыту құралына айналады. Оқушылар диалог әдісін қолдана отырып, мәтінді талқылау, әңгімені бірлесіп құру, рөлдік ойын ұйымдастыру арқылы білім алады. Әрбір сабағымда оқушыларға сұрақтар қою арқылы, тақырып бойынша өз ойларын айтуға мүмкіндік беремін. Диалог арқылы оқушылар өз ойларын дәлелдеуге тырысады. Балалар бір-бірімен қарым -қатынас жасау арқылы ойлау қабілеттері де, ауызекі сөйлеу тілі де дамиды. Сұрақтарды, жауаптарды өзара талқылау арқылы, ойларын жетілдіріп, бір — бірінің түсінуіне көмектеседі.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеру деңгейін бақылап, «Тыңдалым» және «Айтылым» дағдыларының бағалау критерийлерін мынадай деп көрсетуге болады:

«Айтылым» дағдысын бағалау критерийлері:

1. әңгімеге қатысады;
2. мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап береді;
3. оқиғалар тізбегі бойынша мәтінді қайталап айтып береді;
4. ұсынылған тақырып бойынша қысқаша өз пікірін айтады.

«Тыңдалым» дағдысын бағалау критерийлері:

1. мәтінді тыңдай алады;
2. тыңдаған мәтіннен сөз бен сөз тіркестерді, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдерін ажыратады;
3. естіген сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің мағынасын түсінеді;
4. мәтінді тыңдап, мазмұнын түсінеді;
5. мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап береді.

Мәтінді тыңдап, өз тобында сұрақты талқылап, жауап беру, жақсы нәтиже береді. Оқушылар мәтінді мұқият тыңдау керектігін түсіне бастайды.

Сабақ барысында балалар өз бетімен және топта жұмыс істеу, өз пікірін білдіру және басқалардың пікірін тыңдау қабілеттерін көрсете бастайды. Оқушыларды алған ақпарат туралы ойлануға, талқылауға шақырдым. Бұл әдіс-тәсілдер айтылым және тыңдалым дағдыларын дамытуға, талдау қабілеттерін қалыптастыруға, топта бірлесіп жұмыс істеуге, оқуға деген ынтасын арттыруға ықпал етті.

Диалогтық оқытуды өз жұмысымда қолдана отырып, топтағы әр оқушының сабаққа белсене қатысқанын, сұрақ қойып, жауап бергенін, өз пікірін дәлелдейтінін байқадым, және сабақ барысында балалар басқалардың пікірін тыңдауға үйренді, сонымен бірге өздігінен білім алу және өзара білім алмасу да орын алды.

Алдағы сабақтарда аз сөйлеп, керісінше балаларды тыңдап, көмектесіп, бағыт – бағдар беруге тырысатын болдым. Топтық жұмыста диалог арқылы оқытуды пайдалану,

орташа және деңгейі төмен оқушыларға қиындықтарды жеңуге көмектесті, себебі өздігінен білім алу және өзара білім алу үдерісі орын алды, сонымен қатар оқушылардың пәнге, оқуға деген ынтасы артты, үлгерімі жоғарлады.

Сабақта диалогты белсенді қолданғаннан кейін оқушылардың сабақтағы жауаптарының нәтижелері, оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасы, оқытудың тыңдалым және айтылым дағдыларын дамытуға ықпал ететінін, оларды оқу процесінің белсенді қатысушысына айналдыратынын түсіндім. Оқушылар өз қабілетіне сенімді болып, олардың пәнге деген қызығушылығы артты.

Сыныптағы диалог – оқушылардың интеллектуалдық және эмоционалды тұлғалық қасиеттерін дамытуға көмектесетін ерекше коммуникативті ахуал, бұл қарым-қатынас тәсілі, шындықты іздеуге мүмкіндік беретін өзара жұмыс жасау түрі. Диалогта өзара сыйластық, бірлесіп еңбек ету сияқты адами қарым-қатынастың ең маңызды түрлері көрінеді. Оқушылар достық, бір – біріне көмектесу, шығармашылық, креативті ойлау мүмкіндіктерін ашады. Балалар өз ойын еркін айтып, оны дәлелдейді. Диалог оқушылардың бойындағы шешендік өнер мен көшбасшылық қасиеттерін дамытады. Сабақ барысында диалогтық формаларды қолдану - функционалдық сауаттылықты дамытуға, соның нәтижесінде құзыреттілікке бағытталған тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Диалогтық оқытуды, әсіресе оқушылардың топтық, жұптық жұмысты өз сабақтарында белсенді қолдануды жалғастырамын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде» №3, 2021ж.
2. «Ұстаздар» газеті № 7. 2015ж.
3. Педагог (Республикалық ғылыми-әдістемелік, педагогикалық журнал) №4, 2014ж.
4. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық «Назарбаев зияткерлік мектебі» ДББҰ, 31.12.2021
5. Мерсер, Литлтон. Диалог және ойлауды дамыту. Әлеуметтік мәдени тәсіл. 2007

Макажанова М.Т., Дәуенова М.А.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ДИАЛОГОВЫЕ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Автор в данной статье пишет об эффективности использования диалогового обучения на уроках казахского языка. В статье рассматриваются вопросы о наблюдениях и результатах на своих уроках и роли диалогового обучения для развития языковых навыков на уроках. О применении эффективных технологий и методов для развития коммуникативных навыков учащихся.

Makazhanova M.T., Dauenova M.A.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS THROUGH DIALOGUE-BASED LEARNING ON THE LESSONS OF THE KAZAKH LANGUAGE

The author in this article writes about the effectiveness of using dialogue-based learning on the lessons of the Kazakh language. The article deals with questions about the observation and the results on their lessons and the role of dialogue-based learning for the development of language skills in the classroom. On the use of effective technologies and methods for the development of communication skills of students.

Нұрлан Н.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты

Сембиев Қ.З.

«Bolashaq» академиясы
фил.ғыл.кандидаты, профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ТОЛЫМСЫЗ СӨЙЛЕМДЕР ЖӘНЕ ОҢАШАЛАНҒАН АЙҚЫНДАУЫШТАР

Мақалада құрылымның өзіндік ерекшеліктері, оған форма жағынан ұқсас болып келетін қыстырынды құрылым, толымсыз сөйлем, оңашаланған айқындауыштар, атаулы сөйлем және құрмалас сөйлем компоненттері салыстырыла қаралады.

Тірек сөздер: сөйлемдер, толымсыз сөйлем, оңашаланған айқындауыш, грамматика, баяндауыш.

Бірталай зерттеушілер үстеме құрылымды толымсыз сөйлемнің түрі ретінде қарайды. Бұл жерде шамамыздың келгенінше мұндай мәселенің басын ашып, екеуінің айырым жігін анықтап көрейік.

Толымсыз сөйлем туралы М.Балақаев өзінің кітабында былай дейді: «Толымсыз сөйлемде тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелердің бірі, не бірнешеуі түсіріліп айтылуы мүмкін. Бірақ сол түсірілген мүшенің қай сөз екені алдыңғы сөйлемнен, толымсыз сөйлемдегі басқа мүшелердің жалғауларынан, сөйлемдердің, сөздердің өзара қатынасынан белгілі болып тұрады. Толымсыз сөйлемдер әсіресе сөйлеу тіліне, солай болғандықтан, диалогты сөйлемдерге тән:

- Кім жазды?
- Слесарь Лапшин /Ғ.Мүсірепов/.

Бұл екі сөйлемнің алдыңғысында не жазылғаны айтылмаған. Слесарь Лапшин деген сөйлемде анықтауыш пен бастауыш қана айтылған. Ал баяндауыш /жазды/ пен тура анықтауыш /жазуды/ ерекше айтылмаған» [1, 75].

Яғни, айтылуға тиісті мүшелер негізгі ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған олқы сөйлемдер толымсыз болады.

Толымсыз сөйлемдер ерекше структуралық түр /тип/ құрмайды. Олардың контекстегі басқа сөйлемдерге қатысы, тәсіл және амал жағынан контекстке қатысуы толымды сөйлемдерден айырмашылығы жоқ.

Үстеме құрылым негізгі сөйлемге баға беруге бейім болады. Оларда коммуникативтік дербестік жоқ. Бұлар мағыналық жағынан міндетті түрде негізгі сөйлемге тәуелді болулары тиіс. Әйтпесе үстеме құрылым болмайды. Ал, толымсыз сөйлемде өзіндік коммуникативтік дербестігі болады. Толымсыз сөйлемнің өзін қоршаған сөйлемдерге /контекст/ тәуелділігі – оның белгілі бір мүшесінің /тұрлаулы, тұрлаусыз/ түсіп қалуына байланысты. Толымсыз сөйлемнің мағынасы тілдік ситуацияға қарай ашылып отырады.

1) Үстеме құрылым: - Сіз менің не істегенімді өзіме түсіндірем деп әуреленбей-ақ, Рязановтың ақтық байламын айтыңыз, - деді Ушаков. Ызалы еді, шыдамай кетті /Ғ.Мүсірепов/.

- 2) Толымсыз сөйлем: - Сен мұғалім болып неше жылдан бері қызмет істейсің?
- Жиырма жылдан бері /«Жас Алаш» газеті, 1996, наурыз/.

1-мысалда автор кейіпкердің басынан өткен психологиялық жағдайына баға беріп, түсіндіріп тұр. Ол үшін автор үстеме құрылымды қолданған. Үстемедегі айтылған

ой мағыналық жағынан негізгі сөйлемде айтылған ситуацияға тікелей тәуелді және байланысты.

2-мысалдағы толымсыз сөйлем үстеме құрылымға ұқсас. Бірақ сыртқы түрімен ұқсағанымен, өзіндік ерекшеліктері бар. «Жиырма жылдан бері» деген сөйлемді бөлек алып қарайтын болсақ, ештеңе түсініксіз. Мұнда «мен» деген бастауыш пен «мұғалім болып істеймін» деген құрама баяндауыш алдыңғы сөйлемде айтылып, соңғы сөйлемде бұл мүшелер түсіп қалғандықтан, соңғы сөйлем алдыңғы сөйлемсіз түсініксіз болады. Мұндағы тәуелділік – сөйлем мүшелерінің түсіп қалғандығында.

Үстеме құрылымның толымсыз сөйлемнен принциптік айырмашылығы структурасында емес, қызметінде. Толымсыз сөйлем алдыңғы айтылған ойға жалғастық беріп, оны әрі қарай дамытып, толықтырады. Олар текке жаңадан хабар қосады /таратады/ және тексті құруға атсалысады. Ал үстеме құрылым коммуникативтік мақсаттан туып, негізгі сөйлемге баға береді.

Толымсыз сөйлем мен үстеме құрылым көп жағдайларда бір-біріне ұқсас болып келеді. Оны, әсіресе, сыртқы тұлғалық жағынан ұқсастық болғанда байқаймыз.

Тағы да мынандай мысалдарды талдап көрелік. Толымсыз сөйлем: Тегі, капелла атаулы сұрыпталып алған сұлудан құралмайды. Талғап алған әншіден құралады.

Үстеме құрылым: Бұл – ауылға жақындағанда, бәрі үйіне кіріп жоқ болады да, үйлерінде күледі. Жаз бойы, қыс бойы күледі... /Ғ.Мүсірепов «Оянған өлке», 77-бет/.

Жоғарыдағы мысалдарға қарайтын болсақ, сыртқы тұлғалық жағынан бір-біріне өте ұқсас. Мұндай ұқсастықты бөліп, ажырату үстеме құрылымның мағынасын аша түсуге себі мол. Енді бұл мысалдарды талдап көрелік.

1-мысалдағы толымсыз сөйлем өзінен бұрын тұрған сөйлемге қарсылықты мағынада тұр. Алғашқы сөйлемде айтылған «капелла атаулы» деген күрделі сөз соңғы толымсыз сөйлемде аталмайды. Бұл сөйлемде ойға қатысты бастауыш түсіп қалған. Сондықтан соңғы сөйлем мағыналық жағынан алдында тұрған сөйлемді толықтырып, түсіндіріп, мағынасын кеңейтіп тұр. Меніңше, жоғарыдағы 1-сөйлемді «...сұрыпталып алған сұлудан құрмайды, талғап алған әншіден құралады» деп, салалас құрмалас сөйлемге де айналдыруға болады. Бұл салалас құрмалас та ортақ бастауышқа бағынып тұр.

2-мысалда үстеме сөйлем негізгі сөйлемдегі ойдың ауқымын кеңейтіп, түсіндіріп тұр. Соңғы мысалдағы үстеме құрылым мағыналық жағынан да, құрылыстық жағынан да негізгі сөйлемге тәуелді. Себебі бұл жерде «күледі» деген баяндауыш екі рет қайталанған. Үстеме сөйлемде «күледі» деген баяндауыш жай қайталанбайды, оның күлуінің уақытын бере, негізгі сөйлемге қосымша информация бере қайталанған. Соңғы сөйлем алдыңғы сөйлемге тәуелді деуінің тағы бір дәлелі – үстеме құрылымдағы «жаз бойы, қыс бойы» деген пысықтауыштың негізгі сөйлемнен бөлініп шығуы. Бұл үстеме құрылымды қалыпты сөйлемге айналдырсақ былай болады: Бұл ауылға жақындағанда бәрі үйіне кіріп жоқ болады да, үйлерінде жаз бойы, қыс бойы күледі. Бұл жерде баяндауыштың болу уақытын білдіріп тұр, яғни мезгіл пысықтауыш.

Толымсыз сөйлем мен үстеме құрылымның ерекше атап айтатын айырмашылығы – айтылу интонациясында. Толымсыз сөйлемді айтқанда айтылу интонациясы өзгермейді. Алдыңғы толымды сөйлемдерде айтылған интонация өзгермей, сөйлемге тән интонациямен айтылады.

Үстеме құрылымның интонациясы туралы орыс тіл білімі зерттеушісі И.И.Мещаников былай дейді: «Еще одной характерной чертой присоединения является ритмико мелодическая сторона таких конструкции... во первых, перед присоединением наблюдается понижение голоса, во-вторых, более или менее большая пауза /«разделительная пауза» по Пешковскому/ и, в-третьих, признание присоединительной части с особой интонацией» [2, 7].

Яғни үстеме сөйлем негізгі сөйлеммен салыстырғанда ерекше интонациямен айтылады. Мұндай ерекше интонация үстеме бөлікті негізгі бөліктен ерекшелеп,

айырым-жігін /шекарасын/ ашып тұруда маңызды.

Үстеме құрылым мен оңашаланған айқындауыштар кей жағдайларда ұқсас болып келеді. Бұндай ұқсастық оңашаланған айқындауыш сөйлемнің соңында келгенде болады. Алайда, бұл екі құбылыстың өзіндік айырмашылықтары бар.

Қазақ тіл білімінде жалпы айқындауыштардың өзі үш түрге бөлініп жүргендігі белгілі: қосалқы айқындауыш, қосарлы айқындауыш және оңашаланған айқындауыш.

Мысалы: Надандықты қазір ауылда, мына уезде отырып та, жоюға мүмкіндік мол /Х.Есенжанов/.

Біздің үстеме құрылыммен салыстырайын деп отырғанымыз да – осы соңғы оңашаланған айқындауыштың түрі. Өйткені, сөйлемнің осындай құрылыстағы түрі кейде басқа да синтаксистік категориялармен астарласып жатады. Әсіресе, бұл үстеме құрылыммен өте ұқсас келеді.

«Оңашаланған айқындауыш өз атына сай айқындалатын сөзімен тығыз байланысты келеді. Айқындалатын сөзді не сөздер тіркесін, не негізгі сөз, негізгі сөз тіркестерін деп қарап, айқындауышы бөлшекті тәуелді, бағынышты топ деп қарауымыз керек... Айқындайтын бөлшек неге тәуелді болып тұрады? Сөйлем мазмұнын, кейбір мән-жайын дәлелдей, айқындай түсетін осы айқындауыш мүшелер емес пе? Осылай болғанмен де, ол конструкциялар негізгі бір мүшенің түсіндірмесі болып табылады. Өйткені айқындалатын заттың объект болмаса оның айқындауышы да болмаған болар еді. Тәуелді конструкциялар деп отырғанымыз да оның осындай өзіндік табиғатынан шығады» [3, 22].

Айқындауыштың мұндай /тәуелділік/ қасиеті жөнінде профессор А.Г.Руднев былай дейді: «Обособленное приложение – это зависимый член предложения, выделяемый целью уточнения, пояснения, усиления смыслового или эмоционального значения того члена предложения, с которым он связан грамматически и по смыслу» [4, 153].

Сөйтіп, оңашаланған айқындауышты сөйлемдер дегеніміз белгілі бір сөйлем мүшесін түрлі жақтардан айқындап дәлелдей түсу жағдайында қалыптасып отырады. Осыған орай мұндай сөйлемдер не болмаса осыған ұқсас конструкциялар өздері айқындайтын сөзден кейін жұмсалады. Оңашаланған айқындауыштардың кейбіреулері сыртқы құрылысы жағынан бағыныңқы сөйлемге де, үстеме құрылымға да ұқсап келеді. Оңашаланған айқындауыштың бағыныңқы сөйлемге ұқсауын және оның кейбір заңдылықтарын арнайы зерттеу басқа да синтаксистік категориялардың мазмұн-сырын ашуға көмектесетіндігі академиялық «Қазақ тілі грамматикасында дұрыс көрсетілген» [5, 83-84].

Бұл екі құрылымның біріншіден, ұқсастық жақтарына тоқталайық.

1. Үстеме құрылым да, оңашаланған айқындауыш та негізгі құрылымға /мүшеге/ мағыналық жағынан тәуелді болады. Бұлар неге тәуелді? Сөйлем мазмұнын, кейбір мән-жайына үстеме мағына беріп, дәлдей, айқындай түсетін осы үстеме құрылым мен айқындауыш мүшелері. Бұл қосалқы конструкциялар негізгі бір мүшенің түсіндірмесі болып табылады. Өйткені, үстеме мағына беретін негізгі сөйлем, айқындалатын заттың объект болмаса оның айқындауышы да, үстеме сөйлемі де болмаған болар еді.

Мысалы: 1) Үстеме құрылым: Балалар сендер де мініңдер!... Сары атан бәріңді де алып барады. Желіп отырып апарады... /Ғ.Мүсірепов 255-б/.

2) Оңашаланған айқындауыш: Ол қыс ортасында өзінің Жидебайдағы қыстауында, Еркежан үйінде, ауырды /М.Ә./.

1-сөйлемде негізгі сөйлемнің баяндауышы «алып барады» үстеме құрылымда қосымша мағына беріліп қайталанған, яғни апаруының амалы қосылған. Соңғы сөйлемді жеке алып қарасақ, ештеңе түсінбейміз. Нені апарып, қайда апарады, белгісіз. Бұл сұрақтарға жауапты өзінің алдында тұрған негізгі сөйлемдерден іздейміз. Соңғы сөйлемнің алдыңғы сөйлемге тәуелділігі осында.

2-сөйлемде оңашаланған айқындауыш пысықтауышты /қыстауында/ айқындай

қолданылып тұр. Біріншіден, «қыстауында» деген мекендік орын жалпылай айтылса, айқындауыш ол мекенді тағы да нақтылап, нұсқап тұр. Егер «қыстауында» деген айқындалатын сөз болмаса, айқындауыш та болмас еді. Басқаша айтқанда, айқындауышты өмірге айқындалатын сөз әкеледі. Айқындауыш онсыз дүниеге келмес еді.

2. Кей жағдайда үстеме құрылым мен оңашаланған айқындауыш тыныс белгісі жағынан ұқсас болады. Ондай ұқсастық үтір, сызықша арқылы жасалғанда болады.

Үстеме құрылым: Екі жағы да кімнің кім екенін жете түсіндіре алған жоқ, жете түсініскен де жоқ /Ғ.Мүсірепов «Оянған өлке, 140-бет».

Оңашаланған мүше: Күндіз-түні ойлаймын сені, адалымды /Газеттен/.

3. Егер оңашаланған айқындауыш сөйлемнің соңында келсе, үстеме құрылымға ұқсап кетеді. Бұл жағынан абай болу керек. Бұл, көбінесе, баяндауыш айқындалғанда болады.

1) Үстеме құрылым: Албардың қасында тоқыма қорабын терімен қаптаған жеңіл ләшкөккеге жегілген пар ат тұр. Сүмектей /С.Жүнісов, «Жапандағы жалғыз үй», 183-бет/.

2) Оңашаланған баяндауыш: Құрыш құю - профессия – мамандық /З.Ш./.

Айқындалатын мүшенің асты сызылды. 1-сөйлемде үстеме құрылым негізгі сөйлеммен анықтауыштық қатынаста тұр. Негізгі сөйлемдегі «пар ат» деген есімді анықтап тұр.

Оңашаланған айқындауыш баяндауышты айқындап тұр.

Қайырболат Есенов мынандай сөйлемдерді толықтауышты айқындай қолданылған оңашаланған мүшеге жатқызады: Бұл қалада қызмет атқаратын республика басшыларының әрқайсысын да көргім келеді, солардың ішінде әсіресе Сәкен Сейфуллинді көргім келеді... /«Қызыл сұңқар»/.

Шынында да Сәкен осындай кітаптарды бір танысы арқылы «қалалық кітапханадан» алып кеп оқитын. /Бұл кітаптар семинария кітапханасынан бізге берілмейтін/ /«Қызыл сұңқарлар»/.

Менің ойымша, бұл сөйлемдер оңашаланған айқындауыштар емес. Әйтпесе ол айқындауышы қызметінен алшақ қалады. Сондықтан, жоғарыдағы екі сөйлем, меніңше, үстеме құрылым. Себебі, 1-сөйлемде негізгі айтылымдағы – «әрқайсысы» деген есімдікті үстеме сөйлемде нақтылап, көп адамның ішінде нақты кім екенін түсіндіріп тұр.

2-мысалда негізгі айтылымдағы «кітаптарды бір танысы арқылы» оқуының себебін үстеме айтылымда түсіндіріп тұр.

Үстеме құрылым мен оңашаланған мүшелердің ұқсастық жақтарымен қатар өзіндік ерекшеліктері де бар. Енді соған тоқталайық. Олар мыналар:

1. Үстеме құрылым негізгі сөйлем құрамындағы сөзге, бүтін бір ойға қосымша хабар қосады, оңашаланған айқындауыш белгілі бір мүшені ғана айқындайды, басқаша айтқанда, бұл айырмашылық – қызметінде.

Мысалы: 1) Оңашаланған айқындауыш: Осыдан кейін Бейімбет екеуіміз Аманкелдінің туған еліне, Торғай, Бетпаққара аудандарына, жүріп кеттік /Ғ.М./.

2) Үстеме құрылым: Өркениетті елдерде саясат пен халықтың он процентке жуығы ғана айналысатын көрінеді. Оның өзінде қызметі соған тікелей байланыстылары /«Қ.Ә.», 18-қараша, 1994/.

Жоғарыдағы мысалдардың біріншісінде «еліне» деген толықтауышты айқындай қолданылған. Айқындауыш /«Торғай, Бетпаққара аудандарына»/ өзінің алдында тұрған толықтауышты нақтылап, түсіндіріп тұр.

2-мысалда үстеме сөйлем «он процент» деген тіркесті түсіндіріп тұр. Бұнда үстеме сөйлем тек анықтауышқа ғана қатысты емес, бүкіл сөйлемге де қатысты. Себебі, сөйлемнің негізгі түп қазығы саясат сөзінің айналасына шоғырланған.

Орын тәртібінде. Оңашаланған айқындауыш өзінің айқындайтын сөзімен іргелес тұрады. Ал үстеме құрылым бұл сөйлемге, сөз тіркесіне, сөзге қосымша мағына үстеп

тұрады. Соған байланысты үстеме бөлік өзі тәуелді сөзбен, сөйлем мүшесімен іргелес тұруы міндетті емес.

Мысалы: 1) Үстеме құрылым: Маңдай терісі жиырылып, жүз жасаған қариялардай түнеріп толғанып отыр. анда-санда /Д.Әбілев/.

ә) Оңашаланған айқындауыш: Биікте, көз ұшында, шалқар көш болып, қиқулап... бір топ тырна кетті.

1-сөйлемдегі «анда-санда» деген мезгіл пысықтауыш «түнеріп» деген сөздің алдында тұрып, баяндауышты пысықтау керек.

Жоғарыдағы мысалды қалыпты сөйлемге айналдырсақ былай болады: Маңдай терісі жиырылып, жүз жасаған қариялардай анда-санда түнеріп толғанып отыр. Өзіміз көріп отырғандай жоғарыдағы үстеме құрылымда үстемеленген пысықтауыш өзі пысықтап тұрған сөзбен іргелес тұрған жоқ.

2-мысалда пысықтауыш айқындалып тұр. «Көз ұшында» деген айқындауыш «биікте» деген айқындалушы сөзбен іргелес тұру арқылы айқындап тұр.

Сонымен қатар, орын тәртібіне байланысты атап өтетін тағы бір мәселе мынау: оңашаланған мүше сөйлемнің ортасында және аяғында келеді. Сөйлем басында еш уақытта келмейді. Ал үстеме құрылым тек негізгі сөйлемнің соңында ғана келеді.

3. Оңашаланған айқындауыш әр уақытта сөйлем мүшесі ретінде қолданылады. Ал үстеме құрылым дербес коммуникативтік единица ретінде қолданылады.

Оңашаланған айқындауыштар өзі айқындайтын сөзімен тұлғалас, мағына жағынан әуендес, қарайлас болып келеді. Яғни айқындалатын сөз қандай тұлғада тұрса, қандай сөз табынан жасалса және қандай сөйлем мүшесінен болса айқындауыш та сондай формада, сондай тұлғада жасалады.

Мысалы: Құдайберді мен Қамысбай астарындағы екі бозды танауратып, терлетіп, ең соңғы үш үлкен кісіні ертіп келгенде, Жаңғызтөбеде, Құнанбай қасында, елу шамалы аттылар бар еді /М.Ә./. Бұл мысалда «Жаңғызтөбеде» деген толықтауыш айқындалған. Оңашаланған айқындауыш та жатыс /тәуелдеулі/ септігінде тұр. Яғни оңаша мүше де толықтауыштық қызметте тұр деген сөз.

Үстеме құрылым сөйлеу кезінде коммуникативтік мақсаттан туып отырады. Үстеме құрылымның негізгі қызметі – ойды жарыққа шығару кезінде болатын сөйлеудегі әртүрлі үзілмелілікті жүзеге асыру. Үстеме құрылым айтылған негізгі ойды дамытып, оған қосымша хабар қосады.

4. Интонацияда оңашаланған мүше сөйлемдегі басқа сөздерден екпін арқылы бөлініп айтылады. Сонымен бірге ол басқа мүшелерден дауыс кідірісі арқылы ажыратылады. Мысалы: Ит арқасы қияннан, яғни ту-ту алыстағы Торғайдан, бастап әкелген серігі емес пе?

Үстеме сөйлем негізгі сөйлемнен бөлініп шыққан қосымша сөйлем. Осы негізгі сөйлемнен бөлініп шыққан үстеме сөйлемді негізгі сөйлеммен тұтастырып, біріктіріп тұрған – логикалық екпін. Осы екпіннің арқасында бөлініп шыққан мүше өзіне мағыналық салмақ алады. Негізгі құрылымнан кейін үзіліс болады – дауыстың төмендеуі, үзіліс. Бұл үзіліс үстеме құрылымды қабылдауға дайындайды. Үстеме құрылымға осындай екпіннің түсуі – үзілмелілік сипат береді. Осындай екпін жағынан да үстеме құрылым оңашаланған мүшелерден ерекшеленіп тұрады.

5. Үстеме құрылым негізгі құрылыммен жалғаулықтар, жалғаулық сөздер, модаль сөздер арқылы байланысады. Оңашаланған мүшелерде ондай байланыстырып тұратын грамматикалық формалар болмайды.

Мысалы: 1) «Қақаған суық, қатаң тәртіпке төзе алмай, сол жақта іш құса болып, буынып өліпті», - дейді, не демейді... Алайда шындық еді! /О.Бөкеев/.

2) Өлік Игіліктің шапанын жамылып, Игіліктің пәуескесінен түскені де аңыз ғой. Аңыз болғанда қандай! /Ғ.М./.

3) Көмір мен мыстың туар күні жеткен екен, мың Игілік, екі мың Байжан басып отырса да, туады. Туды, міне!

4) Бұл бір шаршап көрмегендей дамыл таппайтын, қайғырып көрмегендей қабағы түйілмейтін адам. Жаны сөніп, еті өліп кеткен көнбіс те емес /Ғ.М./.

Жоғарыдағы төрт мысалда төрт түрлі грамматикалық форма арқылы байланысқан үстеме сөйлемді байқаймыз. Олар: қарсылықты шылау «алайда»; сұрау есімдігі «қандай»; сілтеу есімдігі «міне»; демеулік «те».

Оңашаланған айқындауыш айқындалушы сөзімен негізінен мағыналық байланыста келеді. Қ.Есенов ол туралы былай дейді: «Айқындауыштар басқа сөздермен әр уақытта да грамматикалық байланыста келе бермесе де, мағыналық байланыста әрдайым да болады. Белгілі бір сөйлем мүшесінің түрден, жақтардан нақтылануы, дәлдене түсуі көбінесе мағыналық байланыстың негізінде жүзеге асады. Сондай-ақ, оңашаланған мүшелердің бойында грамматикалық байланыс та болып отырады. Мәселен, «Олар осында, біздің үйде отыр» тәріздес сөйлемдердегі «осында, біздің үйде» тіркестерінің өзара үйлесе айтылуы /жекеше, жатыс септік жалғауында/ грамматикалық тұлғалардың біркелкі қолдануымен, осыған орай грамматикалық байланыстың орын алуымен тығыз астарласып жатыр. Бұл айтылған жайлар оңашаланған айқындауыштардың өзі айқындайтын сөздерімен тығыз қарым-қатынаста, әрі грамматикалық, әрі мағыналық байланыста болатындығын тағы да айқын дәлелдей түседі» [3, 32].

6. Келесі айырмашылық – бұл екі категорияның тыныс белгілерінде.

Үстеме құрылым негізгі сөйлемнен үзілістің әртүрлілігіне байланысты түрлі тыныс белгілерімен бөлініп тұрады. Олар мыналар: үтір, нүкте, көп нүкте, кейде жақша және тире қолданылады.

Оңашаланған айқындауыш айқындайтын сөзінің соңынан тұрып, жеке сөз, не сөз тіркесінен болса, екі жағынан үтірмен қоршалып, дауыс ырғағы жағынан оқшауланып айтылады. Мысалы: Тобықты ішінен ең алғаш келген арба осы Зеренің, Құнанбайдың көрі шешесінің, көк арбасы десе де болады /М.Ә./.

Тұлғалас болмай келгенде айқындауыш мүше мен оңашаланған айқындауыштың арасына сызықша қойылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

7. 1 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. –Алматы: Мектеп, 1971. 159 б.
8. 2 Мецаников И.И. Члены предложения и части. –Москва, 1945. с.7.
9. 3 Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. –Алматы: Ғылым, 1974. 22-бет.
10. 4 Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. –Москва: 1963, 153-бет.
11. 5 Қазақ тілінің грамматикасы. Синтаксис. –Алматы: Ғылым, 1967, 83-84-беттер.

Нурлан Н. Сембиев К.З.

НЕПОЛНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ОТДЕЛЬНЫЕ ОПРЕДЕЛИТЕЛИ

В статье рассматриваются специфические особенности структуры, сопоставимые с ней по форме составная структура, неполное предложение, отдельные определители, именное предложение и составные компоненты предложения.

Ключевые слова: *предложения, неполное предложение, изолированный определитель, грамматика, рассказчик*

Nurlan N., Sembiev K.Z.
INCOMPLETE SENTENCES AND SEPARATE DETERMINANTS

The article discusses the specific features of the structure, comparable to it in form, composite structure, incomplete sentence, separate determinants, nominal sentence and composite components of the sentence.

Keywords: *sentences, incomplete sentence, isolated determinant, grammar, narrator*

ӘОК 81'367

Нұрлан Н.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты

Сембиев Қ.З.

«Bolashaq» академиясы
фил.ғыл.кандидаты, профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**ҚЫСТЫРЫНДЫ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІНЕ
ҚАТЫСТЫЛЫҒЫ**

Мақалада құрылымның өзіндік ерекшеліктері, оған форма жағынан ұқсас болып келетін қыстырынды құрылым, толымсыз сөйлем, оңашаланған айқындауыштар, атаулы сөйлем және құрмалас сөйлем компоненттері салыстырыла қаралады.

Тірек сөздер: *сөйлемдер, толымсыз сөйлем, оңашаланған айқындауыш, грамматика, баяндауыш.*

Орыс тіл білімінде сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері үстеме құрылымда қолданылуы толық жеткілікті қаралған. Біздің қарауымызша, мұндай құбылыс қазақ тіл білімінде де жеткілікті кездеседі. Олар сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері негізгі сөйлемде болмай, үстеме сөйлемде болуы; бастауыш не баяндауыштың үстеме мағынамен қайталануы; негізгі сөйлемдегі белгілі бір мүшенің /тұрлаулы, тұрлаусыз/ мағынасын кеңейту, нақтылау

Бұл мәселе жөнінде орыс тіл білімінде былай дейді: «Основным средством связи при бессоюзном присоединении является присоединительная пауза. Структурна бессоюзная присоединительная конструкция представляет собой вынесенный за пределы основного предложения какой-либо член, главный или второстепенный. Это может быть подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство» [11, 120-121].

Б.Маскапов аталмыш мәселе туралы былай дейді: «В данном работе мы утверждаем, что присоединительные конструкции могут выполнять функции как главных, так и второстепенных членов предложения.

Из главных членов предложения в роли присоединительных конструкций чаще выступает сказуемое, а присоединительные подлежащие встречаются значительно реже. Объяснение, очевидно, следует искать в актуальном членении предложения. Актуальное членение предложения при отсутствии эфматического ударения обычно составляют тему или входят в состав темы. Присоединительные конструкции же всегда являются ремой или входят в состав ремы. Они всегда содержат актуальное более значимую информацию, чем тема. Эти особенности сказуемого чаще выступать в роли коммуникативного центра высказывания /ремы/ - ставят его ближе к присоединительным конструкциям, чем подлежащее» [12, 12].

Бұл жерде бастауыштың үстеме құрылымда көп кездеспеуін автор тема-рема

мәселесімен байланыстырып отыр. Біз де бұған қосыламыз. Себебі, тема бұрыннан белгілі хабар, ал рема темаға байланысты пайда болған жаңа хабар. Сөйтіп алдында рема болған мәселе келесі кезекте ол темаға айналды. Мысалы: Аспан мырс етіп күлді. Күлді де терезеден ақшағырмақ далаға қарап, үнсіз жатты /О.Бөкеев Таңдамалы, I-том, 241-бет/.

1-сөйлемдегі тема – «Аспан», рема – «мырс етіп күлді».

2-сөйлемдегі тема – «күлді», басқасының бәрі /қос сызықпен сызылғандар/ ремаға жатады.

Бастауыш-баяндауышпен синтаксистік байланысқа түсіп, предикативтік қатынасқа негіз болатын мүшенің бірі. Сондықтан ол негізінен тема болады да, сол сөйлемде хабарланатын ой рема болып табылады. Ал үстеме құрылымдағы үстеме бөлік әр уақытта рема боп табылады. Яғни, ол – негізгі сөйлемге қосылып отырған тың, жаңа хабар. Сондықтан бастауыш өте сирек үстемеленеді. Ал басқа сөйлем мүшелері бастауышқа қарағанда көбірек үстемеленеді.

а) Бастауышты үстеме құрылым

Мысалы: Енді соты ғана қалды ғой. Әскери сот. Әскери сот деген не? Ресейде бұл күні бұрын белгіленген үкімнің жарияланатын орны ғой. Кәдімгі белгілі жазаның... Ату, асу, каторга жазаның мөлшері осы үшеуі /Х.Есенжанов «Ақ Жайық», 8-бет/.

Бұл мысалдағы «Енді соты ғана қалды ғой» деген негізгі сөйлемге «Әскери сот» үстеме болып тұр. Үстемені негізгі сөйлемге қосып көрейік: «Енді әскери соты ғана қалды ғой». Жазушы, әрине, осылайша хабарлауды біліп тұр. Алайда, оның /жазушының/ субъективтік, коммуникативтік мүддесіне жүгінсек, «әскери сотқа» ерекше екпін /актуализация/ керек болып тұр. Жазушының бұл мақсаты текстің бұдан арғы жалғасынан көрініп тұр. Олай дейтініміз, жазушы бұл коммуникативтік бөліктен ары қарай «әскери сотқа» сипаттама беру арқылы хабар әсерін күшейте түседі.

Негізгі сөйлемде бастауыштың болмай, оның үстеме құрылымда болуы: Мектепке де бірге келген екен. Дубенко /Газеттен/.

Жоғарыдағы мысалда негізгі сөйлем құрамында бастауыш жоқ, бастауыш үстемеленіп тұр. Бұл сөйлемді қалыпты сөйлемге айналдырып, екеуін салыстырып көрейік: Дубенко мектепке де бірге келген екен. Екінші вариантта бастауыш өз орнында тұрғандықтан ерекшеленбейді. Ал үстеме құрылымда бастауыш негізгі айтылымнан бөлініп шығып, үзілмелілік сипат алады және өзіне мағыналық салмақ артады.

Негізгі сөйлемде бастауыштың болып, үстеме сөйлемде оның нақтылана түсуі: Атасы – комбинатта бағбан. Оспан /Газеттен/. Негізгі сөйлемдегі бастауыш – атасы, үстеме сөйлемде нақтылана, анықтала түскен. Негізгі құрылымда бағбанның аты белгісіз болса, үстеме құрылымда оның есімі аталған.

ә) Баяндауышты үстеме құрылым

Баяндауыш әртүрлі жағдайда үстемеленеді: негізгі сөйлемдегі бастауыш қосымша мағынамен қайталанатын, ойды дамытады, кейіпкердің психологиясына, жай-күйіне баға береді.

1) Қосымша мағынамен қайталанатын баяндауыштар: Көмір мен мыстың туар күні жеткен екен, мың Игілік, екі мың Байжан басып отырса да туады. Туды, міне! /Ғ.М./.

Негізгі сөйлем баяндауышы келер шақта айтылған болса, үстеме сөйлем баяндауышы жедел өткен шақта үстеме мағынамен қайталанған. Үстеме баяндауыш үстемеленуде оған сілтеу есімдігі көпшілік қызмет атқарып тұр. Негізгі сөйлемдегі келер шақтың үстеме сөйлемде өткен шаққа айналуы немесе т.б. үстеме құрылымның ықшамдылық, үнемділік жағын атап өту керек. Өйткені, негізгі ойға қосайын деген қосымша мағынаны, ойды қосу үшін тағы да алғашқы мәселелерді қайталап жатпай-ақ, қысқа, ықшам түрде үстемеленеді.

Ойымыз дәлелді болу үшін тағы да мысалдар келтіре түсейік:

1) Мәңгіден бері жинала берген бітеу жара бір жарылмай қояр ма? Өзі жарылды /Ғ.М./.

2) Екі жағы да кімнің кім екенін жете түсіндіре алған жоқ, жете түсініскен де жоқ /Ғ.М. «Оянған өлке», 140-бет/.

1-мысалдың негізгі сөйлемінде істің болатыны /келер шақта/ хабарланса, үстеме құрылымда сол істің болғаны /өткен шақ/ айтылады. Екі құрылымда екі түрлі іс-әрекет, екі түрлі шақ айтылған. Негізгі құрылымда хабарланған іс-әрекет үстеме құрылымда дамытыла /градация/ қайталанған. Негізгі сөйлемде келер шақта тұрған баяндауыш, үстеме құрылымда өткен шақта тұр.

2-мысалда да баяндауыш қосымша мағынамен дамытыла қайталанған. Негізгі айтылымда екі жақтың адамдарының іс-әрекетінің нәтижесіздігін білдірілсе, үстеме сөйлемде сол әрекеттің тіптен іске аспағандығы айтылған. Бұл құрылымда үстеме сөйлемді негізгі сөйлеммен байланыстырып тұрған форма – «де» демеулігі.

2. Негізгі сөйлемде айтылған ойды дамыта қайталанатын баяндауыштар. Бұл топтағы үстемеленетін баяндауыштар жоғарыда талданғандай қосымша мағынамен қайталанбайды, жаңа мағынамен, тың хабар қоса, басқа формадағы баяндауыштар үстемеленеді. Ойымыз дәлелді болу үшін төмендегідей мысалдарды талдап көрейік:

Мысалы: 1) Бұрынғыдай емес, бұйығы тартқан. Қартайған /О.Бөкеев/.

2) Бірлі-жарымды малға қолы жетіп, өзіндікі деген ойға тырнағы ілігіп еді, жабыса кетті /Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 5-том, 494-бет/.

3) Ойында еш нәрсе жоқ, күліп жүрген қалпы. Әурелемек, ойнамақ /Ғ.Мүсірепов «Кездеспей кеткен бір бейне», 203-бет/.

Сейіт төбесінен тоқпақпен ұрғандай тұрып қалды. Әншейінде қалжыңдай сөйлесетін жеңгесінің бас сауғалап келгенде, ырши да безіне шыққан даусынан шошып кетті. Сонша ысқаяқ шыққан дауысқа таң қалғандай да еді /Ғ.М. «Оянған өлке», 333-бет/.

Негізгі сөйлем мен қосымша сөйлемнің арасындағы байланыс – баяндауыштық. Үстеме сөйлемде кейіпкердің басынан кешкен психологиялық жай-күйге баға берілген. Бұл мысалдағы үстеме сөйлем өзінің алдында тұрған іргелес сөйлемге ғана тәуелді емес, келтірілген алдыңғы сөйлемдердің /«-Айғанша апай, пана бола көріңіз...» дегеннен бастап – Ж.Т./ бәріне де қатысты. Себебі, соңғы қосымша сөйлемдегі психологиялық жағдай бір ғана сөйлемнен шыққан нәтижеге емес, бірнеше айтылымнан келіп шыққан нәтиже.

1-диалогтан Сейіттің басындағы қиын жай-күйді көреміз. Ал келесі диалогтағы Айғаншаның берген жауабы мен үстеме сөйлемдегі «ысқаяқ шыққан дауысқа» деген тіркестің арасында үзілмелік байланыс бар.

Жоғарыдағы мысалда үстеме құрылымды негізгі құрылыммен байланыстырушы дәнекер – сонша деген мөлшер үстеуі болып табылады. Сонша сөзі негізгі сөйлемде айтылған іс-әрекет, жай-күйлерге ерекше мән беру, көңіл аударту мақсатымен қолданылып, кейінгі үстеме бөлікке сілтейді. Сонан кейін оның сыры кейінгі үстеме бөлікте ашылады.

Тағы бір мысал келтіріп, дәлелдеп көрелік: Біреуге біреудің шын жаны ашырына иланбаймын. Көлгірсиді /О.Бөкеев/.

Жоғарыдағы мысалдан айтылған ойға авторлық модальділікті көруге болады. Автор негізгі сөйлемде өз пікірін білдіреді де, үстеме сөйлемде сол берілген пікірге жаңа баға береді.

б) Анықтауышты үстеме құрылым

Жазба әдебиетіміздің ауызекі сөйлеу тіліне жақындауына байланысты үстемелену тіл дамыған сайын қанатын кең жайып келе жатыр. Соған байланысты да анықтауыштың да үстемеленуі тілімізде жиі кездеседі. Анықтауыштың сөйлемдегі негізгі қызметі – зат есімнен, не зат есім орнына жұмсалған басқа есімдерден болған мүшелерді түрлі жағынан сипаттау; олар заттың түсі, түр-тұрпаты, көлемі, салмағы, саны сияқты сапаларын білдіреді де, анықтайтын сөзімен тығыз байланыста айтылады.

Тіліміздегі анықтауышты үстеме құрылым өзіндік ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Анықтауыштардың үстеме құрылымда қолдануларында мынандай

мағыналық түрлері бар:

1) Негізгі сөйлемнен бөлініп шығып, үстеме құрылымда айтылатын анықтауышты үстеме құрылым.

2) Анықтауыштың үстеме сөйлемде қайталанып қолданылатын анықтауышты үстеме құрылым.

3) Негізгі ойды кеңейтетін және бір мүшені анықтайтын анықтауышты үстеме құрылым.

4) Айтылған ойға авторлық баға беру немесе авторлық көзқарасын көрсететін анықтауышты үстеме құрылым.

1) Негізгі сөйлемнен бөлініп шығып, үстеме бөлікте қайталанып қолданылатын анықтауышты үстеме құрылым.

Үстеме құрылымның бұл түрі ауызекі сөйлеу тілімізде көп кездеседі. Мидағы алдын-ала белгілі хабар айтылып жатқанда немесе айтылып болғаннан кейін келетін қосымша хабар негізгі сөйлемнің соңынан тіркестіріліп айтылады. Үстеме құрылымның ауызекі сөйлеу тіліне тән деуіміз осыған байланысты. Ал жазба әдебиетке келсек, бұл тіптен бсқа мәселе. Себебі, біз дәлелдеу үшін алынған фактілерімізді жазба әдебиеттен алып отырмыз.

Жоғарыда айтқанымыздай, жазба әдебиетімізде үстеме құрылымның көрініс беруі жазушының негізгі сөйлемде айтатын мәселесін ұмытып кетуден емес, мұнда айтушының коммуникативтік мақсаты жатыр: оқырманның назарын белгілі бір мәселеге аудару, үнемділік, сөйлемге стилистикалық әр беру, эмоциональдық-экспрессивтік бояу үстеу т.б.

Сөзімізді мынандай мысалдар арқылы дәлелдейік.

Мысалы: Пішен төбесі мен қораның ығында жатқан иттер үреді. Сақ, мазасыз... /М.Ә. «Көксерек», 13-бет/.

Автор бұл сөйлемде, біздіңше, «сақ, мазасыз» деген бірыңғай анықтауыштарды сөйлемнің сыртына /нүктенің сыртына/ шығарып жіберуінің себебі – осы аты аталған екі анықтауышқа оқырманның назарын аудару және анықтауышты негізгі сөйлемнің сыртына бөліп шығарып, ерекше логикалық екпін түсіріп, актуальдау. Бұл сөйлем қалыпты сөйлемге қарағанда үзілмелі екпінмен оқылады. Мына төменегі қалыпты сөйлеммен үстеме құрылымды салыстырып қараңыз: Пішен төбесі мен қораның ығында жатқан сақ, мазасыз иттер үреді.

Қалыпты сөйлемге қарағанда үстемелі сөйлемнің өзіндік коммуникативтік мақсаттан туған ерекшелігі бар. Қалыпты сөйлем құрамында бірыңғай анықтауышымыз ешқандай өзгешеліксіз, іргелес тұрған мүшелерден ерекшеленбей бір екпінмен айтылады. Ал үстеме құрылым бөлігінде болғанда басқа мүшелерден ерекшеленіп, сөйлемдік интонациядан бөлек интонациямен айтылды. Ол қандай бөлек интонация? Негізгі сөйлем айтылғаннан кейін үзіліс болады да, үстеме анықтауыштарға маңыз беріле /асты сызыла/ өзгеше интонациямен айтылады.

Тағы бір мысалды келтіріп, талдап көрейік: Оянып алып, көр – жерді ойлаған боп, тұра қоймайтын адамдардың керенаулығын білмейтін Бұланбай басын жастықтан тез жұлып алып көтере беріп еді, миына бір шыны сынықтары қадалып кеткендей болды. Оттан шыққандай ыстық та екен /Ғ.М. 399-бет/.

Үстеме құрылым негізгі сөйлемдегі бір мүшенің /шыны сынықтары/ анықтап тұр және негізгі ойды дамытып, мағынасын кеңейтіп тұр. Бұл құрылымның тағы бір ерекшелігі – үнемділік. Үстеме бөлікте айтылатын хабарды өзінше жаңа сөйлемнен бастап жазуға болады. Мысалы: ...миына бір шыны сынықтары қадалып кеткендей болды. Ол – оттан шыққандай ыстық екен. Өзіміз көріп отырғандай, үстеме сөйлемді дербес сөйлемге айналдырғанда «та» демеулігін алып тастадық. «Та» демеулігі үстеме құрылымды негізгі сөйлемге тәуелді етуге қызмет жасап тұр.

2) Анықтауыштың үстеме құрылымда қайталанып қолданылатын анықтауышты үстеме құрылым.

Анықтауыштың үстеме құрылымында мұндай қайталау арқылы қолданылуы әртүрлі психологиялық себептерден болады: айтушының тыңдаушылары толық естімей қалды ма деп сезінуі, сөйлеуші белгілі бір мәселеге назар аудару үшін, белгілі бір мүшені нақтылау үшін қайталау әдісін қолданады.

в) Толықтауышты үстеме құрылым

Қазақ жазба тілінде толықтауышты үстеме құрылым басқа мүшелермен салыстырғанда сирек кездеседі. Толықтауыш үстеме құрылымда көп жағдайда қайталанып қолданылады. Ол белгілі бір мүшеге аса маңыз беру үшін және ауызекі сөйлеу тіліне тән ерекшелік-нақтылау үшін толықтауыш қайталаынады. Мысалы: шешенді ойла, шешенді /Ж.Молдағалиев/ - Жоғары шық, Төке... Шайға жақында, шайға...- деп жыбырлай бастады /Ғ.М. 198-бет/.

Жоғарыдағы екі мысалда да негізгі сөйлем құрамындағы толықтауыш үстеме бөлікте қайталанған. Негізгі мұндай қайталаулар ауызекі сөйлеу тіліне тән құбылыс боп табылады. Ал үстеме құрылымның ауызекі сөйлеу тілінен енгенін ескерсек, бұл, әрине, заңды құбылыс.

Төмендегідей мысалдарды келтіріп, талдап көрелік: - Ал жібердім тізгіндерінді! – деді Жұман қалың қолдың ортасында тұрып. - Өзгесі адыра қалсын, ең алдымен Игіліктің өз шаңырағын ортасына түсіріп, өзін бір сүйреп алдыма әкеп беріңдер! Өзін, өзін! – деп тоқтады /Ғ.М. «Оянған өлке», 84-бет/.

Үстеме бөлікте қайталанған толықтауыш табыс септігі формасы арқылы жасалған. Сөйлеуші өздік есімдікті екі-үш рет қайталаудағы мақсаты – тыңдаушыларды естімей қалмасын деген оймен нақтылау және нығырлау. Және біз бұл құрылымнан сөйлеушінің психологиялық жағдайын да көреміз. Ол – ашу, ыза.

Шіркін, Игіліктің өзін құдай қолға берсе!..

Ең болмаса адуын тоқалын десеңші!..

Омарды айтсаңшы, Омарды, - деседі.

Мұнда да белгілі бір мүшені анықтау. Ол – табыс септігінде тұрған тура толықтауыш.

Сонымен толықтауыш көбінесе, қайталау арқылы үстемеленеді.

г) Пысықтауышты үстеме құрылым

Пысықтауышты үстеме құрылым негізгі құрылыммен мынандай мағыналық қатынаста болады:

Себептік қатынас.

Қимыл-сындық қатынас.

Мезгілдік қатынас.

Мекендік қатынас.

Себептік қатынастағы пысықтауышты үстеме құрылым.

Үстеме құрылымның бұл түрі негізгі айтылымдағы іс-әрекеттің себебін білдіреді. Мысалы: Атасы түнде, жатар алдында ғана Қайыркөлдің жағасына барамыз деген. Ауылдан біршама қашық. Осылай желдіртіп отырғанда арбалы кісі бір жарым-екі сағатта әрең жетеді. Жаз бойы атасына еріп талай барған жері. Өстіп шөп шабуға /Ж.Шағатаев «1-класстың баласы», «Бастау» 40-бет/.

Үстеме сөйлем негізгі сөйлемдегі «талай баруының» себебін білдіріп тұр. Сұрақ: Не себепті талай барған жер? – жауап - өстіп шөп шабуға. Бұл құрылымды қалыпты сөйлемге де айналдыруға болады: Жаз бойы атасына еріп өстіп шөп шабуға талай барған жері. Яғни үстеме бөліктегі себеп пысықтауыш негізгі сөйлемнен бөлініп шыққан мүше болып табылады. Екі солдат пен Абылаев әрі асты. Ойылдағы кадет мектебін алып келіп, бүлік шығарған төрт жүз жігіттің басын кестіруге асты. Жә кесу жә кесілу үшін асты... /Х.Есенжанов «Ақ Жайық», 208-бет/.

Негізгі сөйлемдегі екі солдат пен Абылаевтың әрі асуының себебі – үстеме құрылымда түсіндірілген. Не үшін әрі асты? Сұрағына жауапты үстеме құрылымнан табамыз. Осы үш сөйлемді бір-ақ сөйлемге айналдыруға болады. Екі солдат пен Абылаев

Ойылдағы кадет мектебін алып келіп, бүлік шығарған төрт жүз жігіттің басын кестіру үшін және не кесу, не кесілу үшін асты...

Қимыл-сындық қатынастағы пысықтауышты үстеме құрылым.

Пысықтауышты үстеме құрылымның бұл түрінде, көбіне, амал пысықтауыштың қалыпты жағдайда атқаратын қызметімен бірдей болады.

Мысалы: Бура ескі көш жолын ұзақ, тым-тым ұзақ иіскеді де, есейген шағында тұңғыш рет боздады. Ұзақ боздады /О.Бөкеев «Бура», 228-бет/.

Негізгі сөйлемде баяндауыш мезгіл жағынан /тұңғыш рет/ пысықталып тұрса, үстеме сөйлемде сол алғашқы баяндауыш амалдық жағынан пысықталып тұр. Үстеме сөйлем негізгі сөйлемді мазмұны жағынан толықтырып тұр. Бұл мысалдан үстеме құрылымның сөйлеу кезінде өзіндік үнемділігін, ойды жарыққа шығаруда, қарым-қатынаста пайдалылығын, ыңғайлылығын көруге болады. Оған жоғарыдағы мысал дәлел бола алады.

- Ішкен-жегенім керем болып, алғаным ақіретіммен кеткір, неге ғана сатып ем Қарағандыны... Қысты күні қырылып келе жатқандарын да көріп ем... Енді, міне, туған қызымдай болып кеткен, қарлығаштай ғана сорлы баланың ұсталғанын да көрдім-ау!.. деді. Көзіне жас алып, қамығып айтты /Ғ.М. «Оянған өлке», 315-бет/.

Сөйлеушінің психологиялық жағдайы үстеме сөйлемде көрсетілген. Бұл жерде үстеме сөйлемді негізгі сөйлем құрамынан бөлініп шықты деуге мүлдем болмайды. Үстеме сөйлем негізгі сөйлемнің мағынасын кеңейтіп, кейіпкердің әрекетін пысықтап тұр. Ол пысықтау – сын-қимыл жағынан.

Тағы бір мысал келтірейік:

Бірақ... Тағы да бірақ деймін-ау көп ұзамай сол көңілдің шырқы тағы бұзылды. Мықтап бұзылды /С.Ж. «Жапандағы жалғыз үй», 197-бет/. Бұл құрылымда да баяндауыш қосымша сөйлемде қимыл-сын жағынан пысықтала қайталанып тұр. Сұрағы мынадай болады: Қалай бұзылды? –Мықтап бұзылды. Үстеме сөйлемдегі пысықтауышты /мықтап/ негізгі сөйлемдегі баяндауыштың дәл алдына қоюға болады. Одан сөйлемнің мағынасы өзгермейді. Бірақ үстеме құрылымдағыдай «мықтап» деген пысықтауыш логикалық екпінмен ерекшеленбейді.

Жоғарыдағы келтірілген сөйлем мүшелерінің барлығы дерлік үстемеленгенде ең алдымен негізгі сөйлемнің әр қырлы толықтамасы ретінде қызмет етеді. Сонымен қоса, үстемеленген сөйлем мүшелері өзіндік логикалық екпінмен ерекшеленіп, сөйлемді беру кезінде өзіндік роль атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

12. 1 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. –Алматы: Мектеп, 1971. 159 б.
13. 2 Мещаников И.И. Члены предложения и части. –Москва, 1945. с.7.
14. 3 Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. –Алматы: Ғылым, 1974. 22-бет.
15. 4 Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. –Москва: 1963, 153-бет.
16. 5 Қазақ тілінің грамматикасы. Синтаксис. –Алматы: Ғылым, 1967, 83-84-беттер.

Нурлан Н. Сембиев К.З.
ПРИМЕНИМОСТЬ СТРУКТУРЫ СКРЕПЛЕНИЯ К ЧЛЕНАМ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В статье рассматриваются специфические особенности структуры, сопоставимые с ней по форме составная структура, неполное предложение, отдельные определители, именное предложение и составные компоненты предложения.

***Ключевые слова:** предложения, неполное предложение, изолированный определитель, грамматика, рассказчик.*

Nurlan N., Sembiev K.Z.
APPLICABILITY OF THE BINDING STRUCTURE TO THE MEMBERS OF THE
SENTENCE

The article discusses the specific features of the structure, comparable to it in form, composite structure, incomplete sentence, separate determinants, nominal sentence and composite components of the sentence.

***Keywords:** sentences, incomplete sentence, isolated determinant, grammar, narrator.*

ӘОК 81:372.881

О.А.Оразханқызы
«Bolashaq» академиясы «Қазақ тілі мен әдебиет» білім беру бағдарламасының
3-курс студенті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Aikenzheorazkhan@gmail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫ

Бұл мақалада қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі етістіктің шақ категориясы талқыланады. Екі тілде де бір-біріне ұқсас, мазмұндас болып келетін шақтар бар және ағылшын тілінде шақ түрі болып келгенмен, қазақ тілінде басқаша сипатта өзгертін тілдік қолданыстар бар. Ағылшын тіліндегі 12 шақтық қолданысты қазақ тілінде қалай жеткізуге болатыны сипатталады. Солардың әрқайсысына біршама мысалдар келтіріп, мазмұны талқыланады.

***Тірек сөздер:** шақ категориясы, қазақ тілі, ағылшын тілі, осы шақ, өткен шақ, келер шақ, нәтиже, тұлғалық сипат, мазмұн.*

Қазіргі таңда ағылшын тілін үйренушілер саны күннен күнге өсуде. Оған себеп бұл тілдің өрісі кеңейіп, үстемдігі артуында. Басым көпшілігі ағылшын тілін орыс тілі арқылы үйренгенді жөн көреді. Екі тілге ортақ белгіге тоқталсақ: Үнді-Еуропа тілдер тобына жатады, екі тіл де құрылысы жағынан флективті болып келеді. Сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі жағынан да ұқсас болғандықтан ағылшын тілін орыс тіліне аударған жеңіл көрінеді. Оның үстіне қазақ жеріндегі орыс-қазақ тілін араластырып сөйлеу дағдысының өршіп бара жатқанын ескерсек, тіл үйрену үшін басшылыққа орыс тілінің алынатыны түсінікті. Алайда бұл қазақ тілі арқылы ағылшын тілін меңгеру қиын немесе мүмкін емес дегенді білдірмейді. Ана тіліміздің ережелерімен жақсы таныс адамға өзге тілдің грамматикасын салыстырмалы түрде үйрену едәуір оңайға соғады.

Ағылшын тілін үйреніп бастаушыларға қиынға түсетіні шақ түрлерін меңгеру. Себебі орыс тілінде шақты тек 3-еу деп көрсетсе, ағылшын тілінде 12 деп көрсетеді. Сандағы айтарлықтай айырмашылықты көрген тіл үйренушінің жүрексінері анық. Ал

қазақ тілінде жіліктеп берсек шақ саны 8 болады. Дегенмен, ағылшын тіліндегі шақтардың берілу формасы мен мағынасы қазақ тілінде айтылатын шақ категориясымен толығымен сәйкес келеді деген сөз емес.

Жалпы шақ категориясына Гүлзипа Сыздықова мынадай анықтама береді: қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеу кезінен бұрын, сөйлеу кезінен кейін және сөйлеу кезінде болғанын білдіретін етістіктің грамматикалық категориясы. Морфологиялық белгісі мен шақтық мағынасына қарай өткен шақ, осы шақ және келер шақ болып үш түрге бөлінеді[1]. Бұл шақтар ағылшын тілінде: Past (өткен шақ), Present (осы шақ), Future (келер шақ) деп аталады. Ағылшын тілінде шақтарды неғұрлым оңай әрі түсінікті жеткізу үшін үнемі қолданатын кестелері бар. Үш жол мен төрт бағаннан құралған кестенің әр ұяшығында сөйлеушінің контекске байланысты айтқысы келген ойы әр шақта төрт түрлі көзқараста баяндалады.

Сөйлеу кезінде болып жатқан іс-әрекетті білдіретін осы шақты қазақ тілінде нақ осы шақ және ауыспалы осы шақ деп екі түрге бөледі. Ағылшын тілінде Present Simple (Простое настоящее) қазақ тіліндегі көсемшенің -a/-e/-й жұрнақтары арқылы жасалатын ауыспалы осы шаққа мағыналық тұрғысынан сай келеді деп айтар едім. Себебі, аталған шақта біз екі тілде де белгілі бір фактіні, үнемі қайталанып тұратын жағдайды, тек болып жатқан кездегі емес, жалпы оқиғаларды да жеткіземіз. Мысалы: *The Sun rises in the East* – Күн шығыстан шығады (заңдылық). *I usually get up at 7 o'clock* – Мен әдетте сағат 7-де тұрамын (күнделікті қайталанатын дағдылы іс-әрекет). *I don't know her name* – Мен оның есімін білмеймін[2].

Present Continuous немесе Present Progressive (Настоящее длительное) бұл шақты *отыр, жатыр, жүр, тұр* етістіктерінің жіктік жалғауын тікелей қабылдауы арқылы және осы етістіктердің көсемше тұлғалы (-ып/-іп/-п) негізгі етістіктерге тіркесуі арқылы жасалатын нақ осы шақпен теңестіруге болады. Себебі екеуінде де дәл сол сәтте болып жатқан оқиға айтылады. *I'm reading an interesting book* – Мен қызықты кітап оқып отырмын. *It is dangerous to text when you are driving* – Көлік айдап келе жатқан уақытта хабарлама жазу – қауіпті. Жоғарыдағы мысалға алынған екі сөйлемде де Present Continuous-ты қазақша нұсқасында отыр, жатыр етістіктері арқылы беру мағынаны дәлірек айқындайтынан байқауға болады. Қазақ тілінде түсіндірген кезде бұл шақты созылмалы осы шақ деп көрсетеді. Ал «созылмалы» сөзі – (хронический) бірден жазылып кете қоймайтын, үнемі емдік шараларды қажет етіп отыратын сырқат түрін білдіретін термин ретінде жиі ұшырасады. Байқағанымыздай қазақ тілі грамматикасында да орыс тілінен калькаланған ұғымдар енген. Созылмалы осы шақ деудің орнына өзімізде бар нақ осы шақты көрсетсек, оқушыларға да түсіну едәуір жеңіл болар еді.

Ағылшын тіліндегі Present Perfect (Настоящее совершенное) шағымен қазіргі сәтке дейін аяқталып қойған іс-әрекетті баяндайды. Жалпы қай шақ болмасын Perfect кезеңінде іс-әрекеттің нәтижесі айтылады. Яғни ағылшын тілін үйреткен кезде Present Perfect-пен белгісіз бір уақытта басталған, орындалған іс-әрекеттің қазіргі шақтағы нәтижесі айтылады. Мағынасы жағынан қазақ тіліндегі жедел өткен шаққа ұқсас дер едім. Тұлғасы жағынан контексте байланысты өткен шақтың үш түрін де қолдана аламыз (жедел, бұрынғы, ауыспалы). *I have already eaten lunch* – Мен түскі асымды жеп алдым. *Somebody has borrowed my pen* – Менің қаламымды біреу алды. *I have visited London, but I have never been to Paris* – Мен Лондонға барғанмын, бірақ ешқашан Парижде болмаппын. *Have you seen «Harry Potter and philosopher's stone?»* - Сен «Гарри Поттер және пәлсапа тасын» көрдің бе? [3].

Ағылшын тіліндегі осы шақтың төртінші түрі – Present Perfect Continuous немесе Present Perfect Progressive (Настоящее совершенное длительное). Бұл шақ арқылы бұрын басталған бірақ қазіргі сәтте әлі аяқталмаған немесе жаңа ғана сол сәтте аяқталған әрекетті айтады. *Aisha has been singing since early morning* – Айша таңнан бері ән салып жүр (таңертең басталған әрекет әлі де жалғасуда, аяқталмады). Present Perfect Continuous-ты жақсырақ түсіну үшін бастапқыға қазақ тіліндегі қалып етістіктерін

қолдануды негізге алуға болады және іс-әрекеттің басталған уақытына назар аудару қажет екенін ұмытпау керек. *My father has been driving this car since 2003* – Әкем бұл көлікті 2003 жылдан бері *айдан жүр*. *She has been writing the story of her life* – Ол өз өмірінде болған оқиғаны *жазып жүр*. *She has written the story of her life* – Ол өз өмірінде болған оқиғаны *жазды*. Соңғы жазылған екі сөйлем бір-біріне ұқсас. Біріншісі Present Perfect Continuous, себебі іс-әрекет бұрын басталған, бірақ әлі аяқталған жоқ, әлі де жазатыны бар. Ал екіншісі Present Perfect, себебі іс-әрекет аяқталған, жазып бітті, нәтиже бар. Present Perfect Continuous-ты көп жағдайда қазақ тілінде бұрынғы өткен шақ (-ып/-іп/-п) + жүр, жатыр қалып етістіктері арқылы беруге болатынын көріп отырмыз.

Тұлғалық жағынан қазақ тіліндегі жедел өткен шақ та (-ды/-ді/-ты/-ті), бұрынғы өткен шақ та (-ып/-іп/-п; -ған/-ген/-қан/-кен), ауыспалы өткен шақ та (-атын/-етін/-йтін/-йтін)[1] ағылшын тіліндегі төрт түрлі өткен шақты бере алады. Әрине, бірқатар ерекшеліктерін ескеру қажет. Past Simple (Простое прошедшее) – өткен шақта болған іс-әрекетті білдіреді. *I went to school yesterday* – Мен кеше мектепке *бардым*. *When did you buy that dress?* – Бұл көйлекті қашан сатып алдың? *Once there was a king, who had a beautiful daughter* – Бір күні көрікті қызы бар патша өмір сүріпті.

Past Continuous (Progressive) (Прошедшее длительное) – өткен шақта белгілі бір уақытта болған оқиғаны баяндайды. *I was dancing when you called* – Сен хабарласқан кезде мен *билеп жатқан едім*. *I was talking to my mother yesterday at 4 o'clock* – Кеше сағат 4-те мен анаммен *сөйлестім*. *We were discussing the current news while we were driving home* - Біз үйге жеткенше маңызды жаңалықтарды талқылап келдік. Past Continuous-та өткен шақтағы әрекеттің уақыты белгілі болуы тиіс. Белгілі бір уақыт аралығында орын алып аяқталған жағдайды аталған шақ арқылы жеткізеді.

Past Perfect (Прошедшее завершённое) – өткен шақтағы бір іс-әрекеттің екінші іс-әрекетке дейін біткенін айту үшін қолданылады. *When the match had finished, Ernur left quickly* – Матч аяқталған кезде Ернұр асығыс кетіп қалды. Көрсетілген мысалда қазақ тіліне аударған кезде ағылшын тіліндегі құрамалас сөйлем жай сөйлемге айналып кетті. Ағылшын тілінде бірінші әрекет – матч аяқталды, екінші әрекет – кетіп қалды. *Sezim had cooked dinner by the time Ernur came home* – Ернұр үйге келгенге дейін (келгенше), Сезім кешкі ас дайындап қойды. Ағылшын нұсқасында бірінші әрекет – кешкі ас дайындап қойды, екінші әрекет – үйге келгенше. Қазақ тілінде сөйлемдердің орны ауысып кетеді. *by the time* (к тому времени) деген уақыт көрсеткішін *дейін* шылауымен алмастыруға болады[2].

Past Perfect Continuous (Progressive) (Прошедшее завершённое длительное) – өткен шақта екінші оқиғаға дейін белгілі бір уақыт аралығында болған әрекетті баяндайды. Past Perfect-тен қазақ тілінде айтарлықтай ерекшелігі жоқ, тек нақыт уақыт көрсетіледі. *I had been studying English for two years when I took the exam* – Емтихан тапсырғанға дейін мен екі жыл бойы ағылшын тілін *үйреніп жүргенмін*. *I was exhausted yesterday because I had been driving for two days* – Мен кеше қатты шаршадым, себебі екі күн бойы көлік жүргіздім. Кеше шаршағанының себебі оның алдындағы екі күн бойы көлік жүргізгені. Осылайша өткен шақта болған екі әрекет, жағдай, оқиға бірінен кейін бірі қатар келген кезде, нақыт уақыты белгілі болған кезде біріншісін айту үшін ағылшын тілінде Past Perfect Continuous-ты қолданамыз.

Қазақ тілінде келер шақтың үш түрі бар: ауыспалы (-а/-е/-й; -атын/-етін/-йтін/-йтін), болжалды (-ар/-ер/-р), мақсатты (-мақ/-мек/-бак/-бек/-пак/-пек; -ғалы/-гелі/-қалы/-келі). Ағылшын тіліндегі Future Simple (Простое будущее) қазақ тіліндегі ауыспалы келер шақпен ұқсас. *I will help you* – Мен саған *көмектесемін*. *It will be rain tomorrow* – Ертең жаңбыр жауады.

Future Continuous (Progressive) (Будущее длительное) – қазақ тілінде ауыспалы келер шақ формасында жасалады, Future Simple-ден ерекшелігі тек нақыт уақытын көрсетуді талап етеді. *They will be playing football at 10 tomorrow* – Олар ертең 10-да

футбол *ойнайды*. *I will be washing* the car when he leaves – Ол кеткен кезде мен көлігімді жуамын.

Future Perfect (Будущее завершённое) – болашақта белгілі бір уақытқа дейін орын алатын әрекетті суреттеу үшін қолданылады. *I'm sure that he will have reached* the restaurant by 6 o'clock – Ол сағат 6-ға дейін мейрамханаға *жететініне* сенімдімін. Future Perfect Continuous (Progressive) (Будущее завершённое длительное) – ағылшын тілінде бұл шақ өте сирек қолданылады. Дегенмен де, қазақ тіліндегі мағынасы: бір әрекет екінші әрекетке дейін белгілі бір уақыт аралығында болып жатады. Тағы бір жағдайы: бұрын басталған жағдай болашақта белгілі бір уақытта аяқталады. *She will have been writing* a poem for three hours by the time I come home – Мен үйге келгенде оның өлең *жазып отырғанына* 3 сағат болады (бірінші сипатта). *Next April the will have been living* in London for 20 years – Олардың Лондонда *тұрып жатқандарына* келесі сәуірде 20 жыл толады (екінші сипаттама). *By tomorrow he will already have been driving* to Pemberley for a week – Ертең оның Пемберлиге *бара жатқанына* бір апта уақыт болады[3].

Жалпы осы, өткен, келер шақта Perfect Continuous-ты қазақ тілінде дәлірек беру үшін *отыр, тұр, жатыр, жүр* етістіктерін қолданған тиімді деп санадым. Себебі қалып етістіктері арқылы әрекеттің аяқталмағанын немесе белгілі бір уақыт аралығында жалғасқанын, жалғасатынын анықтау жеңілдірек.

Бұл мақалада ағылшын тілінде шақтардың қалай жасалатыны, яғни олардың формуласы көрсетілмеген. Етістіктердің түрлері, олардың жаққа байланысты қолдану ерекшеліктері берілмеген. Себебі, менің мақсатым тек сол ағылшын тіліндегі 12 шақтың қазақ тілінде қалай көрініс табатынын соған жақындатып беру. Ағылшын тілінде шақтарды ережелерімен, сөйлемде орналасу тәртібімен, уақыт көрсеткішін білдіретін әр шақтың арнайы сөздерімен таныстырады. Алайда соған қарамастан ағылшын тіліндегі шақтарды түсіну көп адамға қиынға түседі. Сол үшін де осы мазмұнда шағын зерттеу жасау өзіме қажет екенін түсіндім. Басы артық сөздермен түсіндіргенше өзімізде бар ережелерді үлгі етсек, сондай-ақ мысалдарды талдау арқылы түсіндірсек тіл үйрену әлдеқайда оңайға түсетін еді деп ойлаймын. Екі тілдегі шақ категориясының салыстырып талқылайтын, тереңірек ашып түсіндіруді талап ететін тұстары жетерлік, бұл тек соның бір шеті ғана. Ағылшын тілін үйренуші ана тіліміздің ережелерін жетік меңгерсе, салыстырмалы түрде әлі біраз ұқсастықтар табатынына сенімдімін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықова Г.О. *Қазіргі қазақ тілі морфологиясы: Оқулық – Алматы, 2012. – 160 бет.*
2. Минаев Ю.Л. *Английский язык в таблицах: Справочное пособие – Москва: Дрофа, 2002. – 144 с.*
3. Clive Oxenden, Christina Latham-Koenig, Paul Seligson. *English File Pre-Intermediate Student's book, 2010. – 167 бет.*

Оразхан А.О.

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматриваются категории времен глаголов в казахском и английском языке. В обоих языках есть времена, похожие друг на друга и имеющие одинаковое содержание. Предложения, являющиеся формой времени в английском языке, в казахском языке превращаются на языковые употребления иного характера. В статье описано, примерные предложения как выразить 12 английских времен на казахском языке. Для каждого из них приводятся примеры и обсуждается содержание.

Ключевые слова: *категория времени, казахский язык, английский язык, настоящее время, прошедшее время, будущее время, результат, морфологическое строение, содержание.*

Orazkhan A.O.

TIME CATEGORY IN KAZAKH AND ENGLISH

This article discusses the categories of verb tenses in Kazakh and English. Both languages have some tenses that are similar to each other and have the same content. Sentences that are a form of tense in English, in the Kazakh language turn into linguistic uses of a different nature. The article describes the approximate sentences of how to express 12 English tenses in the Kazakh language. Examples are given for each of them and the content is discussed.

Keywords: time category, Kazakh language, English, present tense, past tense, future tense, result, morphological structure, content.

ӘОК 81'373

Советхан А.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты

Сембиев Қ.З.

«Bolashaq» академиясы
фил.ғыл.кандидаты, профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТОПОНИМДЕРІНІҢ СТРАТИГРАФИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Мақалада белгілі бір өңірдің аймақтық топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этнологиялық, стратиграфиялық, этнолингвистикалық қыр-сырларын зерттеу кез келген аймақтық топонимиялық жүйесінің ішкі қисындық және тілдік, этномазмұндық, лингвогеографиялық құрылымдарының қалыптасуының, орнығуының, бір-бірімен диалектикалық түрде қиылысуының заңдылықтарын ашуға жетелейді.

Тірек сөздер: *этимология, топонимдер, этимолог, тарихи лексикология, лексема, модельдеу, ареалдық – лингвистикалық әдіс.*

Кез келген ел мен мемлекет өзіндік даму барысында түрлі тарихи жайларға байланысты көршілес, тіпті алыс қашықтықтағы елдермен қарым-қатынасқа түседі, қарым-қатынас барысында бір-бірімен сөз алмасады, бір-біріне мәдени, саяси тұрғыда ықпал етеді. Ол туралы В.И.Абаев «народы и племена, сменяя друг-друга на определенной территории, не исчезают бесследно. Каждое новое племя получает и сохраняет кое-что от своих предшественников. Это «кое-что» может быть и весьма значительным», – деп, өте орынды атап көрсеткен [1,115]. В.И.Абаев айтуы бойынша, белгілі бір халық өкілдері мекендеген территорияда үнемі тайпалық немесе басқа бір халықтық ығыстырулар, алмасулар болып тұруы заңды құбылыс ретінде көрініс береді. Бұл жай біз сөз етіп отырған Орталық Қазақстан өңіріне де тікелей қатысты. Жалпы біздің жыл санау дәуірімізге дейінгі және одан кейінгі түркілік тайпалардың ирандармен (парсы) түрлі жаугершілік, саяси саудалық байланыстары, көне түркі дәуірінің соңы мен орта дәуір басындағы ислам дінін тарату бағытындағы араб шапқыншылығы, орта ғасырлық монғол мен одан кейінгі жоңғар жаугершілігі, орыстың отарлау саясатына сәйкес іс-қимылдары аталған өңір топонимдерінде өзіндік із қалдырып отырған. Сондықтан да Орталық Қазақстан топонимдерінің тілдік жүйесі өте күрделі сипатта келеді. Белгілі бір ел немесе аймақ топонимдерінің тілдік қабаттарын тарихи тұрғыдан қарастыру – топонимдер стратиграфиясы деп аталынып жүр. Статиграфия – геология ғылымының термині. Бұл термин «тау» жыныстарының қат-қабаттану формаларын және жер қабығы қабаттарының тарихи тізбекте жасалуын зерттейтін геологияның бөлімі. Бұл

күндері стратиграфия термині бұл мағынасын кеңейтіп, енді топонимикада жер-су аттарының тарихи жасалуындағы көне қабаттарын, соның ішінде ең көне субстратты топонимдерді зерттеуге қолданылатын терминге айналып отыр. Яғни стратиграфия тілдік қабаттарды айқындау мақсатында қолданылып, негізінен ғылыми этимология жетістіктері мен топонимдік жүйедегі тарихи деректерге де табан тіремек. Алайда топонимдер стратиграфиясын ашуда лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық зерттеулер жүргізудің тиімділігін айтқан ғалымдар да бар. «Тіл ғылымы тұрғысынан топонимдердің этимологиясын зерттеу үшін және оның стратиграфиясын дұрыс ашу үшін, алдымен белгілі территориядағы топонимдерді синхрондық бағытта лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық тұрғыдан зерттеу жүргізу қажет. Мұндай зерттеулер жер-су аттарының қойылуында, мағынасында және грамматикалық амалдары жағынан қандай заңдылықтары бар екенін жете түсінуге және этимологиялық зерттеулерге жол ашады. Біздіңше, топоним стратиграфиясын анықтаудағы лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық талдаулар атау этимологиясына қатысты зерттеулерде қосымша қарастырылғаны дұрыс. Себебі этимологиялық зерттеулер атаудың семантикалық, грамматикалық ерекшеліктерімен қатар фонетикалық заңдылықтарын да ескеріп, оларды тұтас этимологиялық әдіс-тәсілдер ішінде қарастыру барысында ғана топонимнің қай тілдік қабатқа тәндігін нақты көрсетпек. Яғни белгілі бір ел немесе аймақ топонимдері құрамындағы ана тіліне тән көне формаларын, басқа тілдерден енген, мағынасы күңгірттенген топонимдерді комплексті этимологиялық зерттеулер арқылы сөз ету ұтымды болмақ. «В этимологических исследованиях, применяя методы и критерии, можно определить древние субстратные пласты, осуществить стратиграфическое изучение топонимов» [2,14]. Топонимдердің тілдік қабаттарын ашуда этимологиялық зерттеулердің тиімділігін орыс топонимистері де атап көрсеткен: «Лингвистическое изучение субстратной топонимики всегда представляет собой комплексное исследование, основанное, во первых на формальных методах изучения материала, во вторых, на сравнительно-историческом методе и других атрибутах этимологической науки, а, в третьих на учете специфики самого топонимического материала. Эти три стороны неразрывно связаны, однако вследствие трудностей применения сравнительно-исторического метода к десемантизированным единицам особое значение имеют специфические приемы изучения топонимики, дополняющие этимологические разыскания (сопоставление с реалиями, выявление топонимических калек, учет типов бытования географических терминов и т.д)» . А.К.Матвеев қолданы-мындағы субстракт термині тікелей тілдік қабаттардағы көне немесе кірме элементтерге қатысты қалыптасқан. Бұл терминді тіл білімінде ХІХ ғасырдың ІІ жартысында итальян лингвисті Грациадно Асколи тұңғыш рет роман тілінің ерекшеліктерін қарастыру барысында қолданған. Термин субстракт роман тілдері аясында қолданыла жүріп, кейін үндіевропа тілдеріне кеңінен тараған. Ол латын тіліндегі «подстилка», «подкладка» ұғымындағы substratus сөзінің негізінде жасалған. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде кеңінен топонимикалық термин ретінде қолданылатын субстрат сөзіне ғалымдар әр текті көзқараста болған. Мәселен, В.Б.Кобрин бұл терминнің сәтсіздігіне тоқталып, оның орнына «подслой» сөзін ұсынған. Ал А.М.Малолетко өз еңбектерінде субстрат терминінің орнына палеотопоним терминін қолданған. Алайда бұл ғалымдар ұсыныстары қолдау таппай, қазіргі таңда субстрат термині кең қолданымға ие болған. Қазақ топонимист ғалымы А.Әбдірахманов та қазақ тіліндегі алтай, көне түркі дәуірлеріне тән атаулар мен басқа тілдерден ерте уақытта, орта ғасырларда енген топонимдерді субстратты топонимдер деп атауды ұсынады. Субстратты топонимдердің этникалық ассимиляция негізінде қалыптасатыны, яғни этникалық басқыншылық барысында келтірінді атаулар әкелумен қатар, сол өңірдің төл, ұлттық атауларына да өзгерістер енгізетіні, базбір басқа тілдік атауларды қабылдау барысында дамитыны да этимологиялық зерттеулер барысында ашылмақ. Ондай этимологиялық зерттеулер тек тілдік тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар атау жасаушы

халықтың дүниетанымына да сәйкес жүргізілуі қажет. Біз топонимдер стратиграфиясын этимологиялық тұрғыдан қарастыру барысында тілдік заңдылықтармен қатар атауға қатысты түрлі тарихи-элеуметтік жайларды да ескертуді қолдаймыз. Себебі басқа тілден енген, формасы өзгеріп, мағынасы күңгірттенген топонимдер этимологиясын қарастыруда сол өңірде қандай халықтардың болғанын тарихи тұрғыдан анықтау сөз формасын ажыратуға, сол халықтың тілдік заңдылығына сәйкес сөз түбірін айқындауға жол ашады. Қазақ топонимдері стратиграфиясын әр түрлі аймақтық деңгейде зерттеген ғалымдар еңбектері де негізінен осы тұрғыда қарастырылады. Қазақ топонимдерін алғаш рет стратиграфиялық тұрғыдан кең көлемде қарастырған А.Әбдірахмановтың топонимдерді ана тілінің негізіндегі және басқа тілдер негізіндегі атаулар деп бөлуі кейінгі ғалымдар еңбектерінде басшылыққа алынды. Айырмашылықтар тек әр аймақ топонимдеріне көршілес тілдердің қай дәрежеде әсер еткені мен көне түркілік (алтай дәуірі) кезеңге тән атаулардың қандай көлемде сақталып қалғандығына қатысты ғана байқалады. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан өңірі топонимдерін стратиграфиялық тұрғыдан зерттеу барысында Қ.Рысбергенова өңір топонимдерінің ерекшеліктеріне қарай үш тілдік қабатқа бөледі: 1) субстратты топонимдер; 2) басқа тілдерден енген топонимдер; 3) түркілік топонимдер. Мұндағы басты ерекшеліктер ретінде автор аталған өңірде иран және араб тілінен енген атаулардың мол ұшырасатынын тарихи-географиялық жайларға байланысты қарастырады. Яғни иран, араб тіліне тән атаулар орталық-солт. аймағына оңтүстік арқылы алмасқанын осы өңірдегі иран (соғды) тіліне тән -кат, -кет, -кент, -канд, -дех, -диз, -мар және араб тіліндегі -хасар, -рабат, -мадина т.б. тополексемаларға қатысты атаулардың мол ұшырасатынымен байланыстырады. Монғол тіліне тән атаулардың аз ұшырасуын моңғолдарға дейінгі жергілікті тұрғындар мәдениеті мен дамыған шарушылық түрлеріне байланысты қарастырса, өзбек тіліне тән атауларды екі елдің көршілес қарым-қатынасына сәйкес дамыды деп түсіндіреді. Қ.Рысбергенованың пайымдауынша, оңтүстік өңір топонимдері араб, иран, өзбек тілдеріне тән топонимдердің мол шоғырлануымен ерекшеленеді. Батыс Қазақстан облысы топонимдерін тілдік қабаттарға бөлу барысында Ұ.Рысқалиқызы оның тек ғылыми ғана емес, сонымен қатар практикалық маңызының да жоғары болатынын айтып, өңір топонимдерін іштей төрт тілдік қабаттарға бөледі:

1. Көне түркі қабаты.
2. Оғыз-қыпшақ қабаты.
3. Кірме қабат:
  - араб-парсы тілінен енген топонимдер
  - монғол тілінен енген топонимдер
  - орыс тілінен енген топонимдер
4. Жаңа қабат.

Қазақстан топонимдерін структура-семантикалық тұрғыдан зерттеген В.Н.Попова еңбегінде топонимдер түркілік, түркілік емес топонимдерге бөлініп, түркілік емес топонимдер іштей үш топқа топтастырылады:

1. Орыс топонимдері.
2. Монғол және қалмақ топонимдері.
3. Субстратты топонимдер (финно-угор, кет, тохар, үндіевропа тілдеріне тән атаулар

Ұзақ жылғы зерттеу еңбектерін қазақ топонимдерінің этимологиясы мен тілдік қабаттарын ашуға арнаған ғалым, ф.ғ.д. А.Әбдірахманов өз өмірінің соңғы жылдарындағы зерттеуінде қазақ топонимдерін стратиграфиялық тұрғыдан үлкен екі топқа бөлген:

1. Ана тілінің негізінде жасалған атаулар.
2. Басқа тілдің негізінде қалыптасқан атаулар.

Алғашқы топтағы топонимдерді тілдік қабат және тілдік ерекшеліктері тұрғысынан іштей: а) алтай дәуіріндегі, б) көне түркі дәуірі; в) көне қазақ; г) жаңа қазақ

тілі дәуіріндегі атаулар деп бөлсе, ал басқа тілдерден енген атауларды а) иран тілінен, б) монғол тілінен, в) араб тілінен, г) славян тілдерінен енген топонимдер тобына бөле қарастырады. Автор ұстанған бұл көзқарас оның 1975 жылғы еңбектерінен басталады, әрі қазақ топонимдері стратиграфиясын ажырата қарауда тиімді болуы себепті де өзінен соңғы көп зерттеушілер еңбектерінде басшылыққа алынады. Жалпы А.Әбдірахмановтың топонимдер стратиграфиясына қатысты пікірлерінің барлық қазақ жеріндегі топонимдер стратиграфиясына сәйкес келуінің өзі – қазақ топонимдерінің тұтас та жүйелі құбылыс екендігін көрсетеді. Алайда әрбір өңірдегі топонимдердің тілдік қабаттарын тарихи-этимологиялық тұрғыдан жеке-жеке талдаудан өткізбейінше оны дәлелдеу мүмкін емес. Сондықтан да әрбір аймақ топонимдерінің стратиграфиясын айқындау үшін жеке-жеке этимологиялық зерттеулер жүргізудің маңызы зор болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Топоров В.Н. О некоторых теоретических основаниях этимологи-ческого анализа // Вопросы языкознания, 1960, №3. - С. 44-53.*
2. *Пизани В. Этимология. История-проблемы-методы, Москва, Ин. литература, 1956. - 188 с.*
3. *Абаев В.И. О принципах этимологического словаря. ВЯ., 1952, № 5. - С. 56-62.*
4. *Славский Ф. Из опыта работы над этимологическим словарем польского языка ВЯ., 1967, №4. - С. 55-59.*
5. *Барци Г. Современное состояние исследований лексики венгерского языка. ВЯ., 1967. - С. 60-66.*

Советхан А., Сембиев К.З.

СТРАТИГРАФИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ТОПОНИМОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

Изучение историко-лингвистических, этнологических, стратиграфических, этнолингвистических тонкостей региональной топонимии конкретного региона в статье приводит к раскрытию закономерностей формирования, закрепления, диалектического пересечения между собой внутренних логических и языковых, этномазмных, лингвогеографических структур любой региональной топонимической системы.

Ключевые слова: *этимология, топонимы, этимолог, историческая лексикология, лексема, моделирование, ареально – лингвистический метод.*

Sovetkhan A., Sembiev K.Z.

STRATIGRAPHIC SYSTEM OF TOPONYMS OF CENTRAL KAZAKHSTAN

The study of historical-linguistic, ethnological, stratigraphic, ethnolinguistic subtleties of regional toponymy of a particular region in the article leads to the disclosure of the patterns of formation, consolidation, dialectical intersection of internal logical and linguistic, ethnomasmic, linguistic-geographical structures of any regional toponymic system.

Keywords: *etymology, toponyms, etymologist, historical lexicology, lexeme, modeling, areal – linguistic method.*

Советхан А.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты

Сембиев Қ.З.

«Bolashaq» академиясы
фил.ғыл.кандидаты, профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АНА ТІЛІНІҢ НЕГІЗІНДЕ ЖАСАЛҒАН ТОПОНИМДІК АТАУЛАР

Мақалада белгілі бір өңірдің аймақтық топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этнологиялық, стратиграфиялық, этнолингвистикалық қыр-сырларын зерттеу кез келген аймақтық топонимиялық жүйесінің ішкі қисындық және тілдік, этномазмұндық, лингвогеографиялық құрылымдарының қалыптасуының, орнығуының, бір-бірімен диалектикалық түрде қиылысуының заңдылықтарын ашуға жетелейді.

Тірек сөздер: *этимология, топонимдер, этимолог, тарихи лексикология, лексема, модельдеу, ареалдық – лингвистикалық әдіс, ана тілі, алтай тіл тобы.*

Ана тілінен жасалған атаулар тобына көне түркі дәуірінен де арғы кезеңдерде жасалған, аталған өңір топонимдері құрамында сақталып қалған және сол көне дәуірлерден күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан ана тілі (алтай, түркі, қазақ) негізінде қалыптасқан атауларды жатқызамыз. Қолда бар материалдар Орталық Қазақстан топонимдері құрамында мағынасы күнгірттеніп, формалық жағынан үлкен өзгерістерге ұшыраған жер-су атауларының да кең қолданысқа ие екендігін көрсетті. Олардың лексикалық мағынасын айқындау, құрамындағы көне түбірлердің фонетикалық тұрғыдан өзгеріске түсу заңдылықтарын ажырату – тіліміздің өте ерте кезеңдердегі лексикалық қорын танып-білуге жол ашатыны сөзсіз. Себебі топонимдік материалдар ана тіліміздің әрбір кезеңіндегі тілдік қабаттарын өз бойында сақтап, кейінгі ұрпаққа өзгеріссіз жеткізуге қабілетті келеді. Ондай топонимдер тобы біз сөз етіп отырған өңір жер-су атауларына да қатысты. Біз оларды көне формаларының қолданылу аясы мен тілдік ерекшеліктеріне қарай 1. алтай, 2. көне түркі, 3. көне қазақ тілі дәуірлеріне тән топонимдер деп үш топқа бөле қарастырамыз. Яғни, топонимдерді жоғарыдағыдай топтарға бөле қарастыру – белгілі бір тілдің даму, қалыптасу жолдарының дәуірлік кезеңдерін аймақтық топонимдер материалдары негізінде дәлелдеп шығуға көмектеседі.

Алтай тіл бірлестігі дәуіріне тән атаулар. Бұл топтағы атаулар мағынасы күнгірттенгенімен қатар құрамындағы көне формаларды этимологиялық зерттеулерсіз айқындау мүмкін еместігімен де ерекшеленеді. Этимологиялық зерттеулер арқылы айқындалған түбірлер түркі-монғол тіл бірлестігінен де арғы дәуірлердің тіл заңдылықтарымен ұштасып жатады. Олардың құрамындағы синкретикалық түбірлерді ашып, көне морфемалар қызметін дәлелдеу үшін алтай тобы тілдері сөздіктерін қарастыру жеткіліксіз, әрі ол дәуірге тән тілдердің тілдік заңдылықтарын белгілі бір топтағы топонимдер негізінде дәлелдеп шығу да қиынның қиыны. Топонимдер номинациясы жүйелі құбылыс болып табылатындықтан бір тілдік дәуірге тән топонимдерді аймақтық деңгейде зерттеп, олардың нәтижелері барысында халықтық топонимиканың тұтас дәуірлік кезеңдері туралы ой түйіндеп, изоглоссалық таралу негізін айқындау – қазақ топонимикасының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Дегенмен ондай ортақтықтың алтай тобындағы тілдердің генеологиялық туыстығына емес, тілдер арасындағы типологиялық ұқсастықтарына негізделгенін жақтайтын ғалымдар да бар Алайда, алтаист ғалымдардың басым тобы алтай семьясына енетін тілдердің генетикалық жақындығын қолдайды. Алтай тобы тілдері

этимологиясымен айналысушы ғалым В.И.Цинциус алтай тілдеріндегі лексикалық ортақтықты анықтаудың конструктивтік принципін ұсыну барысында лексикалық композиция тәсілінің тиімділігін атап көрсетеді: «Нақты лексика-тематикалық топтарда лексикалық композиция тәсілі, яғни жеке сөздердің немесе түбір элементтердің тіркесуі мен бірігуі арқылы жаңа сөздер пайда болу құбылысы алтайлық ортақтыққа тән екендігі айқын көрініс береді. Мұнда, алғашында өздерінің индивидуальды фонеморфологиялық кейпін жоғалтқан тәрізді көрінетін сөз тіркестерінің лексикализациясы мен сөздердің бірігуі арқылы жасалған лексикалық кірігулер анықталады.

Орталық Қазақстан топонимдері құрамында көрсетілген лексика-тематикалық топқа сәйкес Ботақара, Түйешөккен, Құлаайғыр, Айғыржал, Атансор, Ешкіөлмес, Бурылбайтал, Байтал және т.б. топонимдер ұшырасады. Бұл топонимдердегі мал атауларының аталған тілдер тополексемасында ұқсас формада кеңінен қолданыс табуы – ол халықтардың мал шаруашылығына негізделген мәдениетінің тым көне дәуірден бастау алатынын көрсетеді. Е.В.Севортян айғыр сөзінің түркі тілдері қолданымындағы ең көне форма екендігін айтып (түрік диалектісінде *ajkir*) оны кіг аффиксінің басындағы к дыбысының ұянданбауымен түсіндіреді. Әрі айғыр лексемасының түркі тілдерінде «жылқы малының үйірге түсетін, піштірілмеген еркегі» мағынасымен қатар якут тілінде «бір үйір жылқы», чуваш тілінде «еркек», түрікмен диалектісінде «қызба», «ыстыққанды» т.б. ауыспалы мағынада қолданылатынын айтады [1,107]. Қазақ тілінде де айғыр лексемасы ауыспалы мағынада белгілі бір топты, көлемділікті білдіре береді. Мысалы, «айғыр топ кісі» қолданымында кісілердің айғыр үйіріндегі жылқылардың санымен шамалас тобын білдіріп тұр. Әрі өңір топонимдерінде ұшырасатын айғыр тополексемасы тек биіктікті ғана емес, сонымен қатар оронимнің көлемділігін де бейнелей береді. Мәселен, аталған өңірде ұшырасатын Ақешкі, Ботақара, Байтал, Бұзаутөбе т.б. оронимдері биіктігі мен көлемі жағынан Айғыржал, Айғырұшқан т.б. айғыр лексемасына қатысты аталған оронимдерден көлемсіз, ықшам, әрі аласа болып келеді.

Орталық Қазақстан топонимдері құрамындағы кейбір географиялық терминдерді алтай тобындағы географиялық терминдермен салыстыра қарастыру барысында олардың формалық әрі мағыналық ұқсастықта ұшырасатынын байқадық. В.М.Иллич-Свитыч ностратикалық тілдерде алт. // тюрк. *Kol*: тувин. *Xol* «сухое русло»; др.-уйгур. (Кашгари) *gol* «сухой дол», (QB) *gol* «низменность, бассейн реки»; каракалпак. *kol* «небольшой арык», туркмен. *gol* «небольшая равнина среди песков» // монг. письм. *gool* (редкий случай отражения долготы), ордос., халха *gol* «река, долина; сердцевина дерева, внутренность, середина»; дагур. *gole* «центр, река»; монгол. *guog* «река; пространство между двумя горами вдоль русла реки»; калмык. *gol* «середина, русло реки»; моғол. *gol* «русло реки» // тунг.: маньчжур. *golo* «проходящая насквозь веревка, главный шов в одежде; сердцевина ствола; русло реки» мағыналарында қолданылатынын айтқан. Орталық Қазақстан өңірінде көл апеллятивіне қатысты мыңнан астам гидроним ұшырасты. Олардың ішіндегі ірілері – Балқаш, Теңіз, Қаракөл т.б. Бұлардың аумақ көлемі 7 км²-тан асады, қалғандары кіші көлдер қатарына жатады. Атаулық мағынасы көне дәуірлерге тән Балқаш, Теңіз гидронимдері жергілікті халық қолданымында көл гидротерминінсіз қолданылса, жасалуы жағынан жаңа дәуірлерге тән, әрі сапалық, сындық ұғымды білдіретін Сабындыкөл, Шұбаркөл, Маржанкөл, Қоскөл т.б. гидронимдер үнемі көл апеллятивіне қатысты аталады. Оның басты себебі Балқаш пен Теңіз гидронимдері ерте кезеңнен жеке тұрып-ақ үлкен су, көл мағынасын білдірген. Нақтылай айтқанда, Теңіз көлі төрттік кезең заманында, яғни бұдан бір миллион жыл бұрын пайда болған. Сондықтан да сол кезеңдерге тән ірі көлдер күні бүгінге дейін көлемінің кішірейгеніне қарамастан (Сілетітеңіз, Шағалалытеңіз) теңіз аталады. Теңіз апеллятиві – күні бүгінге дейін аталған топ тілдерінде ірі көл немесе теңіз ұғымын білдіретін көне термин. Түркі тілдеріндегі теңіз апеллятивін тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі *tengin* формасымен салыстыру барысында В.Котвич теңіз бен көл сөздерінің

семантикалық жігін ажыратудың қиын екендігіне тоқталса, Г.Дерфер теңіз формасының ежелгі мағынасы «үлкен су» екендігін айтқан.

Ал гидронимнің екінші компоненті «аш» туралы профессор Т.Жанұзақов пікірі төмендегідей. Ол бұл компоненттің қазақ топонимдерінде кең қолданысқа ие келетінін (Келес, Арыс, Ертіс, Ағанас т.б.). бұрынғы КСРО территориясындағы Чугунаш, Угас, Бардас, Нугуш т.б. гидронимдері құрамында ұшырасатынын, орал-алтай тобындағы тілдерде -аз, -ас, -ес, -ыс, -ыш, -иш, -ус фонетикалық варианттарында «су», «өзен» мағынасында қолданылатынына тоқтала келіп, бұл гидроним туралы ойын бұлайша қорытады: «Мы полагаем, что первоначальная аппелятивная основа Балқаш была балықаш «вода», а балқаш – его усеченная форма. Первый компонент балық означал «вода», его состав – синкретический корень бал – (ы) + аффикс -ық; топоформант аш в древности также означал «вода», «река». Впоследствии данное слово стало топоформантом, присущим урало – алтайским языкам [2,298-299]. Түбірлік сипаты орал-алтай тілдік дәуірінен басталатын балқаш лексемасы жергілікті өңірде «өзен, көл жағалауындағы батпақты, балшықты жер» ұғымында да қолданылады. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында да «борпылдақ», «жұмсақ жер» деген мағынада беріледі. Көне түркі тілінде балық (Өгізбалық т.б.) қала атауын білдірген. Біздіңше, ол қала құрылысының саз балшықтан салынуына сәйкес аталған. Ана тіліміздегі Балқаш сөзінің мән-мағынасы гидронимнің көл жағалауының қалың қамысты, балшық, саз, лайлы болып келуіне байланысты да аталуы мүмкін деген ой айтуға итермелейді. Жергілікті тұрғындар Балқаш көлінің жағалаулары өткен ғасырдың ортасына дейін қалың қорыс қамысты, сазды, лайлы болып келгендігін күні бүгінге дейін айтады.

Балқан – Қарқаралы ауданындағы ороним, қазіргі кезеңде Қу тауы деп аталынады. XX ғ.басына дейін Балқан тауы аталған. Тау қатты өртеніп, ағаштары жанып кеткен соң Қу тауы аталып кеткен. Халық аузындағы

«Балқан, Балқан, Балқан тау

Ол да, біздің көрген тау», – мәтелі де бұл оронимнің көнелігінің кепіліндей. Оны тілдік деректер де дәлелдей түседі. Атау екі компоненттен тұрады. Бал+қан. Алғашқы компоненті туралы Балқаш гидрониміне байланысты тоқталдық. Кан/кен синкретикалық түбірлерінің қазақ тілінде де «өзен» ұғымында қолданылатынын академик А.Т.Қайдаров та айтқан. Яғни қан компоненті алтай дәуірінде «өзен», «су» ұғымын білдірген. Бал түбірімен қосылғанда білдіретін мағынасы –«сулы, дымқыл, сазды, яғни жасыл желекті тау». Тау орманы өртенген соң су мен дымқыл азайып, ағашы сирегендіктен кейін Қу тауы аталып кеткен.

Шібірбидайық – Ұлытау ауданындағы шат, қуыс. Атаудың алғашқы компоненті шібірдің арғы тегі көне түркі және монғол тілдеріндегі шұбар, шібер, шэбер, шебір формаларымен түбірлес тұлға «сібір» сөзінің фонетикалық көрінісі [5,242]. Яғни Шібер, Сібір топонимдерінің бастапқы мағыналары «өзенді, сулы, орман-тоғайлы, қалың шөпті, саздауыт өңір» дегенді білдірмек. Ал Шібірбидайық топонимінің екінші компоненті бидайық – сулы жерде өсетін өсімдік. Бидайық – астық тұқымдас көп жылғы өсімдік [5,100]. Ол шібір тополексемасымен бірігіп, тау қойнауындағы бидайықты, өсімдікті шат деген ұғымда қолданылып тұр. Оны аталған өңірдің жер жағдайы да дәлелдей түседі.

Көкдомбақ – Ақтоғай ауданының оңт. бат.-дағы тау, биіктігі – 600 метрдей және Ұлыт. ауд.-ы жерінде де осы аттас шоқы ұшырасты. Ороним екі компоненттен тұрады, көк+домбақ < Көкдомбақ. Атаудың алғашқы компоненті алтай тобындағы тілдерде кең таралған құбылыс. Ол тұңғыс-маньчжур тобы тілдерінде: эвенк. куку (<моңғ.) «көк», «жасыл», «көксұр»; сол. хохо вара «көк»; маньчж. куку, кук 1. «қара», 2. «көк» т.б. Түркі тобындағы тілдерде көк сөзі «көк», «жасыл», «сұр», «қара» (ауысп. мағынада) түстері мен «көкөніс», «жасыл шөп», «аспан», «тәңір» және т.б. мағыналарды білдіреді. Алайда көк лексемасының түр-түске қатысты мағыналары қазақ тілінде кең қолданымға ие және топонимдік қызметі де жан-жақты. Бұл апелляция негізінен гидроним мен оронимдер құрамында жиі ұшырасады. Орталық Қазақстан жерінде оронимдік қызметі басым

келеді.

Бұл жайлар төмек, томпақ, домбақ формаларының үндіевропа, алтай тобы тілдеріндегі көне төң, дөң түбірлерінен тарағанын көрсетеді. Дөң // төң түбірлерінен тараған географиялық терминдердің ең көне формасы – домбақ. Атаудың алғашқы компоненті көк те көне форма, олардың бірігуінен Көкдомбақ оронимі жасалған. Білдіретін мағынасы – сыртқы бетін жасыл өсімдік жапқан аласа тау, төбе.

Қатынкөл көлі – Қарқаралы ауданының солтүстігіндегі Қарасор көлінен 6 км. жерде. Қатынұя – Бүркітті тауындағы қуыс, Қатынқопа – Нұра ауданындағы көл. Ал республика өңірінде Катонқарағай – Шығыс Қазақстан облысында; Алтай округінде Катунь өзені, Катунь жотасы кездеседі. Осы катунь, катон, қатын сөздерінің этимологиясын көптеген ғалымдар еңбектерінен кездестіреміз. Э.М.Мурзаев Монғолия және Сібірдегі катунь//хатан болып келетін өзен аттарын көне түркі тіліндегі «өзен» деген сөз деп қарайды. Қазіргі қазақ тілінде қайың сөзі «әйел мен күйеудің туысы» мағынасын береді де, аздаған дыбыстық ауытқулармен басқа түркі тілдерінде де кездеседі. М.Қашқари сөздігіндегі қазің сөзі мен қазақ тіліндегі қайың және қатын сөздері түркі тілдеріндегі белгілі заңдылық –з /д //т /й/ дыбыс алмасу негізінде пайда болған ол бастағы бір сөз. Осыдан Қатынкөл атауындағы қатын сөзінің ежелгі қазын, қадын, қатын, қайың формаларында кездесетінін байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

6. *Топоров В.Н. О некоторых теоретических основаниях этимологи-ческого анализа // Вопросы языкознания, 1960, №3. - С. 44-53.*
7. *Пизани В. Этимология. История-проблемы-методы, Москва, Ин. литература, 1956. - 188 с.*
8. *Абаев В.И. О принципах этимологического словаря. ВЯ., 1952, № 5. - С. 56-62.*
9. *Славский Ф. Из опыта работы над этимологическим словарем польского языка ВЯ., 1967, №4. - С. 55-59.*
10. *Барци Г. Современное состояние исследований лексики венгерского языка. ВЯ., 1967. - С. 60-66.*

Советхан А., Сембиев К.З.

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ИМЕНА, СОСТАВЛЕННЫЕ НА ОСНОВЕ РОДНОГО ЯЗЫКА

Изучение историко-лингвистических, этнологических, стратиграфических, этнолингвистических тонкостей региональной топонимии конкретного региона в статье приводит к раскрытию закономерностей формирования, закрепления, диалектического пересечения между собой внутренних логических и языковых, этномазмных, лингвогеографических структур любой региональной топонимической системы.

Ключевые слова: *этимология, топонимы, этимолог, историческая лексикология, лексема, моделирование, ареально – лингвистический метод, родной язык, Алтайская языковая группа.*

Sovetkhan A., Sembiev K.Z.

TOPONYMIC NAMES BASED ON THE NATIVE LANGUAGE

The study of historical-linguistic, ethnological, stratigraphic, ethno-linguistic subtleties of regional toponymy of a particular region in the article leads to the disclosure of the patterns of formation, consolidation, dialectical intersection of internal logical and linguistic, ethnomasmic, linguistic-geographical structures of any regional toponymic system.

Keywords: *etymology, toponyms, etymologist, historical lexicology, lexeme, modeling, areal – linguistic method, native language, Altai language group.*

Таймасова Ж.Б.
Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
E-mail: zhanna.taymasova@mail.ru

ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО Р.БУРКИТБАЕВОЙ- НУКЕНОВОЙ

В данной статье рассмотрено творчество казахстанской писательницы и поэтессы, у которой литературный дар как в мире поэзии, так и в художественной и документальной прозе. Главная тематика стихов поэтессы — любовь, природа, жизнь. В творчестве Р.Буркитбаевой-Нукеновой имеют место разнообразные стихи, а также произведения, заставляющие читателя глубоко задуматься. Автор наблюдает за окружающим миром, погодой, выражает свое мнение и радуется успехам своей страны.

Раушан Буркитбаева-Нукенова -заслуженный деятель Республики Казахстан, член Союза писателей Казахстана, член международного ПЭН – клуба и Poetas del Mundo, лауреат международного поэтического конкурса имени Абая, поэт. Казахстанская писательница и поэтесса—, , член

Родилась 20 июля 1956 года в городе Тараз Жамбылской области, в семье учителей.

В 1980 году окончила факультет гигиены и санитарии Карагандинского государственного медицинского института. После окончания института работала санитарным врачом, бактериологом, эпидемиологом в городском санитарно-эпидемиологическом управлении города Алматы и Алматинской области. Однако помимо основной профессии, занималась и творчеством. Она является автором более 14 книг.

Главные темы ее стихов – любовь, природа и жизнь. Стихи разделены на три главы- «Край снов», «Галерея ночных иллюзий», «Река тишины».

Первые сборники поэтессы Арабески Любви (1996), Ночной Номад (1998) были опубликованы в конце 20-го века.

Творчество Раушан Буркитбаевой-Нукеновой хорошо известно за рубежом, ее книга «Таинство ночи» была опубликована в Москве в 2002 году.

В 2006 году автором был опубликован сборник поэзии и прозы в виде трех рассказов «Причал надежды».

Профессор кафедры русской и мировой литературы КАЗНПУ имени Абая говорит, что она обладает абсолютным литературным даром не только в поэзии, но и в документальной, художественной прозе, идущей по горчим следам истории и современности Казахстана.

Каждое стихотворение автора прекрасно по- своему, произведение «Ноктюрн» небольшое лирическое и музыкальное произведение, отвечающее своему названию.

*Плетут паутину звенящие спицы,
Вечерние зори свежи.
Полощутся в небе тревожные птицы,
Стога прилегли у межи.
Продрогшие ветви сомкнулись в печали.
Ночи вдруг стали длинней.
Осень играет ноктюрн на рояле-
Россыпи светлых теней.*

Поэзия Буркитбаевой-Нукуновой полна любви к природе, родному дому, людям, жизни, имеет лирический характер и мелодичность.

Автор пишет о многом, но сама признается, что больше интересуется философией и психологией человеческой души. Будучи, зеркалом своей страны, поэтесса не может игнорировать социально – экономические и политические события, а тем более молчать, ее волнуют те же проблемы с которыми сталкиваются люди всей планеты, в том числе и казахский народ в 20-х, 21-х веках, она старается внести свой вклад в их решение. И делает это в форме уникальной поэзии.

Критики отмечают, что поэзия Раушан Буркитбаевой-Нукуновой эмоциональна и местами правдива, что обладает врожденной женственностью поэзии, что она открывает всем читателям мир женщин, которые остроумно, увлекательно излагают сложные мысли.

Автор больше, чем поэт в классическом понимании. В ее творчестве много следов творчества ее предков – акынов. Раушан Буркитбаева-Нукунова увлекается прозой, автор книг «Любовь кочевников», «Причал мечты.

В творчестве поэтессы есть стихи и поэмы, которые заставляют читателя глубоко задуматься и рассуждать. Это человек, который переживает за свою родину и человечество в целом. Ее серьезное отношение к современным экологическим и социальным проблемам способствовало к написанию произведения «Трагедия Аральского моря», «Алматы», «Интернет», «Куда ушли батыры?».

Автор наблюдает за окружающим миром, выражая свое отношение к мировым событиям, и радуется успехам своей страны «Астана».

«Полынный ветер» - это сборник стихов, который дает читателю прочувствовать переживания и мечты кочевников, борющихся за сохранение своей идентичности и самоопределения в мире.

Гульсифат Шахиди пишет: «Раушан- поэт, который все видит и замечает все.

*...Когда же град воспоминаний
Вдруг сердце скосит наповал,
Ты извлеки из подсознанья
Летящий в бездну перевал.
Внизу, которого по-прежнему,
Несется ъурная река,
Где столько радости и нежности
Дарила нежная рука.*

Врач по специальности, врачеватель по своей поэзии, Раушан многогранна в творчестве. А главное в нём – это звук, иногда задорный, радостный, но в основном - душевное монотонное, немного задумчивое и грустное. Именно такие звуки мы все слышали от своих старших, когда

они пели нам колыбельные...». [4]

Это еще одно доказательство тому, что поэтесса действительно обладает литературным даром.

Список использованных источников

1. Асель Омар, литературный критик, <https://mysl.kazgazeta.kz/news/15848>
2. Завитки каракуля, Р. Буркитбаева-Нукунова, 2016г.
3. Кувшин женских мелодий Раушан (Гульсифат Шахиди) / Проза.ру (proza.ru)
4. Литературный портал.
5. Писатели Казахстана: справочник/составитель: Камшыгер Саят, Жумашева Каирниса - Алматы: издательство «Аң арыс», 2009 год
6. Үш қоңыр, Республиканская газета литературы, культуры и творчества, №11 (273), 18.03. 2016г.

Таймасова Ж.Б.
Б.БҮРКІТБАЕВА-НУКЕНОВАНЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Бұл мақалада поэзия әлемінде де, көркем және деректі прозада да әдеби сыйы бар қазақстандық жазушы, ақынның шығармашылығы қарастырылған. Ақын өлеңдерінің басты тақырыбы — махаббат, табиғат, өмір. Р. Бүркітбаева-Нүкенованың шығармашылығында әр түрлі өлеңдер, сондай-ақ оқырманды терең ойландыратын шығармалар бар. Автор қоршаған әлемді, ауа-райын бақылайды, өз пікірін білдіреді және өз елінің жетістіктеріне қуанады.

Taymasova Zh.B.
POETIC CREATIVITY OF R.BURKITBAEVA-NUKENOVA

This article examines the work of a Kazakh writer and poetess, who has a literary gift both in the world of poetry and in fiction and documentary prose. The main theme of the poet's poems is love, nature, life. In the works of R.Burkitbaeva-Nukenova, there are various poems, as well as works that make the reader think deeply. The author observes the world around him, the weather, expresses his opinion and rejoices at the success of his country.

ӘОК 81:37.016

Торемуратова Р.А.
№87 НОМ
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
rrrrrahima@mail.ru

**МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ БАҒДАРЛАМА АРҚЫЛЫ ТІЛ ДАМУ
САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ**

Тіл дамыту сабақтарын мультимедиялық бағдарлама арқылы оқыту жағдайында қысқа уақыт ішінде оқушыларға сөйлесім әрекетінің түрлерін бір-бірімен байланыста, кешенді түрде меңгертуге болады.

Тірек сөздер: *ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, мультимедиялық бағдарламаны, коммуникативтік-интерактивтік жаттығулар, жеке тұлғаның коммуникативтік құзырлығын арттыру әдістері, проблемалық, дамыта оқытудың интерактивті әдістері, ақпараттандыру технологиясының негізгі қағидалары, білім беруде компьютерлік жүйелер.*

XXI ғасыр – жаңа технология мен ақпараттандыру ғасыры. Қазіргі заманғы, ғылыми-техникалық үдерістің қарқыны күннен-күнге өсуде. Сонымен қатар, білім беру жүйесінің алдына да жаңа міндеттер жүктелуде. Білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияны практикада меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа ақпараттық технологияны меңгеру мұғалімнің білімін шыңдап ғана қоймай, интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және тағы басқа көптеген адами келбетін қалыптастыруына ықпал жасайды.

Тіл дамыту – қазіргі мектептің оқу-тәрбие ісіндегі басты проблема – тіл мен сөйлеу процесін жіктей оқыту, оқушының дұрыс сөйлей білуіне көңіл бөлу. Сондықтан мұғалім қазақ тілі сабақтарында тіл дамытуға, байланыстырып сөйлеуге айрықша көңіл бөледі. Тілдік материалды дұрыс таңдай білу (сөздің, сөйлемнің үлгілерін беру), оны дұрыс бере білу, тілдің теориясы мен сөйлеу практикасының бір-бірімен қарым-қатынасы түрлі жаттығу жұмыстары арқылы іске асырылады. Демек, қазақ тілі пәнін

оқыту барысында мұғалім оқушының ойын логикалық жағынан дұрыс, анық, қазақ тілінің әдеби тілінің нормасына сай, грамматикалық, лексикалық, орфографиялық нормасына лайықты, дұрыс айта білуге үйретумен бірге, екінші жағынан ойын орфографиялық және пунктуациялық жағынан дұрыс жаза білуге жаттықтырады.

Қазақ тілін оқытуға байланысты тіл дамыту жұмысын ұйымдастырудың негізгі мақсаты – дұрыс, сауатты жазып, оқушының ауызша және жазбаша ойын грамматикалық және стилистикалық жағынан дұрыс сөйлем құрап, жүйелі сөйлеуге үйрету.

Тіл дамыту жұмысы, негізінен, мынадай төрт бағытта жүргізіледі: бірі – мәдени, әдеби сөйлей білу нормаларын үйрету, яғни орфографиялық дағдыны меңгерте отырып, оқушыға мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру. Екіншіден, лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының сөздік қорын байыту, тілдің лексика және фразеология бөлімдерінен кеңірек білім беру көзделеді. Үшіншіден, жаңа сөздер үйрету, сөздерді үйрете отырып, жаңа сөздер жасайтын формаларды меңгеру арқылы сөз бен сөздердің байланысын, сөйлем құратып үйрету, сөйлемнің құрылысын білдіру арқылы синтаксистік лексикадан білім беру. Төртіншіден, оқушының ойын жазбаша дұрыс, сауатты жаза, әрі сөйлей білуге үйрету мақсат етіледі.

Оқушының жазба және ауызша ойын дұрыс бере, айта білуіне үлгі беретін - мұғалім. Сондықтан мұғалім тілдің тарихын, грамматикасын, стилистикасын, орфографиясын, лексикасын, пунктуациясын жақсы біліп, меңгеруі қажет.

Қазақ тілі пәнінде тіл дамыту сабақтарын оқытуда мультимедиалық бағдарламаны қолдану арқылы оқытудың мынадай тиімді жақтарын көрсетуге болады:

- оқушылардың сөйлесім әрекетінің түрлері бойынша тілдік және коммуникативтік дағдылары мен біліктіліктерін мультимедиалық бағдарламаны қолдану арқылы тиімді қалыптастырып, дамытуға болады;

- сабақтың тілдік дағдыларын жетілдіру кезеңінде оқушылардың танымдық қызметін олардың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмысы ретінде ұйымдастыру арқылы тыңдалымдық, айтылымдық, оқылымдық, жазылымдық дағдыларын жетілдіруге болады және сабақтың келесі кезеңіндегі тілдік орталардағы интерактивті тілдесім әрекетін жүзеге асыру үшін қажетті алғышарт жасалады;

- оқушылардың сөйлесім әрекетінің түрлерін бір-бірімен байланыста, кешенді түрде тиімді меңгеруі қазақ тілін оқыту үрдісінде мультимедиалық бағдарламаны қолданудың кезеңдерін дұрыс анықтаумен, сабақтың мультимедиалық бағдарламасыз өткізілетін кезеңдеріндегі оқыту мазмұнының мультимедиалық бағдарламаның мазмұнына бейімделуімен, дайындалған коммуникативтік-интерактивтік жаттығулардың мазмұнымен және сипатымен тікелей байланысты; коммуникативті, интерактивті және шығармашылық сипатта дайындалған жаттығулар кешені оқушылардың тілдік ортадағы белсенді оқу әрекетін тудырады, тілдесім біліктерін жетілдіріп, тілдік жіне қатысымдық құзырлылықтарын дамытады;

- оқушылардың сөйлесім әрекетінің тілдесім түрі бойынша біліктерін, яғни, қатысымдық құзырлылықтарын дамытып, жетілдіру белгілі бір тілдік ортада ғана тиімді жүзеге асырылады. Сондықтан қазақ тілін мультимедиалық бағдарлама арқылы оқытуда сабақтың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмыстан кейінгі кезеңін оқушылардың тілдік серіктестер тобындағы (сыныбындағы, тобындағы, жұбындағы) өзара интерактивті іс-әрекеті ретінде ұйымдастырудың маңызы зор;

Оқушылардың тілдік және қатысымдық дағдыларын олардың өзіндік жұмысы арқылы, ал тілдесімдік-қатысымдық құзырлылығын тілдік серіктестер топтарындағы өзара белсенді әрекеті арқылы дамытуда қазақ тілін мультимедиалық бағдарламалар арқылы оқытуға негізделген интеллектуалды-дамытушы және тұлғалық бағдарланған мультимедиалық ақпараттық технологиялар өте маңызды болып табылады.

Қазақ тілін оқытудағы мультимедиалық ақпараттық қорлар мен электронды оқу құралдарының негізгі қызметтерін мына тұрғыда жіктеп көрсетуге болады:

Мультимедиалық қорлар оқу материалын көрнекі түрде ұсынудың, әр түрлі ақпаратты алудың және талдаудың құралы бола алады;

мультимедиалық қорларды қолдану арқылы танымдық міндеттер мен тілдік оқу жағдаяттары негізінде ойлауды дамытуға; оқу материалдарын меңгеруге байланысты танымдық қызметті ұйымдастыруға; оқушылардың сөйлесім әрекетінің оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым түрлері бойынша тілдік және коммуникативтік дағдылары мен біліктерін және лексика-грамматикалық дағдыларын қалыптастырып, жетілдіруді тиімді түрде ұйымдастыруға болады;

мультимедиалық қорлар оқушылардың өзіндік жұмыстарын тиімді ұйымдастыру мен басқарудың құралы бола алады. [1]

Оқытуда мультимедиа құралдарын қолдану дидактиканың негізгі қағидаларын кешенді түрде іске асыру үшін өте қолайлы. Экрандағы сөздердің қимыл-қозғалысы, түрлі-түсті графикалық бейнелер, аудиовизуалды көрнекіліктер, бейнеқатар, бейнефильм, диктордың даусы – мұның барлығы оқушының белсенділігі мен жоғары мотивациялық қызығушылығын тудырып, саналы түрде өз бетінше ешқандай қорқынышсыз еркін жұмыс істеуіне, сөйтіп, оқу үрдісінің тиімді ұйымдастырылуына оң әсер етеді.

Мультимедиалық бағдарламада қызығушылықты туғызудың негізгі әдістері ретінде көрнекілік әдісі (аудиолық көрнекілік, визуалдық көрнекілік), анимация, интерактивті жаттығулар қолданылады.

Бағдарламадағы мәтін мазмұнымен танысудағы оқушы мен компьютердің өзара интерактивті әрекеті аудиолық, визуалдық, сөздік, аралас көрнекілік әдістері арқылы жүзеге асады. Лексикалық, грамматикалық ұғымдарды меңгертуде грамматикалық дағдылар мен біліктерді қалыптастырып, дамытуда көрнекілік әдісі түрлі графикалық көрнекіліктер – анимациялық кестелер, сызбалар – түрінде қолданылады.

Мультимедиалық бағдарламамен жұмыс жасау барысындағы (өз бетінше жаңа білімді меңгерудегі, бекітудегі, бақылау-бағдарлаудағы) оқушы мен компьютердің, оқытушы мен оқушының өзара әрекетін ұйымдастыруға негізделген оқытудың интерактивті әдістері оқушының танымдық қызметін ұйымдастыруда, қызығушылығын туғызуда, сөйлесім әрекетінің тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым түрлерін меңгертуде, сөйлесім мен тілдесім әрекеттері үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруда өте маңызды қызмет атқарады.

Ал сабақтың оқушылардың сөйлесімдік, тілдесімдік біліктерін дамытып, жетілдіруге бағытталған келесі кезеңіндегі оқу үрдісі оқушылардың тілдік серіктестер тобындағы (ұжымы немесе жұбындағы) өзара әрекеті негізінде ұйымдастырылады. Сабақтың бұл кезеңінде оқушылардың тілдік ортадағы өзара әрекетіне негізделген оқу қызметін ұйымдастыруда, негізінен, қатысымдық әдіске сүйенуге болады. Оқушылардың топтағы, ұжымдағы, жұптағы оқу іс-әрекетін қатысымдық негізде ұйымдастыруда оқытушының ролі ерекше. Оқытушы оқу үрдісін мақсатқа сай дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушылар өздеріне ұсынылған тілдік жағдаяттар, проблемалық сұрақтар мен коммуникативтік-интерактивтік тапсырмаларды топта талқылап орындау барысында бір-бірімен қатысымдық іс-әрекетке түседі. Немесе берілген оқу міндеттерін шешуге байланысты топтағы полилогты, жұптағы диалогты, тағы басқа ұйымдастыруға болады.

Тыңдалымдық біліктер оқушылардың есту арқылы қабылдаған ақпаратын түсінуін, ойша қорыта білуін, талдап, жіктей алуын, өзінің жауап әрекетін құра білуін қамтамасыз етеді. Сабақтың мультимедиалық бағдарламасыз өткізілетін кезеңінде оқушылардың тыңдалымдық бірліктерін дамытуды ұйымдастыру үшін мынадай әдіс-тәсілдер қолданылады:

- оқытуды ұйымдастырудың ұжымдық (топтық, жұптық) әдісі, ақпаратты берудің аудиолық әдісі, көрнекілік әдісі, диалог әдісі, полилог, т.б.

Бұл кезеңдегі оқушыларға тыңдауға ұсынылатын мәтін мультимедиалық бағдарламадағы мәтінге байланысты таңдалып алынады және ол диалогтық сипатта болып, аудиотаспадан тыңдатылады. Бұдан соң тілдік серіктестер топтарына тыңдалған мәтінді түсініп-қабылдауға байланысты орындалатын жұмыстар түрлендіріліп беріледі. Жұмысты оқушылар топта өзара ақылдаса ойласа отырып орындайды. Жұмысты бұлайша орындау арқылы оқушылар, біріншіден, бір-бірімен өзара әрекет етіп, коммуникативтік қарым-қатынасқа түседі; екіншіден, бірінің білмегенін бірі толықтыра отырып, бір-бірінен үйренеді; үшіншіден, топтасып, ұжымдасып жұмыс жасауға үйренеді. Топтағы жұмыс барысында берілген мәтін мазмұнын талдау, саралау, жіктеу негізінде ойлау операциялары орындалып, нәтижесінде мәтін мазмұнын түсініп-қабылдау жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта «қоғамды ақпараттандыру», «білім беруді ақпараттандыру» деген сөз тіркестері біздің сөздік қорымызда жиі кездеседі. Олай болса, қоғамды ақпараттандыру дегеніміз – ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерінің күнделікті тұрмысқа ауқымды енуінің нәтижесі, яғни адам өміріне іс-әрекеттік интеллектуалды түрлерінің жан-жақты әсер етуі мен ролінің жоғарылауына байланысты объективті прогресс.

Қазақ тілін оқытуда мультимедиалық бағдарламаны қолдану оқушылардың тілдік және сөйлесімдік дағдылары мен біліктерін дұрыс қалыптастырып, дамытуға, коммуникативтік құзырлылықтарын жетілдіруге септігін тигізеді.

Сайып келгенде, қазақ тілі сабақтары бойынша жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарын жоғарыда айтылған принциптерді ескере отырып ұйымдастыру пайдалы.

Сондықтан қазақ тілін оқыту-үйрету үдерісінде бұл технологияларды ұтымды қолдану үшін мұғалімдердің өз кәсіби шеберліктерін, ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін үнемі дамытып отыруы заман талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақ тілін оқыту методикасы. С.Рахметова «Ана тілі» 1991 ж.*
2. *Дамыта оқыту технологиялары. Б. А. Тұғырбаева Алматы, 2000*
3. *Қ. Сарбасова, Е. Омарбеков. Ақпараттық технология арқылы оқушылардың өздік жұмыстарын ұйымдастыру. Бастауыш мектеп. №4. 2006*
4. *Бейсенова Г. Жаңа ақпараттық технологияның тиімділігі. Қазақстан мектебі. №6. 2006*
5. *Сайдалиева И. Интерактивті тақтаны сабақта қолдану. «Қазақ тілі: әдістеме» №2-2008*
6. *Ә. Мұханбетжанова., А. Медешова. Мұғалім – оқу үрдісін ақпараттық технология арқылы ұйымдастырушы. Бастауыш мектеп. №4-2005*

Торемуратова Р.А.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗАНЯТИЙ ПО РАЗВИТИЮ ЯЗЫКА С ПОМОЩЬЮ МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ПРОГРАММЫ

В случае проведения уроков развития речи через мультимедийную программу можно в короткие сроки обучать учащихся видам разговорных действий связно и комплексно.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, мультимедийная программа, коммуникативно-интерактивные упражнения, методы повышения коммуникативной компетентности личности, проблемные, интерактивные методы развивающего обучения, основные принципы информационных технологий, компьютерные системы в образовании.*

Toremuratova R.A.

THE EFFICIENCY OF LANGUAGE DEVELOPMENT CLASSES WITH THE HELP OF A MULTIMEDIA PROGRAM

In the case of conducting speech development lessons through a multimedia program, it is possible to teach students the types of conversational actions in a coherent and comprehensive manner in a short time.

Key words: *information and communication technologies, multimedia program, communicative and interactive exercises, methods of increasing the communicative competence of a person, problematic, interactive methods of developmental education, basic principles of information technologies, computer systems in education.*

ӘОК 371.268

М.Ә. Хасен

Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы,

mkhasen@yandex.ru

Ғ.А. Хасенова

қазақ тілі пәнінің мұғалімі №35 Ю.Н. Павлов атындағы ЖОББМ, Қарағанды,
Қазақстан Республикасы

khasenova_g@list.ru

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОЙ ӨЗЕГІ

Шәкәрім Құдайбердіұлы мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын, маңызын жоймайтын зерттеудің қайнар көзі. Мақалада шығармаларындағы адамгершілік тәрбиесінің мақсаты - адамның бойындағы жоғары адамгершілікті, руханиятты белсенді түрде бекітуге деген ішкі қажеттілікті қалыптастыруы қарастырылған.

Шәкәрім Құдайбердіұлы мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын, маңызын жоймайтын зерттеудің қайнар көзі, құбылыс. Жаны иманды, маңайына ізгілік нұрын шашқан «Мансаптың тағы» мен «Басының бағы үшін» мақтанға салынбай, нәпсіге билетпей болашақ ұрпақ қамы үшін еңбек еткен және сол мұратынан айнымай өмір сүрген ұлт зиялыларының бірі Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Күнфудзы (Конфуций) – ханзу (қытай) жұртының ұлы ойшылы өзінің «Кеңес пен толғам» атты еңбегінде:

Зы, сен мені көп оқыған, оқығанның бәрін тоқыған кісі деп ойлайсың ба?

- Иә өзі де солай емес пе?

- Жоқ. Менің көкейімдегінің бәрі «бір - ақ жіптік» деген нақыл сөзін «Әмірші» тарауында «Жыр кітабындағы» үш жүз өлең:

«Ойында жоқ арамдық», - деген жалғыз-ақ жолға сиып тұр деп мағынасын аша түседі.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы «бір- ақ жіптік» ой өзегі «Ар білімі» ақын шығармашылығының арқауы бүгінгі ұрпаққа берер тәлімін тәрбиеде пайдаланудың ғылыми әдістемелік жолдарының айқындалмауы, жоғары оқу орындарында тәрбие жүйесінде пайдалануды қарастырған зерттеу жұмысының жоқтығы, ұлттық педагогика тарихындағы жүйелі түрде тұтастай қарастырылмауы анық байқалады.

Бұл сұрақтар төңірегінде Шәкәрім Құдайбердіұлының «Айқап» журналына берген:

Алланың адамды жаратудағы мақсұты не?

Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін?

Адамға өлген соң, мейлі не жолмен болсын рахат – бейнет (сауап – азап) бар ма?

Ең жақсы адам не қылған кісі?

Заман өткен сайын адамдардың адамшылдығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма? «Бес сауалы» негізінде ізденіске түскенде Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы ақынның адамдық борышты атқарудағы ар тазалығы, жан тазалығы мәселесін байқаймыз.

Көрнекті абайтанушы ғалым, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Мекемтас Мырзақметовтың:

«Абай мен Шәкәрімдегі ар ғылымына бару үшін жәуанмәртлік ілімін танып білмей, ол салаға қадам баса алмайсың. Әрине, бұған да дендеп ену үшін Абайдың ақындық кітапханасына сүйенбей, ешнәрсе де тындыра алмайсың. Эклектикаға ұрынып, Абайды әлемнің ұлы ойшылдарымен салыстыра беруден ешнәрсе шығара алмаймыз. Абайдың ұлылығы оның шығармаларында жатыр, соны ғылыми негізде танып білу арқылы ғана жаңалық аша алмақпыз. Бұл екінің бірінің қолынан келе беретін оңай жол емес.

Абайдың өзгеден алған нәрін танып білгенде ғана зерттеуші атаулы оның өзгеге берген нәрінің табиғатын аша алады. Абайдың ақын шәкірттері мен ақындық дәстүрін дамытушыларды ажырата білу керек. Абайдың ақын шәкірттері деп Абаймен күнделікті өмірде тікелей араласып, ақыл-кеңесін тындаған әрі ақын мұрасын таратуға атсалысқан өнер саңлақтарын айтамыз. Ал, бұлардан кейін шыққандар Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар деп аталады. Абайдың ақын шәкіттерінің ішінде Шәкәрімнің орны бөлекше, ол Абай шәкірттерінің ішіндегі бас шәкірті деп аталады. Өйткені, оның ақындық өнерімен қоса ойшылдық тереңдігі, философиялық толғаныстары өз заманы үшін теңдесі жоқ қайталанбас рухани құбылысқа айналды. Абайды терең танып білгендер ғана Шәкәрімнің ойшылдық табиғатына адаспай жол таба алмақ» деген ой пікіріне сүйенудің негізінде Абай шығармашылығына тың көзқарас және Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы үндестік, жеке тұлға танымын қалыптастырудағы бүкіл жаратылысқа махаббат көзімен қарау, адамды сүю, Алланы сүю, қоршаған ортаға деген құрмет осылармен үйлесімділікте ғұмыр кешу – тұтастыққа апаратын бағытты бағамдай аламыз.

«Әр адамның ары оянып, оның істеріне төреші бола ала ма, әлде адам бірден Құдайына жалбарына ма? Ары оянбаған адамның дін жолына түскенінен не қайыр?! Абайдың «имани гүл» деп аталатын концепциясы, осы ар білімінің негізі емес пе екен деген ойға келіп отырмын. Ол Жаратушыны сүюді, адам-затты сүюді, әділеттілікті сүюді орындап барып дін жолына түсуді өсиет еткені көпшілікке белгілі. Осы үш сүюді Абай «имани гүл» дейді. Әрине, бұл ғылым

тілінен гөрі, метафоралық мәнге жақын түсінік, бірақ терең ұғымға бастайтын - идея. Мәселе шешімі қиын. Шәкәрім сондықтан болар, Ар білімі деген арнайы білім жүйесі қажет деген» [1].

Шәкәрім шығармашылығын оқығанда Абайдың терең ойлы маржан сөздерін ойға түсіреді. Ол – заңдылық.. Абай атамыздың «Рақымдылық, мейірбандық, әр түрлі істе адам баласына өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі» деген афоризм боп қалыптасып кеткен. Осы сөзге жақсылық жасау, мейірімді болу идеясы Шәкәрім поэзиясында су, от, жел, жер секілді ұғымдардың екі жағын, екі түрлі қасиетін салыстырмалы түрде жырлайды да, соның айналаңа пайдасы болар жағын қала дегенді айтады.

Кез келген қоғамның даму барысын, оның әлеуметтік – экономикалық, қоғамдық – саяси және мәдени жақтарының мүмкіндіктері арқылы қараумен қатар, яғни сол қоғамның мүшесінің адам ретіндегі сапалық деңгейімен де салмақтау қажет сияқты.

Осы тұрғыдан қарағанда жан-жақты дамыған, үлкен мәдениеті, кең дүниетанымдық көзқарасы бар қоғам мүшесін қалыптастыру кешегі күні де қандай өзекті болса, бүгіндері тіпті де маңызды бола түсетіні анық. Өйткені қазіргі өмірдің жақсылы-жаманды әсері қалай болғанда да бүгінгі адамның рухани дүниесін қалыптастыруда бірінші орынға шыққаны рас. Сондықтан да болар, бүгінгі жаһандану үрдісіне меңзей отыра, ғалым Манаш Қозыбаев «Біз мынау цивилизацияның дүрмегіне орай, урбанизация деген ағымға еріп, адамгершілік тәрбиені төмендетіп алдық. Сондықтан жас ұрпаққа сапалы білім берумен қатар олардың адамгершілік қасиетін жоғалтпауға көңіл бөлуіміз керек сияқты» деп тұжырым жасайды.

Шындығында, адамның бойына ізгіліктің қасиеттерін талмай сіңіре беру қажеттілік. Ұрпақтар алдындағы жауапкершілік, сірә, бостандықтың нағыз бағасын түсіну шығар.

Иә, солай, дүниеге еркін ойы бар, іскер, өмірге бейім, сонымен бірге тұла бойына үлкен адамгершілік қасиетті сіңірген адам ертеңгі күннің негізі болмақ. Адам бойындағы ең ізгі қасиет-адамгершілікті өз шығармаларының туы жасаған, оны ең өзекті сұрақ, мәселе етіп қойғандардың бірі – Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы болатын. Болмысындағы мүмкіндікті пайдалана отырып, қанағатқа ұмтылу рухтың тереңдігі «талпынған мақсат іздеп мақұрым қалмас» деп ой- пікірін айтады. Ақын туған халқын жарық сәулеге үндеумен ғана шектелмейді. Ел тірлігіндегі кеселді құбылыстарды ашады, алға жылжуға бөгесін, кертартпа сананы әшкерелейді, діни және рухани соқырлықтың мән-мағынасын ашуға тырысады. Адам баласының басқа тіршілік иелерінен айырым белгілерін сөз етеді. Адамның өзгеше болмыс-бітімін, оның ақыл-ойын ғана емес, түйсік-сезімін, тіпті физиологиялық ерекшеліктерін де шығармаларына арқау етеді.

Адал адамның адалдығының басы адал еңбек деу Шәкәрім шығармаларындағы адал іс-хәрекет, таза еңбек адамы мағынасындағы қолданыстары:

«Арсыз, арам айланы тастасалық, Адал іске талаппен бастасалық», «Адал сол — таза еңбекпен күнін көріп, жаны үшін адамшылық ар сақтайды», «Талаптан адал істі істемекпіз, Тапсырдық бір Аллаһқа біз демекпіз», «Анық бақ деп айтарлық үш нәрсе бар, Кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек», «Адал еңбек, ақ жүрек берер шешіп, Таза ақыл косылса, Өлемнің таласын», «Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек, — Бұл төртеуін кім кылса, шын адам сол».

«Үш анық» философиялық трактатында: «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді... Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс - ұждан. Ұждан дегеніміз ынсап, әділет, мейірім» дейді.

Адал адамның адалдығының басы адал еңбек деу Шәкәрім шығармаларындағы адал іс-хәрекет, таза еңбек адамы мағынасындағы қолданыстары:

«Арсыз, арам айланы тастасалық, Адал іске талаппен бастасалық», «Адал сол — таза еңбекпен күнін көріп, жаны үшін адамшылық ар сақтайды», «Талаптан адал істі істемекпіз, Тапсырдық бір Аллаһқа біз демекпіз», «Анық бақ деп айтарлық үш нәрсе бар, Кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек», «Адал еңбек, ақ жүрек берер шешіп, Таза ақыл косылса, Өлемнің таласын», «Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек, — Бұл төртеуін кім кылса, шын адам сол».

«Шәкәрім қойған сұрақтың бірі - «Не қылған жөн»? мәселесі адамзат баласының мына жалған фәни өткінші дүниеде «боқтың қабы» болып тоғышар қалыпта қалу ма, әлде рухани қазына көзін ізденіп, Абай негізін салған толық адам ілімінің тертесін ұстап, адам болудың жолына біржолата түсуі ме деген сұрақтарға жауап іздейді. Екі ой алыбының мақсаты - тілге көнсе қазағын һәм жалпы адамзат баласын осы жолға салу,

ізгілікке бастау. Өйткені, бүгінгі күнгі адамзаттың алдына ең өзекті мәселе ретінде Шәкәрімнің:

Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес, -

деген моральдық тезист қойылып отырғанын мойындауымыз керек. Әрине, ол ар түзететін ғылым - Абай негізін қалаған толық адам ілімі. Осы ілім толық зерттеліп, ғылыми тұрғыдан жүйеленіп жолға қойылса, қоғам үшін теңдесі жоқ рухани қазына көзіне айналары хақ» [1].

Шәкәрім Құдайбердіұлының кез- келген өлеңдерін, дастандарын, прозалық шығармалары мен қара сөздерін алсаңыз, оның мағынасында үлкен тәлімдік мәні бар адамгершілік мәселелерінің жатқанын көресіз. Біз осыдан соң ақынның өз шығармаларын жай шабытын шығару үшін ғана емес, үлкен мақсатпен, терең оймен жазатынын байқаймыз. Оның өлеңдерінің бір бөлігі қоғамның келешегі жастарға арналады. Оларда ақын жастарды білім алуға, адал еңбек етуге шақырады

Ақылды сол –ынсаппен ар сақтайды
Арсыз сол- арамдықпен жан сақтайды.
Адал сол- таза еңбекпен күнін көріп,
Жан үшін адамшылық ар сатпайды.

Қазақта «жаным – арымның садағасы» деген сөз бар, дүниеде адамға ғана тән, ар, ұят, ождан бәрінен де қымбат. Жеке адамның дамуында кездесетін уақытша қиындықты жоғары саналы әрекетпен жеңу, адамзаттық сапаларының бағасын арттырады.

Ол барша адамзатты бауыр тұтады. «Анадан алғаш туғанымда...» өлеңінде:

Еңбекке шыда, ебін тап та,
«Сабырдың түбі – сары алтын».
Өзімшіл болма, көпті ардақта,
Адамның бәрі - өз халқың.
Ынсап пен мейірім, әділетті,
Жанындай көріп, жан сақта.
Ол жолда өлсек неміз кетті,

Мақсұтқа жетпей қалсақ та – деп бірлікке, тұтастыққа жетудегі имандылық жолын ұсынады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. *Әдебиет танытқыш*. –Астана 2008.68, б.
2. М. Мырзахметұлы. *Ар түзейтін бір ғылым табылмаса. Abaialemi*

Хасен М. А., Хасенова Г. А. МЫСЛИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИУЛЫ

Наследие Шакарима Кудайбердиевича-источник исследований нашего народа, который веками передавался из поколения в поколение, не разрушая его значения. В статье рассматривается цель нравственного воспитания - формирование у человека внутренней потребности в активном утверждении высокой нравственности, духовности.

Khasen M. A., Khasenova G. A. SHAKARIM KUDAIBERDIULY THE CORE OF THOUGHT IN HIS WORKS

The legacy of Shakarim Kudaiberdiyev is a source of research of our people, which has been passed down from generation to generation for centuries without destroying its significance. The article discusses the purpose of moral education - the formation of a person's inner need for the active affirmation of high morality, spirituality.

**КӨПТІЛДІЛІК ӘЛЕМДЕГІ ҚАЗІРГІ
ТІЛДІК ЖАҒДАЙЛАР**

**СОВРЕМЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ
В ПОЛИЯЗЫЧНОМ МИРЕ**

**MODERN LINGUISTIC SITUATION IN
MULTILINGUAL WORD**

Артюхова А.А.,
КГУ "Еремеевская начальная школа",
с. Еремеевка. район Магжана Жумабаева
Северо-Казахстанская область, Республика Казахстан
Елисеенко К.В.

КГУ «Чистовская СШ», с.Чистовское. район Магжана Жумабаева
Северо-Казахстанская область, Республика Казахстан

СМЫСЛОВАЯ ВАЖНОСТЬ НАРЕЧИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются смысловая важность наречий в английском языке, семантические, грамматические и стилистические особенности. Приведены понятия о наречии, его образовании и лексическом значении. Обращается внимание на интенсивное развитие наречий в английском языке, а также о роли наречий в предложениях.

Сегодня все больше и больше людей хотят изучать английский язык. Он более живой, гибкий и поддающийся изменениям. Следовательно, есть больше причин использовать его во время путешествий и деловых переговоров. Также английский язык считается одним из самых богатых языков мира. Он обладает огромным количеством лексических единиц и выразительных средств, позволяющих сделать речь богатой и многогранной. Основу индивидуального авторского стиля могут составлять не только грамматические конструкции и стилистических приемов, но и выбор лексики.

Наречия в английском языке помогают сделать речь более яркой, эмоциональной и красочной. Иногда достаточно одного слова, чтобы передать смысл предложения или сделать акцент на сказанном. Изучая образование наречий в английском языке на примерах, вы сможете легче понять особенности составления слов, а также выучите исключения.

Наречие – довольно сложная область английского языка, с которой трудно справиться. Было сказано, что, когда все другие слова английского языка были классифицированы как существительные, глаголы, предлоги и т. д. те, что остались, были выброшены в класс наречий, потому что никто не знал, что еще с ними делать. Даже если это не совсем исторически точно, оно определенно описывает запутанное состояние этого класса слов.

Интенсивное развитие наречий в английском языке, очевидно, обусловлено не одним фактором, а несколькими взаимосвязанными причинами, такими как односложный характер английского языка и его аналитическая структура. Общеизвестно, что для обеспечения адекватного перевода Переводчик должен уметь улавливать нюансы в семантике как исходного, так и целевого текстов.

Она также имеет общий для всего человечества интернациональный характер, которому исторические условия придают свой национальный колорит, свое самовыражение. Именно поэтому мы говорим о национальной специфике, которая сформировалась в определенных исторических, социальных, географических условиях этой страны. Этот специфический характер имеет достаточно конкретное выражение там, где преобладает тот или иной признак и который проявляется в той или иной национальной форме. Национальная самобытность отражается в литературе и других областях общественных наук, и она тем значительнее, чем богаче содержанием, прогрессивностью, яркостью: другие народы обогащаются, встречаясь с ней, открывая в ней что-то новое, интересное, полезное и важное для них в этой специфике.

Наречия имеют различные лексические значения и отличаются друг от друга по своей структуре и роли в предложении. Структурно некоторые наречия представляют собой отдельные слова (например, быстро, хорошо, ясно, как-то, нигде, сбоку, на юг и т. д.), другие-фразы (например, наконец, все время, сначала, спереди, сверху, с тех пор, до тех пор, в кои-то веки, послезавтра, внезапно, в результате и т. д.).

Большинство наречий служат для модификации глаголов, прилагательных и других наречий в предложении. Например, он говорил решительно.

Они приедут сюда завтра.

Он знал это с самого начала.

Моя мать выглядела несколько бледной.

Наречия особенны тем, что с их помощью можно не только украсить английскую речь, но и выразить мысль емко и точно. Такие слова могут описывать глагол (действие), а так же усиливать и подчеркивать значение другого признака (прилагательного или еще одного наречия).

Помните, что английский язык – язык исключений из правил, поэтому обязательно изучайте не только основные правила, но и примеры с исключениями. Свообразные воображаемые таблицы всегда должны быть в вашей памяти, тогда ваша речь будет грамотной и правильной.

Список использованных источников:

1. <https://speakenglishwell.ru/obrazovanie-narechij-v-anglijskom-yazyke-pravila-i-isklyucheniya/#i-6>.

2. Кәдірқұл К.: Курсовая работа "The problem of classifying adverbs and their function" г., Караганда Академия Bolashaq. 2019 г.

3. <https://speakenglishwell.ru/obrazovanie-narechij-v-anglijskom-yazyke-pravila-i-isklyucheniya/>.

4. <https://englishbro.ru/grammar/adverbs-in-english>.

Артюхова А.А., Елисеенко К.В.

ҮСТЕУДІҢ АҒЫЛШЫҢ ТІЛІНДЕГІ МАҒЫНАЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мақалада үстеудің ағылшын тіліндегі мағыналық маңыздылығын, семантикалық, грамматикалық және стилистикалық ерекшеліктері айтылады. Онда үстеу, білім, лексикалық мән туралы түсініктеме берілген. Ағылшын тіліндегі мәтіндерді қарқынды дамытуға назар аударылады. Сөйлемдегі үстеудің рөлі қарастырылады.

Artyukhova A.A., Eliseenko K.V.

THE SIGNIFICANT IMPORTANCE OF ADVERBS IN THE ENGLISH LANGUAGE

The article discusses the semantic importance of adverbs in the English language, semantic, grammatical and stylistic features. The concepts of the adverb, its formation and lexical meaning are given. Attention is drawn to the intensive development of adverbs in English, as well as the role of adverbs in sentences.

Abeldinova A.T.
Aizada_98_aizada@list.ru
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

DEVELOPMENT OF SKILLS AND ABILITIES OF DIALOGIC SPEECH AT THE INITIAL STAGE OF TEACHING ENGLISH

This article is devoted to the peculiarities of teaching dialogic speech in English lessons. The concept and approaches of learning dialogical speech are considered, also the model of learning dialogical speech is considered within the framework of the inductive approach

The relevance of the work is due to the special place that dialogic speech occupies in the methodology of teaching foreign languages. The object of the study is the educational process in a secondary school. The subject of our research is dialogic speech. The problem of the research is the teaching of dialogic speech at the initial stage of training.

The main and leading goal in teaching foreign languages in a comprehensive school is a communicative goal, which determines the entire educational process. One of the main forms of speech communication is dialogic speech. The development of dialogic speech in a foreign language being studied is one of the most acute problems of modern pedagogical science.

Modern requirements for dialogic speech - to teach students to conduct a conversation in a foreign language being studied - are not always fully fulfilled. The current situation requires new searches for a more rational method of teaching dialogic speech, in which the desired practical results would be achieved in the shortest way, with minimal time and effort, and the learning process itself would become feasible, interesting and exciting for students. [1, c. 40]

Despite the fact that dialogic speech is more complicated than monologue, it is through dialogue that individual speech patterns, whole structures, are worked out and remembered, which are then used in monologue speech. Already at the initial stage of learning English, students can, and the teacher should help them acquire the ability to use the language being studied for communication. [2, c. 58-60]

At the initial stage, the oral beginning from the first steps creates conditions for the disclosure of the communicative function of the language, taking into account the ability of a student of 8-10 years to perceive sounding speech more easily and reproduce what he hears, and brings the learning process closer to the conditions of real communication, which arouses students' interest in the subject and creates high motivation to learn English. [3, c.51]

Speaking about the tasks of teaching dialogue, it should be noted that the methodology of teaching dialogic speech has recently become an independent aspect of teaching oral speech. These include: the ratio of dialogic and monologue speech in a high school course; principles and techniques for creating a communicative environment in the classroom; features of speech perception in the process of dialogue; selection of situations underlying dialogue learning at different stages of learning; methods of creating a dialogic speech situation in the classroom; the possibility of using TSO for teaching dialogue; selection of material for teaching dialogue. [4, c.54]

A dialogue is a form of speech in which there is a direct exchange of statements between two or more persons. At the heart of any dialogue are various statements, the combination of which constitutes its essence. Dialogic speech has its own peculiarities regarding the selection, design and functional orientation of the use of language material. In the methodology of teaching foreign languages, there are two ways of teaching dialogic speech – deductive and inductive. [5, c.145]

With the deductive approach, learning begins with a whole dialogical sample, considered as a structural and intonational standard for building similar ones. The sample dialog is a dialogic complex, it consists of several dialogic units. [6, c.250]

Learning begins with the fact that the dialogue is listened to in its entirety, memorized by heart, then its lexical content is varied, elements are worked out and, finally, students are brought to conduct dialogues on the same topic as the learner. The disadvantage of this approach is that it does not develop the ability to independently use the material in speech, focusing on the formal side of speech. This leads to its mechanical memorization and limits the possibilities of free conversation in new conditions. [7, c.222]

The second approach – inductive – suggests a path from mastering the elements of the dialogue to its independent conduct on the basis of the educational and speech situation. This approach is gaining more and more supporters due to the fact that from the very first steps it directs to learning the interaction underlying dialogic speech; the formation of speech skills and abilities in this way occurs in the process of communication.

At a higher level, the task of teaching schoolchildren to plan speech actions independently "through awareness of motives, goals and possible results of action", as well as "to deploy the content and form of speech meanings adequate to the meaning" comes to the fore. [8, c.215]

Teaching dialogic speech begins with learning how to respond to the interlocutor's remark. First, the teacher gives stimulating remarks, diversifying them depending on the type of dialogical units, and students master the ability to respond to them. For example, to the cue-stimulus "What's his name?" (a photo is shown), a different reaction may follow:

P1 – Anton Pavlovich

P2 – His name is Anton Pavlovich.

P3 – I don't know.

P4 – I don't know what his name is.

Further stimulating remarks are given by the children themselves, and their comrades react to them. After the students learn to respond to the stimulus easily and at a fast pace with the help of a single replica, the teacher shows them how to expand the reacting replica into a short statement. For example:

P1 – What season do you like, Maria Ivanovna?

T – I like spring. It's warm. The sun shines brightly. And I can work in the garden and what about you, Petya?

In order for the reaction training to be non-formal and have a communicative orientation, the teacher can use a variety of games. For example, it is very important to teach students to respond quickly to stimulating questions. For example, the game "Guess" (For example, guess where Peter was on Sunday):

– Where was Pete on Sunday?

– I think he went to the Zoo.

– At the cinema.

– At his Granny's.

– I think he was at home.

Petya listens to the children, and the one who guesses becomes the "presenter" and offers his question, for example: Where was Sasha last Saturday? – and the game continues. In the process of learning to respond, training and stimulation begins.

Thus, students memorize the structure of the English dialogue and the dialogical units themselves, which allows them to use those of them that are suitable for this communication situation in new situations. The purpose of such exercises is to establish strong connections in the memory of children between replicas that constantly or quite often appear as part of this dialogical unity. [9, c.115]

In the process of memorizing dialogical units, when it is possible to focus students' attention on the form of speech, the most favorable conditions are created for practicing

intonation characteristic of replicas of different types. Learning a small dialogue is better to start with auditory perception. Therefore, it is advisable to reinforce the next stage of learning the dialogue with visual perception.

Conclusion

A study of the literature devoted to the problems of teaching dialogic speech at the initial stage of training has shown that scientists agree that the initial stage of training is more important because success in mastering the subject at subsequent stages depends on how the training goes at this stage. Thus, as a result of the analysis of the literature used and independent work on the topic:

1. The linguistic and psychological characteristics of dialogical speech were considered.
2. We considered dialogue as an object of learning, the psychological content of dialogic speech, types of dialogic exercises.
3. It was established that the structure of dialogue teaching includes dialogical unities and short dialogues, and the main approaches to the study of dialogues are:
  - a) deductive (the study of dialogue as a complex consisting of several dialogical unities),
  - b) inductive (the path from mastering the elements of dialogue to its independent conduct).
4. It was established that the creation of a positive emotional attitude to the activities performed by children, the development of interest in the conversation and the interlocutor is important when organizing dialogic communication at the initial stage of education.

References

1. Borzova E. V. *Dialogical speech as a goal and means of teaching English in grades 5-6// Foreign languages at school. - 1985. - No. 2.- S. 40.*
2. Budnichenko E.P. *Teaching dialogic speech in English lessons// Foreign languages at school. - 1991. - No. 3. - S. 58-60.*
3. Gez N. I., Lyakhovitsky M. V., Mirolyubov A. A., Folomkina S. K., Shatilov S. F. *Methods of teaching foreign languages in secondary school. - M.: Higher School, 1982-51.*
4. Gorskaya LN *The initial stage of teaching dialogic speech// Foreign languages at school. - 1984. - No. 2. - S. 54.*
5. Gak V.Q. *Speech and language. Experimental Psychology. – M., 1984. – 145 p.*
6. Zimnaya I.A. *Experimental psychological study of verbal statements (text) as a product of speaking. 1975, 250 p.*
7. Shatilov S.F. *Method of learning the German language in high school. – M.: “Education” in 1986 . -222p).*
8. Galperin P.Y. *Main results of investigations on the formation of mental actions and meanings. – M., 1965. – 215p.*
9. Lapidus B.A. *Theory of exercises in foreign languages. Foreign languages in high school. – Issue.: High School, 1975. – 115 pp. 159 p.*

Абельдинова А.Т.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДІҢ БАСТАУЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ДИОЛОГИЯЛЫҚ СӨЙЛЕУ БІЛІКТІЛЕРІ МЕН ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Бұл мақала ағылшын тілі сабағында диалогтік сөйлеуді оқытудың ерекшеліктеріне арналған. Диалогтік сөйлеуді оқытудың тұжырымдамасы мен тәсілдері, сондай-ақ индуктивті әдіс аясында диалогтік сөйлеуді оқыту моделі қарастырылады.

Абельдинова А.Т.
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ И СПОСОБНОСТЕЙ ДИОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА
НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Данная статья посвящена особенностям обучения диалогической речи на уроках английского языка. Рассмотрены понятие и подходы обучения диалогической речи, а также рассмотрена модель обучения диалогической речи в рамках индуктивного подхода.

УДК 372.881.1

Aristanova A.A.
English language teacher LLP "higher legal college" Femida "
Karaganda, Republic of Kazakhstan

STRATEGIES OF WORK ON THE FORMATION OF WRITING AND
WRITING SKILLS AMONG STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS AT
THE SECONDARY LEVEL OF EDUCATION

For several years, school students have been undergoing final certification in the form of a written exam. Therefore, teaching writing as a type of speech activity in foreign language lessons is becoming more and more relevant at the present stage. However, today school practice shows the presence of problems, which include underestimating the role of writing in teaching English, assigning a purely auxiliary role to writing, lack of systematic work on this skill, lack of knowledge of linguistic and cultural features of writing. It is believed that writing is a means of learning, i.e. it is designed to serve as an assistant in learning a foreign language. However, in order for writing to help in mastering a foreign language, students must master it, learn to build speech in a foreign language, otherwise writing cannot be a means in learning a new language for students.

Writing is a technical component of writing. Written speech, along with speaking, is a so-called productive (expressive) type of speech activity and is expressed in the fixation of certain content with graphic signs. The psychophysical basis of written speech is the interaction of motor, visual and auditory-speech analyzers. It is known that relying on all analyzers in training gives a much greater effect. According to psychologists, the material heard is assimilated by 10%, seen by 20%, heard and seen by 30%, recorded by 50%, when speaking by 70%, when teaching another by 90%. Psychologists believe that the basis of written speech is oral speech. Both speaking and writing can be traced from the idea (what to say) to the selection of the necessary means (what words are needed, how to combine them in an utterance) and to the realization of the idea by means of language orally or in writing.[1,p.21]

The ultimate goal of mastering written speech is the ability to express your thoughts in writing. To do this, it is not enough to have spelling and calligraphic skills, it is necessary to possess the ability to compositionally construct and arrange in writing a speech work composed in internal speech, as well as the ability to choose adequate lexical and grammatical units. In the continuation of language learning, writing is an important means of solid assimilation of language material (lexical and grammatical) and the formation of reading and speaking skills. The letter contributes to the systematization of the program material, helps to organize the entire educational process correctly. In accordance with the Federal State Educational Standard of General Education and the approximate program of basic general education, the set of requirements for writing includes: short greetings (30-40 words), forms, letterheads, a personal

letter with and without support for a sample (100-110 words), a plan, theses of the message, the results of project activities.[2. p.77]

At the middle stage, students should be able to: inform a foreign friend about themselves, their family, city, interests and hobbies; request information about the same from the addressee; write a note, a letter to a magazine; provide basic personal information in the questionnaire; make working notes after reading the text: keywords, speech formulas etc. Students should possess the following strategic competencies: use the sample text as an informational and linguistic support; compare what is written with the sample; refer to reference literature and dictionaries; use the periphrasis; simplify the written text; resort to synonymous substitutions. I believe that the effectiveness of teaching these types of written works in foreign language lessons can be increased due to the capabilities of the lessons themselves, as well as, first of all, due to a well-calibrated system of exercises that could prepare students for independent performance of a written task. If you correctly define the goals of teaching writing and writing, take into account the role of writing in the development of other skills, use exercises that fully correspond to the goals, perform these exercises at a suitable stage of learning, then children's knowledge becomes more solid. At the secondary level, teaching writing and writing plays a very important role, therefore, in order to form strong skills and abilities in teaching this type of speech activity, I include various kinds of speech exercises both in the classroom and as homework: speech exercises for teaching writing a written message; written-speech exercises for working with printed text; written-speech exercises conditioned by the process of reading, listening and oral communication.

I offer students written assignments with various situations: "Can you help me? I feel uncomfortable with my classmates, because they call me names. But I can't help it. What should I do?», «My parents don't allow me to get Saturday job. They say I should do my homework for Monday. What should I do?», «My parents don't allow me to use my computer more than two hours a day. They say that it is bad for my eyes. But I need it to communicate with my foreign friends. What should I do?" etc.

Within the framework of this topic, students should learn to talk about their problems at school, describe a perfect school, and express their opinion about school uniforms. I suggest that students do all this in writing, and more prepared students create mini-projects on the studied topic. This type of work motivates students to search for material, edit it, choose illustrative parts, etc. The main thing is to encourage and motivate independent work of students. Sample topics: "What should a perfect school be like?", "The easiest way to learn English", "My problem", "The perfect school uniform".(see <http://nsportal.ru/node/673120>, <http://ap.nsportal.ru/turgenevaksenia>)

There are many ways to make writing an interesting and exciting activity. One of the most effective methods in teaching writing and writing in a foreign language is the so-called "creative writing". "Creative writing" refers to productive exercises of various degrees of complexity, different in form and content, often in a playful way. The distinctive features of these exercises consist in the fact that they are necessarily performed in writing, according to the content they are of a speech creative or semi-creative nature. This may be keeping a diary in which students describe not just their daily routine, but also interesting events from their lives, share their plans, impressions, and describe their dreams. Also, students receive tasks to make a so-called "to do list" or "shopping list", etc.

Sample samples of additional tasks:

- In teams, write as many words on the topic as possible in a certain time.
- Choose as many adjectives as possible for words: school, textbook, subject, etc.

Describe yourself (40-60 words) when you were 7 years old: who was your best friend, who and what was your favorite teacher, what was your favorite subject, what was your hobby.

Essay-description. Describe a famous person (who is famous and what, appearance, character, hobby, why you like it).

Describe the most important event in your school life (what it was, when, why it matters, how it affected you, affected you for good or bad, would life have been different without it).

Describe the uniform of an office worker, a schoolgirl, a teacher. Tell us about the advantages of a school uniform (any other uniform).

Create a book about the school (possible in groups): 1group — general information about the school,

2group — general information about the class, 3group — the first day of school, 4group — this year I would like to learn ..., 5group — my favorite subject.

Chain. Name any subject in the class and choose an adjective for it.

In teams. Make up 5 questions on the topic. Ask the opposite team.

Explain how to get from home to school.

Describe the student who passed the exam well: was he hardworking, smart, how did he study, was the test easy, short, was there a lot of time.

Describe one incident from your school life.

Diary. Write a weekly school diary in Twitter format. 140 characters.

In teams, write the rules of school life for students, parents and teachers.

Write a diary about the school for a week.

Thus, the system of exercises on this topic contributes to the formation of strong skills and abilities in writing on this topic. [3.p.48]

The whole system of language and conditional speech exercises performed in written form refers to the educational written speech. Written statements, essays, creative dictation, drawing up plans and theses for a message on a given topic, writing a personal or business letter, that is, written stories on given situations, belong to communicative writing. In other words, it is a written speech exercise on a studied or related topic of conversational practice. According to the requirements for students of the final grades in the section "Letter" (English), graduates should be able to write an autobiography, resume, various types of letters using the formulas of speech etiquette adopted in the country of the studied language, with a presentation of news, with a story about individual facts and events of their lives, with the expression of their judgments and feelings. A great help in preparing for exams is provided by the elective course in grades 9 "Writing in English" developed by L. V. Bodicheva. The course is conducted within the framework of pre-professional training in order to form a communicative written competence through teaching different types of writing. The program provides for the establishment of the degree of achievement of final results through a control system in the form of written creative works of students. In the process of studying each topic, students get acquainted with the general rules of writing letters and work out the material separately on each topic. Students have the opportunity to get acquainted with samples of writing a particular type of letter and then independently complete the same task. This increases the proportion of independent work of students. This course helps not only to successfully prepare for exams within the framework of the final attestation (GIA, USE) and successfully pass them, but also to apply the knowledge gained in further studies in higher educational institutions, in professional activities. The content of the course has a practical orientation: during classes, students master rational methods of writing business, informational and personal letters, learn to organize their working hours and orient themselves in a huge flow of information. They are learning to learn. The survey of students shows that the knowledge they have gained is in demand, interesting and helps students to get to know their learning opportunities and abilities better.[4.p.21-23]

In teaching writing, I use additional tutorials, for example: "Exam Activator. Classroom and self-study exam preparation" by Bob Hasting, "State Exam Max-imiser" by the authors E.N. Solovova, I.E. Sokolova of Pearson: Longman publishing house are products that do not need additional advertising. At the initial stage of preparation for the final certification, the guide can serve as a manual "English. USE. Educational and reference materials" of the

publishing house "Enlightenment". It contains characteristics and examples of tasks, practical algorithms for their execution, very important hints, as well as many reference tables. This book is ideal for self-preparation. And, of course, regardless of whether the children pass the exam or not, the reference book of each student is "English. 9th grade. Training variants of examination papers for the state final certification in a new form. FIPI" by N.N.Trubaneva, E.E. Babushis, N.A. Spichko. This manual teaches examination strategies when working with GIA/USE assignments and other standardized exams, provides balanced teaching of subject and meta-subject skills, a communicative approach to learning. Of particular importance in this case are the analysis and analysis of tasks with subsequent reflection of errors. Thus, teaching writing and writing as a type of speech activity in foreign language lessons is an integral part of preparing students for final certification and its capabilities and huge potential should be used as effectively as possible.

References:

1. Federal State educational standard of secondary (full) general education.
2. Dneprov E.D. Arkadiev A.G. The approximate program of basic general education in foreign languages (basic general education. English) . Bustard M.: 2008.
3. Grinchenko N.A. English. Handbook. M., Eksmo, 2008.
Didactic materials. English language. Development of skills of everyday and academic writing. M.: Bustard, 2004.
4. Bodicheva L. V. Elective course "Writing in English" 9th grade.

Аристанова А.А.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОРТА ДЕНГЕЙДЕГІ ШЕТ ТІЛ САБАҚТАРЫНДА ЖАЗУ ЖӘНЕ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БОЙЫНША ЖҰМЫС СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Бірнеше жылдан бері мектеп оқушылары жазбаша емтихан түрінде қорытынды аттестаттаудан өтіп келеді. Сондықтан қазіргі кезеңде шет тілі сабақтарында сөйлеу әрекеті ретінде жазуды үйрену өзекті бола түсуде. Алайда, бүгінгі таңда мектеп практикасы ағылшын тілін оқытудағы жазудың рөлін жете бағаламау, жазудың таза көмекші рөлін бөлу, осы дағдымен жүйелі жұмыстың болмауы, жазбаша сөйлеудің лингвомәдени ерекшеліктерін білмеу сияқты мәселелердің бар екендігін көрсетеді. Жазу оқу құралы болып саналады, яғни ол шет тілін үйренуде көмекші рөлін атқаруға арналған. Алайда, жазу шет тілін меңгеруге көмектесу үшін студенттер оны меңгеруі керек, шет тілінде сөйлеуді үйренуі керек, әйтпесе жазу оқушылар үшін жаңа тілді үйренудің құралы бола алмайды.

Аристанова А.А.

СТРАТЕГИИ РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ ПИСЬМА И ПИСЬМА НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА СРЕДНЕГО УРОВНЯ

Уже несколько лет учащиеся школы проходят итоговую аттестацию в виде письменного экзамена. Поэтому на современном этапе становится все более актуальным обучение письму как речевой деятельности на уроках иностранного языка. Однако сегодня школьная практика показывает наличие таких проблем, как недооценка роли письма в обучении английскому языку, выделение чисто вспомогательной роли письма, отсутствие систематической работы с этим навыком, незнание лингвокультурных особенностей письменной речи. Письмо считается учебным пособием, то есть оно призвано играть вспомогательную роль в изучении иностранного языка. Однако, чтобы письмо помогло овладеть иностранным языком, студенты

должны овладеть им, научиться говорить на иностранном языке, иначе письмо не станет для учащихся средством изучения нового языка.

УДК 372.881.1

Бегматова Р.Ф.

rano@rambler.ru

доцент, учительница немецкого языка
Узбекский государственный университет мировых языков
Ташкент, Узбекистан

НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТАКТИКИ ЗРИТЕЛЬНОГО КОНТАКТА В ДОСТИЖЕНИИ КООПЕРАЦИИ В ПРОЦЕССЕ НЕМЕЦКОЙ И УЗБЕКСКОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

В данной статье говорится о невербальном феномене зрительного контакта в межкультурных беседах и его различных интерпретациях представителями разных национальностей. Статья посвящена выяснению специфики тактики зрительного контакта как невербального инструмента поддержания сотрудничества в рамках немецко-узбекского диалога.

В результате исследования было выявлено, что при взаимной коммуникации представителей немецкой и узбекской культур необходимо использовать тактику зрительного контакта для достижения успеха в беседе.

Под зрительным контактом мы понимаем компонент невербальной или нехудожественной коммуникации, который является основным средством выражения языка тела. Зрительный контакт – это, прежде всего, залог доверия, обеспечивающий непрерывность разговора, а также впоследствии отношений. Оно осуществляется с помощью глаз, что является одним из видов общения.

Зрительный контакт как невербальный инструмент в первую очередь является предметом кинесики. Также ученый А.П. Садохин признает эту активность окулистическим признаком. [3]

М.О. По словам Гузиковой, при общении следует сохранять 60-70 процентов зрительного контакта, и этот показатель считается признаком искренности. [2]

Мы знаем, что глаза – это зеркало души, которое показывает доверие и сочувствие. В нем отражаются внутренние переживания человека, его радости и заботы. Во время беседы в глазах отражается принятие или неприятие мнения коммуниканта, его доверие к нему. Тот факт, что глаза показывают внутренний настрой собеседника, и сообщение этого коммуникатору посредством взгляда помогает коммуникатору заглянуть в свой внутренний мир и определить свое отношение к беседе.

Посредством зрительного контакта коммуникант может предугадать, приятны ли собеседнику тема общения и способ ее подачи, он может охотно продолжить разговор, и если наоборот, то будет целесообразно перейти на другую тему или использовать слова, оберегая собеседника, остерегаясь его ранить словами. Этот процесс важен для обеспечения кооперации в разговоре.

В разных культурах существуют разные особенности зрительного контакта во время разговора, и желательно знать, понимать и учитывать особенности его использования. Например, в японской культуре вежливый человек не смотрит собеседнику в глаза, он направляет свой взгляд на его шею. Японские преподаватели также не смотрят на аудиторию, и при этом японцы слушают разговор в определенной позе – сидя с прямой осанкой, слегка наклонив голову вперед и прикрыв глаза, что

означает, их заинтересованность в обсуждаемой теме. Также стоит отметить, у азиатских народов женщинам не разрешается смотреть прямо в глаза мужчинам и разговаривать лицом к лицу рабочего с начальником, потому что такое поведение считается признаком неуважения.

В западной культуре наоборот, если собеседник не смотрит прямо в глаза, отводит взгляд, в их культуре это может означать неискреннее отношение к собеседнику. Зрительный контакт важен для создания положительного впечатления, в этом случае возникает прозрачность в отношениях. С другой стороны, немцы требуют моральной зрелости друг от друга, и зрительный контакт – одна из этих причин. При разговоре с немцем смотреть в глаза и слушать его показывает внимательность собеседника. Итак, поскольку общение имеет когнитивные характеристики, зрительный контакт также считается когнитивным состоянием и указывает на компетентность говорящего. Этот вид общения является неотъемлемой и естественной частью обычной беседы и почти всегда считается важной частью деловых переговоров.

Хотя особенности использования зрительного контакта в разных ситуациях бывают по-разному, прежде чем начать разговор следует посмотреть в глаза собеседнику и поймать его взгляд, что облегчит достижение кооперации в коммуникации. При этом движения глаз, взгляд не должны быть быстрыми, торопливыми, иначе коммуникант может быть обвинен в поспешности.

Зрительный контакт является признаком того, что собеседник готов продолжить тему. Конечно, зрительный контакт не всегда означает взаимную симпатию. Также есть риск отказа от сотрудничества при помощи зрительного контакта, и следовательно необходимо учитывать такие тонкости, и не упускать из виду наличие желания коммуниканта продолжить разговор.

Зрительный контакт – это одна из тактик поддержания кооперации. Затрагивая тему сохранения зрительного контакта, стоит отметить, что для поддержания зрительного контакта необходимо создать комфортное место для проведения беседы и обеспечить расположение собеседников друг против друга, лицом к лицу. Также если это необходимо следует учитывать и их гендерные особенности. В конце концов, зрительный контакт связан с пониманием. Поддержание зрительного контакта зависит от уверенности. Важно дать понять немецкому собеседнику, что вы обращаете на него внимание. В некоторых культурах зрительный контакт считается признаком авторитета и доминирования, и в академических группах поддержание зрительного контакта особенно важно.

Дальше попытаемся проанализировать следующий диалог взятый из интервью представителей немецкой и узбекской национальностей. Данное видео интервью, взятое на платформе Ютуб, было расшифровано автором. Мирзохид Бобокулов - М., Герхард Биркл - G.B. [6]

Пример-1.

М : Und ich habe ein Paar Fragen. Wann waren sie zum ersten Mal eigentlich in Uzbekistan? Ich denka damals war nicht zum ersten Mal. Oder?

G.B.: Nein, das war schon ein bisschen spaeter das stimmt. Meine erste Reise war im September 2011.

М.: 2011?

G.B.: Das ist schon ein bischen länger her gewesen. Meine private Reise zu Freunden nach Usbekistan. Nach Taschkent.

М.: Ok

G.B.: Und diese Reise hat mich so beeindruckt, dass ich bis heute ein großer Fan von Uzbekistan bin. Ich habe dieses Land kennengelernt. Mit so großer Freude und Dankbarkeit gebe ich das zurück.

В данном примере описывается беседа немецко говорящих Герхарда Биркла – журналиста и узбекского влогера – Мирзохида. Герхард Биркл немецкий журналист,

который отвечает на различные вопросы Мирзохида об Узбекистане. Мирзохид в данном интервью в основном спрашивает о впечатлениях Герхарда об Узбекистане. В ходе наблюдения было выяснено, что во время разговора Мирзохид, задавал свои вопросы, и слушал ответы Герхарда, не глядя ему в глаза. Эта ситуация создает неудобства Герхарду, так как, как мы уже ранее сказали немецкому народу не свойственно говорить, не сохраняя зрительный контакт во время коммуникации. Это можно заметить по замешательству на лице Герхарда, его дезориентацию взгляда во время разговора, не зная, куда направить его.

Пример-2.

M.: Und ich habe ein Paar Fragen. Wann waren sie zum ersten Mal eigentlich in Uzbekistan? Ich denke damals war nicht zum ersten Mal. Oder?

G.B.: Nein, das war schon ein bisschen spaeter das stimmt. Meine erste Reise war im September 2011.

Размышляя о последствиях неиспользования тактики зрительного контакта в процессе лингвистической кооперации в межкультурной коммуникации, в первую очередь необходимо учитывать особенности собеседника, его удобство и для которого эта тактика считается важной. Например, то, что узбекский влогер недостаточно поддерживает зрительный контакт в этом диалоге, можно расценивать как отсутствие интереса или невнимание к словам немецкого журналиста. Однако Герхард, имеющий большой опыт общения с представителями других культур, знает, что в воспитании детей узбекской нации молодежь учат говорить, не глядя прямо в глаза старшим. По этой причине Герхард, имеющий собственные ожидания, проявляет терпимость к собеседнику, несмотря на то, что его ожидания не сбываются.

Отсутствие зрительного контакта в нашем вышеупомянутом диалоге вызвало дискомфорт у немецкого собеседника, и кажется, что есть несоответствие в выражении его мыслей. Такое впечатление, что состояние втянутости, заинтересованности в разговоре, энтузиазма, ограничено. Эта ситуация угрожает развитию беседы. При разговоре с немцами необходимо поддерживать зрительный контакт.

Итак, мы считаем, что для обеспечения лингвистической кооперации в немецком и узбекском языках необходимо обратить внимание на зрительный контакт, то есть обеспечить устную речь и языковые практики для ее следования.

Список использованных источников:

1. Knapp K. *Angewandte Linguistik.* – A.Francke Verlag Tübingen und Basel, 2007. – 644 S.
2. Гузикова, М. О. *Основы теории межкультурной коммуникации: учебное пособие для вузов / М. О. Гузикова, П. Ю. Фофанова.* – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 121 с. – (Высшее образование). – ISBN 978-5-534-09551-7. – Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: <https://urait.ru/bcode/493424> (дата обращения: 11.02.2023).
3. Садохин А.П. *Межкультурная коммуникация.* –Альфа-МИНФРА-М.– Москва, 2004.–286 с.
4. Тер-Минасова С. Г. *“Язык и межкультурная коммуникация.* – Слово / slovo. –Москва, 2000. – 146 с.
5. Хилалова Н. Г. *Функционально-прагматический аспект блокирующей уступки в контексте бытового конфликтного дискурса в современном немецком языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук.* – Иркутск, 2004. – 27 с.
6. <https://www.youtube.com/watch?v=VN7lVEtPl8I>

Бегматова Р.Ф.
ГЕРМАН ЖӘНЕ ӨЗБЕК МӘДЕНИЕТ АРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС
ҮРДСІНДЕГІ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚҚА ЖЕТУ ҮШІН КӨЗБЕН
БАЙЛАНЫСТАКТИКАСЫН ПАЙДАЛАНУ ҚАЖЕТІ.

Бұл мақалада мәдениетаралық әңгімелердегі көз тиюдің вербалды емес құбылысы және оны әртүрлі ұлт өкілдерінің әртүрлі түсіндірмелері туралы айтылады. Мақала неміс-өзбек диалогы аясындағы ынтымақтастықты қолдаудың вербалды емес құралы ретінде көзбен байланыстактикасының ерекшеліктерін нақтылауға арналған.

Begmatova R.F.
THE NECESSITY OF EYE CONTACT TACTIC IN ACHIEVING
COOPERATION IN THE GERMAN AND UZBEK CROSS-CULTURAL
COMMUNICATION

This article discusses the nonverbal phenomenon of eye contact in cross-cultural conversations, as well as how different nationalities interpret it. The purpose of this article is to clarify the specificity of eye contact tactics as a nonverbal tool for maintaining cooperation within the German-Uzbek dialogue.

УДК 372.881.1

Belyaeva S.M.
master student
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

MIND-MAPPING AS A MEANS OF SYSTEMATIZATION OF FOREIGN
LANGUAGE KNOWLEDGE OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN THE
LEARNING PROCESS

The main task of modern teaching methods is to teach students to comprehend the acquired knowledge and be able to use it in everyday life, set educational goals and objectives, find solutions to their implementation, calculate their actions, and most importantly, use the knowledge gained in practice.

Key words: *mental maps, tree, development, foreign language, efficiency*

Currently, the flow of information is so large that students inevitably face certain learning difficulties: the need to memorize and analyze large amounts of information, the ability to solve complex tasks independently. The constant employment of students leads to fatigue and, as a result, to a decrease in working capacity, studying begins to seem boring and uninteresting. The goal of each teacher is to interest students in their subject, to arouse a desire to understand and freely use a foreign language. The student's need to study the subject depends, among other things, on what teaching techniques the teacher uses. In this regard, this article is devoted to the consideration of mind-mapping as a means of systematization of foreign language knowledge among middle school students in the learning process.

What is mind-mapping? Mind-maps are the development of Tony Buzen, a British writer, lecturer and consultant on intelligence, learning psychology and thinking problems. According to the developer, the mind-map is a powerful graphical method that provides a universal key to releasing the potential hidden in the brain. Thanks to this, the method of mind-map can be used in any sphere of life where the improvement of the intellectual potential of the individual or the solution of various intellectual tasks is required[1]. Mind-maps look like tree-

like maps. In the center is always the main idea or concept, from which smooth lines depart at the ends of which words, ideas, concepts, theses, keywords are written. All this construction creates a branching tree. Using different colors, drawings, diagrams, any information will be assimilated, analyzed, remembered much easier and more efficiently than solid text.

The principle of constructing any mind-map is best represented by the words of its author: "Every bit of information entering the brain, every sensation, memory or thought can be represented as a central spherical object from which tens, hundreds, thousands and millions of rays radiate"[2].

Learning foreign languages means that a student must memorize a huge amount of information, especially lexical units and grammatical structures. The mind-maps can be used to systematize both grammatical rules and lexical structures. When studying grammatical materials, you can use the map to present different rules, while all exceptions, special cases, as well as examples can be separated into separate branches of the tree. But when studying lexical structures, you can use a colored tree to create a dictionary that will be filled with different colors and designs. An unusual kind of dictionary will help students to remember everything easier and systematize their knowledge.

How does all this work in practice? First of all, the teacher explains and shows on the blackboard how the mind-map is constructed. Intelligence maps can be compiled in a program or on paper. If you work on paper, write down the words in block letters. So it will be easier for the brain to read the diagram. There are certain rules for creating mind-maps, which were developed by Tony Buzen:

- 1) The problem, topic or word is located in the center.
- 2) To depict the central idea, you can use drawings, pictures, geometric shapes.
- 3) Each main branch can have its own color or a single one.
- 4) Colored pencils, markers, etc. are necessarily used to create maps
- 5) The main branches are connected to the central idea, and the branches of the second, third and subsequent order are connected to the main branches.
- 6) The branches should be curved, not straight (like the branches of a tree).
- 7) Only one keyword is written above each branch line.
- 8) For better memorization and assimilation, it is advisable to use drawings, pictures, associations about each word [3]

Thanks to modern technologies, we can create mind-maps not on paper, but on a computer, phone. There are various websites and programs with which we can create a variety of maps. These sites allow you not only to use different lines and colors of schemes, but also to insert pictures, which allows you to better and more efficiently remember information. They also help students to try to create mind-maps themselves, which contributes to the independent systematization of their knowledge. In this case, the teacher only directs and corrects mistakes.

Thus, it can be concluded that mind-maps contribute to the expansion of the communicative space, ensure the effectiveness of developing learning, namely, the formation of skills of independent learning, creative and critical thinking. A bright, unusual, colorful and whimsical map makes it much easier to memorize the proposed lexical or grammatical material on the topic. In the process of creating such maps, not only imagination, creative and critical thinking is involved, but also all types of memory: visual, mechanical, auditory [4].

The use of mind-maps when learning a foreign language allows:

1. Create motivation to master a foreign language as a means of communication.
2. Organize individual, group and collective activities of students.
3. Design the educational content in accordance with the age characteristics of students.
4. To implement a differentiated approach to students.
5. Organize students' project activities.
6. Teach students to use dictionaries, reference books and other sources of written and oral information in order to find the necessary meanings, decipher dictionary designations.

7. To develop students' creative and intellectual abilities, thinking, memory, as well as to show intuitive abilities [5].

Thus, we can say that the use of mind-maps in the process of learning a foreign language has a positive effect on the results. After all, students themselves learn to structure and systematize key information, and not only remember it, but also apply it later.

There are a lot of advantages in using mind-maps. For example:

1. A small amount of materials (a sheet of paper, colored pens, pencils). Thanks to modern technologies, you can simply open the desired program at all.
2. Offers new ideas that can be supplemented at any time.
3. You can make groups, which helps to establish relationships in a team.
4. You can open the card at any time and remember the forgotten moment.
5. Absence of solid text.
6. Structured information.
7. Development of intellectual and creative potential.

It is impossible to imagine a modern foreign language lesson without various modern educational technologies. Mind-maps are one of such technologies. These cards help to form the skills of independent work, creative and critical thinking. We can also confidently say that this technology allows us to improve the skills and abilities of writing.

Also, mind-maps can significantly increase motivation in training, establish group work, as well as develop project work. The introduction of smart card technology will help us diversify classes, taking into account the interests of students. It can be concluded that the technology of creating mind-maps is a powerful, multifaceted technology that increases the efficiency of work in the classroom.

References:

1. *Tony Buzen. Memory cards. Use your memory 100%. Moscow: Rosman Press, 2007.*
2. *Tony and Barry Buzen Super Thinking, Minsk: Medley, 2007*
3. *Tony Buzen, Joe Godfrey Wood; [trans. with the English O. Yu. Panova] — M: "Rosman", 2017.*
4. <https://trends.rbc.ru/trends/education/602e8b029a79479cc9e27696>
5. *Bershadskaya, E. A. Application of the method of mind-maps for the formation of cognitive activity of students, 2015.*

Беляева С.М.

MIND-MAPPING ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ШЕТ ТІЛІНДЕГІ БІЛІМДЕРДІ ЖҮЙЕЛЕУДІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Қазіргі заманғы оқыту әдістерінің негізгі міндеті – оқушының алған білімін түсінуге және оны күнделікті өмірде қолдана білуге, оқу мақсаттары мен міндеттерін қоюға, оларды жүзеге асырудың шешімдерін табуға, өз іс-әрекеттерін есептеуге, ең бастысы, білімді пайдалана білуге үйрету. тәжірибеде алынған.

Түйін сөздер: *ментальды карталар, ағаш, дамыту, шет тілі, тиімділік.*

Беляева С.М.

MIND-MAPPING КАК СРЕДСТВО СИСТЕМАТИЗАЦИИ ИНОЯЗЫЧНЫХ ЗНАНИЙ СТАРШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Основная задача современных методов обучения состоит в том, чтобы научить учащихся осмысливать полученные знания и уметь использовать их в повседневной жизни, ставить учебные цели и задачи, находить решения для их реализации, просчитывать свои действия, а главное, использовать знания, полученные на практике.

Ключевые слова: ментальные карты, дерево, развитие, иностранный язык, эффективность.

УДК 372.881.1

Gazikhanova Z. G.

PhD, associate professor
shaikhyzada@yandex.ru

Abilkassimova G.

candidate of pedagogical sciences, associate professor
botam@mail.ru

Vyakhireva L.S.

second-year master degree student

Private Institution "Bolashaq" Academy", Karaganda, Republic of Kazakhstan
vyakhireva99@mail.ru

TEACHING GRAMMAR AS A KEY ASPECT OF A FOREIGN SPEECH

The authors of the article assume from the fact that grammar is of fundamental importance in teaching foreign language speech, representing the basis for further study of vocabulary, the construction of phrases and sentences, and, as a result, speaking, i.e. fluency in a foreign language. The article discusses approaches to teaching the grammar of a foreign language, justified by the need for systematic and organized practices to consolidate grammatical rules and phenomena, the formation of conscious learning of grammar, mastering explicit and implicit language knowledge.

Keywords: *foreign language, grammar teaching, inductive approach, deductive approach, implicit and explicit knowledge.*

Grammar is undoubtedly of great importance in teaching a language, especially a foreign language. Without a good knowledge of grammar, the development of students' language skills will be severely limited. In general, in the process of learning grammar, students are taught the rules of a language, known as sentence patterns. Grammar rules give students the opportunity to understand and know the structure of constructing sentence models. However, the center of the grammar study is the knowledge and skills of the correct use of grammatical elements. In other words, grammar teaching should cover language structures and their practical application.

Grammar is also taught to provide a foundation for a range of language skills: listening, speaking, reading and writing. In listening and speaking, grammar plays a key role in understanding and reproducing spoken language, since the study of grammar is necessary to acquire the ability to create grammatically accepted statements in the language. In reading, grammar allows students to understand the relationship of sentences in a paragraph, passage, text. In writing, grammar enables learners to put their ideas into understandable sentences in order to communicate successfully in the written form. Thus, no one doubts about the key role that grammar plays in the formation of all language skills and the achievement of communicative tasks in the process of language learning.

Helping learners to apply grammar rules in communicative tasks (for example, writing or speaking) is an extremely difficult task. In this regard, teachers can benefit from alternative approaches to teaching grammar that allow grammar or grammatical structure to be integrated into other language skills. To do this, teachers must have a clear understanding of such concepts as practice, the formation of consciousness, explicit and implicit knowledge, deductive and inductive approach.

Practice is one of the keys to the formation of the communicative function of grammar and its application in various types of speech activity. There are several stages in the practical study of grammar:

1. A certain grammatical structure is presented to students for study.
2. Students must make statements or sentences containing the studied grammatical phenomenon.
3. Students are given the opportunity to constantly repeat the grammatical structure.
4. Students are expected to be able to reproduce the grammatical phenomenon correctly.
5. Students are assessed by the correctness of their use of the studied grammar [1].

Practice improves accuracy and fluency in the use of grammatical structures and phenomena. Correctness is achieved through controlled or partially controlled activities. Fluency occurs as a result of encouraging students to repeatedly use the studied grammar in speaking and writing. Some linguists recommend at this stage to be tolerant of the mistakes made, as they are absolutely natural. It is important to remember here that fluency and correctness are interrelated and the task of the teacher is to teach the student to recognize and correct his own mistakes. To achieve this, it is necessary to move on to the stage of forming conscious learning of grammar.

Conscious learning is an approach associated with an attempt to teach students not only to understand a grammatical phenomenon, but also to be able to describe it and use it in grammar exercises [2]. In other words, at this stage, students should learn to recognize and understand a specific grammatical model. The main features of the activity aimed at the formation of conscious learning are as follows:

1. A certain grammatical phenomenon is emphasized in order to draw the attention of students to it.
2. Students are provided with information illustrating the studied phenomenon, rule and explanation.
3. Students should try to comprehend and understand the presented grammar.
4. Misunderstanding or incomplete understanding leads to an explanation (clarification) in the form of some additional information or description.
5. Students must independently explain the rule that describes the grammatical phenomenon [2].

So, having considered all above, we can conclude that while practice is aimed at acquiring the skills of free use of grammar in communication, that is, at acquiring implicit knowledge, conscious learning is necessary for the formation of explicit knowledge. Thus, it is necessary to have a clear understanding of these two kinds of knowledge.

In a practical sense, explicit knowledge is related to language and the use of language. This knowledge speeds up and improves the perception and accurate use of language and is essential for assessing language performance. It is the conscious knowledge of grammatical rules learned through formal instruction in the classroom, as part of a supervised learning process. It can also be carried out through the execution of tasks to correct errors.

Implicit knowledge is obtained automatically and easily and is of great importance for the development of communication skills. Implicit knowledge is the subconscious knowledge of a language that is acquired during the performance of spontaneous tasks, written or oral. It means that the student applies a certain grammatical rule in the same way as a child who learns his first language. He unconsciously masters the aspects of a language, but does not have access to a conscious explanation of the rules. For example, a student speaks and writes English using Present Tense correctly, although he has no idea about the rule of its use. That is, implicit knowledge is obtained through a subconscious learning process.

In their turn these two kinds of knowledge form the basis of two different approaches used in teaching grammar. We mean deductive and inductive approaches.

Deduction means moving from the general to the particular, that is, from theories and rules to their application. When teaching grammar, the deductive approach can be called rule-driven. In this approach, the grammar is presented explicitly (clearly understandable), followed by practice in its application. The student must first understand and learn the rule itself, and then learn how to use it in sentences. With this approach, some students feel more confident and have less fear of completing assignments. With this method, the understanding of the rule is based on its study and repeated use in examples [3]. In the case of deductive approach, the presentation of a grammatical phenomenon should be accompanied by examples, be concise, clear and understandable, involve students in the process of analyzing the rule.

Inductive approach is a method of moving from the particular to the general. In grammar teaching, it is a way of learning leading to the discovery of rules. This method assumes that the teacher teaches grammar by presenting examples of sentences, and students understand the rule based on these examples. The presentation of grammar rules can be both oral and written [3]. This approach encourages students to actively participate in the process and develop their own strategies to meet the challenges.

It is impossible to unequivocally answer the question which one is better or more effective. The choice of method depends on a number of factors, such as the age of the students, the time allotted for mastering the material, the way students are used to studying the material, and the goals that need to be achieved as a result of mastering the course.

Thus, in conclusion, we note that grammar is the basis of language development, since its study is necessary for mastering all types of speech activity - listening, speaking, reading and writing. In other words, teaching grammar in foreign language lessons is an integral and main factor in the development of speech activity.

Practice is one of the keys to the formation of the communicative function of grammar and its application in various types of speech activity. There are several stages in the practical study of grammar:

1. A certain grammatical structure is presented to students for study.
2. Students must make statements or sentences containing the studied grammatical phenomenon.
3. Students are given the opportunity to constantly repeat the grammatical structure.
4. Students are expected to be able to reproduce the grammatical phenomenon correctly.
5. Students are assessed by the correctness of their use of the studied grammar [1].

Practice improves accuracy and fluency in the use of grammatical structures and phenomena. Correctness is achieved through controlled or partially controlled activities. Fluency occurs as a result of encouraging students to repeatedly use the studied grammar in speaking and writing. Some linguists recommend at this stage to be tolerant of the mistakes made, as they are absolutely natural. It is important to remember here that fluency and correctness are interrelated and the task of the teacher is to teach the student to recognize and correct his own mistakes. To achieve this, it is necessary to move on to the stage of forming conscious learning of grammar.

Conscious learning is an approach associated with an attempt to teach students not only to understand a grammatical phenomenon, but also to be able to describe it and use it in grammar exercises [2]. In other words, at this stage, students should learn to recognize and understand a specific grammatical model. The main features of the activity aimed at the formation of conscious learning are as follows: 1) a certain grammatical phenomenon is emphasized in order to draw the attention of students to it; 2) students are provided with information illustrating the studied phenomenon, rule and explanation; 3) students should try to comprehend and understand the presented grammar; 4) misunderstanding or incomplete understanding leads to an explanation (clarification) in the form of some additional

information or description; 5) students must independently explain the rule that describes the grammatical phenomenon [2].

So, having considered all above, we can conclude that while practice is aimed at acquiring the skills of free use of grammar in communication, that is, at acquiring implicit knowledge, conscious learning is necessary for the formation of explicit knowledge. Thus, it is necessary to have a clear understanding of these two kinds of knowledge.

In a practical sense, explicit knowledge is related to language and the use of language. This knowledge speeds up and improves the perception and accurate use of language and is essential for assessing language performance. It is the conscious knowledge of grammatical rules learned through formal instruction in the classroom, as part of a supervised learning process. It can also be carried out through the execution of tasks to correct errors.

It is impossible to unequivocally answer the question which one is better or more effective. The choice of method depends on a number of factors, such as the age of the students, the time allotted for mastering the material, the way students are used to studying the material, and the goals that need to be achieved as a result of mastering the course.

Thus, in conclusion, we note that grammar is the basis of language development, since its study is necessary for mastering all types of speech activity - listening, speaking, reading and writing. In other words, teaching grammar in foreign language lessons is an integral and main factor in the development of speech activity.

References:

1. Kolker Ya. M. Practical methodology for teaching a foreign language. - M.: Academy, 2001. – 253 p.
2. Harmer J. Teaching and Learning Grammar. - Longman Group UK Limited, 1987. - 245p.
3. Richards J.C., Rogers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. - Cambridge Press, 1993. - 237 p.

Газиханова Ж.Г., Абилкасимова Г., Вяхирева Л.С. ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУДІҢ НЕГІЗІ АСПЕКТІСІ РЕТІНДЕ ГРАММАТИКАНЫ ОҚЫТУ

Мақала авторлары шетел тілінде сөйлеуді оқытуда грамматика принципті мәнге ие деген тұжырымға тоқталады. Ол лексиканы одан әрі зерттеуге, сөз тіркестері мен сөйлемдерді құруға, нәтижесінде сөйлеуге, яғни шет тілін еркін меңгеруге негіз болады. Мақалада грамматикалық ережелер мен құбылыстарды бекіту, грамматиканы зерттеуде саналы ойлауды қалыптастыру, тіл білімін айқын және айқын емес түрде игеру бойынша жүйелі және ұйымдастырылған практикалық іс-әрекеттің қажеттілігімен негізделген шет тілінің грамматикасын оқыту тәсілдері қарастырылады.

Түйін сөздер: шетел тілі, грамматиканы оқыту, индуктивті тәсіл, дедуктивті тәсіл, имплицитті және эксплицитті білім.

Газиханова Ж.Г., Абилкасимова Г., Вяхирева Л.С. ОБУЧЕНИЕ ГРАММАТИКЕ КАК КЛЮЧЕВОГО АСПЕКТА ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ

Авторы статьи исходят из положения о том, что в обучении иноязычной речи грамматика имеет принципиальное значение, представляя собой основу для дальнейшего изучения лексики, построения фраз и предложений, а в итоге и говорения, т.е. свободного владения иностранным языком. В статье рассматриваются подходы к обучению грамматике иностранного языка, обоснованные необходимостью системной и организованной практической деятельности по закреплению грамматических правил

и явлений, формирования осознанного мышления в изучении грамматики, овладении знаниями языка в явной и неявной форме.

Ключевые слова: иностранный язык, обучение грамматике, индуктивный подход, дедуктивный подход, имплицитные и эксплицитные знания.

УДК 372.881.1

Gazikhanova Zh.G.

PhD, associate professor
shaikhyzada@yandex.ru

Mustafina K.Y.

First-year master degree student
Private Institution "Bolashaq" Academy"
Karaganda, Republic of Kazakhstan
kamila.mustafina.01@bk.ru

THE INCORPORATION OF CULTURAL STUDIES INTO MODERN PRIMARY LANGUAGE EDUCATION

This article is focused on teaching English to primary school students. Primary school age is considered ideal for learning a foreign language due to children's ability to imitate, curiosity, and desire for new knowledge. Learning a foreign language at a young age helps familiarize children with different cultures and fosters respect for diversity. This article will provide practical and straightforward information on teaching methods, learning strategies, technology use, and emotional and psychological considerations for teaching English as a foreign language.

Keywords: *primary school-aged students, learning a foreign language, imitation, curiosity, new knowledge, familiarization with different cultures, respect for diversity, teaching methods, learning strategies, technology use, emotional considerations, psychological considerations, teaching English as a foreign language.*

Teaching a language to facilitate intercultural communication and expose learners to the spiritual heritage of different countries and peoples is increasingly important in today's global society. This is particularly significant in light of the growing economic and cultural ties between individuals and nations. Targeting preschool children for language learning is a strategic choice based on their psychological and developmental characteristics, which make them particularly effective learners with strong communication skills.

Unique psychological characteristics of young children in pre-school age

As many psychologists agree it is at the pre-school age when the most intensive development of man's abilities and talents occur. In spite of the fact that it is rather short time period in the development of the personality, during the time of pre-school childhood the person learns more than throughout the whole life. The 'program' of the pre-school childhood is really huge: development of attention, acquiring the speech, establishment of thinking, development of imagination, perception, forming of the relationships with other people all these processes happen at this age.

The formation of children's cultural studies can be traced back to the 1960s when scholars started examining the cultural representations of children in literature, media, and popular culture. This approach emerged out of a desire to move beyond the traditional focus on child development and psychology, and to consider the broader social and cultural contexts that shape children's experiences.

One key component of children's cultural studies is the recognition of the ways in which children actively participate in and co-create culture. This approach emphasizes the importance of understanding the ways in which children consume and produce cultural texts, as well as the ways in which their cultural practices and identities are shaped by broader social and historical contexts.

Another important aspect of children's cultural studies is the emphasis on diversity and representation. Scholars in this field recognize the importance of critically examining the ways in which different groups of children are represented in cultural texts and media, and the impact that these representations can have on children's self-perceptions and sense of belonging. The formation of children's cultural studies represents a more nuanced and critical approach to understanding the ways in which culture shapes children's experiences, and the ways in which children are actively involved in creating and shaping culture themselves.

By the term 'pre-school children', we mean children at the age of 5 up to the stage of entering school. Here we will distinguish young pre-school age - 5 years old and elder pre-school age - 6 years old. It is also important to realize that there are some individual differences of the children of the same age group so it is important to take them into account.

It is considered appropriate to address the psycho-physiological peculiarities of pre-school children with the goal to establish the possibility of teaching them foreign languages in the frame of sociocultural approach. In psychology attention is a form of a mental activity of a person which is characterized by concentration on the certain object. Psychology distinguishes between voluntary and involuntary attention.

Having taken the possibilities and spheres of cognitive interests of pre-school children into the account, we define the criteria when choosing the sociocultural content. Criterion of typical usage is aimed to choose the material that reflects the most up-to-date facts of the reality of the foreign language country and thus creating the most exact idea of the country (Holderness, 1999).

Attention of the pre-school child is the reflection of his interest to subjects and phenomena of the surrounding environment. The child is attracted by everything new, bright, picturesque and unpredictable. They are concentrated till they maintain interest, until something else appears. This type of attention, called by newness, unusualness of a subject or environment and supported irrespective of conscious activity of the person is called involuntary attention. At pre-school age involuntary attention reaches the high level of development. Taking this fact into consideration it is necessary to use various bright pictures and toys, situations where puppets and personages from the fairy tales participate, various games while teaching children the language. Involuntary attention is being developed at the period of the whole pre-school period. In addition, it is more developed than voluntary attention at this age.

Development of memory in preschool children

Involuntary memory can be accurate and stable at the pre-school age. If the events of the childhood had emotional meaning and impressed the child, they could be contained in the memory for the rest of the child's life. The child better memorizes the facts that include certain interest for him and impresses him the most. The children do not have a special goal set before them to memorize something. The subjects are memorized in the process of practical activities with them. The child memorizes those things that were really interesting and impressed him. So the teacher should use tasks, methods and techniques connected with the sphere of life interests of the child, touching his feelings and emotions for better mastering the material at classes. These can be bright toys, pictures, demonstrated by the teacher, tasks, connected with the desire of the child to help the toy personage (Bakhtin, 1981).

Children's cultural studies is an important component of modern primary language education. This is because young learners need to understand the culture and traditions of the language they are learning in order to communicate effectively with native speakers and to appreciate the richness and diversity of different cultures around the world.

Through cultural studies, children can develop a better understanding of the history, literature, art, music, and social issues of the target language country or region. They can also learn about everyday customs and traditions, such as food, clothing, greetings, and celebrations.

At this age the child's brain has a 'specialized ability to master the language' (V. Penfield, L. Roberts) because the brain mechanisms of speech are distinguished by high level of flexibility and adaptation to new conditions at this age. The possibility of comparatively easy mastering the foreign language the psychologists explain by the phenomenon of 'imprinting' which suggests quick memorizing and ability to operate the units on the level of word combinations and the whole sentences in the speech activity. The child at pre-school age possess special skills to feel the phonetics and grammar in the language so he can master the basic laws of the foreign language.

In addition to gaining knowledge about the target culture, cultural studies can also enhance children's language learning by providing them with authentic materials and contexts for practicing their language skills. For example, reading a traditional fairy tale from the target culture can help children develop their reading comprehension and vocabulary, while discussing cultural differences and similarities can improve their speaking and listening skills. To incorporate cultural studies into language education, teachers can use a variety of materials and activities, such as videos, songs, stories, games, and cultural projects. They can also invite guest speakers or plan field trips to cultural events or museums. It is important for teachers to be sensitive to the cultural backgrounds of their students and to provide a balanced and respectful portrayal of the target culture.

Socio-cultural aspect of language learning

It is widely accepted that incorporating cultural knowledge into foreign language teaching is crucial. Knowledge of culture is a vital element of language education and plays a significant role in laying the groundwork for future language acquisition.

A comprehensive approach to language education should take into account the sociocultural aspects of the language being taught, including both the target culture and the native culture. By incorporating cultural information into language teaching, we can facilitate a better exchange of ideas between cultures (Covill, 2001).

Language is a powerful means of intercultural communication, which contributes to the formation of the mass of people as a nation through the storage and transmission of culture, tradition, national identity, the mentality of this speech collective. The concept of «culture» is closely connected with the concept of «language». Culture is a capacious and extendable concept. It has been formed over tens or even hundreds of thousands of years. After all, language is the greatest indicator of culture. It is generally established that the greater the difference between one's own culture and a foreign one, the harder it is to use the language of the foreign culture communicatively.

'Dialogue of cultures' is the term introduced by M.M. Bakhtin and V. Bibler. For these Russian philosophers, dialogue is the very essence of humanity and mutual understanding: 'culture is a concentration of all other meanings (social, spiritual, logical, emotional, moral, esthetic) of human existence. The culture cannot be understood inside itself. It is realized when there is a dialogue of two cultures. The realization of somebody's own culture happens only in this case. As the person cannot apprehend himself without communicating to others so he doesn't apprehend his culture before he gets to know another one. Mastering the language through the apprehension of the culture of the target language can help children learn their own culture deeper. Every culture exists at the border of cross-cultural dialogue.

So there is a task set before the teacher of the foreign languages to teach the culture of communication, teach sociocultural skills, teach to accept and understand the culture of other countries, traditions of other peoples.

Conclusion

After examining the specific characteristics of personal and psychological growth among pre-schoolers, we have identified important factors for successful language acquisition.

In particular, we recognize the importance of incorporating socio-cultural elements into educational materials, as these will align with children's interests and cognitive capabilities.

References

1. Bakhtin, M. (1981) *The dialogic imagination. In M Holquist (ed.) The dialogic imagination: four essays. Austin, TX: U of Texas Press.*
2. Covill, C., Perret, J. (2001) *Brilliant Fun. Teacher's Book.* – Macmillan Publishers Limited.
3. Holderness, J., Maidment, S. (1999) *Cool! Course Book.* – Oxford University Press.
4. Holderness, J., Maidment, S. (1999) *Cool! Teacher's Book.* – Oxford University Press. Maidment, S., Roberts, L. (2000) *Happy House. Class Book.* – Oxford University Press.

Газиханова Ж.Г., Мустафина К.Е. МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУДІ ҚАЗІРГІ БАСТАУЫШ ТІЛ БІЛІМІНЕ ЕНГІЗУ

Бұл мақала бастауыш сынып оқушыларына ағылшын тілін үйретуге арналған. Бастауыш мектеп жасы балалардың еліктеу қабілетіне, қызығушылығына және жаңа білімге ұмтылуына байланысты шет тілін үйрену үшін өте қолайлы болып саналады. Шет тілін ерте жасан үйрену балаларды әртүрлі мәдениеттермен таныстыруға көмектеседі және әртүрлілікті құрметтеуге тәрбиелейді. Бұл мақалада оқыту әдістері, оқыту стратегиялары, технологияларды пайдалану және ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытудағы эмоционалды және психологиялық ойлар туралы практикалық және түсінікті ақпарат беріледі.

Газиханова Ж.Г., Мустафина К.Е. ВКЛЮЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОЕ НАЧАЛЬНОЕ ЯЗЫКОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Эта статья посвящена преподаванию английского языка учащимся младшего школьного возраста. Младший школьный возраст считается идеальным для изучения иностранного языка из-за способности детей к подражанию, любознательности и стремления к новым знаниям. Изучение иностранного языка в раннем возрасте помогает познакомить детей с различными культурами и воспитывает уважение к разнообразию. В этой статье будет представлена практическая и понятная информация о методах преподавания, стратегиях обучения, использовании технологий, а также эмоциональных и психологических соображениях при преподавании английского языка как иностранного.

Gazikhanova Z.G.

PhD, associate professor
shaikhyzada@yandex.ru

Telek Riza

first-year master degree student

Private Institution "Bolashaq" Academy", Karaganda, Republic of Kazakhstan

rizka_vip@mail.ru

EFFECTIVE STRATEGY-BASED INSTRUCTION IN THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS

This article provides an overview of effective strategies that can be used to teach reading skills to students. The authors emphasize the importance of incorporating strategy-based instruction in reading classes, which involves teaching students specific techniques to help them understand and comprehend texts. The article discusses various strategies, such as predicting, questioning, summarizing, and clarifying, and provides examples of how these strategies can be applied in the classroom. The authors also highlight the benefits of strategy-based instruction, including improved reading comprehension, increased engagement, and better academic performance. Overall, this article is a valuable resource for educators who want to enhance their reading instruction and help their students become more proficient readers.

Keywords: foreign language, grammar teaching, reading, reading skills, inductive approach, deductive approach, implicit and explicit knowledge.

Reading is an essential skill that forms the foundation of a student's academic success. Effective strategy-based instruction can play a crucial role in the development of reading skills. In this article, we will explore the benefits of strategy-based instruction and how it can help students develop strong reading skills.

Strategy-based instruction is an approach to teaching that emphasizes the use of specific strategies to help students understand, retain, and apply information. This method is centered around the idea that students can become more successful readers by using specific strategies to guide their reading and thinking. By providing students with a set of strategies, teachers can help students develop the skills they need to become effective readers.

One of the key benefits of strategy-based instruction is that it helps students develop a deeper understanding of the material they are reading. By using strategies such as predicting, summarizing, and questioning, students are able to engage with the material on a deeper level and make connections between what they are reading and their prior knowledge. This leads to a deeper understanding and greater retention of the material.

Here are some key elements of effective SBI for the development of reading skills:

1. Explicit instruction: Teachers should explicitly teach the strategies they want students to use while reading. This includes modeling the strategy, explaining why it is useful, and providing guided practice opportunities.

2. Gradual release of responsibility: As students become more proficient with a strategy, teachers should gradually release responsibility to them. This means giving them more opportunities to practice independently and providing feedback as needed.

3. Scaffolded support: Teachers should provide scaffolds or supports for students as they learn new strategies. This might include graphic organizers, sentence frames, or prompts to help students apply the strategy.

4. Differentiation: Teachers should differentiate instruction based on the needs of individual students. This might mean providing additional support or challenge for certain students, or modifying the strategy to meet their needs.

5. Integration with content: Teachers should integrate SBI with content instruction, so students can apply the strategies they learn to real-world texts and topics.

6. Assessment and reflection: Teachers should assess student progress in using the strategies and provide feedback to help them improve. Students should also reflect on their own use of the strategies and set goals for improvement.

Overall, SBI is an effective approach to teaching reading skills because it helps students become active, strategic readers who can comprehend and analyze a wide range of texts. By explicitly teaching and scaffolding the use of specific strategies, teachers can help students develop the skills they need to be successful readers.

Another benefit of strategy-based instruction is that it encourages students to take an active role in their own learning. By using strategies to guide their reading, students are able to take a more active role in their own education, and become more self-sufficient learners. This leads to greater motivation and engagement in the classroom.

Effective strategy-based instruction in reading skills is a teaching approach that helps students become proficient readers by emphasizing the use of strategies to comprehend and analyze text. This instruction involves practices that include explicit instruction, modeling, and guided practice. Here are some strategies that can be used in strategy-based instruction in reading skills:

1. Pre-reading strategies: Teachers can guide students to use pre-reading strategies, such as previewing, predicting, and activating prior knowledge, to enhance their understanding of the text.

2. Active reading strategies: Teachers can help students to engage actively with the text while reading by using strategies such as summarizing, questioning, and visualizing. They can also teach students how to monitor their comprehension as they read.

3. Self-regulated strategies: Teachers can teach students to use self-regulated strategies such as self-monitoring, self-instruction, and self-reinforcement to improve their reading comprehension and motivation.

4. Vocabulary strategies: Teachers can help students expand their vocabulary and understanding of words by teaching them how to use context clues, word roots, and other word-learning strategies.

5. Text structure strategies: Teachers can teach students how to use text structure strategies such as identifying the main idea, summarizing, and predicting to comprehend and remember information presented in a text.

Overall, strategy-based instruction in reading skills can help students become more confident, independent, and strategic readers.

Strategy-based instruction also provides students with a framework for approaching new material. By using a set of strategies, students are better able to navigate unfamiliar text, and are less likely to become overwhelmed or discouraged by difficult material. This helps to build confidence and independence, and lays a strong foundation for future academic success.

Strategy-based instruction (SBI) is an effective approach to teaching reading skills that focuses on teaching students specific strategies to use while reading. These strategies help students comprehend and analyze text, and can be applied across a variety of genres and reading levels.

In conclusion, strategy-based instruction is an effective approach to the development of reading skills. By providing students with a set of strategies to guide their reading and thinking, teachers can help students develop a deeper understanding of the material, take a more active role in their own learning, and become more successful readers. By incorporating strategy-based instruction into their reading instruction, teachers can help students lay a strong foundation for future academic success and prepare them for the challenges of the future.

References:

- 1 "Teaching Reading Comprehension Strategies: A Practical Classroom Guide" by Sheena Cameron
2. "Strategies That Work: Teaching Comprehension for Understanding and Engagement" by Stephanie Harvey and Anne Goudvis
3. "The Reading Teacher's Book of Lists" by Jacqueline E. Kress and Edward B. Fry
- 4."Improving Reading Comprehension: Research-Based Strategies" by Susan Lenski and Jill Lewis
5. "Reading with Meaning: Teaching Comprehension in the Primary Grades" by Debbie Miller
- 6."Reading for Understanding: A Guide to Improving Reading in Middle and High School Classrooms" by Ruth Schoenbach, Cynthia Greenleaf, Christine Cziko, and Lori Hurwitz.

Газиханова Ж.Г., Телек Р.

СТРАТЕГИЯҒА НЕГІЗДЕЛГЕН НҮСҚАУДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Бұл мақалада студенттерге оқу дағдыларын үйрету үшін қолдануға болатын тиімді стратегияларға шолу жасалады. Авторлар студенттерге мәтіндерді түсінуге көмектесетін нақты әдістерді үйретуді қамтитын стратегияға негізделген оқу сабақтарына қосудың маңыздылығын атап көрсетеді. Мақалада болжау, сауалнама, жалпылау және нақтылау сияқты әртүрлі стратегиялар талқыланады және осы стратегияларды сыныпта қалай қолдануға болатыны туралы мысалдар келтірілген. Авторлар сонымен қатар стратегияға негізделген оқытудың артықшылықтарын атап көрсетеді, соның ішінде оқуды түсінуді жақсарту, белсенділікті арттыру және оқу үлгерімін жақсарту. Тұтастай алғанда, бұл мақала оқу дағдыларын жетілдіргісі келетін және оқушыларына тәжірибелі оқырман болуға көмектескісі келетін оқытушылар үшін құнды ресурс болып табылады.

Түйін сөздер: шетел тілі, грамматиканы оқыту, оқылым, оқу дағдылар, индуктивті тәсіл, дедуктивті тәсіл, имплицитті және эксплицитті білім.

Газиханова Ж.Г., Телек Р.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОБУЧЕНИЯ ОСНОВАННОГО НА СТРАТЕГИИ

В этой статье представлен обзор эффективных стратегий, которые могут быть использованы для обучения студентов навыкам чтения. Авторы подчеркивают важность включения в занятия по чтению обучения, основанного на стратегии, которое включает в себя обучение студентов конкретным приемам, помогающим им понимать тексты. В статье обсуждаются различные стратегии, такие как прогнозирование, опрос, обобщение и уточнение, и приводятся примеры того, как эти стратегии могут быть применены в классе. Авторы также подчеркивают преимущества обучения, основанного на стратегии, включая улучшение понимания

прочитанного, повышение вовлеченности и улучшение академической успеваемости. В целом, эта статья является ценным ресурсом для преподавателей, которые хотят улучшить свои навыки чтения и помочь своим ученикам стать более опытными читателями.

Ключевые слова: *иностраный язык, обучение грамматике, чтение, навыки чтение, индуктивный подход, дедуктивный подход, имплицитные и эксплицитные знания.*

УДК 34.09

Гришанин Д.С.

Студент

Научный руководитель: Шведчикова Е.В.

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова,

Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация

grishaninds@mail.ru

АКТУАЛЬНОСТЬ ЯЗЫКОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВ СОВРЕМЕННОГО МИРА В СФЕРЕ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Актуальность данной работы определяется необходимостью создания представлений о значении и актуальности языкового взаимодействия государств современного мира в правовой сфере

Мы живем в обществе 21-го века, также именуемом обществом постиндустриальным. Любой историк, осведомленный о тенденциях развития современного мира, легко проследит колоссальную разницу не только между нынешним миром и миром несколькими столетиями ранее, но и между «сейчас» и «пару десятилетий назад». Развитие мира вокруг нас не просто ускоряется, оно набирает скорость в геометрической прогрессии. Это многое объясняет, но и создает почву для бесконечного количества дискуссий.

Эпоха глобализации. Именно так в соответствии с главной тенденцией развития нынешнего мира можно назвать наш век. Но что такое глобализация? Простыми словами, это понятие представляет собой интеграцию всех процессов и отношений, возникающих между людьми и странами во всем мире. Простейший пример – интернет-паутина, вобравшая в себя пользователей со всех сторон света и подарившая им возможность глобально самовыражаться. Или же транскорпорации – компании и бренды узнаваемые по всему земному шару.

Соответствующие процессы происходят и в отношении отдельных стран. Если представить нашу планету как единое государство, то еще не так давно можно было наблюдать полную его раздробленность. Каждое отдельное государство представляло собой самостоятельный полис, взаимодействие полисов друг с другом же обычно происходило либо в виде торговых отношений, либо в виде военного конфликта. Отсутствие стремления покидать собственную колею порождало развитие типичных для разных местностей культур и ценностей.

Сейчас же наша «планета-государство» все больше походит на федерацию, состоящую из тесно взаимодействующих между собой субъектов-стран. Это приводит к смешению как различных культур, так и кровей разных народов. Можно сказать, что данный процесс противоречит человеко-общественному началу, основанному на дифференциации отдельных групп и бесконечной борьбе друг с другом. А потому

данный феномен, без сомнений, указывает на трансформацию и постепенное созревание человеческого общества.

Однако кроме недостаточной зрелости общества, глобализации препятствует множество факторов. Языковые барьеры – давно известная проблема. Они приводили к «недопониманиям» между народами еще на заре эпохи великих географических открытий. Сейчас же эта проблема частично решена: существуют переводчики, языковеды, являющиеся связующим звеном в подобного рода отношениях. Да и в целом многие люди обладают достаточными навыками в использовании как минимум одного языка.

Однако этого мало, и проблема до сих пор довольно глубока. Ведь сложности возникают не только в межличностных отношениях отдельных людей, но и во взаимодействии целых государств.

В первую очередь, языковые барьеры создают угрозу недопонимания в правовой сфере, что в свою очередь может привести к действительно серьезным последствиям. Как известно, малейшее отклонение от трактовки закона способно привести к совсем незаконному решению. А теперь представим, что закон нельзя трактовать однозначно, или же он не поддается внятной трактовке совсем. В такой ситуации правоприменитель встает перед угрозой возможной ошибки, что в правовой сфере попросту недопустимо.

Разберем данную проблему сначала на местном внутригосударственном уровне. Возьмем Россию. Нам известна норма, согласно которой судебное заседание проводится на государственном языке страны или же языке того субъекта (республики), где происходит судопроизводство. К тому же, стороны судебного разбирательства вправе нести речь на родном или любом другом выбранном языке, в таком случае получая переводчика [1, ст.10]. Однако переводчик не всегда способен в полной мере обеспечить смысловой и эмоциональный контакт между всеми сторонами процесса. И этому есть некоторые причины, которые стоит рассмотреть поподробнее.

Каждый язык по-своему уникален, каждый зародился в своих условиях и развивался по своим правилам. Количество языков во всем мире неизвестно, в различных источниках оно варьируется от 3500 до 5000, в исследовании, проведенном в 1940-х годах было установлено, что в мире говорят на 2967 языках, включая их диалекты, в 1988 это число достигло отметки 6000 [3]. Проблему представляет огромное количество диалектов. В том числе малоиспользуемых и малоизученных. Такая обширность речи просто не может быть изучена в полной мере, а в правовой сфере сложность восприятия диалектов является частой проблемой.

Еще одним важным языковым препятствием на пути правовых отношений являются дословно неперебиваемые выражения: пословицы, фразеологизмы и даже ругательства. Такие выражения присутствуют повсеместно во всех языках мира, и понять их смысл дословно просто не представляется возможным [3]. Достаточно лишь вспомнить, какой ажиотаж на западных просторах произвела «Кузькина мать» Хрущева, смысл которой перековеркали не раз.

Но не стоит забывать, что и в специально-юридическом языке разных стран присутствуют пространные по смыслу понятия, а также понятия, чей смысл для иностранного юриста может быть непонятен вовсе. Это сильно усложняет работу юриста с зарубежным правом и ограничивает в компетенции.

Итак, какую же роль играет язык в международных политико-правовых отношениях? Первым делом отметим, что для упрощения международных коммуникаций, основными языками признаны лишь семь: английский, французский, немецкий, русский, китайский, арабский и испанский – самые значимые и широкоиспользуемые. Именно на них ведутся все политические встречи, на них пишутся международные договоры и правовые акты конфедераций и иных объединений. Можно сказать, что именно эти языки являются определяющими в мировой политике.

И международном праве. Не для кого не секрет, что правовые системы многих государств берут свои истоки из правовых систем государств древности (романо-германская, англо-саксонская). Но не все знают, что заимствования правовых норм происходят и по сей день, взяв ту же тенденцию гуманизации, набравшую обороты в последние десятилетия. Страны-носители основных языков определяют тенденции развития права по всему миру.

Объединения, союзы государств также часто основаны на языковой идентичности, что позволяет выстраивать сотрудничество максимально эффективно.

Язык незаслуженно считается второстепенным признаком государства. Именно он участвует в создании первого впечатления о человеке, народе и целой стране. Существует множество исторических примеров желания государств распространить свою правовую идеологию на государства соседние путем распространения на их территории своего языка и культуры. Этакая мирная языковая интервенция.

В наше время язык играет важную роль в сфере правовых отношений. Но он же может сыграть и злую шутку. Вышеупомянутые лингвистические недопонимания могут нарушить атмосферу правовых взаимодействий, создать ложное представление о содержании межгосударственных нормативных договоров, даже стать поводом для скандалов.

Актуальность языкового взаимодействия стран в правовой сфере, как и в любой другой на сей день стоит довольно остро. Это не только незаменимый инструмент, владеть которым в совершенстве должен каждый юрист, но и опасное оружие. Стоит отметить, что, пожалуй, именно язык определяет развитие права, в том числе и международного, являясь основой правового менталитета, а не наоборот. А в условиях глобализации, слияния всех сфер общественной жизни, правильные языковые отношения помогут добиться максимальных результатов в правовой сфере целых государств, создать путем взаимозаимствования максимально справедливую и объективную мировую правовую систему.

Но пока до этого далеко, разберем возможные пути улучшения языко-правового взаимодействия в мире на ближайшие годы.

Одним из возможных путей может являться внедрение более углубленного преподавания как государственного, так и иностранных языков в учебных заведениях всех уровней с одновременным возведением государственного языка на уровень языка науки и культуры. Это повысит языковую осознанность и образованность молодых поколений для дальнейшего комфортного развития в данной сфере. Сейчас же языковая политика многих стран, в том числе и в большинстве регионов России, не отличается высокой степенью эффективности [2].

Во-вторых, стоило бы повысить правовую и политическую грамотность населения всех возрастов, внедрить в общество понимание необходимости межгосударственных отношений в сфере права. Это, в свою очередь, побудило бы к дальнейшему участию граждан в политике страны, ускорило бы процесс межгосударственного развития.

В современном мире существует целая наука – юрислингвистика, изучающая подобного рода отношения в правовой сфере. Пожалуй, эта дисциплина в ближайшие годы будет лишь набирать обороты и расширять область познания. Стоит быть внимательными к тенденциям развития современного мира и общества в нем, изменения приходят стремительно, и отвечать на них стоит не медля. Однако язык и право еще долго будут строить новый мир бок о бок.

Список использованных источников:

1. Федеральный конституционный закон от 31.12.1996 N 1-ФКЗ (ред. От 16.04.2022) «О судебной системе Российской Федерации» (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2023)

2. Казарян А.Н. Специфика языковой политики в национальных регионах Российской Федерации: проблемы и противоречия // Научная электронная библиотека Elibrary.ru

3. Баштабак А.Ш. Трудности при переводе пословиц и фразеологизмов // Научная электронная библиотека Elibrary.ru

Гришанин Д.С. Шведчикова Е.В.

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ТІЛДІК ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ

Бұл жұмыстың өзектілігі құқықтық саладағы қазіргі әлем мемлекеттерінің тілдік өзара әрекеттесуінің маңыздылығы мен өзектілігі туралы идеяларды құру қажеттілігімен анықталады.

Grishanin D.S. Shvedchikova E.V.

THE RELEVANCE OF THE LINGUISTIC INTERACTION OF THE STATES OF THE MODERN WORLD IN THE FIELD OF LEGAL RELATIONS

The relevance of this work is determined by the need to form ideas about the meaning and relevance of the linguistic interaction of the states of the modern world in the legal sphere.

УДК 371.268

Дубровина С.В.

магистрант

«Московская Международная академия», Москва, Российская Федерация

Svetlanadubrovina73@gmail.com

ТРУДНОСТИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТАРШЕКЛАСНИКОВ ГОВОРЕНИЮ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются основные трудности, с которыми сталкиваются обучающиеся средней школы в процессе обучения говорению на уроках английского языка, возможные пути их решения, в том числе проблемные ситуации как наиболее эффективный способ, соответствующий возрастным психолого-педагогическим характеристикам учащихся

Психофизиологические особенности старшеклассников порождают ряд трудностей в процессе обучения говорению. Наиболее частой является проблема мотивации учащихся.

Обучение говорению на иностранном языке – очень длительный и трудоемкий процесс, поэтому одной из основных трудностей, с которыми сталкивается преподаватель иностранного языка, это проблема отсутствия мотивации у учащихся. В представлении учащихся, предмет «иностранная речь» является одним из самых сложных и скучных предметов.

Чтобы помочь учащимся увлечься предметом «иностранная речь», им нужно осознать тот факт, что обучение иностранному языку – это понятие, принципиально отличное от понятия «изучение иностранного языка». При понимании иностранного языка как любого другого школьного предмета, учащиеся приобретают большое количество теоретических знаний – множество грамматических конструкций, лексические единицы, структура предложения, а практическая сторона говорения

остается не востребованной. Так, учителю следует объяснить и показать учащимся, что изучение предмета «иностранный язык» означает умение его понимать, общаться на нем и думать на нем – так, как это происходит с родным языком. [1,с.55].

Учащимся так же нужно осознать ступенчатый характер изучения языка. Так, рецептивные навыки формируются гораздо быстрее и легче, чем экспрессивные, поэтому развитие умений, в частности, в говорении, требует длительного периода времени и больших усилий.

Преподаватели иностранных языков могут либо поддерживать и развивать интерес к предмету, либо препятствовать его развитию путем определения успешных результатов учащихся. Так, в большинстве случаев, «сильным» учащимся в классе считается ученик, который получает высшие баллы на письменных тестах, где требуется лишь владение теоретическими знаниями о языке, умение оперировать изученными единицами в письменной форме. Поэтому, современному преподавателю нужно делать акцент на переосмыслении этого стереотипа. Учащимся нужно понять, что «сильным» считается ученик, который может пользоваться полученными знаниями в жизни, достигать коммуникативных целей, понимать иностранную речь и уметь поддерживать беседу.

Для поддержания мотивации учащихся в отношении изучения иностранного языка с целью общения можно применять следующие идеи:

1) Провоцировать учащихся использовать язык в спонтанных ситуациях для выражения идей, мыслей, мнений; например, во время урока задавать простые вопросы именно по-английски – узнавать время, просить помощи, просить выйти, узнавать домашнее задание, переспрашивать учителя и одноклассников в случае необходимости и т.д.;

2) Обращать внимание учащихся на полезные разговорные фразы и клише, которые могут пригодиться за стенами класса;

3) Периодически обсуждать с учащимися их успехи в области изучения иностранного языка и степень владения речью: они должны иметь четкое представление о своих сильных и слабых сторонах, знать, зачем и чему они учатся, как знания можно использовать в реальной жизни.

Мотивация учащихся всегда увеличивается, когда они видят связь между тем, что они делают на уроке и тем, как они планируют применить эти знания в будущем. Чтобы увидеть эту связь, можно периодически просить учащихся составлять список способов использования иностранного языка в будущем. Каждый пункт этого списка можно дополнять и уточнять по мере изучения. Учащиеся могут так же дополнять этот «план» с помощью определения необходимых знаний для выполнения каждого пункта плана. Упражнение можно выполнять в качестве группового обсуждения, определяя самые популярные мысли, чтобы организовывать работу, опираясь именно на обозначенные самими учащимися идеи. [2,с.85].

Исследователи в методике обучения иностранным языкам выявили следующий ряд характеристик, релевантных для области лингводидактики, влияющие на уровень мотивированности учащихся к изучению иностранного языка:

- 1) мотивация;
- 2) уровень тревожности;
- 3) уровень самооценки;
- 4) уровень скованности (раскованности);
- 5) склонность к риску;
- 6) эмпатия;
- 7) экстравертность (интравертность).

Мотивация, являясь главным условием и запусковым механизмом любой деятельности, а том числе и речевой, обуславливает успешность обучения как обучения в общем, так и изучения иностранных языков в частности. Мотивация тесно связана с

бихевиористской теорией подкрепления – так, наблюдается закономерность – подкрепление путем удовлетворения потребности (решения речевой задачи), что усиливает мотивацию.

Подобно мотивации, уровень самооценки оказывает самое прямое воздействие на успешность обучения. Важно отметить, что, по мнению психологов, самооценка главным образом влияет на качество именно устной речи, что следует учитывать при работе с учащимися именно средней и старшей школы (что обусловлено психолого-физиологическими особенностями представителей этого возраста).

Однако, до сих пор является открытым вопрос – «Является ли высокая самооценка залогом успешного овладения языком или же успех вызывает повышение самооценки?» Но, каким бы ни был ответ на этот вопрос, ученые сходятся в мнении, что преподаватель иностранного языка путем формирования коммуникативной компетенции, что будет влиять на самооценку положительным образом.

Высокая самооценка ведет к развитию таких качеств, как «способность к риску» (risk-taking), импульсивность. Низкая самооценка, напротив, развивает качества скованности (inhibition), закомплексованности учащегося. Скованность часто бывает вызвана боязнью учащегося совершить ошибку. Учащиеся, готовые к риску, напротив, не боятся делать ошибок, что, надо заметить, тоже не является положительным фактором успешного овладения иностранным языком, так как отсутствие ошибкобоязни ведет к посредственному изучению языка, невнимательности. Так, учителю следует оптимально оценивать возможности учащихся и поощрять «сверхосторожных» учащихся и вовремя останавливать «сверхрискованных» учащихся. [3,с.5].

С приведенными выше факторами связан уровень тревожности (anxiety) при изучении иностранного языка. В практике преподавания следует различать тревожность дебилитативную (debilitative) и фасилитативную (facilitative). Дебилитативная тревожность имеет негативные последствия, изнуряя организм и являясь помехой в обучении; фасилитативная же способствует развитию соревновательности, обеспечивает интеллектуальное напряжение и является положительным фактором в обучении. Так, тревожность по время урока иностранного языка следует удерживать на среднем уровне, так как высокий её уровень, равно, как и полное её отсутствие, может отрицательно влиять на процесс обучения.

Эмпатия (empathy), то есть сопереживание и умение поставить себя на место другого человека, имеет наиболее важное значение именно в обучении говорению. Учащиеся наиболее охотно общаются с иностранцами, нежели с соотечественниками, что обусловлено интересом в межкультурном общении и обмене опытом, то есть аккультурации.

Понятия «интроверсия» и «экстраверсия» также имеют важное значение именно в области обучения говорению (нежели письму, аудированию или чтению), так как данные качества учащегося влияют именно на обучение устным экспрессивным видам речевой деятельности. Преподавателю следует учитывать возможности учащихся при организации учебного процесса (при проведении ролевых игр, пантомим и т.п.), когда интраверты могут испытывать серьезные затруднения, а экстраверты – проявлять излишнюю активность. [4,с.72].

В заключение, преподавателю не следует бояться прерывать обсуждение темы, если интерес к ней учащихся падает. В такой ситуации можно попросить учащихся предложить собственные альтернативы поставленной теме. Так, учащиеся понимают, что имеют некую долю контроля над учебным процессом и не обязаны делать что-то, что не вызывает интереса. Как правило, в таких условиях учащиеся чувствуют себя более уверенно и лучше осознают важность предмета «иностранного языка».

В рамках современных требований к уровню владения иностранным языком перед учащимися и преподавателями стоят новые задачи, которые также приводят к

возникновению сложностей, замедляющих процесс обучения и негативно влияющих на результат обучения. Рассмотрим эти трудности с точки зрения учащегося и учителя.

1) Трудности со стороны учащегося.

Главной причиной возникновения трудностей при изучении иностранных языков с точки зрения психологии является различие языковых структур родного и изучаемого языка (в данном случае – русского и английского языков).

Основной трудностью, возникающей у учащихся при выполнении заданий на построение монологического высказывания, является непонимание речевой задачи, поставленной перед учеником, неспособность осознания конечного результата своей деятельности. Учителю следует четко формулировать задание, а также предоставлять учащимся стратегии выполнения задания, которые помогут снять эти трудности на подготовительном этапе.

Коммуникативные характеристики монологической речи обуславливают еще одну трудность при обучении старшеклассников монологической речи, которая состоит в поддержании логичности, связности, непрерывности, смысловой законченности высказывания в процессе говорения. Как правило, учащиеся испытывают сложности с выражением своей мысли, их речь неаргументирована, нелогична и непоследовательна. Это происходит из-за несформированного умения строить логику высказывания, чтобы в последующем выразить её словесно. Причиной возникновения этой сложности является тот факт, что учащиеся привыкли к выполнению подстановочных и шаблонных заданий, они не в состоянии самостоятельно выразить свою мысль, если она расходится с мыслью, предложенной для выражения составителем учебника. Данная проблема очень частотна среди учащихся старших классов и является первичной для решения на современном уроке английского языка.

Основная трудность презентации сообщения или доклада на иностранном языке для школьников состоит в наличии высокого уровня тревожности, стеснительности выступать перед аудиторией. Как следствие, учащиеся оказываются не в состоянии презентовать материал доступно с точки зрения композиционной оформленности текста и грамматико-лексической его составляющей. Задачей учителя является снимать данные трудности в процессе подготовки к презентации, всячески поощрять учащихся. [5,с.36].

В данном случае учащийся воспроизводит то, что в этот момент приходит в голову, совсем не задумываясь о форме, в которой он преподносит свой рассказ.

2) Трудности со стороны преподавателя.

Рассматривая вопрос возникновения трудностей в обучении иностранному языку, стоит обратить внимание на деятельность учителя, ведь современные требования к обучению монологической речи на иностранном языке ставят принципиально новые задачи перед преподавателем в ходе его работы с учащимися.

Главной трудностью, по мнению автора, является сложность в формулировке заданий на говорение. Учащиеся должны четко представлять, в какой форме им следует выполнять задание, по какому принципу строить свое высказывание, какие клише и устойчивые словосочетания использовать в своем ответе. Таким образом, перед учителем стоит задача не только научить учащихся правильно выбирать лексические единицы и грамматические структуры в ответе, но и выстраивать высказывание логично и последовательно.

Данная сложность обуславливает ещё одну – создание ситуации в процессе обучения. Перед учителем стоит задача сподвигнуть учащегося на выражение своей мысли, при этом используя принятые в изучаемом языке структуру высказывания и лексическо-грамматический материал. Данная проблема требует от учителя креативности и творческого подхода к своей деятельности. Каждое задание на говорение должно быть проработано до мелочей, учащиеся должны быть в состоянии развивать свою мысль в любых направлениях, а учитель должен быть готовым к любому такому

направлению и быть в состоянии поддержать учащегося в его стремлении самовыражения.

Также стоит отметить трудность в способе исправления ошибок учащихся в процессе говорения. В случае, когда учитель исправляет каждую ошибку по мере их появления, учащийся теряет нить высказывания и испытывает большие трудности при дальнейшем выражении своей мысли. Более того, такой способ исправления ошибок в речи снижает уверенность учащегося в себе, что может в дальнейшем повлиять на мотивацию изучения языка и использования иностранного языка на практике (о чем говорилось выше).

Наконец, организация современного урока иностранного языка требует от преподавателя долгой и тщательной подготовки к каждому занятию, определение целей и задача урока, продумывание последовательности подачи материала и его отработки, анализ существующих приемов обучения и выбор необходимых приемов и методов на данном этапе обучения.

Список использованных источников:

1. Бекузарова Н.В., Ткачева А.В. Визуализация информации в образовательном процессе: история и современность // Проблемы современного педагогического образования. 2016. № 51-5. С. 82–92
2. Варносова А.Н. Способы повышения мотивации на уроках иностранного языка // Молодой ученый. 2016. № 28. С. 847–849.
3. Драгунова А.А. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции у студентов факультета иностранных языков через использование учебных Интернет-ресурсов на основе технологий Веб 2.0: дис. ... канд. пед. наук. Ярославль, 2014. 331 с.
4. Колесникова И. Л. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков : справ. пособие / И. Л. Колесникова, О. А. Долгина. – М. : Дрофа, 2008. – 431 с.
5. Ефанова Л.Д. Об использовании ролевых игр в учебном процессе при обучении иностранному языку

Дубровина С.В.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ШЕТ ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕТУ ПРОЦЕСІНДЕ ТУЫНДАЙТЫН ҚИЫНДЫҚТАР

Мақалада орта мектеп оқушыларының ағылшын тілі сабақтарында сөйлеуді үйрену процесінде кездесетін негізгі қиындықтары, оларды шешудің мүмкін жолдары, соның ішінде проблемалық жағдайлар оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін ең тиімді әдіс ретінде қарастырылады

Dubrovina S.V.

DIFFICULTIES ARISING IN THE PROCESS OF TEACHING HIGH SCHOOL STUDENTS TO SPEAK A FOREIGN LANGUAGE

The article discusses the main difficulties faced by secondary school students in the process of learning to speak in English lessons, possible ways to solve them, including problematic situations as the most effective way corresponding to the age-related psychological and pedagogical characteristics of students

Дубровина С.В.

магистрант

«Московская Международная академия», Москва, Российская Федерация

Svetlanadubrovina73@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В СТАРШЕЙ ШКОЛЕ

Глобальная система образования XXI века отличается особым использованием Интернета. На сегодняшний день основной целью современных технологий и Интернета в учебном процессе является создание наиболее подходящих материалов и методов для преподавателей и учеников. В настоящее время цели и технологии в образовании в Казахстане представляют гуманистические идеи в педагогике и философии образования. Здесь рассматривается формирование развития личности как основная составляющая этой цели.

Коммуникативный подход к обучению иностранным языкам возник в 1970-х годах в Великобритании из-за выставления современной цели обучения – владение языком как средством взаимодействия. Опираясь на коммуникативный подход (Brumfit and Johnson, Morrow, Widdowson, Brumfit, Littlewood, Rossner and Bolitho, Nunan, Е.И. Пассов и др.) обучение языку должно принимать во внимание признаки реальной коммуникации, а во главе процесса обучения должна лежать модель реального общения, поскольку владение системой языка (знание грамматики и лексики) является не полным для эффективного пользования языком в целях общения [1, с18].

Коммуникативное обучение подразумевает в качестве результата формирование коммуникативной компетенции, т.е. внутренней готовности и задатки к речевому общению. Термин коммуникативной компетенции был дан ван Эком на основе спецификаций Совета Европы. Ученый считал, что коммуникативную компетенцию образуют компоненты:

- лингвистическая компетенция (знание лексики и грамматики);
- социолингвистическая компетенция (умение применять и интерпретировать языковые формы в соответствии с контекстом);
- дискурсная компетенция (умение воспринимать и выстраивать отдельные высказывания в целях смысловой коммуникации);
- стратегическая компетенция (умение использовать вербальные и невербальные стратегии для компенсации недостающих знаний);
- социокультурная компетенция (конкретная степень знакомства с социокультурным контекстом);
- социальная компетенция (готовность взаимодействовать, умение контролировать ситуацию) [2, с.44].

С момента своего происхождения коммуникативный подход получил массовое распространение как в зарубежной, так и в отечественной практике преподавания иностранных языков взял за основу большинство современных учебников. В контексте коммуникативной методики появились новые курсы: коммуникативный метод, коммуникативно-когнитивный метод, метод коммуникативных заданий и др.

Коммуникативный метод обучения иностранным языкам сложился на основе коммуникативного подхода. Его ключевые положения по-разному освещаются учеными. Большинство современных ученых считают, что процесс обучения должен держаться только на содержательную сторону, реальное общение и исключать работу над языковой формой. Другая особенность характерна для некоторых отечественных

методистов и практиков, которые декларируют применение коммуникативного метода, но на самом деле обучают системе языка и только на итоговом этапе предлагают студентам составить диалоги или высказать собственное мнение. Многие из зарубежных и отечественных ученых считают такое толкование коммуникативного метода, в соответствии с которым процесс обучения должен сочетать системный и содержательный подходы, включать в себя работу как над формой, так и над содержательной стороной речи [1, с.20].

Автором коммуникативного метода в обучении иностранным языкам в России является Пассов Е.И., доктор педагогических наук, профессор, заслуженный деятель науки РФ, известный ученый в области методики иноязычного образования. Пассов Е.И. разработал принципы коммуникативного метода обучения:

1) Принцип речевой направленности. Речевая направленность учебного процесса заключается не в том, что преследуется речевая практическая цель, а в том, что путь к этой цели есть само практическое пользование языком. Практическая речевая направленность не только цель, но и средство обучения. Все упражнения являются упражнениями не в проговаривании, а в говорении, когда у говорящего есть определенная задача и когда им осуществляется речевое воздействие на собеседника. Принцип речевой направленности предполагает также использование коммуникативно-ценного речевого материала. Использование каждой фразы должно быть оправдано соображениями коммуникативной ценности для предполагаемой сферы общения (ситуации) и для данной категории учащихся. Не последнюю роль здесь также играет речевой характер урока.

2) Принцип индивидуализации при главной роли ее личностного аспекта. Индивидуализация учитывает все свойства ученика: его способности, умения осуществлять речевую и учебную деятельность и главным образом его личностные свойства. Индивидуализация является главным реальным средством создания мотивации и активности. Свое отношение к среде человек выражает в речи. А так как это отношение всегда индивидуально, то индивидуальна и речь. При обучении иноязычной речи индивидуальная реакция возможна в том случае, если стоящая перед учеником речевая задача будет отвечать его потребностям и интересам как личности. Любое высказывание ученика должно быть по возможности естественно мотивированным. Для создания коммуникативной мотивации необходимо использовать в основном личностную индивидуализацию, которая предполагает контекст деятельности учащегося, его жизненного опыта, сферы его интересов и т.д.

3) Принцип функциональности. Любая речевая единица выполняет в процессе коммуникации какие-либо речевые функции. Нередко после курса обучения учащиеся, зная слова и грамматические формы, не могут использовать все это в говорении, т.к. не происходит переноса (при предварительном заполнении слов и форм в отрыве от выполняемых ими речевых функций слово или форма не ассоциируются с речевой задачей).

Функциональность определяет адекватный процессу коммуникации отбор и организацию материала. Приближение к нуждам коммуникации возможно только при учете речевых средств и организации материала не вокруг разговорных тем и грамматических явлений, а вокруг ситуаций и речевых задач. Необходимо также единство лексической, грамматической и фонетической сторон говорения.

4) Принцип ситуативности. Ситуативность как принцип означает, что обучение говорению происходит на основе и при помощи ситуаций. Под ситуацией Пассов Е.И. понимает динамическую систему взаимоотношений между учащимися, которая благодаря ее отраженности в сознании порождает личностную потребность в целенаправленной деятельности. Отбор содержания обучения иностранному языку и его организация также должны быть основаны на принципе ситуативности. Распределение материала по ситуациям заставляет прибегнуть к концентрическому их расположению в

ходе всего курса обучения. В соответствии с данным принципом не только активизация, но и презентация нового материала носит ситуативный характер.

5) Принцип новизны. Новизна как явление в ходе иноязычного обучения может касаться формы речевого высказывания, содержания высказывания, приемов обучения, условий обучения, содержания обучения. Ключевым правилом в учебном процессе является варьирование речевых ситуаций и управление использованием в них речевым материалом, что является главным средством достижения продуктивного говорения. Еще одним важным фактором успеха является развитие интереса к изучению иностранных языков, а для этого необходимо постоянное внедрение новизны во все элементы учебного процесса [3, с.91].

В контексте коммуникативной направленности преподавания иностранного языка особую роль играет учитель. Коммуникационный компонент его профессиональной компетенции становится чрезвычайно актуальным. Общими характеристиками этого компонента являются: коммуникативная культура; владение техникой педагогического общения и методами интерактивного взаимодействия (педагогический такт, способность «считывать» состояние учащегося по невербальным признакам); обеспечивать сотрудничество в принятии решений между всеми участниками взаимодействия; способность выстраивать диалог как дидактическую и коммуникативную среду, обеспечивающую субъективное и смысловое общение; обеспечивать атмосферу доверия и доброжелательности и т. д. Это должно сопровождаться такими профессиональными признаками, как умение использовать иностранный язык в качестве средства общения и умение выстраивать весь учебный процесс на английском языке; аутентичная, нормативная и выразительная речь на иностранном языке; адаптация речи на английском языке; умение моделировать речевые коммуникативные ситуации и эффективно планировать общение в образовательном процессе

Преподаватель при реализации коммуникативного подхода, как правило: инициирует речевое взаимодействие студентов, обращаясь к аудитории, задавая вопросы, формулируя задания; координирует речевые и поведенческие стратегии участников общения; реагирует на содержание высказывания, демонстрируя свое личное отношение (заинтересованность, одобрение, удивление и т.д.); участвует в общении как партнер [4, с.22].

Основное внимание уделяется методам группового обучения. Задача учителя и учеников-научиться работать вместе, отойти от индивидуального обучения. Студент учится слушать своих сверстников, вести беседы и обсуждения в группе, работать над проектами с другими членами группы. Студент больше сосредотачивается на своих товарищах по группе, чем на своем учителе в качестве образца для подражания.

В рамках коммуникативной методики используются активные методы обучения, которые иногда называют групповыми, что указывает на их адекватность групповой форме обучения. К ним относят: «мозговой штурм», составление семантической карты, упражнение на перекодирование информации, устное выступление, устное сообщение, обсуждение, направляемую дискуссию, свободную дискуссию, решение речемыслительных или проблемных задач, сценарий, ролевую игру, интервью, воображаемую ситуацию (имитационную игру), проект. Данные методы обучения способствуют организации иноязычного общения в ходе решения поставленной коммуникативной задачи или проблемы.

Коммуникативные методы обладают высокой степенью наглядности и позволяют активизировать изучаемый языковой материал в речевых ситуациях, моделирующих и имитирующих реальный процесс общения.

Очевидно, что процесс коммуникации не может быть представлен без передачи идей, эмоций, чувств, без адаптации к ситуации. В этом случае с целью обеспечения оптимальных условий для реализации коммуникативного подхода при обучении

иностранным языкам предлагается использовать приемы драматизации. Драматизация как методический прием был впервые применен в Англии П. Слейдом (1954) и Б. Уэй (1967), которые считали, что она позволяет индивиду «пропускать» ситуацию через себя, придавая ей личностный характер и тем самым превращая обучение из тривиального в творческий процесс. Разработкой методики использования драматизации при обучении языку занимались также Б. Вагнер, А. Дафф, Э. Ибсен, Дж. Рэдфорд, С. Холден и др.

Драматизация-инсценирование, разыгрывание по ролям содержания учебного материала на уроках, при этом ролями могут наделяться не только живые персонажи, но и любые неживые предметы и явления из любой области знаний. Среди видов драматизации выделяют инсценировку (например, диалога), ролевые игры, упражнения с элементами драматизации и др., во внеурочной деятельности – постановка литературного произведения (или его отрывка), использование этюдов.

Благодаря широкому спектру дидактических возможностей драматизация может способствовать более интересному, следовательно, более эффективному процессу обучения. Следует выделить преимущества использования драматизации на уроках, а именно:

- в процессе драматизации происходит взаимосвязь учащихся: их мышления, речи, эмоционально-чувственной сферы и действий];
- драматизация предоставляет контекст для участия, помогая обучающимся использовать их собственные ресурсы и, таким образом, совершенствуя на практике их способности в моделировании ситуации;
- при драматизации содержание становится жизненной ситуацией, с которой может столкнуться каждый, формирование навыков при этом происходит в соответствии с данной ситуацией [5,с.27].

В контексте внедрения драматизации в учебную деятельность современные исследователи предлагают использовать приемы драмогерменевтики. Драмогерменевтика понимается как область социо-игровой педагогики, которая возникла и существует как сопряжение театральной, герменевтической и педагогической сфер. Среди приёмов драмогерменевтики выделяются следующие:

- 1) организация коллективных форм работы в группах и микрогруппах;
- 2) осуществление случайного выбора партнёра по общению;
- 3) организация случайного выбора роли;
- 4) передача оценивающей функции на обучающем этапе в руки учеников;
- 5) отсутствие у учащихся информации о цели действия перед его началом;
- 6) использование «ловушек», трудных, нетипичных заданий и с их помощью определение ритма занятия;
- 7) смена мизансцен (изменение размещения в пространстве учеников и их групп);
- 8) организация на уроке «мастерской ошибок»;
- 9) деление сложного задания на несколько простых этапов-ступеней с усилением целенаправленности каждого следующего шага [6, 29].

С целью наполнения учебно-речевого материала можно использовать такие средства драматизации, как тематически отобранные тексты из художественной (текст-интрига, текст-роль, текст-диалог и др.), философской (текст-размышление, текст-вопрос, афоризмы, высказывания великих мыслителей и др.) литературы, фольклор (пословицы) и систему развивающих приемов и заданий (герменевтические способы интерпретации художественного текста, ролевые биографии, проигрывание ситуаций, отображение смыслов в форме графических изображений, сравнение своего вывода с чужим и составление коллажей).

Таким образом, использование в процессе обучения коммуникации на иностранном языке методов драматизации, среди которых выделяются воображаемые ситуации, сценарии, ролевые игры в совокупности с физическими действиями, позволяет решить следующие задачи:

- обогатить и активизировать лексический запас учащихся; • совершенствовать грамматические навыки;
- освоить новый грамматический материал коммуникативным путем;
- совершенствовать произношение и интонацию, сформировать фонематический слух;
- улучшить аудитивные навыки путем погружения в языковую среду;
- развить все виды речевой деятельности;
- совершенствовать навыки социокультурной и межкультурной коммуникации.

Список использованных источников:

1 Виноградов П.Н. *Визуальная культура личности: генезис, структура и функции* // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. 2010. № 136. С. 26–38.

2 Жаркова Т.И. *Современные методы обучения иностранному языку* Гуманитарные науки. Вестн. Финанс. ун-та. 2014.

3 Ковалевская Е.В. *Проблемное обучение иностранным языкам // Проблемный метод в обучении иностранным языкам: материалы регион. науч.-практ. конф. / под ред. Е.В. Ковалевской. Нижневартовск: Изд-во НПИ, 2003. С. 3–11.*

4 Колесникова И. Л. *Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков : справ. пособие / И. Л. Колесникова, О. А. Долгина. – М. : Дрофа, 2008. – 431 с.*

5 Иоффе А.Н. *Визуализация в истории и обществознании – способы и подходы // Преподавание истории в школе. 2012. № 10. С. 3–6.*

6 Головчук И.П., Максимова А.К. *Использование подкастов на занятиях по практическому курсу немецкого языка // Поволжский пед. вестн. 2013. № 1. С. 143–147.*

Дубровина С.В.

**ОРТА МЕКТЕПТЕ ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ**

XXI ғасырдың ғаламдық білім беру жүйесі Интернетті ерекше қолданумен ерекшеленеді. Бүгінгі таңда оқу процесінде заманауи технологиялар мен Интернеттің негізгі мақсаты оқытушылар мен оқушылар үшін ең қолайлы материалдар мен әдістерді жасау болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстандағы білім берудегі мақсаттар мен технологиялар білім беру педагогикасы мен философиясындағы гуманистік идеяларды білдіреді. Мұнда тұлғаның дамуын қалыптастыру осы мақсаттың негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Dubrovina S.V.

**THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN
LANGUAGES IN HIGH SCHOOL**

The global education system of the XXI century is characterized by a special use of the Internet. Today, the main goal of modern technologies and the Internet in the educational process is to create the most suitable materials and methods for teachers and students. Currently, goals and technologies in education in Kazakhstan represent humanistic ideas in pedagogy and philosophy of education. Here the formation of personality development is considered as the main component of this goal.

Yermek T.A., Nurmagambetova A.A.
Master of Philological Sciences, senior teacher
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan
tolganay.ermekova@yandex.ru

"BLOG" AS A PROJECT TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF WRITING SKILLS AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

The use of blogs in English lessons will allow you to develop a number of skills, especially students' writing skills; it promotes independence and increases motivation to write. The results of the project were positive, and the authors of the article believe that the use of blog technologies can become a very effective technology for developing students' writing skills.

Keywords: *blog; project technology; writing; writing skills; high school students.*

The method of project activity is definitely not an innovation in the educational process, currently this method is considered an integral part of it. But, it is important to note that in the modern learning process, the project method does not replace the classroom system, but acts as a complementary link in the organization of independent work of students.

Etymologically, the word **project** is from Latin "projektus" literally means "thrown forward", "protruding", "conspicuous". The French word "projet" translates as "an intention that will be implemented in the future." The method of project activity has gone through a long and thorough process of formation, starting from the V century BC, in the time of Socrates, to the present day [1].

The development of the method of project activity was influenced by scientists such as William Hurd Kilpatrick, who argued that a project is "any activity, any activity of children that they have chosen freely and therefore performed willingly, from the bottom of their hearts" [2]. And according to V. Mikhalkin, project activity is a joint educational, cognitive, creative or playful activity of students having a common goal, coordinated methods and methods of activity aimed at achieving a common result of activity [3].

By using the method of project activity, students begin to set a goal and be able to achieve it. Also, this activity gives students the opportunity to express their ideas in whatever format they want: with the help of presentations, posters, in video format, various works with the desired design. That is, freedom of choice is given in the manifestation of creativity.

In addition to this, it is in the process of teaching English that the use of the project method allows students to form linguistic and regional knowledge, while simultaneously developing skills and abilities in the process of listening, speaking, reading, writing [4].

One of the frequently used tools of the project activity method is a blog. The term "blog" was coined and used for the first time by Jorn Barger on December 17, 1997 [5], and the blog is defined as one of the Web 2.0 technologies and also one of the most popular social services. Blog – from the English blog ("weblog") – "network log" or "event diary").

Evsyukova T.V. defines a blog as a message feed consisting of chronologically arranged posts with the option of commenting. Blogs are often personally or narrowly focused, characterized by brevity and a special style of design [6]. Filatova describes a blog as a Web space that allows any Internet user to create a personal page, the main content of which is regularly added entries, images or multimedia.

In the educational process itself, such types of blogs are used as a teacher's blog, an individual educational blog and a collective educational blog. Since the main purpose of this work is the development of students' writing skills, the most suitable types of blog for this purpose are an individual educational blog and a collective educational blog.

In the individual-educational blog, the student posts completed assignments. If desired, the blog can contain personal information: information about family, friends, hobbies, their achievements; interesting links; photos and videos. When working with an individual educational blog, students develop writing skills by using the necessary language tools to present themselves, the country, culture, etc. Also, this type of blogs promotes the use of the necessary language tools for expressing opinions, expressing agreement or disagreement (when commenting), arguing your point of view using language tools, reading skills.

A collective educational blog designed to organize extracurricular work in a group. In the blog, the teacher posts training assignments, reference information, materials for commenting (text, audio, video format). When working in a collective educational blog, students develop writing skills, namely, to state the content of a read/listened foreign language text, use the necessary language means to express an opinion, express agreement or disagreement, analyze, compare, compare important information with available language means; to argue your point of view using language tools [7].

Nowadays, creating a blog is not difficult, since the topic of blogs is quite developed and popular. Consequently, on the Internet you can find a very large number of web services that allow you to start your own blog with a minimum of effort. The list of the most popular blog platforms includes: Wix, Blogger, LiveJournal, WordPress, etc. Other resources for creating educational blogs include SchoolBlogs, Medium, Blogosphere.us and Weblogged.

We have chosen an individual-educational type of blog and platform for our work Medium.com. This is a blog platform from the creators of the Twitter service and it has a number of advantages: it is easy to use; has a nice design and intuitive interface; has the ability to comment, share, rate posts, which will greatly help in getting feedback; makes it possible to add technologies such as photos, videos, links, etc.; it is also worth noting that most of the users of this platform are English-speaking authors, which will definitely have a positive effect when learning English.

Blog technologies were previously used by other teachers in the educational process, one of the first teachers was K. Kennedy, following Kennedy, this idea was developed in his works by J. Kennedy. Bloch, who proposed a methodology for developing essay writing skills through blog technologies [8]. Students had to publish their essays on blogs, and then their online discussion was organized. The study showed that by the end of the course, students not only developed essay writing skills, but also formed critical thinking skills. The only question that remained unresolved during the experimental training of Joshua J. Bloch, concerns the linguistic correctness of the utterance. The students still made a lot of grammatical and stylistic mistakes. This can be explained by the fact that the focus of the methodology for developing essay writing skills through blog technology was on the structure of written works and their content. The methodology did not include any tasks for the formation of lexical and grammatical skills [9].

The process of using this platform in the educational process will be as follows: 1) each student registers on the platform, and everyone must subscribe to all students in the class in order to be able to quickly and conveniently navigate for feedback; 2) the choice of topic for recording will depend on the material that takes place during the learning process; 3) Each student must write at least two entries per week as homework. Also rate and leave at least one comment for three students. The comment should correspond to the topic and give the correct feedback to the author. Additionally, each author of the blog can be given the task to use the largest number of lexical units when composing a story about the holidays spent, discussing a movie watched or a book read; each student can be given the task to write to the author of the blog (comments function) two special questions in the past tense (grammar), etc. [10]. All blog entries, comments and grades are tracked by the teacher and feedback is given.

Based on the data obtained from the result of the teacher Joshua J. Bloch, the following evaluation criteria were selected: 1) the correspondence of the blog to a given topic, 2) the use of vocabulary passed in the lesson, 3) literacy.

Thus, blogging has a number of advantages, and the use of blog technologies in teaching a foreign language can contribute to motivation for students to use a foreign language outside of school hours. As we pointed out earlier, blogging contributes to the development of reading and writing skills, as well as the expression of one's own opinion and its argumentation when discussing social issues, since this is not always feasible when discussing in class. This web space is best suited for the development of educational purposes, since it allows you to store and use educational information in any form (graphs, maps, drawings, photographs, videos), implement group projects, monitor the assimilation of educational information through discussions, tips, etc. After reviewing the various types of blogs, we can conclude that blogging is especially important for the development of written communication skills. It is important to note that modern resources provide us with a large number of opportunities to create a digital learning space that will positively affect the involvement of students in the learning process. Following from this, we believe that the use of blogs in the educational process, namely on the subject of English in order to develop students' writing skills is very effective and productive.

References

1. Солопова М. А. Майевтика // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Стёпин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семизин, уч. секр. А. П. Огурцов. 2-е изд., испр. и допол. М.: Мысль, 2010.
2. МЕТОДИКА РУКОВОДСТВА ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ УЧАЩИХСЯ Методические рекомендации для студентов специальности «Технология и предпринимательство» Курган 2011, р. 4.
3. Е. В. Михалкина, А. Ю. Никитаева, Н. А. Косолапова ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Учебное пособие Ростов-на-Дону Издательство Южного федерального университета 2016, р. 10.
4. Андреева Ю.В., Плотникова Наталья Фёдоровна Использование метода проектов на уроках английского языка // Казанский вестник молодых учёных. 2018. №2 (5).
5. Ammann R. *Jorn barger, the newspaper network and the emergence of the weblog community* // *Proceedings of the 20th ACM conference on hypertext and hypermedia*. – 2009. – P. 279-288.
6. Евсюкова Татьяна Всеволодовна, Гермашева Татьяна Мартиросовна Основные подходы к определению понятий «Блог» и «Блогосфера» в лингвистике // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2015. №11-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-podhody-k-opredeleniyu-ponyatiy-blog-i-blogosfera-v-lingvistike> p. 237.
7. Михеева, О. И. Использование блог-технологий в обучении иностранным языкам / О. И. Михеева // *Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева*. – 2010. – № 3-1(67). – P. 126-130. P.129
8. [Bloch J. *Abdullah's Blogging: A Generation 1.5 student enters the blogosphere* // *Language Learning and Technology*. 2007. № 2. P. 25–37.]
9. [Bloch J. *Abdullah's Blogging: A Generation 1.5 student enters the blogosphere* // *Language Learning and Technology*. 2007. № 2. P. 25–37.]
10. Михеева, О. И. Использование блог-технологий в обучении иностранным языкам / О. И. Михеева // *Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева*. – 2010. – № 3-1(67). – P. 126-130.

Ермек Т.А., Нурмагамбетова А.А.
ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН
ДАМУҒА ҮШІН «БЛОГ» ҚҰРАЛЫН ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ РЕТІНДЕ
ҚОЛДАНУ

Ағылшын тілі сабақтарында блог-технологияны қолдану бірқатар дағдыларды, әсіресе оқушылардың жазу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, дербестікке және жазбаша жұмысқа деген ынтаны арттыруға ықпал етеді. Жобаның нәтижелері оң болды және мақала авторлары блог технологиясын пайдалану оқушылардың жазу дағдыларын дамытудың өте тиімді құралы болуы мүмкін деп санайды.

Ермек Т.А., Нурмагамбетова А.А.
«БЛОГ» КАК ПРОЕКТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ
ПИСЬМА СРЕДИ ОБУЧАЮЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Использование блог-технологии на уроках английского языка позволит развитие ряд навыков, в особенности навыков письма учащихся, способствует самостоятельности и повышению мотивации к письменной работе. Результаты работы проекта были положительными, и авторы статьи считают, что использование блог-технологий может быть весьма эффективным средством для развития навыков письма учащихся.

ӘОЖ 376.1

Жанабаев Д.К.
Теміртау қаласы «№9 Лицейі» КММ, шетел тілі мұғалімі,
«Bolashaq» Академиясының магистранты

ҚАЗІРГІ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ӨСПІ КЕЛЕЖАТҚАН ЖАС
ҰРПАҚТЫҢ ОТАНСҮЙГІШТІК СЕЗІМІНЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Бұл мақалада адамның және жалпы адамзаттың негізгі проблемалары аясында патриоттық тәрбие беру технологиялары қарастырылады. Патриоттық сезімді тәрбиелеуге бағытталған заманауи құралдарға, сондай-ақ интернет-ресурстарды инновациялық құрал ретінде қарастырудың мағынасы бар екеніне баса назар аударылады.

***Тірек сөздер:** патриотизм, патриоттық тәрбие, адами және рухани құндылықтар, мәдениет, халық, тәрбие, білім, интернет, жаһандану.*

Бүгінгі таңда білім беру кез келген қоғамның негізгі құрылымы болып табылады, соған сәйкес оны дамыту мәселелері қаржылық-экономикалық дағдарыс, экологиялық теңгерімсіздік сияқты қазіргі заманның әмбебап міндеттері мен проблемалары аясында қарастырылуы керек деп айтуға болады. , кедейлік, аштық, демографиялық дағдарыс, экстремизм және халықаралық терроризм, маскүнемдік және нашакорлық [3].

Патриоттық тәрбиенің негізгі қағидасы санасыз және саналы, мақсатты және табиғи тәрбиенің бірлігі принципі – сөздің барлық мағынасында патриоттық тәрбие беру. Бұдан шығатыны, жеке тұрақты ішкі құрылым ретінде патриотизм сезімін қалыптастыратын негізгі негіз әрбір адамның өз халқының, жерінің мәдени құндылықтары мен салт-дәстүрлеріне деген сүйіспеншілік, сүйіспеншілік сезімін санасыз терең сезінуі болып табылады. туған жері, таныс және табиғи ортасы.

Тіршілік ету ортасы патриоттық сезімдерді қалыптастыруда шешуші рөл атқарады, өйткені ол таныс аумақ, климаттық жағдайлары, тілі немесе тұрмыстық өмір салты таныс. Алайда, мұның бәрі әлі Отан ұғымымен байланысты емес. Тұлғаның формальды азаматтығы да патриотизмнің қалыптастырушы факторы болып табылмайды. Сіз өз еліңіздің азаматы бола аласыз, бірақ оны сүймеуге, оның патриоты болуға болмайды. Жоғарыда айтылғандар патриоттық сезімді қалыптастырудың алғышарты ғана.

Жаһанданудың негізгі проблемасы әртүрлі халықтар мен елдердің стратегиялық және әлеуметтік-мәдени әлеуеті бойынша айтарлықтай ерекшеленетін ашық әлемнің жаңа жүйесіне әртүрлі дайындықпен келгендігімен байланысты. Кедергісіз және шекарасыз біртұтас ашық қоғам идеясын ілгерілететін жаһандық әлемнің ең дәйекті жақтаушылары бүгінгі таңда өздерінің экономикалық, геосаяси және әлеуметтік-экономикалық дамуының жаңа мүмкіндіктерін көріп отырған ең дамыған және қуатты елдер (яғни Батыс) болып табылады. бұрынғы егемендіктердің әлсіреуі кезіндегі мәдени экспансия.

Керісінше, аз дамыған және қорғалатын елдер әлі де ұлттық шекаралар мен егемендіктерді осы экспансиядан қорғайтын құрал, протекционистік стратегиялардың негізі ретінде қарастыруға бейім. Жаһандану механизмі арқылы Батыс әлемнің қалған бөлігін саяси және экономикалық жағынан бағындыруға, әскери және геосаяси тұрғыда даусыз артықшылыққа қол жеткізуге, батыстық емес әлемнің мәдени ерекшеліктеріне нұқсан келтіруге және азайтуға тырысады. бірыңғай «бұқаралық мәдениет» стандарттары. С.Хантингтонның «өркениеттер қақтығысы» концепциясы жаңа жағдайда өркениеттер арасында бейбітшілік болуы мүмкін еместігін нақты атап көрсетуге арналған, өйткені Батыс толық «жеңіске», яғни бағындырылғанға дейін өз мүдделері үшін күресуге бел буады. батыстық емес.

➤ Олай болса, жаһандану мәселесі – тарихи даму, өркениет пен ағартушылық игіліктеріне қосылу құқығын қорғайтын әлсіздердің ұлттық протекционизм мен өзін-өзі қорғаудың барлық құралдарын жою. Кімнің дамуға лайық екенін, осыған күш пен ресурстарды ысырап етпегені дұрыс екенін анықтайтын әлемдік жоғары билік – анонимді инстанция – нарық деп танылады.

Қазақстан – көпұлтты мемлекет, ол мәдениеттің ұжымдық типімен сипатталады, бұл Батыстың дамыған елдерінен ерекше. Осыған сүйене отырып, қазіргі жағдайда патриотизм туралы сөз болғанда, біз, бір жағынан, көпұлтты Отанымызға деген сүйіспеншілік пен адалдық, ұлттық мүддемізді (экономикалық, саяси, қауіпсіздік) және барлық адамдардың мәдени ерекшелігін қорғау және қорғау туралы айтамыз. біртұтас қазақ этносы ретінде еліміздің халқы; екінші жағынан, көп ұлтты Қазақстан халқын құрайтын әрбір этностың өзіндік ерекшелігі мен мәдениетін сақтау туралы айтып отырмыз; мақсатты, патриоттық сезімді тәрбиелеу жүйесіндегі әсері туралы.

Қазақстан азаматтарының патриоттық сезімін ояту процесі үш негізгі құрамдас бөлікті қамтитын құралдарды, белгілі бір жүйені қолдануды көздейді: ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық және тәрбиелік.

Материалдық-техникалық құралдарға: оқу кабинеті, оқу кабинеті және сынып кабинеті, мұражай, бұрынғы шайқас орны, ескерткіш, жерлеу орны, мамандандырылған мектеп, патриоттық және әскери-патриоттық клуб, үйірме, туристер бөлімі, құрал-жабдықтар, арнайы құрал-жабдықтар, макеттер, қару-жарак, спорт қалашықтары, тренажерлар, жаттығу алаңдары, атыс тирі, сондай-ақ белгілі бір өнер және әдебиет туындылары, тиісті ақпарат құралдары, интернет ресурстары.

Тәрбие құралына патриоттық тәрбиені ұйымдастыру және жүргізу, көзқарастарды, нанымдарды, қажеттіліктер мен мүдделерді қалыптастыру, Отанға деген сүйіспеншілікті, оның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғауға дайындықты, қоғамдық пікірді дамыту қабілетін қалыптастыру бойынша негізгі ғылыми, практикалық және теориялық ұсыныстар енгізілуі мүмкін. қоғамның қауіпсіздігі мен тұрақтылығын

қамтамасыз ету және нығайту мәселелері туралы, Отанды қорғауға бағытталған функцияларды жүзеге асыруға қатысатын әлеуметтік және мемлекеттік институттар туралы.

Отансүйгіштікке тәрбиелеуге бағытталған ұйымдық құралдарға азаматтың жеке тұлғасын дамыту мен қалыптастырудың нақты және жалпы міндеттерін барынша жүзеге асыруға бағытталған, тиісті нысанда жүзеге асырылатын оқу, материалдық-техникалық құралдарды пайдалана отырып жүзеге асырылатын іс-шаралар кешені жатады. патриоттық тұлға. Отансүйгіштікке тәрбиелеуге бағытталған қорлардың үш тобы да бір-бірін толықтыратын тығыз байланыста болғандықтан, оларды үйлестіре пайдалану қажет. Осы әрекетке бағытталған объектілер мен субъектілердің өзара әрекеттесу процесінде ғана негізгі мақсатқа жетуге және отансүйгіштікке тәрбиелеуге бағытталған бастапқыда қойылған міндеттерді шешуге болады.

Жаһандану бүкіл әлемде әртүрлі бағаланатынын атап өткен жөн. Кейбіреулер жаһандануды өте теріс бағалайды. Олар жаһандануды дамыған елдер таңып отыр деп есептейді, өйткені олар одан пайда көреді. Жаһандануға қарсы қозғалыс ең алдымен дамыған елдерге қарсы бағытталғаны кездейсоқ емес. Әрине, бұл жерде біраз шындық бар. Оның игілігін ең алдымен дамыған елдер көретіні анық. Бірақ олар жаһандануды барлық халықтар мен мемлекеттерге күштеп таңды деп ойлауға болмайды. Жаһандану – адамзат қоғамы дамуының объективті процесі. Жоғарыда айтылғандай, қоғам бір сапалық күйден екінші сапалық күйге, жоғарырақ күйге өткен сайын әлеуметтенеді. Және бұл процесті ешкім тоқтата алмайды. Тағы бір мәселе, оның фаталистік сипаты жоқ, сондықтан оны әлемнің барлық халықтарының мүдделеріне сай реттеуге болады. Бұл жаһандануды сынаған, бірақ оны түзету бойынша конструктивті ұсыныстар жасаған зерттеушілердің бастамасы. Бұл түзету барлық жағынан ұлттық құндылықтардың біртұтас тарихи процесте сақталуына ықпал етуі керек, өйткені әрбір халық (ұлт) әлеуметтік-мәдени тұлға болып табылады. Әрбір халық баға жетпес бірегей рухани-тарихи тәжірибенің сақтаушысы. Ал егер жаһандану нәтижесінде ұлттық мәдениеттер жойылып, рухани өмірдің стандартталған көріністері ғана қалса, адамзат ақырында өзінің шынайы болмысынан айырылуы мүмкін.

Қазақстан – тарихы терең, қуатты тәуелсіз мемлекет. Патриоттық тәрбие беру ісіне Қазақстанның Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев орасан зор үлестер қосты: «Қазақстан Тәуелсіздіктің үшінші он екі жылдығын үлкен рухани жаңғырумен бастады. Менің бағдарламалық мақалам аясында еліміздің барлық аймақтарында ауқымды жұмыстар басталды. «Рухани жаңғыру» негізінде жүзеге асырылып жатқан маңызды жобалардың бірі – «Туған жер». Адамның туған жері оның жүрегінде мәңгі сақталады. Біз бәріміз туған жерімізді мақтан тұтамыз, сағынамыз, аялайық. Туған жерге деген сүйіспеншілік – Отанға деген сүйіспеншілікпен, туған жерге деген қамқорлық – Отанға деген қамқорлықпен жалғасады», – деді Мемлекет басшысы.

Бүгінгі таңда жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеуге, сондай-ақ оның азаматтық позициясын, Қазақстан тарихына құрметпен қарауды қалыптастыруға болатын интернеттің қарқынды таралып жатқан жағдайлары бар деп айта аламыз. Патриоттық тақырыптағы интернет-ресурстарды пайдалана отырып, біз әлеуметтік желілердегі өзара әрекеттесу аясында желі қолданушылары арасында әлеуметтік белсенділікті арттыруға, патриоттық тақырыпқа қызығушылықты дамытуға көмектесе аламыз. Осылайша, патриотизмді тәрбиелеуге бағытталған жүйені ұйымдастыратындар үшін бұл ресурстарды мұқият қарастырған жөн, өйткені Интернет күнделікті өмірге көбірек еніп келеді және біз оған жастар мен жастардан белсенді қызығушылықтың көрінісін байқаймыз. ғана емес. Көпшілік үшін бұл «нағыз үлкен әлемге» кіру және нақты оқиғаларға толық қатысу мүмкіндігі. Мұғалім білім берудегі жаңа, заманауи көзқарасты жүзеге асыруда интернет-форумдардың барлық мүмкіндіктерін пайдалануы қажет. Ұстаз өз сайтын құру, веб-форумға қатысу арқылы өзінің қамқорлығы мен бүгінгі

заманауи жас ұрпақтың мүддесі өте маңызды екенін көрсетеді, бұл өздеріңізге белгілі, болашағымыздың негізі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Азарова, Л. Мектеп оқушыларын патриоттыққа тәрбиелеудің педагогикалық өнері // Қосымша білім. - 2014. - No 7. - Б.4 -8.
2. Абрамова, С.В. Оқушылардың азаматтық тәрбиесінің жүйесі: азаматтық белсенділікті тәрбиелеу, әлеуметтік-құқықтық жобалау, гуманитарлық құқықты зерттеу [Мәтін] - М.: Ирис-Пресс, 2014. - 227 б.
3. Беспятова, Н.К. Балалар мен жасөспірімдерді әскери-патриоттық тәрбиелеу әдістемелік құрал / Н.К.Беспятова, Д.Е.Яковлев [Мәтін] - М.: Ирис Пресс: Ирис дидактика, 2016. - 189 б.
4. Маркова, Т.М. Қазіргі жаһандану жағдайында өскелең ұрпақтың патриоттық сезімін арттыру / Т.М.Маркова, Ю.В.Лашина, В.С.Нитченко. - Мәтін: тікелей // Жас ғалым. - 2018 ж. - No 12 (198). - С. 163-165. — URL: <https://moluch.ru/archive/198/48886/> (кіру күні: 06.05.2022).
5. Әуезов М.Абай Құнанбаев: Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. /Құр. Ақбаев Н.- Алматы: Санат, 1995. - С.320.
6. Нұрлигенова, З.Н. Қазақстандық жастарды патриоттық тәрбиелеу: тарихы және болашағы / З.Н.Нұрлигенова, Қ.М.Амантаева, Д.Н.Құрбанова. - Мәтін: тікелей // Жас ғалым. - 2017. - No 45 (179). - С. 160-163. — URL: <https://moluch.ru/archive/179/46437/> (кіру күні: 06.05.2022).
7. Қозыбаев М.Қазақстан ғасырлар тоғысында: толғаулар мен ізденіс. 2 кітапта. Кітап. 1. – Алматы: Ғылым, 2000. – С.420.
8. Назарбаев: Патриотизм – Мәңгілік Елдің мызғымас тірегі. URL: <http://muftiyat.kz/ru/news/11876> (Қолдану күні: 06.04.2022).

Жанабаев Д.К.

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ЧУВСТВА ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В данной статье рассматриваются технологии патриотического воспитания в рамках основных проблем человека и человечества в целом. Акцент сделан на современные инструменты, направленные на воспитание чувства патриотизма, а также на смысл рассмотрения интернет-ресурсов как инновационного инструмента.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое воспитание, общечеловеческие и духовные ценности, культура, народ, образование, образование, интернет, глобализация.

Zhanabayev D.K.

EDUCATION OF PATRIOTIC FEELING OF THE GROWING GENERATION IN THE CONDITIONS OF MODERN GLOBALIZATION

This article discusses the technologies of patriotic education within the framework of the main problems of man and humanity as a whole. The emphasis is on modern tools aimed at fostering a sense of patriotism, as well as on the meaning of considering Internet resources as an innovative tool.

Keywords: patriotism, patriotic education, universal and spiritual values, culture, people, education, education, internet, globalization.

Жетписбаева Ж.С.

магистрант академии “Bolashaq”, учитель английского языка
Областная специализированная школа-лицея имени Н.Нурмакова,
Караганда, Республика Казахстан
forjazz@mail.ru

КОНСТРУКТИВИСТСКИЕ ИДЕИ КАК ФУНДАМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Актуальность работы определяется тем, что представлены конструктивистские идеи Ж.Пиаже и Л.С.Выгодского на основании чего выделены принципы конструктивизма. Предложенные А.А.Балаевым принципы активных методов обучения содержат схожие характеристики и являются подтверждением того, что конструктивистские идеи заложены как фундамент активных методов обучения английскому языку.

Ключевые слова. *Конструктивистские, конструктивизм, активные методы обучения, принцип.*

Основоположником конструктивизма является швейцарский психолог Жан Пиаже, изучавший детскую психику. Он предложил свою концепцию обучения как динамического процесса «в ходе которого учащиеся создают сами и тестируют собственные гипотезы». Подход Пиаже сосредоточен на интеллектуальной стороне обучения и поэтому сформированное им направление получило название когнитивный конструктивизм. [1] Главная идея конструктивизма в обучении заключается в том, что познание конструируется, выстраивается по мере того, когда учащиеся знакомятся с окружающим миром, получают, конструируют знания и осмысливают этот опыт. Это осмысление формируется на основе уже имеющихся знаний и опыта и зависят от стадии когнитивного развития. В педагогическом словаре под редакцией Коджаспирова Г.М. определение когнитивного развития рассматривается как процесс формирования и развития когнитивной сферы человека, в частности его восприятия, внимания, воображения, памяти, мышления и речи. [2] Учитель выступает конструктивистом, создающим условия, при которых ученик сам находит ответы на поставленные вопросы, активно конструирует собственные знания, встраивает новые знания в уже существующих у него. Таким образом, обучение по Пиаже, является процессом трансформации знаний, а не накопления знаний, так как подход сосредоточен в основном на интеллектуальной стороне обучения, он получил название когнитивный конструктивизм. Это в свою очередь предполагает, чтобы учитель был сосредоточен на ученике, где им была предоставлена возможность продемонстрировать свои знания по теме, подвергнуть сомнениям определенные предположения, скорректировать убеждения и сформировать новое понимание.

Наиболее значимая конструктивистская идея, которая является основополагающей и лежит в основе активных методов обучения это социальный конструктивизм, основателем которого является советский ученый Лев Семенович Выготский. Такие активные методы обучения предполагают максимальное включение учеников в различные виды самостоятельной познавательной деятельности, в большинстве случаев в группе или в команде. Л.С.Выготский считал, что обучение это в первую очередь социальный процесс. Среда, в которой воспитывается ребенок, влияет на то, что и как он думает. В работе «Мышление и речь» он писал:

«...Центральным для всей психологии обучения моментом и является возможность в сотрудничестве подыматься на высшую ступень интеллектуальных возможностей. В школе ребёнок обучается не тому, что он умеет делать самостоятельно, но тому, чего он ещё делать не умеет, но что оказывается для него доступным в сотрудничестве с учителем и под его руководством... То, что ребёнок умеет делать сегодня в сотрудничестве, он сумеет сделать завтра самостоятельно». [3] Среда, в которой обучается и воспитывается ребенок, влияет на то, что и как он думает. Обучение происходит при взаимодействии с обществом и культурой, что является основной идеей социально-культурной теории обучения Л.Выготского, который считал, что родители, учителя, воспитатели, сверстники и культура в целом несут ответственность за развитие функций высшего порядка.

Педагоги выделяют 5 принципов конструктивизма:

1. Знание конструируется, а не усваивается. Основной принцип, что новое знание конструируется уже на существующих знаниях, как правило от простого к сложному.

2. Обучение - это активный процесс и требует мотивации. Чтобы учиться, недостаточно слушать лекции учителя, нужно быть вовлеченным в дискуссии, эксперименты, деятельность. Невозможно учиться без мотивации. По мнению ученых-конструктивистов, мотивация должна исходить от самого обучающегося.

3. Обучение - это социальная деятельность. Знания собирались и передавались огромным сообществом людей, это необходимо учитывать, создавая коллаборативную обстановку, взаимное обучение, используя активные групповые методы обучения.

4. Обучение индивидуально и зависит от контекста. Новое понятие не изучается абстрактно, изолированно от нашей жизни. Конструктивисты считают, что новые знания выстраиваются на основе уже существующего прошлого опыта и убеждений и у каждого учащегося восприятие темы может происходить довольно уникальным способом. Ученикам предоставляется возможность размышлять над своими знаниями и убеждениями, задавать соответствующие вопросы, пополнять объем знаний, перестраивать свое понимание определенных тем на стадии изучения. Этот процесс позволяет ученикам подвергать сомнению свои предположения и стремиться расширять и углублять представления о мироустройстве. Сами ученики играют важную роль, активно конструируя знания посредством социального взаимодействия со сверстниками. Чтобы осмыслить и закрепить новую информацию, мы связываем её с тем, что уже знаем и понимаем.

5. При обучении формируется ментальная модель мира. Знания – это интерпретация реальности на основе наших чувств.

Проблемой активных методов обучения занимались А.А.Балаев, Н.Я.Гальперин, А.Н.Леонтьева и другие. Активные методы обучения-это такие методы обучения, при которых деятельность обучаемого носит продуктивный, творческий и массовый характер. [4] А.А.Балаев предлагает главные принципы активных методов обучения.

1. Принцип от простого к сложному.

2. Принцип проблемности, где созданная поставленная учителем проблема решается путем принятия решений, учащиеся приобретают знания и навыки через преодоление и разрешение проблемы.

3. Принцип непрерывного обновления для привлечения внимания, побуждения изучать тему, развивать мотивацию.

4. Принцип организации коллективной деятельности, учащимся необходимо решать проблему в группе, в коллективе, в команде.

5. Принцип опережающего обучения. Организация обучения происходит таким образом, что обучающиеся овладевают практическими знаниями и умениями воплощать их в практической деятельности.

Разнообразие активных методов обучения английскому языку, таких как ролевые игры, кластеры, «мозговой штурм», проекты, круглые столы, дебаты, решение проблемных ситуаций, синквейн, дискуссии, драматизации позволяют учащимся становиться активными участниками процесса обучения, научиться видеть проблему, находить пути решения, применять успешный опыт, избегать неудачи, проявлять творческие способности, анализировать и синтезировать полученные знания, в ходе чего происходит эмоциональный и информационный обмен. На уроках английского языка активные методы обучения помогают развивать навыки говорения, слушания, письма и чтения, пробуждают интерес к изучению языка, демонстрируют потребность в самообразовании, активизируют познавательную деятельность. Важно отметить и сделать вывод, что использование активных методов формирует самостоятельность, новые знания не предоставляются в готовом виде, учащиеся конструируют знания в процессе взаимодействия и сотрудничества. Рассмотренные выше идеи конструктивизма, которые были сформулированы на основе работ и исследований ярких его представителей Ж.Пиаже и Л.С.Выготского, выделенные признаки конструктивизма дают основание для формирования фундамента активных методов обучения английскому языку.

Список использованных источников:

1. Пиаже Ж. Теория Пиаже. Разд. III: Теория стадий // История зарубежной психологии. 30-е — 60-е годы XX века. Тексты / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. М.: Изд-во Московского университета, 1992., С. 232—292.
2. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. — М.: И; М.: Издательский центр «Академия», 2000., С.38
3. Л.С.Выготский. Мышление и речь: сборник / АСТ: Астрель; Москва; 2011., С.134-175
4. Т.Л.Кремнева Педагогический словарь –справочник М:2017., С.Доронова Т.А. Защита прав и достоинств маленького ребенка. Методика. - М.: Просвещение, 2006., С. 67-68.
5. Vygotsky, L.S. (1978) *Mind in Society*, [Разум в обществе], (Cambridge, MA, Harvard University Press).
6. Балаев А.А. Активные методы обучения. М.: Профиздат, 1987., С.532-584
7. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. М., 1985., С.45-59
8. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. М.: 1979., С.172-193
9. Piaget, J. (1977) *The Role of Action in the Development of Thinking*. [Роль деятельности в развитии мышления]. In W.F. Overton & J.M Gallagher (Eds.), *Advances in Research and Theory*. New York: Plenum Press. Richland, L.E., Morrison, R.G. & Holyoak, K.J. (2006) *Children's development of analogical*

Жетписбаева Ж.С.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕГІ КОНСТРУКТИВТІК ИДЕЯЛАР

Жұмыстың өзектілігі Дж.Пиаже мен Л.С.Выготскийдің конструктивтік идеяларының берілуімен анықталады, оның негізінде конструктивизм принциптері ерекше көрсетіледі. А.А.Балаев ұсынған оқытудың белсенді әдістерінің принциптері ұқсас сипаттарды қамтиды және конструктивтік идеялар ағылшын тілін оқытудың белсенді әдістерінің негізі ретінде қаланғанын растайды.

Тірек сөздер. Конструктивизм, конструктивизм, белсенді оқыту әдістері, принцип.

Zhetpisbayeva Zh.S.

CONSTRUCTIVIST IDEAS AS A FOUNDATION FOR THE FORMATION OF ACTIVE METHODS OF TEACHING AND LEARNING ENGLISH

The relevance of the work is determined by the fact that the constructivist ideas of J. Piaget and L. S. Vygotsky are presented, on the basis of which the principles of constructivism are distinguished. The principles of active methods of teaching and learning proposed by A.A. Balaev contain similar characteristics and confirm that constructivist ideas are laid as the foundation of active methods of teaching English.

Keywords. *Constructivist, constructivism, active methods of teaching and learning, principle.*

УДК 372.881.1

Kaztaeva G.M.

English teacher Secondary school №8
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH LESSONS

The article reveals the essence of information and communication technologies, defines their role in teaching English in the conditions of education modernization, proposes a classification of new information technologies used in teaching English. The use of new information technologies in teaching is one of the most important aspects of improving and optimizing the educational process, enriching the arsenal of methodological tools and techniques that allow diversifying the forms of work and making the process of teaching a foreign language interesting for students.

Key words: *information and communication technology, modernization of education, ICT tools, teaching English*

Learning a foreign language in the modern world is one of the most important components of the life of a modern, successful person. Knowledge learning a foreign language is not just desirable, it is necessary. Today appears more and more people who want to know a foreign language, respectively, there is the need for quality teaching of a foreign language.

The modern information society in which we live is characterized by above all, the leading position of information and exceptionally fast pace development of means of its processing - information and communication technologies (ICT). Notable advances in computer science have led to the introduction of tools computer technology in various spheres of human life. To date, already preconditions for the effective use of ICT in the education system have been created. Scientists believe that any teaching method is enriched by integration into him information technology. But if in the process of learning computer science ICT tools act both as an object of study and as a learning tool, then in in the process of teaching a foreign language, they are only a means of learning.

ICT means should be understood as software, hardware and software technical means and devices operating on the basis of a microprocessor, computer technology, as well as modern means and broadcasting systems information, information exchange, providing operations for the collection, production, accumulation, storage, processing, transmission of information and the ability to access information resources of local and global computer networks . To the most frequently used in the educational process

ICT tools include:

- electronic textbooks and manuals demonstrated using a computer and multimedia projector,
- electronic encyclopedias and reference books,
- simulators and testing programs,
- educational resources of the Internet,
- DVD and CD discs with pictures and illustrations,
- video and audio equipment,
- research work and projects .

The practical use of ICT suggests a new kind of cognitive the activity of the student, the result of which is the discovery of new knowledge, development of cognitive independence of students, the formation of skills independently replenish knowledge, search and navigate the flow information. ICT tools allow to activate cognitive activity students; provide positive learning motivation through interactive dialogue hypertext; provide a high degree differentiation of learning; improve the control of knowledge, skills and abilities;

rationally organize the educational process, increase the efficiency of classes;

to form the skills of a truly research activity; provide access to various reference systems, electronic libraries, other information resources. The use of computer programs in teaching foreign language allows you to present educational material more clearly and available than orally. It is also very important that the student can work for lesson in an individual mode, advancing in the comprehension of new material in at your own pace, returning to the misunderstood if necessary, or getting ahead of yourself.

The main goal of teaching foreign languages (FL) is the formation and development of the communicative culture of students, training in practical mastery of a foreign language. Master communication skills English, not being in the country of the language being studied, is a very difficult matter. The best way to achieve this goal is to use information technologies in teaching a foreign language. The main goals of using ICT in the English classroom are:

1. increasing motivation to learn the language;
2. development of speech competence;
3. increase in the volume of linguistic knowledge;
4. expanding knowledge about the country of the language being studied;
5. development of the ability to independently study a foreign language.

Computer-based learning programs have many advantages over traditional teaching methods:

- they allow you to train various types of speech activity and combine them in different combinations;
- help to understand linguistic phenomena, form linguistic capabilities,
- create communicative situations;
- automate language and speech actions;
- and also provide the ability to take into account the leading representative system, implementation of an individual approach and intensification of independent work student.
- computer training has a huge motivational potential

The use of new information technologies in teaching English language and helps us choose methodological tools and techniques that allow you to diversify the forms of work and make the lesson interesting and memorable for students. They also allow fundamental to change the organization of the process of teaching children, to form a systemic thinking. In my work, I often use a variety of electronic resources: multimedia programs, materials found on the Internet, interactive tests. They make lessons varied and interesting, teach children how to use various new technologies. On the Internet, you can find the necessary projects information: about museums, places of interest, information about current events in different countries, about the environmental situation in different parts of the world, about national holidays, etc. And these materials act as a "real

"cultural carrier" in the process of intercultural communication. At the same time, my role, as an English teacher, is to adapt them to the given the course, the topic being studied and the language level of the students. Use of ICT :

- from learning as a function of memorization to learning as a process of mental development;

- from a static model of knowledge to a dynamic system of mental actions; from orientation on the average student to differentiated and individual training programs;

- from external motivation of learning to internal moral and volitional regulation.

Regulations on the important, defining role of the teacher in the pedagogical process is universally recognized in all psychological and pedagogical sciences. Profession teacher belongs to the so-called communicative professions .

Formation and improvement of foreign language communicative competence occurs in the formation of the following components:

- speech competence (improvement of communication skills in four the main types of speech activity: speaking, listening, reading and writing;

- the ability to plan one's verbal and non-verbal behavior);

- discursive competence (the ability to build one's statement in accordance with with a given communication situation);

- language competence (phonetics, vocabulary, grammar, skills development operating language units for communicative purposes);

- sociocultural competence (knowledge about the sociocultural specifics

English-speaking countries, the formation of skills to highlight the general and specific in culture of the native country and the country of the language being studied);

- compensatory competence (the ability to get out of a situation in conditions lack of language means when receiving and transmitting foreign language information);

- educational and cognitive competence (development of general and special educational skills that allow to improve educational activities for mastering the EL, satisfy with its help cognitive interests in other areas of knowledge).

Practice shows that, thanks to the multimedia support of classes, the teacher saves up to 30% of teaching time than when working at the blackboard. He should not think that he will not have enough space on the board, do not worry about What is the quality of the chalk, is everything written clear? Saving time, the teacher can increase the density of the lesson, enrich it with new content. When explaining new material in the lesson, the teacher can use subject collections (illustrations, photographs, portraits, reproductions of paintings by studied artists, video tours, video clips), dynamic tables and diagrams, interactive models, designing them to the big screen. At the same time, the technology of explanation changes significantly - the teacher comments on the information that appears on the screen, accompanying, if necessary, its additional explanations and examples.

It is safe to say that the correct use of ICT in teaching contributes to the qualitative development of intercultural communication students' competencies.

References

1. Khonimkulova M.Kh.K., Ibraimov Kh.I. The need to study foreign languages: theory and practice // Questions of science and education, 2018. No. 27 (39).

2. Dictionary of pedagogical use / ed. L. M. Luzina. Pskov, 2003.

3. Saykov B. P. Organization of the information space of an educational institution: a practical guide. M., 2005.

4. Ibraimov Kh.I. Communicative competence as a mechanism for professional self-development of a future teacher // Problems of Pedagogy, 2018. No. 2 (34).

Казтаева Г.М.
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-
КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мәні ашылған. Білім беруді жаңғырту жағдайында ағылшын тілін оқытудағы рөлі айқындалған, ағылшын тілін оқытуда қолданылатын жаңа ақпараттық технология құралдарының классификациясы ұсынылған. Оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану, оқу-тәрбие процесін жетілдіру мен оңтайландыру, жұмыс формаларын әртараптандыруға және студенттер үшін шет тілін оқыту үдерісін қызықты етуге мүмкіндік беретін, әдістемелік құралдар мен әдістердің арсеналын байытудың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технология, білім беруді жаңғырту, АКТ құралдары, ағылшын тілін оқыту

Казтаева Г.М.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье раскрывается сущность информационно-коммуникационных технологий, определяется их роль при обучении английскому языку в условиях модернизации образования, предлагается классификация средств новых информационных технологий, применяемых в обучении английскому языку. Использование новых информационных технологий в преподавании является одним из важнейших аспектов совершенствования и оптимизации учебного процесса, обогащения арсенала методических средств и приемов, позволяющих разнообразить формы работы и сделать процесс обучения иностранному языку интересным для учащихся.

Ключевые слова: информационно-коммуникационная технология, модернизация образования, средства ИКТ, обучение английскому языку

УДК 372.881.1

Ondybayeva G.Zh.
First-year master degree student
ondybay.g@mail.ru
Gazikhanova Z.G.
Ph.D., associate professor
Private Institution "Bolashaq" Academy", Karaganda, Republic of Kazakhstan

TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING
SKILLS OF STUDENTS OF LANGUAGE SPECIALTIES
(LEVEL B2)

The article analyzes various aspects of developing foreign language academic writing skills; the development of certain methodological directions in this area; Methods of teaching a foreign language and improving the practical orientation of its content towards vocational training; Using the integration of all voice activities. The authors reveal the significance of didactic principles in teaching students academic writing in English. The updating of the problem under study is connected with the problem of teaching students a letter in a foreign language, with the definition of new requirements to the quality of professional training of

young specialists.

Keywords: *academic writing, skills, foreign languages, speech, students, purposes, methods.*

According to the recent researches, within the framework of the development of socio-economic ties between Kazakhstan and foreign countries, one of the leading areas of specialists' training at universities is the development of academic writing skills in a foreign language. As it is known, at the end of the last century, there was a problem in the educational system of England and the United States such as teaching writing to students (for example, French and Spanish). Today, in various courses of foreign languages, academic writing is one of the most important parts of the curriculum, but the practice is such that in modern conditions an integrated approach to the development of academic writing skills is necessary. Unfortunately, in practice teachers often can keep in touch with such shortcomings as the lack of critical thinking and accuracy of thought among young students, the low level of analysis and generalization, the weak expression of autonomy and initiatives in choosing one's own life position. In this connection, the mainstreaming of this problem is determined by the new requirements for the quality of young professionals' vocational training, in which the academic writing takes an important place. This is due to the need of the society for specialists who know oral and written speech in a foreign language against the background of all those social, political and socio-economic changes in Kazakhstan, and the growth of economic and cultural ties with foreign countries.

The purpose of this article is to identify and reveal the main approaches, stages and didactic possibilities for students of universities to develop academic writing skills in terms of teaching activities.

Methods of the research: theoretical analysis and synthesis of psycho-pedagogical literature on the problem of the research; compilation of best teaching practices.

Results of the research

During the research of psychological and pedagogical literature on the problem of teaching a foreign language at the university, the following contradictions were found between:

- Necessity of high professional standard of the experts who are fluent in the academic written language in a foreign language and low level of proficiency in a written language of the comprehensive schools graduates and the students of higher education institutions;
- Necessity of increase in efficiency of training of students for mastering academic letter and insufficient readiness of pedagogical conditions for this purpose;
- Necessity of application of innovative approaches for productive training in the academic writing at a foreign language and insufficiency of scientific justification of educational and methodical developments for practical training of students of universities [1].

In the system of higher education of Kazakhstan, these contradictions should be resolved at the methodological level with elements of practical implementation. Since academic writing today is an important component of speech activity in most professions, the theoretical rationale for the importance of developing academic writing skills can highlight the following trends:

- Academic writing promotes realization of knowledge of a foreign language through the cultural maintenance of a training material;
- Academic writing (for example, in English) in interaction with reading, speaking and audition creates the corresponding integrative qualities, as systemacity, integrity and complexity of speech activity at professional formation of the future expert;
- Academic writing in a foreign language in vocational training of the expert of any profile has to become not only an independent type of speech activity, but also perform the educational, developing and educational functions of personal development of the student.

For this purpose, it is necessary to improve the effectiveness of foreign language education and to improve the practical orientation of its content towards professional training in the field of academic writing, which leads to the formation of the following directions:

- Development of process of students training based on personally focused and activity approaches; application of productive methods for implementation of use of the academic writing at teaching students at universities;

- Development of methodological aspects of improvement of training process in the academic writing during the learning of foreign language.

These directions are related to the maximum development of academic writing skills in students, which implies integration of all types of speech activities with the introduction of productive education based on targeted and systematic professional training based on individual creative abilities of the individual. An analysis of the work of universities in this aspect shows that today, as a rule, an approach is used, which considers writing in a foreign language only as a means of teaching other types of speech activity, i.e. skills of writing lag behind the level of training in other types of speech activity. In order to solve this problem, it is necessary to implement certain pedagogical conditions for teaching academic writing skills in a foreign language, which would, inter alia, ensure continuity of the following stages: 1) at the initial stage students study spelling, grammar, vocabulary and adequacy of its application; 2) at the second stage academic writing is taught, where students develop skills of writing style of official academic writing based on test assignments [2].

These stages are implemented under the following pedagogical conditions:

- provision of content, forms and teaching methods for students, in which the study of a foreign language is a holistic process of speech activity (reading, writing, auditing and speaking) aimed at improving academic writing skills;

- development of substantial and functional communications between all types of speech activity for the purpose of ensuring systemacity and the sequence of development of skills of the academic letter;

- Interaction of development of skills of the academic writing with creative self-realization of students during their speech activity;

- continuity of levels of the initial, average and increased assimilation in the course of training in a foreign language;

- differentiated approach to training in a foreign language taking into account mastering students language competences;

- permanent addition of complete educational process with innovative methods of training in the academic writing of the increased difficulty in a foreign language.

Studying the Course of Academic Writing students form the following academic competences: mastering skills of structuring the text at the level of the competent organization of its contents within offers and paragraphs; development of language skills in terms of style and lexicon for competent writing articles and texts and also various business and information documents; ability to analyze and estimate various level written works, including someone else's texts; ability to work with authentic sources, as well as to justify their own point of view on their assessment, etc. [3].

Since the feature of academic writing is its formal style of presentation, students must use scientific vocabulary competently, exercise clarity and clarity in drafting the text, and not abuse phraseologisms and words of spoken style. Therefore, the teacher is faced with the task of developing the ability of students to structure the text so that they can use this skill in their scientific activities in the future, as the correct structuring of the text is an essential component of academic writing. [4].

In conclusion, within the framework of this discipline it is necessary to propose a large set of topics for study, on the basis of which both the corresponding control tasks for verification of learning both formal material (correct structure of the article, its volume, etc.) and verification of its content side (competent use of vocabulary and grammar of the scientific article) are drawn up. At the same time, based on the different orientation of university faculties, adequate selection of language material is also important, which naturally requires taking into account thematic and genre affiliation That is, the question is to choose the subject matter of a

particular faculty, where the most demanded is a certain specificity of training future specialists, for which the problem of learning professional and highly specialized vocabulary comes. So, the main feature of this course is its practical focus on the development of academic writing skills, and this also provides for parallel development in students both cognitive (ability to make hypotheses, analyze information, etc.) and linguistic skills (ability to formulate thought and present it by language means).

Modernization of the higher education system, which has been taking place in recent years in the Republic of Kazakhstan, is aimed at finding optimal ways to improve the teaching of the foreign language. The learning process today becomes closely related to the real opportunity for university graduates to integrate into the international scientific environment, where it will be necessary to show not only language knowledge, but also research skills. In this process, particular attention is paid to written communication in the form of scientific articles, reports, business reports. It makes the task of developing foreign-language academic skills of students extremely relevant.

References

1. *Stylish Academic Writing* by Helen Sword, England, 2011.
2. *They Say / I Say: The Moves That Matter in Academic Writing (Paperback)* by Gerald Graff.
3. *The Craft of Research (Chicago Guides to Writing, Editing, and Publishing)* by Wayne C. Booth, US Publish, 1999.
4. *Writing for Social Scientists: How to Start and Finish Your Thesis, Book, or Article* by Howard S. Becker, 2003.

Ондыбаева Г.Ж., Газиханова Ж.Г.

ТІЛДІК МАМАНДЫҚТАР СТУДЕНТТЕРІНІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ТЕРМІНДЕГІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ (B2 ДЕНГЕЙІ)

Мақала авторлары грамматиканың шет тілінде сөйлеуді оқытуда іргелі маңызы бар екенін, сөздік қорын одан әрі зерттеуге, сөз тіркестері мен сөйлемдерді құруға, демек, ауызекі сөйлеуге, яғни шет тілін еркін меңгеруге негіз болатындығын негіздейді. Мақалада грамматикалық ережелер мен құбылыстарды бекіту, грамматиканы саналы түрде зерттеуді қалыптастыру, айқын және жасырын тілдік білімді игеру үшін жүйелі және ұйымдастырылған тәжірибелер қажеттілігімен негізделген шет тілінің грамматикасын оқыту тәсілдері қарастырылады.

Ондыбаева Г.Ж., Газиханова Ж.Г.

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ (УРОВЕНЬ B2)

Авторы статьи исходят из того, что грамматика имеет фундаментальное значение в обучении иноязычной речи, представляя собой основу для дальнейшего изучения словарного запаса, построения фраз и предложений и, как следствие, разговорной речи, т.е. свободного владения иностранным языком. В статье рассматриваются подходы к обучению грамматике иностранного языка, обоснованные необходимостью систематических и организованных практик для закрепления грамматических правил и явлений, формирования осознанного изучения грамматики, овладения явными и неявными языковыми знаниями.

Sembaeva U.K.

English teacher Secondary school by Zh.Tashenev
Private Institution "Bolashaq" Academy", Karaganda, Republic of Kazakhstan

COMMUNICATIVE METHODS OF FORMING FOREIGN-LANGUAGE LEXICALSKILLS OF STUDENTS AT PRIMARY SCHOOL

This article analyzes the process of formation of lexical skills of students, and also considers a functional approach to teaching the lexical side of the Speech of a foreign language. In the course of the study, a set of lexical exercises was developed and proposed. The object of the study was the process of formation of lexical skills of a foreign language at the initial stage of school education. The problems of lexical skill formation are covered in the works of many well-known scientists. The traditional method is often implemented in the school system, which cannot ensure the communicative nature of the lesson and the full involvement of students in the educational process. At the same time, vocabulary is mastered without taking into account situations, only then situativeness is given.

Keywords: *foreign language, lexical skills, learning strategies, communicative, functional approach.*

The study of pedagogical experience indicates that the problem of the formation and development of lexical skills is relevant in the process of teaching any foreign language: "Lexical skill is an automated action to select a lexical unit adequately to the design and its correct combination with other units in productive speech and automated perception and association with meaning in receptive speech" [1, p. 121]. The main difficulty in learning vocabulary is not memorizing the meaning of a word, but the correct use of words, that is, the ability to correctly combine words according to the norms of the language. Often students "know" the words, but cannot use them in an adequate communicative situation. The process of teaching the lexical side of foreign language speech in primary school should be organized in such a way that students constantly feel a clear speech perspective, i.e. that they need words to express specific thoughts and recognize them. It is important that what is remembered meets the need and is immediately reinforced by its satisfaction. It is the consideration of the psychological component of the content of vocabulary teaching that determines the motivation and success of mastering the dictionary. Therefore, working at school on lexical material, it is necessary to take into account the psychological characteristics of children of primary school age, as well as to predict possible difficulties in mastering vocabulary. With the skillful use of various methods of vocabulary semantics and techniques of working with this material in the classroom, the teacher can ensure the successful formation of students' lexical skills.

It is worth noting that the effectiveness of teaching vocabulary significantly depends on the personality of the teacher and his creative potential. The teacher needs not only to transfer new knowledge to students, but also to cultivate the desire of students to regularly enrich their vocabulary – to read books, watch movies and listen to songs in a foreign language. Students should be able to apply their knowledge in everyday life and feel the practical value of their skills to use foreign language vocabulary.

In the course of the study, a functional approach to teaching the lexical side of speech was considered, the range of possible difficulties of working with vocabulary was determined, and the possibility of overcoming the identified difficulties through a set of lexically directed exercises was considered. [3, p. 87]

This approach, unlike the traditional one, implies reliance not on the language system, but on the system of speech means that functions in the process of communication. At the same

time, all lexical units are assimilated as functional units within the framework of their use situations, and not in isolation. At the same time, a new word is assimilated in close connection with its speech function and with its leading role. A detailed consideration of the functional approach to vocabulary learning allowed us to identify the following key features of the communicative methodology for the formation of foreign language lexical skills:

- the game context of activity,
- the use of visibility in the classroom,
- the problematic orientation of educational and cognitive activity,
- the communicative nature of training,
- the comprehensive development of the personality of students in a foreign language lesson.

The most accessible way to form lexical skills in younger schoolchildren is to involve them in the context of play activities. Children perceive any game as entertainment, in which even weak students are happy to take part [9, p. 159]. The significance of the lexical game lies in the possibility of repeated repetition of a speech sample in conditions as close as possible to real ones. However, it is worth noting that any game should be thought out and planned in advance by the teacher in order to avoid negative consequences. Despite the seeming ease, the educational game should have clear goals and develop well-defined skills and abilities.

In modern teaching methods, there are various approaches to the classification of games in foreign language classes [8, p. 76]. It should be noted that all existing classifications can be considered conditional, since each of them has some contradictions. Any game is based on the use of a complex of knowledge, skills and abilities that are difficult to separate from each other, especially in a communication situation. However, new tasks also put forward new approaches to their solution, so we have developed our own methodological classification of lexical games. The basis for this classification was the degree of independence of students in foreign language educational and cognitive activity. In accordance with this feature, we have identified the following types of lexical games:

- algorithmized,
- conditionally communicative,
- genuinely communicative.

This classification will help the teacher to choose the right game that corresponds to the level of students' proficiency in a foreign language.

In the course of the study, we selected the most effective games, which were later adapted to the theme of "Home Sweet Home" of the Spotlight 3 textbook (English in focus. 3rd grade) N. I. Bykova, J. Dooley and others [10, p.77]. Let's consider each type of lexical games in accordance with the proposed classification.

Algorithmized play is an activity of students characterized by a strict sequence of actions defined within the framework of a game situation. An example is the game "Cut and Paste". Each student is given a card with a picture of the room. The pieces of furniture are shown just below, the student needs to cut and glue the object to the right place, as stated in the task, for example: Put the lamp on the table. Games can be used not only directly in the lesson itself, but also as an interesting homework assignment.

Conditional-communicative games are characterized by the communicative orientation of students, which is implemented within the framework of a speech communication situation set by the teacher. To conduct the game "Hedgehog in the fog", you need to prepare cards in advance, which depict various rooms of the house (bedroom, living-room, kitchen). One of the students plays the role of a "hedgehog in the fog". The teacher asks: "Here comes the fog, can you see, our hedgehog?". After that, the student closes his eye. The teacher shows cards to the whole class, and the "hedgehog in the fog" asks concretizing questions: I can't see. Is it a bedroom? Is it a kitchen? The rest of the students answer the questions in chorus. In this game, a student who plays the role of a "hedgehog in the fog" asks the same type of questions starting

with the construction *Is it ...?* and substitutes the words studied earlier. The game continues until the "hedgehog in the fog" guesses the picture.

Genuine communicative games are characterized by a high degree of independence of students in speech activity and are of a creative nature. It is worth noting that this type of game should be appropriately applied at the stage when the vocabulary is sufficiently well mastered by students. An example is the game "Let's help the pathfinder" based on the American educational animated series "Dora the Explorer" ("Dasha the Pathfinder"). This game can be used to work out the construction of *there is/are* in the interrogative and affirmative sentences. One of the students gets the role of "pathfinder", the rest of the students must help the "pathfinder" to complete the task. The "pathfinder" goes to the blackboard and turns around to face the class. After that, behind the student's back (on the projector screen or on the blackboard) a room appears, furnished. The "pathfinder" should ask questions to his assistants. For example: *Is there a table in the room? Are there chairs in the room?* As a result, the "pathfinder" and his assistants describe the room using necessary grammatical material in their sentences.

References

1. Azimov E. G. *Novyi slovar' metodicheskikh terminov i ponyatii (teoriya i praktika obucheniya yazykam)*. Moscow : IKAR, 2009. 472 p.
2. Bykova N. I. *Angliiskii yazyk. 3 klass. Ucheb. Dlya obshcheobrazovatel'nykh uchrezhdenii*. Moscow : Prosveshchenie, 2012. 178 p.
3. Vtorushina Yu. L. *Razvitie lichnosti obuchayushchegosya v protsesse obucheniya inoyazychnoi leksike // Sovremennaya nauka. Noveye perspektivy. Sbornik nauchnykh dokladov*. 2014. pp. 54-56.
4. Gal'skova N. D. *Teoriya obucheniya inostrannym yazykam: Lingvodidaktika i metodika: uchebnoe posobie dlya studentov lingvisticheskikh i filologicheskikh fakul'tetov vysshikh uchebnykh zavedenii*. Moscow : Akademiya, 2007. 333 p.
5. Mirolyubov A. A. *Metodika obucheniya inostrannym yazykam: traditsii i sovremennost'*. Obninsk : Titul, 2010. 464 p.
6. Pavlova L. V. *Struktura i sodержanie gumanitarnoi kul'tury lichnosti // Sibirskii pedagogicheskii zhurnal*. 2009. No 3. pp. 145-153.
7. Pavlova L. V. *Zakonomernosti i printsipy razvitiya gumanitarnoi kul'tury studentov v protsesse inoyazychnogo obrazovaniya v vuze // Sibirskii pedagogicheskii zhurnal [Siberian Pedagogical Journal]*. 2009. No 9. pp. 110-116.
8. Shchukin A. N. *Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo : ucheb. posobie dlya studentov i prepodavatelei yazykovykh vuzov*. Moscow : Vyssh. shk., 2006. 334 p.
9. Shchukin A. N. *Metody i tekhnologii obucheniya inostrannym yazykam*. Moscow : IKAR, 2014. 240 p.
10. Hunt A., Beglar D., *Implementing task-based language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 258 p.

Сембаева У.К.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЕТ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ӘДІСТЕРІ

Бұл мақалада оқушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыру үдерісі талданады, сонымен қатар шет тілі сөйлеуінің лексикалық жағын оқытудың функционалдық тәсілі қарастырылады. Зерттеу барысында лексикалық бағыттағы жаттығулар кешені әзірленіп, ұсынылды. Зерттеу нысаны мектептегі оқытудың бастапқы кезеңінде шет тілінің лексикалық дағдыларын қалыптастыру процесі болды.

Лексикалық дағдыны қалыптастыру мәселелері көптеген белгілі ғалымдардың еңбектерінде қамтылған. Мектептегі білім беру жүйесінде сабақтың коммуникативтік сипатын және оқушыларды оқу-тәрбие үрдісіне толық қатыстыруды қамтамасыз ете алмайтын дәстүрлі әдіс жиі жүзеге асырылады. Сонымен бірге лексика жағдаяттарды есепке алмай игеріледі, сонда ғана ситуативтілік беріледі.

Тірек сөздер: шет тілі, лексикалық дағды, оқыту стратегиялары, коммуникативті, функционалдық тәсіл.

Сембаева У.К.

КОММУНИКАТИВНЫЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье анализируется процесс формирования лексических навыков учащихся, а также рассматривается функциональный подход к обучению лексической стороне Речи иностранного языка. В ходе исследования был разработан и предложен комплекс упражнений лексической направленности. Объектом исследования стал процесс формирования лексических навыков иностранного языка на начальном этапе обучения в школе. Проблемы формирования лексического навыка освещены в работах многих известных ученых. В системе школьного образования часто реализуется традиционный метод, который не может обеспечить коммуникативный характер урока и полную вовлеченность учащихся в учебно-воспитательный процесс. При этом лексика осваивается без учета ситуаций, только тогда дается ситуативность.

Ключевые слова: иностранный язык, лексические навыки, стратегии обучения, коммуникативный, функциональный подход.

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТИ
МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚҚОЛДАНУ
ТӘЖІРБИЕСІ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ И
ПРАВОО ПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ**

**ACTUAL PROBLEMS LEGAL SCIENCE AND
LAW ENFORCEMENT PRACTICE**

Абдакимова Д.А.
к.ю.н., доцент Академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
abdakimova_dana@mail.ru

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ВОИС

Статья посвящена рассмотрению вопроса международного сотрудничества Республики Казахстан и Всемирной Организации Интеллектуальной Собственности. Автор исследует роль ВОИС в сфере охраны интеллектуальной собственности, международные соглашения администратором которых она является.

Вхождение Республики Казахстан в мировое экономическое пространство породило необходимость изменения государственного подхода к защите интеллектуальной собственности на всех уровнях – как на национальном, так и на уровне межгосударственных отношений. Международные организации на сегодняшний день играют значительную роль в углублении и развитии отношений между странами в области политики, экономики, права и культуры. Они представляют собой стабильную организационно-правовую форму сотрудничества государств в самых различных сферах деятельности.

Наиболее авторитетной международной организацией, имеющей своей непосредственной целью содействие охране интеллектуальной собственности во всем мире, является Всемирная Организация Интеллектуальной Собственности (WIPO – World Intellectual Property Organization).

ВОИС сегодня – это глобальный форум, занимающийся вопросами политики, укрепления сотрудничества, предоставления услуг и информации в области интеллектуальной собственности. На сегодня в ВОИС входят 193 стран-членов, 69 межправительственных организаций и 284 НПО, международная организация является куратором 24 международных договоров в области интеллектуальной собственности. ВОИС осуществляет свою деятельность на основе Конвенции, подписанной в Стокгольме в 1967 году, ставшей результатом встречи государств-членов Парижского и Бернского союзов. [1]

В своей деятельности ВОИС проводит анализ и содействие развитию международной правовой базы в сфере интеллектуальной собственности, развитие и расширение международной инфраструктуры интеллектуальной собственности, привлечение и содействия развитию интеллектуальной собственности в развивающихся странах. Согласно конвенции, ВОИС содействует охране объектов интеллектуальной собственности в мире, посредством формирования международных платформ, программ и договоров, поддерживает административные функции существующим соглашениям в сфере интеллектуальной собственности.

В настоящее время ВОИС пристальное внимание уделяет охране прав интеллектуальной собственности в глобальной сети Интернет. Так, была разработана программа в условиях взаимодействия Интернета, цифровых технологий и системы интеллектуальной собственности. Основными задачи в рамках данной программы являются - предоставление информации, оказание услуг в электронной форме, глобальная и региональная интеграция развивающихся стран в пространство Интернета. Важное место также занимает применение прав интеллектуальной собственности к сделкам в Интернете и урегулирование споров в режиме онлайн, в том числе приняты основные принципы единой политики по разрешению споров в области доменных имен.

Проект WIPOnet, направлен на формирование единой глобальной сети интеллектуальной собственности, которая позволяет обеспечить связь между различными ведомствами интеллектуальной собственности в режиме реального времени посредством коммуникативных технологий.

Придавая особое значение развитию сферы интеллектуальной собственности, Республика Казахстан является членом ВОИС с 1993 г., подписав следующие основополагающие документы: Конвенцию о создании ВОИС от 1967 г.; Парижскую конвенцию по охране промышленной собственности от 1883 г.; Мадридскую систему международной регистрации знаков 1891 г.; Договор о патентной кооперации от 1970 г.

В 2001 г. Министром юстиции Республики Казахстан и Генеральным директором ВОИС было подписано Соглашение о программе двустороннего сотрудничества между Правительством Республики Казахстан и ВОИС[2], в рамках которого были предусмотрены следующие мероприятия:

- ✓ совершенствование национального законодательства Республики Казахстан в области интеллектуальной собственности;

- ✓ проведение экспертами ВОИС консультаций и экспертиз нормативных правовых актов Республики Казахстан в Республике Казахстан или в штаб-квартире ВОИС;

- ✓ совершенствование системы обеспечения охраны прав на объекты интеллектуальной собственности в Республике Казахстан;

- ✓ оказание юридической и технической помощи, оказываемой ВОИС Республике Казахстан по вопросам Соглашения по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности, подписанного в Марракеше, 14 апреля 1994 года (Соглашение ТРИПС);

- ✓ обеспечение соответствующих казахстанских организаций имеющимися в ВОИС обзорными и нормативными материалами в области интеллектуальной собственности;

- ✓ организация лекций, семинаров или симпозиумов для специалистов органов юстиции, внутренних дел, прокуратуры, судов, таможенных и антимонопольных органов Республики Казахстан;

- ✓ помощь в распространении в Республике Казахстан международного опыта при использовании системы интеллектуальной собственности, в частности, при передаче технологий, лицензировании, маркетинге, оценке нематериальных активов интеллектуальной собственности;

- ✓ помощь в создании в Республике Казахстан региональных центров патентной информации и услуг.

Как результат плодотворного сотрудничества Республики Казахстан и международной организации в рамках вышеупомянутого Соглашения, наша страна присоединилась к следующим международным договорам ВОИС:

- Протокол к Мадридскому соглашению о международной регистрации знаков (г. Мадрид, 28 июня 1989 г.), Казахстан с 27 мая 2010 г.;

- Найробийский Договор об охране олимпийского символа (принятый в г. Найроби 26 сентября 1981 г.), Казахстан с 9 ноября 2010 г.;

- Договор о патентном праве (принятый в г. Женева 1 июня 2000 г.), Казахстан с 2 мая 2011 г.

Дальнейшим шагом по совершенствованию отечественного законодательства в области защиты прав интеллектуальной собственности 17 февраля 2012 г. является принятие закона «О ратификации Международной конвенции об охране прав исполнителей, производителей фонограмм и вещательных организаций», которая предоставляет возможность государству принимать меры по защите отечественных физических и юридических лиц.

В целях обеспечения равенства и упрощения процедуры регистрации прав казахстанских заявителей, регистрирующих товарные знаки за рубежом, и иностранных заявителей, регистрирующих товарные знаки в Казахстане, в нашей стране 8 апреля 2012 г. был принят закон «О ратификации Сингапурского договора о законах по товарным знакам», который предусматривает упрощенный порядок регистрации товарных знаков, в том числе с использованием электронных средств связи.

При активном участии Постпредства для работы в системе ВОИС был принят представитель Казахстана на должность консультанта отдела стран Восточной Европы по авторским правам, что свидетельствует о высоком авторитете Казахстана, которым он пользуется у руководства ВОИС.

Об эффективности сотрудничества и активной позиции Республики Казахстан в ВОИС свидетельствует тот факт, что с октября по декабрь 2015 г. Постоянное Представительство Республики Казахстан являлось координатором в Региональной группе стран Центральной Азии, Восточной Европы и Кавказа.

Одной из форм плодотворного сотрудничества со Всемирной организацией Интеллектуальной Собственности является проведение регулярных семинаров по вопросам защиты от аудио- и видеопиратства, контрафакции, обеспечения соблюдения авторских прав, с участием представителей ведомств по защите интеллектуальной собственности из стран СНГ, представителей министерств и ведомств Республики Казахстан.

В течение продолжительного периода в рамках Академии ВОИС осуществляется плодотворное сотрудничество в рамках подготовки казахстанских специалистов в области патентного права, в том числе, по гармонизации национального законодательства по вопросам лицензирования объектов промышленной собственности, правоприменительной и судебной практике рассмотрения споров о нарушении прав на объекты интеллектуальной собственности.

В рамках перспективного сотрудничества между Казахстаном и международной организацией, начиная с прошлого 2022 года, в нашей республике проводится Летняя школа Всемирной организации интеллектуальной собственности. Программа Летних школ ВОИС по интеллектуальной собственности рассчитана на студентов старших курсов и магистров, специализирующихся в одной из областей науки, а также на молодых специалистов любого профиля, для которых могут быть актуальны вопросы интеллектуальной собственности. Количество слушателей составило более 60 человек, в их число вошли представители не только Республики Казахстан, но и других государств, таких как Таджикистана, Узбекистана, России, Болгарии.

Ценность такого обучения заключается в том, что в качестве спикеров привлекаются высококвалифицированные специалисты в области интеллектуальной собственности - представители ВОИС, патентные поверенные, представители бизнеса и эксперты в области интеллектуальной собственности Республики Казахстан. Основной акцент направлен на исследование наиболее востребованных тем в сфере интеллектуальной собственности, таких как оценка интеллектуальной собственности, брендинг, управление активами, творческий сектор, передача технологии и лицензирование. Программа летней школы включает серию интерактивных лекций, практических задач, симуляционных упражнений и групповых проектов.[3]

В условиях инновационного развития Республики Казахстан приоритетное значение приобретает экономическая составляющая интеллектуальной собственности, главной задачей которой выступает стимулирование роста национальной экономики. Как правило, инновации - это примененные на практике объекты интеллектуальной собственности. Главной задачей института интеллектуальной собственности выступает стимулирование роста национальной экономики.

В рамках Всемирной организации интеллектуальной собственности (ВОИС) реализуется проект по созданию центров поддержки технологий и инноваций

(ЦПТИ) – Technology and Innovation Support Centers (TISCs). Программа ЦПТИ ВОИС позволяет изобретателям из развивающихся стран получить доступ к хранящейся в локальных базах данных высококачественной технической информации и соответствующим услугам, тем самым обеспечивая условия для реализации новаторского потенциала таких изобретателей, а также для создания новой продукции и для регистрации, охраны и контроля прав интеллектуальной собственности на нее. [4]

Первая Глобальная конференция ЦПТИ, состоялась в 2021 году, организаторами которой выступили ВОИС и Национальное управление интеллектуальной собственности Китая (CNIPA). Основная цель мероприятия заключалась в том, чтобы рассказать о плюсах вовлеченности стран в единую глобальную сеть ЦПТИ. Среди стран постсоветского пространства, лишь две страны являются участниками данной Программы – Россия и Кыргызстан. Российская Федерация с 2011 года участвует в Программе по созданию центров поддержки технологий и инноваций и сегодня это одна из крупнейших в мире сетей, где количество насчитывает более 170 центров в 70 регионах страны.

Казахстан обладает всеми данными для участия в данной глобальной сети и наращиванию инновационного потенциала, к тому же, в 2021 году национальным патентным ведомством Республики Казахстан было подписано Соглашение о гарантированном обслуживании ЦПТИ с руководством ВОИС. В рамках Программы в качестве партнеров-участников проекта и развитию сети ЦПТИ уже привлечены, посредством заключения соглашения - Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстанско-Британский технический университет, НАО «Атырауский университет им. Х.Досмухамедова», Назарбаев Университет.

В заключение, хотелось бы отметить, что членство, плодотворное сотрудничество в рамках этой организации и ратификация базовых международных договоров ВОИС позволило гармонизировать национальное законодательство Казахстана в соответствие с принятыми международными обязательствами, в том числе в части охраны прав казахстанских авторов и правообладателей за рубежом. Вместе с тем, приоритетными задачами для Казахстана в сфере развития интеллектуальной собственности остаются совершенствование национального законодательства, цифровизация услуг, профессиональное обучение кадров и расширение международного сотрудничества.

Казахстану необходимо расширять инновационную деятельность и повышать конкурентоспособность посредством развития национальной системы интеллектуальной собственности. Уместно будет отметить, что первые шаги в этом направлении уже сделаны принятием Концепции развития креативных индустрий на 2021 - 2025 годы, что увеличит не только процент внедрения креативных индустрий, которые, способствуют инновационному прогрессу, но и бонусом отразится на показателях всей национальной экономики. К креативным индустриям относятся сектора экономики, сырьем которых являются воображение, творчество и интеллектуальный капитал (объекты интеллектуальной собственности). Ни для кого не секрет, что креативные индустрии во всем мире обладают очень высоким экономическим потенциалом, так как они показывают более высокую производительность и доходность, более привлекательны как работодатели. Именно креативные индустрии сегодня в мире выступают в качестве основного источника новых технологий, новых отраслей, новых материальных благ и важных для страны экономических преимуществ.

Список использованных источников:

1. Конвенция, учреждающая Всемирную Организацию Интеллектуальной Собственности от 14 июля 1967г./ Авторское право в Республике Казахстан. - Алматы: Жеті- жарғы, 2001. – 496 с.
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 февраля 2001 года N 303 «О подписании Программы сотрудничества между Правительством Республики Казахстан и Всемирной Организацией Интеллектуальной Собственности» <http://adilet.zan.kz>
3. Летняя школа Всемирной организации интеллектуальной собственности//Интеллектуальная собственность Казахстана, 2022.-№3. с.6-7.
4. Шертышева И.Т.Развитие сети центров поддержки технологий и инноваций в Казахстане //Интеллектуальная собственность Казахстана, 2022.-№1. с.6-11.

Әбдікімова Д.Ә.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ЗИЯТКЕРЛІК
МЕНШІК ҰЙЫМЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ**

Мақала Қазақстан Республикасы мен Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының халықаралық ынтымақтастығы мәселесін қарауға арналған. Автор ДЗМҰ-ның зияткерлік меншікті қорғау саласындағы рөлін зерттейді, оның әкімшісі болып табылатын халықаралық келісімдер.

Abdakimova D.

**THE MAIN ASPECTS OF COOPERATION BETWEEN THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN AND THE WORLD INTELLECTUAL PROPERTY
ORGANIZATION**

The article is devoted to the consideration of the issue of international cooperation between the Republic of Kazakhstan and the World Intellectual Property Organization. The author explores the role of WIPO in the field of intellectual property protection, international agreements of which it is the administrator.

Aliyeva L.R.

Master of Law, Senior Teacher
Karaganda University named after academician Ye.A. Buketov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan
aliyevalyuda@inbox.ru

Aliyeva D.O.

Student of Pedagogical Faculty,
Karaganda University named after academician Ye.A. Buketov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

SOME ISSUES OF COPYRIGHT PROTECTION ON THE INTERNET

The number of Internet users in the modern world is steadily growing every day. Information networks create a single information space that contributes to the development of communications. The relevance of this research is due to the fact that the use of the Internet implies many advantages, but along with them we have to talk about certain shortcomings. In this regard, one of the most important issues is the question of protecting the rights of author on the Internet. As a result, there is an urgent need for a detailed study of this problem in the framework of the legal regulation of issues of protecting the author's rights on the Internet.

The scientific and technical progress and the science's achievements in the electronics sphere extremely influenced on the all population's way of existence in the last decades. We are able to observe the worldwide web is getting more and more important in our every - day life. The elder generation used to get the necessary information from the scientific libraries' books; meanwhile the modern youth uses the internet resources.

Nowadays it is rather urgent to determine the juridical defense of author rights in the internet; by virtue of its accessibility internet sites frequently become the source of the violation of citizens' rights for the restricted admission and use of their works, envelopments and just original thoughts. The elaboration legal consciousness of the users and the whole population in the worldwide web's usage sphere has always been one of the most significant questions since the internet's appearance. Whatever the type of resources is, the maintaining of the rights for created site deserves a peculiar attention. In order to establish these rights, the determination what rights' type a site is related with. Particularly is it an author rights' object? For answering this question, we have to give the definitions of an author right and an internet site.

According to the Law of the Republic of Kazakhstan «About author right and adjacent rights» the author rights' objects are «...science, literature and art products, that are results of creative activity independently of their destination, content and value, also the way and form of their expression» [1].

It is significant to emphasize that author right is spread on either promulgated or non-promulgated products, which exist in any objective form: written, verbal, sound-and video records, pictures, dimension-spaced, other forms. Thus, electronic article can be acknowledged as an author rights' object, as its location on internet site gives an objective form for its status. Nevertheless, the law does not provide the exhaustive list of works' objective forms and gives way to practice to correlate a proper form to author rights' object.

According to legislation's demands it does not matter what various methods and forms of a product's expression are. But there must be the expression itself; it has to exist in some objective form. Under that we comprehend not only the product's being either in the creative conception form, in the author's head and his thoughts or apart of him. By determining author rights' object there appears a question: what is a product?

«Product, -as V.I. Serebrovski emphasized – is ideas, thoughts and shapes’ aggregation that is got by way of author’s creative activity...» [2, 32].

Having defined what author rights’ object is we consider the internet site conception. S. A. Sudarikov says: «Having the characteristics of current ideas fixed in the fourth article of the Law of the Republic of Kazakhstan «About author right and adjacent rights» – the basic branch law of the considered theme, along with the international convention, audiovisual product, data basis, programs for computers, we can formalize the definition: WEB site is a program for computers that embodies included in it data basis or other information, in the shape of new audiovisual or other product, which is promulgated by reporting (transferring into the air or cable) for common informing. On that basis site must be protected not as art but as literature product. At the same time, it is much easier to fight with plagiarism. Besides, the fact that there are bound so many independent objects of author rights in the definition - it is a big advantage. The rights easy to explain in the concrete case might have been defended in the court [3,156].

The scariest situation for an internet site’s products with information direction is a non-visiting condition that is site visiting lack. (After that the rate’s decreasing follows, which ends with site closing). The author or the rights’ possessor interested in their author rights’ protection must carry out a variety of defense means for their product protection. Thus, the rights’ possessor for his rights’ notification might use the author rights’ defense mark (copyright mark), that consists of three informative components: © mark, the name of rights’ possessor, and the year of the first emission. But such mark bears only declarative function.

The infringement of author rights can be pursued from the side of right possessor who is totally able to demand the pay of damages and according court’s decision. What is more the violation of author’s rights in the United Kingdom is considered a criminal offence. According to Act of author rights, design and patents such delinquency is punished by a fine and or liberty deprivation with term up to two years [4].

The next important question of author rights’ defense and observance in the internet is the possibility to create the transition from one internet page to another or, otherwise, hypertext exile. As such exiles are the nature of the global web with their disappearance the peculiarity feature of the internet would vanish. Creating the hypertext exile you do not make a copy itself but you may let somebody else copy a material which you are connected to.

There is no law that would regulate hypertext exiles status. It is only possible to advice to be guided by the principles of politeness and honesty in that situation. Before connecting the other site, you must aware its creator about that through the electronic mail. The author right protects an internet page’s design and its content, including: exiles, original text, drawing, graphic art, audio files, video files, html, VRML and other language lines, web sites’ list, created by an organization or an individual citizen, other unique elements, included in original character of material.

The defense of author rights is established by juridical and non-juridical form. Juridical form is an activity of commissioned by the state agency of the infringed or contested author rights’ defense. As a rule, protection of author rights and guarded by the state interests of their possessors are maintained at court procedure [5, 71 – 73].

At the same time there are a lot of technical features of the web which essentially complicate the author and adjacent law’s defense. The easiness of copy creating in unrestricted quantity and the lightness of recording of the internet-sites’ parts into a personal computer’s memory, for instance, makes every internet-users potential law breakers. That is why the level of legal culture and legal consciousness of the community are very significant in this area comparing with the other law’s branches. The obvious easiness of offence commitment and outer impunity leads to the condition when an average user does not even realize how frequently he crosses the limits of rightful use of author law’s objects.

Photocopy just a little broadens the paper publications’ usage. And electronic reproduction and expansion can rather successfully replace a paper in some fields. That is why electronic means cannot be applied with standards used for photocopy.

The great number of aspects of author rights in the internet is still waiting for its final solution. With the internet resources' development and their legal regulation, the problem would get clearer and more understandable.

Reference:

1. The law of the Republic of Kazakhstan dated June 10, 1996 no. 6-I «On copyright and related rights» (with amendments and additions as of 21.08.2022) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798
2. Serebrovskii V.I. The questions of soviet author law. – M., 1956.-178p.
3. Sudarikov S. A. The basis of author law. – Minsk. - 2000. – 244p.
4. Act of author law, Design and Patents. - UK. -1998 www.underlaw.ru
5. Moiseeva O. The usage of author legislation and adjacent rights' legislation at web-site creating and usage in the Internet. – M.: The Russian Academy of State Service at the Government of the Russian Federation, 2000. – 200p.

Алиева Л.Р., Алиева Д.О.

ИНТЕРНЕТТЕГІ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі әлемдегі Интернет қолданушыларының саны күн сайын тұрақты өсуде. Ақпараттық желілер коммуникацияның дамуына ықпал ететін бірыңғай ақпараттық кеңістікті құрыңыз. Бұл зерттеудің өзектілігі Интернетті пайдалану көптеген артықшылықтарды білдіреді, бірақ олармен бірге белгілі бір кемшіліктер туралы айту керек. Осыған байланысты, ең маңызды мәселелердің бірі - автордың Интернеттегі құқығын қорғау мәселесі. Нәтижесінде, Интернеттегі авторлық құқықтарды қорғау мәселелерін құқықтық реттеу аясында осы мәселені егжей-тегжейлі зерттеу қажеттілігі бар.

Алиева Л.Р., Алиева Д.О.

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ АВТОРСКИХ ПРАВ В СЕТИ
ИНТЕРНЕТ**

Число пользователей интернета в современном мире неуклонно растет с каждым днем. Информационные сети создают единое информационное пространство, способствующее развитию коммуникаций. Актуальность настоящего исследования обусловлена тем, что использование сети интернет предполагает множество преимуществ, но наравне с ними приходится говорить и об определенных недостатках. В этой связи одним из самых важных вопросов является вопрос о защите прав автора в сети Интернет. Как следствие, возникает острая необходимость в детальном изучении данной проблемы в рамках правовой регламентации вопросов защиты прав автора в интернете.

М.А. Арыстанбеков

құқықтық және қаржылық пәндер кафедрасының профессоры, заң
ғылымдарының докторы

Е.Е. Серімов

құқықтық және қаржылық пәндер кафедрасының доценті, заң ғылымдарының
кандидаты,

Смагулова Г.С.

ғылыми зерттеу, ізгілік педагогикасы және педагогикалық тәлімгерлік
орталығының маманы

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

mr.serim@mail.ru

**ЖАЗАНЫ ӨТЕУДЕН МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН-ШАРТТЫ ТҮРДЕ
БОСАТЫЛҒАНДАР МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ**

Мақалада жазаны өтеуден мерзімінен бұрын-шартты түрде босатудың түсінігі мен негіздері, сондай-ақ жазаны өтеуден мерзімінен бұрын-шартты түрде босатылғандарды есепке қоюдың құқықтық негіздері мен тәртібі сөз болады.

Бас бостандығанан айыру орындарында сотталғандарды ұстау ішкі істер органдарының маңызды міндеттерінің бірінен саналады. Бұл сот төрелігін қамтамасыз ету және құқықты қолдану қызметінің басқа да түрлерімен тікелей астасып жатыр, Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабында адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі делінген [1]. Жазаны өтеу режимі туралы мәселе – қылмыстық-атқару құқығында маңызды мәселелердің бірі. Ол құқық саласы мамандарының ғана емес, басқа да ғалымдардың: заңгерлердің, психологтардың, педагогтардың, қоғамтанушылардың назарында [2, 240].

Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың құқықтық негіздері ҚР ҚК-тің 72-бабында қарастырылған. Бас бостандығынан айыру түрінде жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату сотталған адамға қолданылуы мүмкін: 2) ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде жартысын; 3) аса ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде үштен екісін іс жүзінде өтегеннен кейін, сондай-ақ егер бұрын қолданылған шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күші осы баптың жетінші бөлігінің 1) және 2) тармақтарында көзделген негіздер бойынша жойылған болса, нақтылай айтсақ:

1) екі және одан да көп әкімшілік құқық бұзушылық жасап, олар үшін оған әкімшілік жаза қолданылса немесе шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану кезінде өзіне жүктелген міндеттерді орындаудан дәлелсіз себеппен екі реттен артық жалтарса не бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғаннан кейін таңдалған тұрғылықты жері бойынша тіркелу үшін бес жұмыс күні ішінде дәлелсіз себеппен келмесе, сот уәкілетті мемлекеттік органның ұсынуы бойынша шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою және жазаның қалған өтелмеген бөлігін орындау туралы қаулы шығара алады;

2) қылмысты абайсызда жасаса, сол сияқты жүкті әйел, жас балалары бар әйел, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркек, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйел, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркек, бірінші немесе екінші топтағы мүгедек қылмыстық теріс қылық, қасақана онша ауыр емес қылмыс жасаған жағдайларда, жаңа қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою не оны күшінде қалдыру туралы мәселені сот шешеді. Егер

сот шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жойса, жаза үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша тағайындалады;

3) қылмысты қасақана жасаса, жоғарыда көрсетілген бөліктегіні қоспағанда, сот оған үкімдердің жиынтығымен жаза тағайындау қағидалары бойынша жаза тағайындайды.

4) көрсетілген жаза мерзімінің кемінде үштен екісін іс жүзінде өтегеннен кейін егер бұрын қолданылған шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күші жойылған болса; тағайындалған жаза мерзімінің кемінде төрттен үшін іс жүзінде өтегеннен кейін, сондай-ақ егер бұрын қолданылған шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күші ҚР ҚК-тің 72-бабының 3-тармағында көзделген негіздер бойынша жойылған болса;

5) сотталған адам процестік келісімнің барлық талаптарын орындаған жағдайда, ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде үштен бірін не аса ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде жартысын іс жүзінде өтегеннен кейін ғана шартты түрде мерзімінен бұрын босату қолданылуы мүмкін.

Жүкті әйелдерге, жас балалары бар әйелдерге, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектерге, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектерге жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату:

1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде төрттен бірін;

2) ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен бірін;

3) адам өміріне қолсұғушылықпен ұштаспаған аса ауыр қылмыс үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде жартысын іс жүзінде өтегеннен кейін, сондай-ақ егер бұрын қолданылған шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күші 72-баптың жетінші бөлігінің 1) және 2) тармақтарында көзделген негіздер бойынша жойылған болса;

4) адам өміріне қолсұғушылықпен ұштасқан аса ауыр қылмыс не осы Кодекстің 120-бабы үшінші бөлігінің 3) және 5) тармақтарында, 121-бабы үшінші бөлігінің 3) және 5) тармақтарында көзделген қылмыстар үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен екісін, сондай-ақ егер бұрын қолданылған шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күші осы баптың жетінші бөлігінің 3) тармағында көзделген негіз бойынша жойылған болса;

5) сотталған адам процестік келісімнің барлық талаптарын орындаған жағдайда, ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде төрттен бірін не аса ауыр қылмыс үшін тағайындалған жаза мерзімінің кемінде үштен бірін іс жүзінде өтегеннен кейін қолданылуы мүмкін.

Сотталған адамның бас бостандығынан айыруды іс жүзінде өтеген мерзімі алты айдан кем болмауы керек.

Сот тағайындаған өмір бойына бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам, егер сот оның бұл жазаны одан әрі өтеуін қажет етпейді деп таныса және ол бас бостандығынан айырудың кемінде жиырма бес жылын іс жүзінде өтесе, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін. Егер сот тағайындаған өмір бойына бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адам процестік келісімнің барлық талаптарын орындаса, ол бас бостандығынан айырудың кемінде он бес жылын іс жүзінде өтегеннен кейін шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін.

Террористік қылмыстар, экстремистік қылмыстар, азаптаулар, жас балаларға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар жасағаны үшін өлімге кесілген түрдегі адамдарға рақымшылық жасалған адамдарға шартты түрде мерзімінен бұрын босатылу қолданылмайды. Көрсетілген шектеуліктер он төрт жас пен он он жас аралығындағы

кәмелетке толмағандарға жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар жасаған кәмелетке толмағандарға қолданылмайды.

Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату мәселелері 2014 жылғы 4-шілдедегі қабылданған № 231-V ҚР ҚПК-тің 480-бабымен реттелінеді. Жазаны орындайтын мекеме немесе орган сотқа заңды шешім қабылдау үшін маңызы бар, оның ішінде сотталған адамның сот үкімі бойынша тағайындалған жазаны өтеген мерзімін растайтын материалдарды, оның қылмыс арқылы келтірген залалды өтегені туралы мәліметтерді, сотталған адамның алкоголизмнен және нашақорлықтан емделгені және оның нәтижелері туралы, міндетті түрде емдеуді қажет ететін өзге де ауруларының бар-жоғы туралы, отбасы мүшелерімен қарым-қатынасы және басқалары туралы мәліметтерді қоса алғанда, оның жазаны өтеу уақытындағы мінез-құлқын сипаттайтын егжей-тегжейлі деректерді ұсынуға міндетті. Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының немесе оның орынбасарының өтінішхатына ынтымақтастық туралы процестік келісім шеңберінде шығарылған, заңды күшіне енген үкім қоса берілуге тиіс. Жазаны орындайтын мекеме немесе орган сотқа сотталған адамның сол кезге қарай түзелу дәрежесі және оның бүкіл жаза мерзімін орындау қажет екені немесе ондай қажеттіліктің болмауы туралы пікірін береді. Сондай-ақ жазаны орындайтын мекеме немесе орган және сотталған адамның өзі сотталған адамның босап шыққаннан кейінгі болжамды тұратын орны мен оның жұмысқа орналасу перспективасы (туыстарының жазбаша келісімі, ұйымның, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының тұрғын үй, жұмыс орнын беруі) туралы деректерді сотқа ұсына алады.

Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату мәселелерін сотта қарау барысында сотталушы адамның, қорғаушының, жазалау мекемесінің не органның өкілі, прокурордың қатысуы міндетті. Жәбірлеушінің, азаматтық талапкердің және олардың өкілінің болмауы өтінішхатты қарауға бөгет бола алмайды.

Қарау нәтижелері бойынша сот қаулы шығарады:

1) сотталған адамды жазаны одан әрі өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы өтінішхатты қанағаттандыру;

2) жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы өтінішхатты қанағаттандырудан бас тарту;

3) жазаның өтелмеген бөлігін басқа неғұрлым жеңіл жазамен ауыстыру туралы шешім қабылдай отырып, жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы өтінішхатты қанағаттандырудан бас тарту туралы қаулы шығарады.

Жоғарыда келтірілген бұл процесс туралы 2015 жылғы 2-қазандағы «Жазаны өтеуден мерзімінен бұрын шартты түрде босату және жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстыру туралы» ҚР Жоғары Сот қаулысымен және 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері» қаулысында етене түсініктеме беріледі.

Жазаны өтеуден мерзімінен бұрын шартты түрде босатылғандардың жеке профилактикасын жүзеге асырудың құқықтық негізі Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» № 271-IV Заңы болып табылады. (7-бапты қараңыз).

1) азаматтарға құқықтық тәрбие беруге қатысады, құқық тәртібінің жай-күйі және ішкі істер органдарының құқық бұзушылық профилактикасы жөніндегі қызметінің тиімділігін арттыруы бойынша шаралар туралы қоғамдық пікірді зерделейді;

2) құқық бұзушылық профилактикасы жөніндегі шараларды жүзеге асырады;

3) профилактикалық есепке алуды жүргізеді және профилактикалық бақылауды жүзеге асырады;

4) қоғамдық тәртіпті қорғауға және құқық бұзушылық профилактикасына қатысатын азаматтармен және ұйымдармен өзара іс-қимыл жасайды;

5) күзет қызметі субъектілерімен өзара іс-қимыл жасауды жүзеге асырады;

6) өздеріне белгілі болған, өзге де құқық қорғау органдарының құзыретіне жататын дайындалып жатқан немесе жасалған құқық бұзушылық фактілері туралы осы органдарға хабарлайды;

7) қылмыстық қудалауды, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді жүзеге асырады;

8) ішкі істер органдарының қызметкерлері үшін құқық бұзушылық профилактикасы мәселелері бойынша арнаулы оқу курстарын ұйымдастыруды қамтамасыз етеді;

9) қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелерінде ұсталатын және пробация қызметінің есебінде тұрған сотталғандардың, сондай-ақ қылмыстық-атқару жүйесінің тергеу изоляторларында ұсталатын адамдардың құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсатында профилактикалық және жедел-іздігіру іс-шараларын өткізуді қамтамасыз етеді;

10) Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексіне сәйкес сотталғандарға тәрбиелік ықпал етуді жүзеге асырады;

11) Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасында жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылғандардың профилактикалық және пробациялық мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыру барысында ізге түсу электрондық құрылғыларды қолданудың құқықтық негіздері бар, нақтылап айтқанда:

1) Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының қылмыстық-атқару жүйесінің пробация қызметі мен полиция қызметкерлері пайдаланатын электрондық бақылау құралдарының тізбесін бекіту және Қазақстан Республикасы Үкіметінің "Ұлттық алдын алу тетігінің қатысушыларынан құралатын топтардың алдын ала болу қағидаларын бекіту туралы" 2014 жылғы 26 наурыздағы № 266 және "Ұлттық алдын алу тетігі қатысушыларының алдын ала болу бойынша шығыстарын өтеу қағидаларын бекіту туралы" 2014 жылғы 2 сәуірдегі № 301 қаулыларына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 7 қарашадағы № 1180 қаулысы;

2) «Пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 23 қазандағы № 1131 қаулысына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 7 маусымдағы № 336 қаулысы;

3) «Жазаны орындауда, арнайы мекемелерде адамдардың ұсталуында және бас бостандығынан айыру орындарынан босағандарды бақылауда заңдылықтың сақталуына прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Бас прокурорының 2015 жылғы 6 қаңтардағы № 7 бұйрығы;

4) «Жазасын өтеуден мерзімінен бұрын-шартты түрде босатылған адамдардың мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыру ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің м.а. 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 622 бұйрығы;

Жазасын өтеуден мерзімінен бұрын-шартты түрде босатылған адамдар тұрғылықты жерге келгеннен кейін ІІО-нда профилактикалық есепке тұрып, тіркеледі де оған бақылау ісі жүргізіледі (№1 қосымша). Бақылау ісін жүргізудің құқықтық негізі жазасын өтеуден мерзімінен бұрын-шартты түрде босатылған адамдарға шығарылған сот қаулысы болып табылады.

Ішкі істер органдары:

1) жазасын өтеуден мерзімінен бұрын-шартты түрде босатылған адамдар тұрғылықты жерге келісімен оған бақылау ісі қозғалып, профилактикалық есепке қойылады;

2) тұрғылықты жері бойынша профилактикалық жұмыстарды жүзеге асырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы № 4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы. 2011ж. 02.ақпан өзгертулер мен толықтырулар).

2. Абрамкин В.Ф. Поиски выхода. Преступность, уголовная политика, места заключения в постсоветском пространстве. - М.: Права человека, 2011.

Арыстанбеков М.А., Серимов Е.Е., Смагулова Г.С.

ПО ВОПРОСУ ОСВОБОЖДЕННЫХ ПО УСЛОВНО-ДОСРОЧНОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ

В статье рассматриваются понятие и основания условно-досрочного освобождения, а также правовые основы и порядок постановки на учет условно-досрочно освобожденных.

Arystanbekov M.A., Serimov E.E., Smagulova G.S.

IN THE QUESTION OF EXEMPTIONS ON CONDITIONAL RELEASE

The article discusses the concept and grounds for parole, as well as the legal basis and procedure for registering parolees.

УДК 343

Әбдіжәми А.Ж.

Bolashaq академиясы з.ғ.к., қауымдастырылған професор

Балгожина Д.Г.

Bolashaq академиясының 7M04202-құқықтану білім беру бағдарламасының

2 курс магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ

Кәмелетке толмағандар қылмыстылығымен күресуді жүзеге асыратын криминологиялық алдын алудың әртүрлі субъектілерінің ішінде ішкі істер органдары қызметі маңызды бағыттарының бірі болып саналады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылықтарын тудыратын себептері мен жағдайларын толық анықтау, оларды дер кезінде жою туралы нақты негізделген ұсыныстар шығару, шығарылған ұсыныстардың жүзеге асырылуын бақылау, кәмелетке толмағандардың қылмыстылығын ескерту бойынша міндеттерді нәтижелі шешуге мүмкіндік жасайды. Мақалада кәмелетке толмағандар қылмыстылығының алдын алу бойынша осы және өзге де мәселелер қозғалды.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алуды мемлекеттік органдар, мекемелер, қоғамдық ұйымдар жүзеге асыратын, кәмелетке толмағандар тарапынан жасалған қылмыстылыққа мүмкіндік берген жағдайларды анықтау мен жоюға бағытталған және белгілі бір қылмыстекті факторлар мен жекелей тұлғаларға ықпал етудің шараларын жасайтын ескерту шараларының жиынтығы деп атауға болады.

Мәселен, қылмыстық іздестіру аппараты қылмыстарды ашу мен алдын алуға бағытталған негізгі қызметтерімен қатар, кәмелетке толмағандардың қылмыстығын ескертуді қамтамасыз етеді. Сондай-ақ кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алумен қоғамдық тәртіпті сақтау бөлімшелері, миграциялық полиция, Жол полиция басқармасы, кәмелетке толмағандарға арналған қабылдау-бөлу орындары,

кәмелетке толмағандарға арналған тәрбие колониялары т.б. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықтың алдын алуда маңызды орынды ПМ тергеу аппараты, кәмелетке толмағандар істері бойынша инспекция, бөлімшелік өкілетті милиция алады [1,49].

Ішкі істер органдарына келіп түсетін қылмыстық істердің көп бөлігін кәмелетке толмағандар қылмыстары туралы істер құрайтындықтан, тергеуші олардың қылмыс жасауына мүмкіндік беретін себептер мен жағдайларды зерттеп қана қоймай, жасөспірімнің өмір жағдайы мен тәрбиесіне, оның жеке тұлғасына, қоршаған ортасына, мінез-құлық ерекшеліктеріне баса көңіл бөлгені дұрыс.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы туралы әрбір істе міндетті түрде қылмыстық әрекетке тарту үшін арандату немесе тартудың басқа да түрлері болған, болмаған дерегін тексеру қажет екенін тергеуші әрдайым есінде ұстауы қажет. Жасы үлкен азғырушыны әшкерелеудің, оның қылмыстылық әрекетінің алдын алу үшін де, сондай-ақ қылмыстылық жасағанда кәмелетке толмағанның нақты рөлін анықтау үшін де негізді маңызы бар. Тәжірибеде азғырушыны анықтау белгілі бір қиындықтар туғызады, себебі жасөспірім көп жағдайда азғырушы және қылмыстың өзге де қатысушылары туралы айтпайды. Бұл әдетте азғырушының жалған сезімі, қорқыныш, ал кейде кәмелетке толмағандар мен арандатушылар арасындағы туыстық қарым-қатынаспен түсіндіріледі. Аталған жағдайды тергеушілер құқық бұзған кәмелетке толмағандарды тергеген кезде есепке алған маңызды.

Арандатушылар мен кәмелетке толмағанды қылмыстылыққа тартқан тұлғаларды анықтау үшін кәмелетке толмаған қылмыскердің қылмыс жасау тәсілін, оның айналасындағы достарын, таныстарын, туыстарын зерттеп, олардың ішінен бұрын сотталған тұлғаларды, яғни жасөспірімге теріс ықпал етіп, оны қылмыс жасауға итермелеген жағдайларды анықтау керек [2,14].

Кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауының негізгі себептерінің бірі – маскүнемдік. Бірақ, кәмелетке толмағандар масандану жағдайында жасаған қылмыстар туралы істерді тергегенде, тергеушілер кәмелетке толмағандардың спиртті ішімдіктерді пайдалануға және оларды ішімдік ішуге тартқан үлкендердің рөліне байланысты жағдайлар әрдайым көңіл аударуға бермейді.

Кәмелетке толмаған қылмыскердің отбасылық жағдайымен байланысты жағдайларды тексергенде жасөспіріммен бірге тұратын ата-анасы, әпкелері, ағалары және тағы да басқа тұлғалар туралы, олардың мінездемелері, ата-анасының және басқа да туыстарының сотталғандығы туралы да анықтау қажет. Ол туыстар тарапынан кәмелетке толмағанға теріс ықпал болған, болмағанын тексеру үшін қажет.

Қылмыс жасауға бейім тұратын және жасы үлкен қылмыскерлердің теріс ықпалына түсуі мүмкін, жасөспірімнің тәртібін тікелей бақылауды, онымен ескерту жұмыстарын ұйымдастырып, жүргізу кәмелетке толмағандар жөніндегі комиссия мен инспекцияның міндетіне жатады.

Үлкендермен бірігіп топта қылмыс жасаған жасөспірімнің одан кейінгі тағдырына көңіл аудару қажет, бұл онымен жүргізілетін тәрбиелік жұмыстың сапасын арттырады және сонымен бірге оның тарапынан болатын жаңа қылмыстардың алдын алады, оның түзетілуі мен қайта тәрбиеленуімен айналысатын мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдар қызметінің тиімділігін арттырады.

Қылмыстық-процессуалдық заң анықтау, органдарын, тергеушіні, прокурорды және сотты тергеу және соттық істі қарау үрдісінде қылмыс жасауға мүмкіндік берген себептер мен жағдайларды анықтап, оларды жоюға шаралар қолдануға міндеттейді.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алуда ішкі істер органындағы кәмелетке толмағандар істері бойынша инспекцияға маңызды рөл берілген, олар жүйелі, бағытты алдын алу қызметін ұйымдастырып, жүргізіп отырады [3, 41].

Инспекция кәмелетке толмағандармен белсенді жүргізуге белсене қатысады және олар тарапынан болатын құқық бұзушылықтар мен өзге қоғамға қарсы әрекеттердің алдын алуға қажетті шаралар жасауда. Кәмелетке толмағандар инспекциясы қызметкерлері мен жұртшылықтың күш-жігері, арнайы есепте тұрған жағдайлары нашар отбасыларының балаларымен күнделікті жұмысты ұйымдастыруға бағытталған. Бөлімше инспекторлары қоғамдық тәртіпті қорғау пункттерінде есепте тұрған тұлғалармен жеке алдын алу шараларын жүргізу барысында жағдайлары нашар отбасыларды анықтайды.

Жағдайлары төмен отбасылар мен қолайсыз тұрмыстық ортаға түскен кәмелетке толмағандарды анықтау құқық және адамгершілік тәртібі нормаларынан ауытқыған кәмелетке толмағанға ескерту үшін қажет. Отбасылық тәрбиедегі айқын кемшіліктер көп жағдайда кәмелетке толмағанның жеке тұлғасының әлеуметтікке қарсы бағытының бірінші себебі болып табылады. Отбасындағы жасөспірімнің ауытқушылық тәртібінің алдын алудың маңыздылығы туралы, қылмысты қайталап жасаушылардың ішінде 65,8% әлеуметтікке қарсы бағыты жасөспірімдік жаста көрінген тұлғалар құрайды [4, 31-32].

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алу үшін оның қоғамға қарсы тәртібінің пайда болуының алғашқы кезеңінен-ақ ескерту ықпалында жасалатын ерте алдын алудың белсенді шаралары өте маңызды. Ерте алдын алу кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен күрестегі орталық және нәтижелі бағыттардың бірі ретінде қарастырылатынын атап өту керек [5, 8]. И.И.Карпец, «криминология, қылмысты ерте ескерту туралы мәселе шешімін таппаған кезде, құбылыстар шеңберін анықтаудың әлі жарты жолында тұр»- деп атап өткен [6, 55]. Бірақ, сонымен бірге кәмелетке толмағандардың қылмыстылығымен күрестегі шараларының тұтас жүйесінің негізгі белгісінің бірі «қандай да бір нақты себептерден қолайсыз өмір оқиғасына ұшыраған кәмелетке толмағандардың тарапынан болған құқық бұзушылықтардың ерте алдын алуды қамтамасыз ету» болып табылады [7, 26].

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының ерте алдын алу көптеген бағыттардан тұрады [8, 79], бірақ оның айрықша (бастапқы) отбасылық тәрбиемен байланысы күмән тудырмайды.

Ерте алдын алуды жүзеге асыруда кәмелетке толмағандар істері бойынша инспекция «Кәмелетке толмағандар істері бойынша инспекцияның, кәмелетке толмағандарға арналған қабылдау-бөлу орындарының және арнайы оқу-тәрбиелеу мекемелерінің кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылықтарын ескерту бойынша негізгі міндеттері жөніндегі» Жарлығына сәйкес, басқа да бірқатар міндеттерді шешумен қатар, балаларды тәрбиелеу міндетін орындамайтын және өздерінің қоғамға қарсы тәртібімен, кәмелетке толмағандардың құқық бұзуына мүмкіндік беретін ата-аналарды немесе олардың орнындағы тұлғаларды анықтайды.

Қазақстанда қайталап қылмыс жасаушы қылмыскерлердің 50-60% өзінің қылмыстық «карьерасын» кәмелетке толмаған кезінде бастағанын көрсетіп, оны көбіне оған жақын шағын орта арқылы анықталады, тағы да қайталап қылмыс жасаушы үлкен қылмыскермен қарым-қатынасына байланысты. Кәмелетке толмағандардың көбі алғашқы жазасын өтеген соң қараусыз қалып, жасы үлкен балалар (18-20 жас) ортасына түскен. Бұрын жазасын өтеп келген кәмелетке толмағандардың арамтамақтық өмірге бейімділігінен, сондай-ақ олардың әрекет етіп отырған қоғамдық тәртіпке жеккөрінішті қарым-қатынасы салдары негізінен қасақана сипаттағы қылмыстарды қайталап жасайды.

Бұл орайда «Қылмыстық топқа бірігуге мүмкіндік беретін жағдайлар болып өзара көмекті қажет ету мен қылмыстық ойды жүзеге асыру үрдісіндегі қолдау болып табылады» [9, 61].

Кәмелетке толмағандарды қылмысқа тартудың алдын алуда қоғамдық пайдалы еңбек және басқа да азаматтық міндеттерді орындаудан бас тарту мақсатымен, қаңғыбастықпен, қайыршылықпен айналысып жүрген тұлғалармен алдын алу жұмыстарын дер уақытында жүргізудің шешуші маңызы бар. Еңбек етпей кіріс табу

мақсатымен қайыршылардың көбі, осы мақсатта кәмелетке толмағандарды пайдаланып, қайыр сұраумен айналысады. Сондықтан ішкі істер органдары басқа да құқық қорғау органдарымен, жұртшылықпен тығыз қарым-қатынаса отырып, қаңғыбастықты таңдау жолын тудырған себептер мен жағдайларды мұқият анықтап, оны жоюлары қажет, сонымен бірге қаңғыбастықпен айналысып жүрген тұлғаларды дереу анықтап, ұстап, олардың жұмыспен қамтылуына мүмкіндік жасап, қажетті тәрбиелік жұмыс жүргізулері қажет.

Соңғы жылдары ішкі істер органының кәмелетке толмағандар істері жөніндегі инспекциясы олардың құқық бұзушылықтарын ескерту бойынша жұмысты біршама белсенділендіргеніне қарамастан, олардың қызметінде бірқатар кемшіліктер де кездеседі. Бұл ең алдымен түзелген құқық бұзушы-кәмелетке толмағандардың кейбірін есептен шығару, сондай-ақ алдын алу есебінде тұрған кәмелетке толмағандармен жекелей жұмыстың жеткілікті ұйымдастырылмауы.

Кәмелетке толмағандар қылмыстылығымен тиімді күрес көбіне жалпы және жеке алдын алуға байланысты. Жалпы алдын алу қоғамның шеңберінде жүзеге асырылады, оның әрекеті қоғамның, мемлекеттің ұйғарымына қатысы бар барлық тұлғалардың қоғамға қарсы тәртібінің алдын алуға байланысты. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығымен күресте жалпы алдын алу шараларын жүзеге асыру қылмыстың аталған түрімен күресін белсендендіруге бағытталған.

Жеке алдын алудың мақсаты - индивидтің қоғамға қарсы мінез-құлқының алдын алу үшін, болмаса тұлғаның тәртібіндегі қылмыстектілік тенденцияны өзгерту үшін, ауытқыған тәртіпті қайта құру болып табылады. Жеке алдын алу міндеттерін нәтижелі шешу үшін ішкі істер органдарының барлық қызметтері мен бөлімшелері үшін:

- қылмыс жасауға бейім кәмелетке толмағандарді дер кезінде анықтау; олардың тұрмыстағы, өндірістегі тәртібімен, жалпы өмірімен танысу;

- қылмыс жасауға мүмкіндік бермеу үшін қолайлы жағдай жасауға қандай да болсын мүмкіндіктерді пайдалану;

- кәмелетке толмағандарді қылмыс және өзге де адамгершілікке жат әрекеттер жасауға тартатын тұлғалармен күресті түбегейлі түрде белсендендіру қажет.

Жастар саясаты бұл бағытта атқарылатын маңызы зор іс-шаралардың басын біріктіріп, оның негізгі қозғаушы күшіне айналса, онда үмітіміздің ақталғаны.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығын алу үшін келесі бағыттағы шаралар қолданылып келе жатыр:

- ата-анасының қамқорысыз қалған немесе сәтсіз отбасында өмір сүретін балаларды дер кезінде анықтау;

- неке, балалардың отбасында тәрбиеленуі, кәмелетке толмағандарді тиісінше тірбиелемегендігі үшін ат-атналардың жауапкершілігін көздейтін мәселелерді құқықтық реттеуді жетілдіру;

- жеткіншектердің бос уақытына педагогикалық қадағалауды жақсарту;

- демалыстың белсенді нысандарын дамыту, балар мен жеткіншектердің бос уақытын ұйымдастыру;

- ата-аналар мен кәмелетке толмағандар арасындағы құқықтық пропаганданы күшейту.

- кәмелетке толмағандар арасындағы есірткінің заңсыз айналымымен күрес саласындағы құқықтық базаны жаңарту;

- жас есірткіқұмарларды емдеу және ақтау жүйесін жетілдіру;

- “қиын” жеткіншектерді әлеуметтік және психологиялық ақтау бағдарламаларын жүзеге асыру;

- кәмелетке толмағандар арасындағы темекі шегуді және спирттік ішімдіктерді ішуді профилактикалау;

- кәмелетке толмағандарді қоғамға қарсы қызметке, қылмысқа тартумен күресу тәжірибесін кеңейту;

- салауатты өмір салтын насихаттау
Әрине, кәмелетке толмағандар қылмыстылығымен күресу жүйесінде әртүрлі органдар мен ұйымдардың әрекеттерінің үйлесімділігі оңды нәтиже берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Сартаева Н. На грани конфликта с законом (о причинах подростковой преступности)//Фемида.-2013.-№9. 39-44 б.
- 2 Джекебаев У. Соучастие в преступлении: криминологические и уголовно-правовые проблемы.-А.,-1981. – 24 б.
- 3 Антонян Ю. Социальная среда и формирование личности преступника.-М., 1975.- 150 б.
- 4 Миллер А. Противоправное поведение несовершеннолетних. Генезис и ранняя профилактика.-Киев, 1985.- 125 б.
- 5 Кульчинская Е. Формирование антиобщественной направленности личности подростка-правонарушителя.//Вопросы изучения и предупреждения правонарушения несовершеннолетних.- М., 1970.- 110 б.
- 6 Карпец И. Современные проблемы уголовного права и криминологии.- М., 1976.- 132 б.
- 7 Криминология.под ред.Даданова И.Т. – М., 2017.- 203 б.
- 8 Забрянский Д. Изучение и предупреждение преступности несовершеннолетних. –Краснодар, 1979. – 54 б.
- 9 Криминология. Под ред. В.Эминова.- М.,-1997.- 89 б.

Абдижами А.Ж., Балгожина Д.Г.

ПРОФИЛАКТИКА ПРЕСТУПНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Среди различных субъектов криминологической профилактики, осуществляющих борьбу с преступностью несовершеннолетних, деятельность органов внутренних дел является одним из важнейших направлений. Полное выявление причин и условий, провоцирующих преступность несовершеннолетних, вынесение четко обоснованных предложений о своевременном их устранении, контроль за реализацией вынесенных предложений, эффективное решение задач по предупреждению преступности несовершеннолетних. В статье были затронуты эти и другие вопросы по профилактике преступности несовершеннолетних.

Абдижами А.Ж., Балгожина Д.Г.

ПРОФИЛАКТИКА ПРЕСТУПНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Среди различных субъектов криминологической профилактики, осуществляющих борьбу с преступностью несовершеннолетних, деятельность органов внутренних дел является одним из важнейших направлений. Полное выявление причин и условий, провоцирующих преступность несовершеннолетних, вынесение четко обоснованных предложений о своевременном их устранении, контроль за реализацией вынесенных предложений, эффективное решение задач по предупреждению преступности несовершеннолетних. В статье были затронуты эти и другие вопросы по профилактике преступности несовершеннолетних.

Ерубайев Е.Б.

Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің магистранты
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
erubaev.9900@mail.ru

МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ САРАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада бөтеннің мүлкіне қарсы жасалатын қылмыстарды саралау кезінде туындайтын өзекті мәселелер зерттеліп, талданды. Құқық қолдану практикасында үнемі туындайтын меншікке қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтар саралауға қатысты ең өзекті мәселелер қарастырылады. Құқық қолдану практикасы мен қылмыстық-құқықтық теорияның өзекті мәселелерін шешу контекстінде жасалған қоғамдық қауіпті іс-әрекет үшін әділ жаза тағайындау мәселелері зерттелді.

Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарын бір-бірінен ажыратып көрсетуде, ең басты назарды қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалу мақсатына аудару керек, қарақшылықта, қорқытып алуда әрекет тұрғын, қызметтік, өндірістік үй-жайға не қоймаға шабуыл жасау арқылы пайдакүнемдік ниетті көздейді.

Егер, меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша адамдар тұрақты ұйымдасқан қылмыстық топ құру жөнінде алдын ала келісіп, қарулану мәселесін жолға қойып, қаруланып, адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіпті күш қолданып немесе осылай күш қолдану қауіпін төндіру мақсатын белгілеп, қылмыстық құқық бұзушылықты жасайтын болса, онда мұндай жағдайда кінәлілердің әрекеттері ҚР ҚК-нің 192., 194-баптарымен сараланады [1]. Жоғарыда келтірілгендерден өзге жағдайларда тұрақты ұйымдасқан қылмыстық топ құру, азаматтар мен ұйымдарға шабуыл жасау, адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен қару қолданып қылмыс жасау туралы деректер болмаса, онда мұндай әрекеттер осы аталған қылмыстарды қарастыратын ҚР ҚК тиісті баптарының тармақтары бойынша ғана саралануы керек.

Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтарды адамдар тобының алдын-ала сөз байласуы бойынша жасалды деп тану үшін деп жазады А.А.Ағыбаев «ол бірнеше адамдардың қатысуымен және олардың алдарына қойған мақсаттарымен қылмыстық әрекетті жүзеге асырудағы ниеттері бірдей болып, жететін нәтижелеріде жасаған жоспарларымен сәйкес келуі керек. Меншікке қарсы жасалатын бір қылмыстық құқық бұзушылыққа бірнеше адамдардың қатысуы олардың жасаған әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесін ғана емес, олардың өздерінің де қоғамға қауіпті тұлғалар екендігін көрсетеді және олардың әрекеттерінен туындайтын зардап көлемі де өте үлкен дәрежеде болуы мүмкін»[2,149б].

Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша ең үлкен қауіптілік бірнеше адам бірігіп жәбірленушіге зорлық көрсетсе немесе оның өмірі мен денсаулығына қарсы күш қолданса туады, оның өзінде көрсететін зорлық түрі мен тәсілі, сондай –ақ қолданған күш көрсетуінің мақсаты міндетті түрде анықталуы керек. Мысалы, кейбір жағдайларда, адамдар тобы меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық әрекетін жасағанда, кедергіні жою мақсатын көздеп әрекет етуі де мүмкін, мұндай жағдайларда жәбірленушіге күш қолдану оның қылмыстық жоспарында жоқ, яғни ниетімен қамтылмағандығы айдан анық.

Ал, кедергіні жою, ол көбінесе меншік иесінің қылмыстық құқық бұзушылық әрекеттерін жүзеге асырушыларға жасаған қарсылығы салдарынан туындайды, мұндай кедергілер меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың барлығында бірдей

бола бермейді. ҚР Жоғарғы Сотының «Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» 2003 жылғы 11 шілдедегі N 8 нормативтік қаулысында, меншікке қарсы жиі жасалатын қылмыстардың нақты белгілері беріле отырып, анықтамасы көрсетілген, онда меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық орын алған кезде саралау жүргізу үшін ең алдымен қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалған тәсіліне және оны жүзеге асырған тұлғалардың әрқайсысының атқарған роліне назар аудару керектігі туралы айтылған [3].

Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтарды адамдар тобымен жасалды деп тану үшін, ол қылмыстық құқық бұзушылыққа екі немесе одан да көп адамдардың міндетті түрде қатысуы тиіс. Адамдар тобымен жасалған ұрлық олардың алдын-ала сөз байласуы, ұйымдасқан топпен, яғни істейтін әрекеттері бір ойдан шығып, алдын ала жоспарлануы тиіс және олар қылмыстық құқық бұзушылыққа бір уақытта бірдей қатысуы керек. Сондай-ақ, кездейсоқ кездесіп қалған адамдардың аяқ астынан бірігіп меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасалуы мүмкін емес.

Кейбір жағдайларда, адамдардың бірінен кейін бірі келіп жасаған ұрлығын, ұсақ-түйек жымқыруын, қорқытып алушылығын адамдар тобының алдын ала сөз байласуы арқылы жасалған қылмыстық құқық бұзушылығы деп саралап жатады, бұл дұрыс емес, өйткені адамдар тобының сөз байласуы бойынша жасалған қылмыстық құқық бұзушылық деп тану үшін олар бір уақытта бірдей әрекет етулері керек. Ал, кейбір жағдайларда меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтарды алдын ала ұйымдасқан адамдар тобы жасағанда, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жерде олардың барлығының бір уақытта бірдей болмауы да мүмкін, атап айтқанда, ұйымдастырушы сырттан бақылап, көмектесуші сыртта күтіп тұруы да мүмкін. Мұндай жағдайда, қылмыстық топ мүшелерінің әрқайсысының атқарған ролдерін міндетті түрде анықтамайынша қылмыстық құқық бұзушылықтың әділ бағасы берілмейді.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауды ұйымдастырған немесе оның жасалуына басшылық еткен адам немесе басқа да адамды ұсақ-түйек жымқыру, ұрлық, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемденіп алу немесе талан-таражға салу, алаяқтық, тонау, қарақшылық, қорқытып алу жасауға қажетті құралдар мен заттарды, қылмыстық жолмен алынған қаруларды берсе қылмыстық құқық бұзушылық жасауға қатысқаны үшін ол адамда қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

Адамдар тобымен жасалған меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық деп тану үшін адамдардың алдын-ала сөз байласуы да жеткілікті. Бірақ алдын-ала сөз байласу меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасалғанға дейін болуы керек. Алдын-ала сөз байласу мен меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылық жасаудың басталуының арасындағы уақыт мерзімі бірдей болуы міндетті емес. Алдын-ала сөз байласу меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасалғанға дейін және жасаудың алдында да болуы мүмкін, ал қылмыстық құқық бұзушылық әрекетін жасау үстінде болуы мүмкін емес.

Егер, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасау әрекеттері басталғаннан кейін адамдар сөз байласып, бір-бірімен келісіп, кеңесе отырып, бірдей мақсатқа жету, пайда табу үшін ұйымдасса, онда мұндай меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық адамдардың алдын-ала сөз байласуы бойынша жасалған құқық бұзушылық болып сараланбайды.

Г.И.Баймурзиннің пікірі бойынша «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықта алдын-ала сөз байласу деген- бұл қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушыларды бір арнаға, бір мақсатқа біріктіріп бір бүтін қылып әрекет жасауды жолға қояды. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушылардың алдын-ала сөз байласуы- олардың қылмыстық құқық бұзушылық әрекетін жасаудағы ұйымшылдықтарын көрсетеді. Қылмыстық құқық бұзушылықта алдын-ала сөз байласу бұл- олардың алдын ала келісуінде ғана емес, сонымен қатар олардың меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық әрекеттерін жасау барысындағы әрекеттерін де қамтиды,

бірақ бұл жөнінде жалпы барлық қылмыстық құқық бұзушылық жасауға қатысушыларға алдын-ала ескертілуі керек және олардың атқаратын істері, ролдері де алдын ала бөлінуі керек» [4,816].

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға алдын-ала сөз байласып, жасалатын әрекеттер жайлы алдын ала келісіп және өздерінің жасаған әрекеттерін заңды деп санап және бұл әрекеттің қылмыстық құқық бұзушылық әрекет болып аяқталатынын білмей қалатын жағдайлар болуы да мүмкін. Мұндай жағдайларда меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар адамдар тобының алдын-ала сөз байласуы бойынша жасалған әрекет болып табылмайды. Егер, меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылық бірнеше адамдар тобының алдын-ала сөз байласуынсыз жасалса, мұндай қылмыстық құқық бұзушылықты жай қылмыстық құқық бұзушылық ретінде саралау керек.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық ұйымдасқан топпен жасалуы да мүмкін, адамдар тобының ұйымдасқан топтың қалпына енгенде бұл топтың өзінің алдын ала сөз байласқандығы ғана емес сонымен қатар ол топ мүшелерінің өзінің белгілі бір дәрежеде қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ұйымдасқанымен де сипатталады. Мұндай ұйымдар сол ұйымдасқан кезден бастап қауіпті және өздеріне тән ерекше белгілері бойынша қылмыстық топқа жақын болып табылады. «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ұйымдасқан топтың мүшелері тек көмектесуші ғана емес, сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылықты жасаудағы алдын ала келісілген міндеттерін атқаратын бірнеше топ мүшелерінен тұрады. Сонымен, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасағанда бір немесе бірнеше орындаушылар болу мүмкін, ал топтың басқа қалған мүшелері осы қылмыстық құқық бұзушылықтағы басқа да өздеріне берілген рөлдерді атқаруы тиіс»-, деп көрсетті меншікке қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтарды саралау туралы С.И.Сейтқазина [5,142-143бб].

Дегенменде, біздің пікіріміз бойынша, меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықта ұйымдасқан топта оның мүшелерінің қайсысының қандай рөл атқарғанына аса үлкен мән берілмейді. Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықта ұйымдасқан топтың басқа топтардан айырмашылығы оның құрамындағы адамдар ортақ мақсатқа жету үшін өзіне берілген тапсырманы қалайда сәтті орындап, пайда табуды ойлайды. Сонымен бірге ұйымдасқан топ мүшелерінің жүзеге асыратын іс-әрекеті аяқ астынан емес, алдын ала дайындалғанда немесе ол қылмыстық құқық бұзушылықты тікелей жүзеге асырғанда ғана қалыптасады.

Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтардағы ұйымдасқан қылмыстық топтың не қылмыстық бірлестіктердің мүшесі болып тек сол қылмыстық құқық бұзушылыққа тікелей қатысатын адам ғана емес, сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысты басқа да істер атқарған адам бола алады, мысалы: басшылық жасау, қаржыландыру, қылмыстық құқық бұзушылық жасайтын меншік объектісін табу, қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушыларды көлікпен қамтамасыз ету.

Меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардан келтірілген пайда көлемі және оны қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушылардың арасында бөлуге қатысты сұрақтар мәселесі осы өзекті мәселемен айналысатын ғалымдар арасында үлкен қызығушылық тудырады [6,1076]. Ия, бұл күні бүгінге дейін шешімін таппаған сұрақ деп деп қарастыруға болады. Егер, меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың барлық қатысушылары қылмыстық топ құрса (алдын ала сөз байласқан топ, ұйымдастырылған қылмыстық топ немесе қылмыстық бірлестік) және қылмыстық құқық бұзушылыққа бірге қатысқан болса, онда оған түскен пайданың тиесілі бөлігі емес, алынған мүліктің немесе ақшаның ортақ сомасы берілуі тиіс.

Меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасыру және де алынған заттарды тапсыру немесе қабылдап алу қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу болып табылады, егер орындаушыға қылмыс жасалуға дейін, қылмыс

жасау кезінде онымен келісілген немесе азғырылған болған жағдайда, ол адамдар тобының бірлесіп жасаған қылмыстық құқық бұзушылығы болып сараланады.

Меншікке қарсы денсаулыққа зиян келтірумен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар қатарына тонау, қорқытып алу, қарақшылықты жатқызуға болады. Меншікке қарсы жасалатын қылмыстардағы ұрлық пен тонауды күш қолданумен ұштасқан қорқытып алушылықтан айыру туралы мәселені шеше отырып, соттар тонау мен қарақшылық қылмыстарында күш қолдану меншікті, мүлікті, затты, құқықты иеленіп алудың немесе оны қалайда иеленіп қалудың айласы немесе тәсілі, тіптен кей жағдайларда құралы болып табылады, ал қорқытып алушылық қылмыстық құқық бұзушылығында ол қорқыту әрекетін жасаған тұлғаның талабын орындамаған жағдайда күш қолданумен арқылы жүзеге асырылып, ол мүлікке ие болады.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ішінде тонау мен қарақшылық мүлікті иеленіп алу үшін күш қолдану әрекетімен бір мезгілде не әрекетті жасап болғаннан кейін жүзеге асатын болса, ал қорқытып алушылық қылмыстық құқық бұзушылығында қылмыс жасаушының ниеті жәбірленушіден талап еткен мүлкін қалайда алуға бағытталатындығымен көрінеді. Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралаушы белгілерінің тізімінің арасында, әсіресе қарақшылыққа қаруды немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданумен жасалған, сондай-ақ денсаулыққа ауыр зиян келтірумен, абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан әрекеттер тән болып саналады. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша заң нормаларымен қарастырылған басқа саралаушы белгілер қарақшылықпен қатар, тонау және ұрлыққа да тән болып есептеледі.

Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтардағы қарақшылық қылмысы формальды құрамды қылмысқа жатады, алайда денсаулыққа ауыр зиян келтірген жағдайда қарақшылық қылмысы шабуыл жасалған сәттен емес, заңда көрсетілген зардаптардың кез келген біреуі пайда болған сәттен бастап аяқталған деп сараланады.

ҚР ҚК 192-бабы 3-бөлігінің «б» тармағы «денсаулыққа ауыр зиян келтірумен» деген сөзден кейін «абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан» деген сөздермен толықтырылған. Бұл саралаушы белгі субъективтік жағынан меншікті алумен байланысты қарақшылықтың денсаулыққа ауыр зиян келтірумен ұштасқан тура ниеттегі және жәбірленушінің өліміне әкеп соғуына қатысты абайсыздықтағы кінәнің қосарланған түріндегі қылмыс құрамы орын алғандығын көрсетеді, осыған сәйкес заң шығарушы бұл жерде ҚР ҚК 106-бабының 3-бөлігі бойынша қосымша саралауды талап етпейді [7, 51-53бб].

Қылмыстық заң нормаларына сәйкес меншікке қасы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтың бір түрін бір ғана тұлға бірнеше рет жасаса, онда ондай құрам қылмыстың бірнеше мәрте жасалуы деп танылып, оны жасаушы тұлғаның әрекеті қоғамға аса қауіпті деп сараланады. Сондықтанда ҚР қылмыстық заңының нормаларының талаптарына сай меншікке қарсы жасалған бірнеше құқық бұзушылықтарды саралау барысында, оның жасалу жағдайына, уақытына, орнына, тәсіліне міндетті түрде назар аудару керек.

Егер, бір адам меншікке қарсы бірнеше рет құқық бұзушылықтар жасаса және ол жасаған құқық бұзушылықтар әртүрлі және келтірген зардап көлемі ірі мөлшерде болса, бұл қылмыс жасаушы тұлғаның қоғамға қауіпті екендігін көрсетеді, мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтар орын алған жағдайда саралау жүргізу барысында қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше мәрте жасалуы, қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы немесе қылмыстардың қайталануы болған болмағандығын анықтау керек.

Өйткені, мұндай меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардағы нақты саралау оларды жауаптылыққа тарту мәселесін шешуде маңызды роль атқарады. Бірақ, меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтау барысында қылмыстық құқық бұзушылық жасаған

тұлғаның бұл қылмысты неше рет жасағанын оңай анықтайды. Бір адамның меншікке қарсы бірнеше рет қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауы, қылмыстық кездейсоқтық емес, яғни қылмыс жасаушы тұлғада меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық ниетінің аяқ астынан пайда болмағандығын көрсетеді.

Қылмыстық заңнамаға саралаушы белгі ретінде қарақшылық, тонау, қорқытып алушылықты жасау кезіндегі қару қолдану бірінші рет Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 12-мамырдағы «Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Жарғысымен енгізілді. Осы Жарлыққа сәйкес, кінәлінің қару ретінде өзге де құралдарды (бәкі, шаппа, асхана пышағы, балта сияқты) қолдануы туралы өзгерту енгізілмеген.

Дегенмен, бұл құралдардың адамға зардап келтіру қабілетінің бар екендігі даусыз. ҚР Қылмыстық кодексінде жауаптылық мәселесіне қатысты саралаушы белгі ретінде қару мен өзге де құралдардың зақымдау күші мен қабілетін неғұрлым толығырақ көрсетілген деуге болады. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 30-желтоқсандағы «Қарудың жекелеген түрлерінің айналымын мемлекеттік бақылау туралы» Заңына сәйкес және жүргізілген сараптама қорытындысы негізінде шабуыл жасау кезіндегі қолданылаған затты тірі немесе өзге де нысандарға нұқсан келтіруге арналғанын анықтау қажет болады [8].

Егер, кінәлі меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасау барысында көрінеу жарамсыз қарумен немесе оқталмаған мылтықпен, тапашамен не оларға ұқсас затпен (тапаншаның макеті, ойыншық қанжар және пышақ т.б.) өмірге немесе денсаулыққа қатері жоқ дене жарақатын келтіруді мақсат тұтпай осы заттарды пайдаланған болса, сот оның қылмыстық әрекетін саралау кезінде жәбірленушінің жасалған шабуылдың адамға қауіптілігінің нақтылығы мен дәрежесін жәбірленушінің ұғына білуін ескеруі қажет, өйткені кейбір адамдар ондай қаруларды шын қару екен деп ұғынып, қан қысымы көтеріліп немесе жүрек талмасы ұстап есінен танып қалуы да мүмкін.

Қару ретінде пайдаланылатын заттар деп, жәбірленушінің өміріне немесе денсаулығына қауіпті дене жарақатын салатын заттарды (асханалық пышақ және бәкі, ұстара, балта, сүйменше, шоқпар, отвертка, тақтайша, тас және басқалар), сондай-ақ күні бұрын дайындалып жасалғанына қарамастан нысананы уақытша зақымдауға арналған нәрселер (механикалық бүріккіш, көзден жас ағызатын және тітіркендіргіш заттармен толтырылған аэрозольды құтылар мен құрылғылар) танылады.

Меншікке қарсы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолдануды, қарудан оқ атуды не аталған заттардың көмегімен соққыға жығу, ұрып-соғу, тұншықтыру, қылқындару, басып-жаншу, таптау сияқты жәбірленушіге қарсы әрекеттер жасауды тануға болады. Меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардағы қарақшылықтың тонаудан айырмашылығы мынадай: қарақшылық – бұл қос объектілі қылмыстық құқық бұзушылық, өйткені мұндай әрекетер орын алғанда меншік пен тұлға бірдеп зардап шегеді, ал, тонауда қылмыстық құқық бұзушылық әрекет тек қана меншікке бағытталады. Тонау – бұл бөтеннің мүлкін ашық түрде ұрлау және құрылысы жағынан материалдық құрамды қылмыстық құқық бұзушылыққа жатады.

Ендеше, меншікке қарсы жасалатын бұл қылмыстық құқық бұзушылықтардың аяқталу кезеңдері де әртүрлі. Тонау қылмыстық құқық бұзушылығы орын алған кезде жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіпті жоқ әрекет жасалса, ал қарақшылықта жасалатын әрекет ол адамның өмірі мен денсаулығына қауіпті, сонымен бірге мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтарда нақты түрде күш көрсетпей-ақ, ол жөнінде қорқытудың орын алуы да мүмкін.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалғанын анықтау үшін заң шығарушы оның бұрынғы жасалған қылмыстармен тіптен байланыстырмайды. Қылмысты бірнеше рет жасаған деп тану үшін, бұрын жасаған

қылмысы үшін сотталмаған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтардың осы түрлерін тағы да жасап жауаптылыққа тартылуын айтамыз. ҚР Қылмыстық кодексінің 6-тарауында көрсетілгендей, бұл қылмыстық құқық бұзушылықтардың ерекшелігі біртекті, бір-біріне ұқсас, жасалу әдістері де бірдей болып келеді. Меншікке қарсы бірнеше рет жасалған қылмыстық құқық бұзушылық деп тану үшін Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 6-тарауында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтарды екінші рет жасауы жеткілікті болып табылады. Егер, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардағы бірнеше рет жасағаны анықталса, онда қылмыс жасаушы тұлғаның әрекетін Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 12-бабы бойынша саралайды [1].

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардағы бірнеше рет жасамаған деп тану үшін, кінәлі адамның қылмыстық әрекеттерінің түрлерін, қылмыс құрамының барлық белгілері мен элементтерін және ол жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалуында белгілі бір уақыт аралығын болғандығын анықтау қажет. Сонымен қатар әр қылмыстық құқық бұзушылықты жасау барысында, оны жасаушы тұлғада жаңа қасақана ниет пайда болуы қажет. Субъектінің бірнеше рет меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға оқталғандығы, оның әрекетінің қоғамға аса қауіпті екендігін білдіреді.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардағы бірнеше рет жасалды деп тану үшін бір адам екі немесе одан да көп меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасап және ол әрекеттердің әрқайсысы жеке-жеке қылмыс ретінде саралануы тиіс. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалғандығын анықтау барысында, кінәлі тұлғаның кәмелетке толмай тұрып жасаған қылмыстық құқық бұзушылығы есепке алынбауы тиіс.

Сонымен қатар заң бойынша меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін жауаптылыққа тарту белгіленген мерзім өтіп кетсе, соттылығы жойылса, сот шешімі бойынша соттылықтан белгіленген мерзімге дейін босатылса және бұрын жасаған қылмыстары үшін заң тәртібі бойынша босатылса қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Заң нормаларында қылмыс аяқталған және аяқталмаған болып бөлінеді. Сондықтанда меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың бір текті белгілерін қылмысқа дайындалу мен оқталу сатыларында жасалған әрекеттер арқылы анықтайды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 24-бабында белгіленген тәртіп бойынша меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға оқталған бұрын сотталған адамдарды бірнеше рет меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны бойынша саралайды. Ол меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауға бірнеше рет оқталғаны үшін деп сараланады [9, 87-88бб].

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың үйге, қызметтік, өндірістік немесе қоймаға заңсыз кіруімен байланысты болуы, оның аса қауіптілігімен және қылмыс жасау тәсілімен және де ол тәсілді бұрын да пайдаланып қылмыстық құқық бұзушылық жасаған тұлғалардың әрекеттері арқылы анықталады. Меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамға қауіптілігі оның мекемеге заңсыз кіруі, оның барлық жағдайда да жасалуына кінәлінің күш жұмсау арқылы мүлікке қол жеткізу мақсатында жолында кездескен бөгеттерден өтумен (құлыпты бұзу, терезені сындыру) және үйге немесе мекемеге кіру үшін әр түрлі тәсілдерді қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған кезде қылмыс жасаушы тұлғалар зорлық әрекеттерін де қолдануы мүмкін, басқаша айтқанда, мүлік сақталатын жерге жету үшін қылмыскерге қосымша күш, өзіндік ой, қулық немесе алдау не басқа да (алдауларды) тәсілдерді пайдалануы мүмкін.

Бұзып, сындырып, басып кіру – ол заңсыз, қасақана, мүлік иесінің еркіне қарсы меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасау барысында орын алады. Бұзып кіру ол меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар объектісінің элементі,

ол бөтен адамның мүлкін құқыққа қарсы алу, пайдалану және иемденуге бағытталған, сондықтанда бұзып кіру меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық жасауға дайындалу емес, оқталу болып табылады. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардағы бұзып кіру субъективтік жағынан әрқашанда тікелей қасақаналықпен жасалады. Бұзып кіру алдын-ала ойластырылған, жоспарланған, ол әрекетті жасау үшін алдын ала келісіліп сөз байласқан мақсатта жүзеге асырылуы керек. Осы жағдайда ғана ол меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың толық тетігі бола алады.

Меншікке қарсы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша бұзып кіру болып табылмайды, егер, тұлға мекемеде немесе сақтағышта арнайы органның рұқсатымен немесе ондай рұқсатсыз, бірақ шығармашылық, қоғамдық істер, өзінің мамандық міндеттерін орындау үшін, жеке ісі бойынша бұзған болса.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Қылмыстық кодексі. 04.07.2014ж. қабылданған, 28.12.2022ж. өзгерістермен, толықтырулармен

2. А.Н. Ағыбаев. Меншікке қарсы қылмыстарды саралаудың кейбір мәселелері. Алматы. 2014

3. ҚР Жоғарғы Сотының «Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» 2003 жылғы 11 шілдедегі N 8 нормативтік қаулысы.

4. Г.И. Баймурзин. Проблемы дальнейшего совершенствования уголовного законодательства об ответственности за хищения чужого имущества. Алматы. 2012

5. С.И. Сейтқазина. Меншікке қарсы қылмыстар бойынша тергеу және саралау жүргізудің ерекшеліктері. Тараз. 2011

6. Е.О. Алауханов. Тонау мен ұрлықты бір-бірінен ажыратуға қатысты анықталуы тиісті мәселелер. Алматы. 2012.

7. А.А. Пинаев. Проблемы дальнейшего совершенствования уголовного законодательства об ответственности за хищения чужого имущества. Киев. 2014

8. ҚР «Қарудың жекелеген түрлерінің айналымын мемлекеттік бақылау туралы» 2008 жылғы 30-желтоқсандағы Заңы

9. И.Ш. Борчаивили. Понятие и признаки хищения чужого имущества по законодательству Республики Казахстан. Астана. 2012.

Ерубайев Е.Б.

ОСОБЕННОСТИ КВАЛИФИКАЦИИ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ ПРОТИВ СОБСТВЕННОСТИ

В статье исследованы и проанализированы проблемы, возникающие при квалификации традиционно доминирующих в отечественной уголовно-правовой статистике таких преступлений, как хищения против чужого имущества. Рассмотрены наиболее актуальные проблемы, связанные с квалификацией хищения против собственности, регулярно возникающие в правоприменительной практике. В контексте решения актуальных проблем правоприменительной практики и уголовно-правовой теории исследованы вопросы назначения справедливого наказания за совершенное общественно опасное деяние.

Yerubayev E.B.

FEATURES OF THE QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED AGAINST PROPERTY

The article investigates and analyzes the problems arising in the qualification of crimes traditionally dominant in the domestic criminal law statistics, such as theft against someone

else's property. The most urgent problems related to the qualification of theft against property, which regularly arise in law enforcement practice, are considered. In the context of solving urgent problems of law enforcement practice and criminal law theory, the issues of assigning a fair punishment for a socially dangerous act are investigated.

УДК 347.511

Есмаганбетов Е. С.

«Bolashaq» Академиясының 2 курс магистранты
eldar.es.1999@mail.ru

Әбдіжами А.Ж.

Заң пәндері кафедрасының профессоры, з.ғ.к.,
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ШАРТ БОЙЫНША АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕСІ

Мақаланың өзектілігі азаматтық-құқықтық қатынастағы шарттардан туындайтын міндеттемелер бойынша жауапкершілікті орындаудың және өтеудің құқықтық табиғаты зерттелген. Шарттан туындайтын бұзылған құқықтарды қалпына келтіру, деликтілік жауапкершіліктен айырмашылығы талқыланады және автор азаматтық заңнаманы қолдану тәжірибесін көрсетеді.

Азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарына (игіліктеріне) және заңмен қорғалатын мүдделеріне зиян келтірген тұлғаның жауапкершілігі заңнан тыс қалмайды және өзара жасалған шартпен жауапкершілік көлемі толық қамтылған. Егер олай болмаған жағдайда қоғамдық қатынастардың реттеушісі ретіндегі азаматтық құқықтың құндылығы елеулі түрде төмен бағаланады еді. Негізімен, бір немесе өзге субъектілерге зиян келтіру жағдайларын тиісті назардан тыс қалдыру әртүрлі құқықтық және өзге де өзекті мәселелерді одан әрі туындайтын, бір немесе бірнеше құқық бұзушылықтар жасаған құқық бұзушы тарапынан құқық бұзушылықты одан әрі ауырлатуына алып келеді.

Көбіне азаматтық құқық ғылымы тұжырымында азаматтық-құқықтық жауапкершілік азаматтық құқықтық қатынастарға қатысушылардың заңсыз әрекетіне байланысты туындайды, бұл заңсыз әрекеттер заңға немесе азаматтық-құқықтық шарттарға негізделіп анықталады деген ұстаным басым болып табылады. Шынымен, назардан тыс қалдыру мүмкін емес бұл ғылыми ұстанымды, алайда тәжірибеде азаматтық-құқықтық жауапкершілік тиісті өтемақы немесе төлем жасалмаса, яғни қаржылық міндеттемені тиісті орындаумен тығыз байланысты. Себебі, кез келген азаматтық-құқықтық шарттың соңында өтем жасау, шығынды толтыру сияқты міндеттеме туындайды, мейлі шартпен әрекеттер орындау қарастырылғанның өзінде, түбінде әрекеттер орындау мүмкін болмаса орнын толтыру үшін қаржылық өтеумен орындауға кедергі жоқ және заңда тосқауыл қарастырылмаған.

Мысалы, А. А. Лукьянцевтің пікірінше, азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің белгілеріне, келесіні жатқызады, олар:

азаматтық-құқықтық жауапкершілік азаматтық заңда немесе азаматтық құқық нормаларында көзделеді;

азаматтық-құқықтық жауапкершілік, әдетте, қатысушыларға мүліктік ықпал ету шараларымен сипатталады;

азаматтық-құқықтық жауапкершілік азаматтық құқықтық қатынастарға қатысушылардың заңсыз мінез-құлқына байланысты туындайды, бұл заңсыздық заңға

немесе азаматтық-құқықтық шарттарға негізделіп анықталады;

азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің басты мақсаты бұзылған субъективті азаматтық құқықты қалпына келтіру болып табылады және жәбірленушіге тиісті өтемақы беру;

азаматтық-құқықтық жауапкершілік - бұл санкция, бірақ көлемін, айтсақ - бұл азаматтық-құқықтық жауапкершіліктен де кең ұғым;

ортақ ереже бойынша азаматтық-құқықтық жауапкершілік міндеттемені орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін басталады [1, 70].

Шығындарды өтеу шарттық міндеттемелер бойынша азаматтық құқықтық жауапкершіліктің жалпы нысаны болып табылады.

Борышкер несиеберушіге міндеттемені орындамау немесе тиісінше орындамау салдарынан келтірілген залалды өтеуге міндетті; егер несие беруші бұзылған құқықтарды қорғаудың басқа әдістерін қолданса, заңда немесе шартта қарастырылған, содан кейін ол қай жағдайда болсын борышкерден міндеттемені орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін залалды өтеуді талап етуге құқығы бар. Осылайша, өтемақы тек азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің басқа түрлерінен ерекшеленеді заңда немесе шартта көзделген жағдайларда. Бұл енді, тәжірибеде көбіне шарттан туындайтын жауапкершілік.

Бұл ретте, әрине залал немесе зиян келтіру ол тек деликтілік міндеттемеден туындайтынын және оны шарттық міндеттемеден туындайтын – шығынды өтеумен араластырмау, шатастырмау қажет.

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің 935 бабына сәйкес (Бұдан әрі –ҚР АҚ), деликтілік жауапкершілік те жәбірленушінің немқұрайлық кінәсі ескерілмей өрескел абайсыздық кінә нысаны жауапкершілік жүктеуде ескеріледі [2]. Себебі жәбірленуші оған келетін зиянды күтпейді, демек оны жоғарылатылған ұқыптылық сақтамады деп кінәлауға болмайды. Шартты жауапкершілікте жәбірленушінің еш кінәсі ескерілмеуі тиіс, тек жәбірленушінің тәуекелі негізінде келген, жауапкершілік мөлшерін анықтау үшін залалдағы оның үлесі ескерілуі тиіс.

Екі жауапкершілік түрлерінде әр түрлі талап қою мерзімдері белгіленуі мүмкін (ҚР АҚ 187 бап, 178 бап) Деликтілік жауапкершілікте талап қою мерзімі шартты жауапкершілік талап қою мерзімінен ұзақ болуы мүмкін. Шығын орнын толтыру деликтілік жауапкершілікті және тараптар арасындағы міндеттемелік қатынасты тоқтатады.

Шартты жауапкершіліктің жүзеге асырылуы негізгі міндеттемені тоқтатпауы мүмкін, яғни міндеттемені заттай орындау бойынша тараптар арасында шартты қатынас жалғаса беруі мүмкін.

Тәжірибеде кездесетін жағдай, ол деликтілік жауапкершілікті реттейтін нормалар императивті сипатты иеленеді, ал шартты жауапкершілікті реттейтін нормалар диспозитивті сипатты иеленеді. Шартты қатынаста тараптар жауапкершілікке қатысты ережелерді өзгертуге кең мүмкіндіктер иеленеді. Азаматтық құқық теориясымен бекітілгендей деликтілік жауапкершілікте орын толтыру заттай жүргізілуі мүмкін болса, шартты жауапкершілікте көп жағдайда орын толтыру ақшалай жүргізіледі.

Бұл жерде, мына жайтты ескергеніміз жөн, ол деликтілік жауапкершілікте бөтеннің кінәсі үшін жауап беру ұғымы жоқ, мұнда тек біреудің әрекеті үшін, бірақ өз кінәсі үшін жүктелетін жауапкершілік бар (әрекет қабілеті жоқ немесе әрекет қабілеттілігі шектеулі тұлға үшін оның қамқоршысы, қорғаншысы жауапкершілігі).

Енді болса шартты жауапкершілікте керісінше басқа тұлғаның (үшінші тұлғалар) кінәсі үшін жүктелетін жауапкершіліктерін айтатын болсақ. Келесі деликтілік жауапкершілікте тұлға жалпы міндетті (ешкімге зиян келтірмеу міндетін) бұзса, шартты жауапкершілікте шартты міндеттемелер, яғни тараптармен шартта келісілген немесе қарастырылған міндеттер бұзылуы орын алады [3,90]. Деликтілік жауапкершілікте құқыққа қарама-қайшылық, көбіне әрекетпен орындалады [4, 17].

Азаматтық-құқықтағы санкция мен жауапкершілік ара-қатынасы туралы айтатын болсақ, басқа құқық салаларында санкциялардың барлығы жауапкершілік шаралары болып табылады, ал азаматтық-құқықта санкциялардың барлығы жауапкершілік шаралары емес (мысалға, жедел әсер ету шаралары, міндеттемені мәжбүрлі заттай орындатқызу, меншік құқығын қорғау шаралары т.б.). Бұл ерекшелік тек азаматтық құқыққа тиесілі және азаматтық-құқықтық санкцияның осы құқық саласында орны өзгеше екендігін көрсетеді.

Сонымен қатар ҚР АҚ 297 бабын қолданғанның өзінде де бір айыппұл түрін сот төмендетуге хақысы болмайды, ол ҚР АҚ 353 бабында белгіленген “заңды айыппұл” [5].

Яғни, ақшалай міндеттемелер ерекшелігіне байланысты – заңды айыппұл мөлшері төмендетуге жатпайды. Ақша барлық жағдайда жұмыс істейді, пайда әкеледі деп танылғандықтан (презумпция), оның дер кезінде иесіне қайтарылмауы, ақша иесінің белгілі бір пайдаға қол жеткізбегендігі туралы ойға әкеледі. Сондықтан бөтеннің ақшасын заңсыз пайдаланған үшін шартта ерекше белгіленбесе заңды айыппұл өндірілуге жатады. Бұл жалғыз қазақстандық заңнамадағы шешім емес, ал басқа да мемлекеттер заңнамаларында қолданылатын тәжірибе.

Кей жағдайларда айыппұл азаматтық-құқықтық шартты жауапкершілік мақсаттарына, қызметтеріне, негізделетін қағидаларына қайшы келіп жатады (айып, жазалау сипатында болуы; азаматтық құқықтағы тепе-теңдікті бұзуы, яғни несие берушінің негізсіз баюына әкелсе борышқорды жазалауы). Айыппұлдың орын толтырушы сипаты. Әрине айыппұлды өндіру шығын орнын толық толтыру қағидасына сәйкес келе бермейді.

Сондықтан, ақшалай қаражатты заңсыз ұстағаны, оларды қайтарудан жалтарғаны, оларға өзге де кешіктірілгені үшін пайыздарды өндіріп алу төлемі, залалдарды өтеумен және тұрақсыздық айыбын төлеумен қатар азаматтық - құқықтық жауапкершіліктің дербес нысаны болып табылады. Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің бұл түрінің ерекшеліктері оны дербес етіп бөледі, бұл ақшалай міндеттеменің нақты көлемінде жатыр қалыпты азаматтық айналымда беретін ақша болып табылады, кейбір “өсім”, сондықтан басқа адамға (мысалы, несие берушіге) берілетін қолма-қол ақшасы бар адам оларды көрсетілген өсіммен қайтаруы керек, бірақ бастапқыда шартта көзделмесе ондай сома, немесе заңмен белгіленбеген болса, онда талап көлемін едеәуір ұлғайтады ма, әлде жауапкершіліктің көлемін азайтады ма, бұл мәселе тәжірибеде шешу қиындық туғызады.

Демек, шартта орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін тұрақсыздық айыбын өндіріп алу туралы шарт көзделуі мүмкін ақшалай міндеттеме, сондай-ақ өсімді өндіріп алу туралы шартта қарастырылмауы тиіс. Жалпы, айыппұлдың есепті болуы, оның белгілі бір деңгейде орын толтыруды жүргізуі, өндіріп алуды жеңіл және жылдамдатуы, міндеттемені бұзбауға ынталандырушы әсері – одан толық бас тартуға мүмкіндік бермейді.

Айыппұлға, жасырын отырған өсімге қатысты жалпы ереже өзінде ескертпе ұстауы тиіс. Ескертпе, айыппұлдың кез келген азаматтық құқықтық шартты қатынас түрінде емес, ал нақты заңда белгіленген қатынастарда қолданылу мүмкіндігіне қатысты болуы туралы. Айыппұл қолданылуы мүмкін қатынастарды ҚР АҚ 20 тарауындағы жалпы ережелерде, қолданылатын қатынастардың белгілерін көрсетіп нақты белгілеуге болады немесе Қазақстан Республикасы азаматтық кодексінің ерекше бөлімінде көрсетілген нақты бір шарттарға қатысты ережелерде айыппұл қолданылу мүмкіндігі туралы ескертпе жасауға болады не жеке қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актілерде белгілеуге болатыны анық.

Бұл ретте, шекті мөлшер туралы ереже, ақшалай міндеттемелер бұзылғанда қолданылатын заңды айыппұлға қатысты қолданбау тиіс. Бұл ақшалай міндеттеменің ерекшелігіне байланысты.

Шарт бойынша азаматтық-құқықтық жауапкершілікке қатысты – міндеттемеде, ол тараптар арасында пайда болатын құқықтар мен міндеттердің жиынтығы болып

табылады. Мұнда, міндеттемені орындамау және тиісті орындамаудан келген залал орнын толтыру міндеті басты нысана. Яғни, міндеттеме деген құқықтар мен міндеттердің қосылымы екені анық. Ал шарттан туындайтын азаматтық-құқықтық жауапкершілікте ауыртпалық басым болса, яғни, сол міндеттеменің эквивалентсіз болуы онда бұзушының міндеттеме орындауы және оған несие берушінің еш қайтарым міндеттеме орындамауы. Осыдан азаматтық-құқықтық жауапкершілік эквивалентсіз міндеттеме болып табылады. Кез-келген міндеттеме ауыртпалық болмайды, ал тек эквивалентсіз міндеттеме ауыртпалық болып табылады.

Жауапкершілігі сақтандырылған тұлға зиян келтіргенде, несие берушіге төленетін орын толтыру жауапкершілік шарасы болып табылмайды. Себебі ол борышқорға ауыртпалық болып табылады.

Сонымен қоса, жауапкершілік жүктеу кезіндегі міндеттеме барлық уақытта қосымша болып табылмайды. Қосымша міндеттеме деп атаудың өзі орынсыз. Азаматтық-құқықтық қатынастағы шарттан туындайтын жауапкершілік, барлық уақытта қосымша міндеттеме болып табылады. Себебі, ол нақты тараптар арасында шартпен рәсімделген қатынастағы бұзушылықта орын алады. Яғни мұнда тараптар арасында алдымен шартпен орнатылған міндеттеме болса, ол міндеттеме бұзылған соң жаңа, қосымша міндеттеме пайда болады. Яғни, шарттың бұзылуы кезінде несие берушіде жаңа құқықтар (м: залал орнын толтыруды талап ету құқығы), ал бұзушыда несие беруші құқығына сәйкес жаңа міндеттер пайда болады (м: залал орнын толтыру, айыппұл төлеу).

Сондықтан, қосымша міндеттеме туралы азаматтық-құқықтық шарттан туындайтын жауапкершілікке қатысты ғана айтуға болады. Яғни, О.С. Иоффе дұрыс айтатындай – “шартты емес жауапкершілік тараптар арасында ерекше міндеттеме орнатуды – келтірілген зиян орнын толтыруды көздейді.

Шарттан туындайтын жауапкершілікте ерекше міндеттеме пайда болмайды, мұнда тараптар арасында бар міндеттемеге борышқорға қосымша міндеттер жүктеледі [6, 215].

Ал, борышқорға жүктелетін қосымша міндеттердің барлығы қаржылық сипатта, яғни өтеу, шығынның орнын толтыру, жәберіп алған пайданы жабу сияқты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лукьянцев А. А. Применение гражданско-правовой ответственности при осуществлении предпринимательской деятельности: теория и судебная практика / А. А. Лукьянцев. – Ростов н/Д, 2015. – 70 б.

2. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 1999 жылы шілде айының 01 күні қолданысқа енгізілді. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Жаршысының 1999 жылғы 47-48 нөмірлерінің жеке қосымшасы.

3. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л.: Изд. 1989. – 151 б.

4. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. – М.: МГУ, 1996. – 148 б.

5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы, (ерекше бөлім) 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген). www.zakon.kz.

6. Иоффе О.С. Обязательства по возмещению вреда. – М.:Перейзд., 2014. – 289 б.

Есмагамбетов Е.С., Абдижами А.Ж.
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ ПО ДОГОВОРУ

Актуальность статьи заключается в том, что изучена правовая природа исполнения и возмещения ответственности по обязательствам, вытекающим из договоров в гражданско-правовых отношениях. Автор рассматривает и показывает проблемы восстановления нарушенных прав, вытекающих из договора, отличие от деликтной ответственности, практический опыт гражданского права.

Esmagambetov E.S., Abdijami A.Zh.
SOME PROBLEMS OF CIVIL LIABILITY UNDER THE CONTRACT

The relevance of the article lies in the fact that the legal nature of the performance and compensation of liability for obligations arising from contracts in civil law relations has been studied. The author examines and shows the problems of restoring violated rights arising from the contract, the difference from tort liability, practical experience of civil law.

ӘОЖ 343.3/7

Н.Дүзбаев
«Bolashaq» академиясының магистранты,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
e-mail: duzbaevdinara2002@mail.ru

ПАРАҚОРЛЫҚҚА ДЕЛДАЛ БОЛУ – ҚЫЛМЫС

Мақалада парақорлыққа делдал болудың заңдық аспектілері қарастырылады. Автор парақорлыққа қатысудан - пара алуды, беруді ұйымдастырушыдан, пара алу немесе беруге айдап салушыдан, парақорлыққа көмектесушіден ажырата білудің маңызының ерекшелігін қозғайды.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 368-бабында парақорлыққа делдал болу, яғни пара алушыға және пара берушіге пара алу мен беру туралы олардың арасындағы келісімге қол жеткізуге немесе іске асыруға жәрдемдесу деп көрсетілген. Осы анықтамаға сәйкес парақорлыққа делдал болудың объективтік жағы тек қана белсенді әрекеттен тұратыны айдан анық. Делдалдықтың белсенді әрекеті пара алушы мен пара берушінің іс-әрекетке тікелей байланысты. Пара алушы көп жағдайларда параны делдалсыз тікелей пара берушіден алуы мүмкін. Ал кейбір реттерде парақорлыққа делдал болушы осы екі субъектінің (пара алушы мен пара беруші) арасын жалғастырушы рөлін атқарады.

Парақорлыққа делдалдықтың объективтік жағынан белгісі әрекет болып табылады. Делдал пара берушіден немесе пара алушыдан белгілі бір сыйақы алғанына немесе алмағанына қарамастан, солардың екеуінің мүддесіне ортақ әрекет жасап, пара затын алушыға береді. Парақорлыққа делдалдық пара алу мен пара беруді жалғастыратын қылмысқа қатысудың жеке құрамға бөлінген ерекше түрі болып табылады. Оның мәні: делдал белсенді әрекет жасау арқылы пара алушының немесе пара берушінің сұрауы, өтініші бойынша олардың арасындағы болған келісімге сәйкес пара затын беруді жалғастырады. Бұл ретте делдал өз бастамасы бойынша әрекет жасамайды, мұндай инициатива пара алушыдан немесе пара берушіден болғанда, ал делдал болса осы екеуінің арасы пара затын алу арқылы жалғастырады.

Кейбір реттерде делдал пара затын (ақшалай не мүліктей) беруде үшінші бір жақты пайдалануы мүмкін, бұл ретте үшінші жақ пара заты туралы ештеңе білмеуі қажет. Делдалдықтың ерекшелігі сол бұл қылмыстың субъектісі бір мезетте екі бірдей қылмыстың - пара алу мен пара берудің жүзеге асырылуына көмек болып табылады. Адам делдалдықтың субъектісі болып табылады, егер ол пара алу мен пара беруді жалғастырса және пара алушының немесе пара берушінің инициативасы бойынша белсенді әрекет жасаса.

Парақорлыққа делдалдық формальдық қылмыс құрамына жатады, осыған орай қылмыс құрамы пара затын толық немесе ішінара іс жүзінде пара алушыға тапсырған уақыттан бастап аяқталған деп саналады. Егер пара алушы пара затын алудан бас тартса, онда делдалдық әрекеті оқталғандық ретінде (368-бап) ал пара берушінің әрекеті пара беруге оқталғандық (367-бап) ретінде саралануға жатады.

Парақорлыққа делдалдыққа паракорлыққа қатысудан - пара алуды, беруді ұйымдастырушыдан, пара алу немесе беруге айдап салушыдан, паракорлыққа көмектесушіден ажырата білудің маңызы ерекше.

Пара алуды немесе беруді ұйымдастырған немесе оның жүзеге асырылуына басшылық еткен адам паракорлықтың ұйымдастырушысы деп аталады. Бұл жерде ұйымдастырушы өзі белсенділік көрсетіп, өз еркімен параны беруді немесе параны алуды жүзеге асыруда, ал делдал болса пара алушы мен пара берушінің арасындағы өзара болған келісімді ғана жүзеге асырады.

Пара беруге немесе оны алуға басқа адамды азғыру немесе басқа да әртүрлі жолмен осындай қылмысты жасауға паракорлықтың қатысушыларын көндірген адам айдап салушы деп саналады. Парақорлыққа делдал ешкімді азғырмайды, көндірмейді, ол келіскен екі субъектінің тапсырмасын орындауда пара алушының пара берушімен өз тілектерімен кездестіреді.

Парақорлыққа көмектесушінің делдалдықтың өзгешелігі сол көмектесуші пара беруші немесе пара алушымен ғана байланысты және паракорлықтың жүзеге асырылуына ол құралдар, кеңестер беру, кедергілерді жою арқылы қылмысты іс-әрекеттің жүзеге асырылуына жәрдемдеседі. Ал, делдал болса мұндай іс-әрекеттерді істемейді, ол тек қана екі жақтың келісілген затын бір-біріне беріп жалғастырушылықты жүзеге асырады.

Субъективтік жағынан делдалдық тек тікелей қасақаналықпен жүзеге асырылады. Делдал пара берушінің немесе алушының тапсырмаларымен пара беру-алу функциясының жүзеге асырып отырғанын сезеді және іс-әрекеттің жүзеге асыруын тілейді. Егер де пара берген адам, делдалға өзінің алған қарызын белгілі бір адамға жеткізіп беруді өтінсе, және бұл туралы делдал шын мәнінде солай деп түсінсе және оның пара заты екендігін білмесе, онда оның іс-әрекетінде паракорлық құрамы болмайды.

Парақорлыққа делдалдықтың ниеті әртүрлі болуы мүмкін. Делдалдықтың қандай ниетті басшылыққа алып қылмысты іс-әрекетке араласуы қылмысты саралауға әсер етпейді, бірақ ниеттің мазмұны мен мәні жаза тағайындау барысында міндетті түрде еспке алынады.

Делдалдықты жалған делдалдық жағдайынан ажыратуда да күрделі мәселенің бірі болып табылады. Кінәлі адам пара берушіден алынған ақшаны немесе басқа құнды заттарды пара алушыға апарып беруге алғанымен, шын мәнінде оны ешкімге бермей, өзі иемденіп кетеді. Жалған делдалдық іс-әрекетіне дұрыс баға беру үшін оның пара берудің ұйымдастырушысы болғанын немесе болмағанын анықтау қажет. Егер жалған делдал пара беруді ұйымдастырып, берілген параны өзі иемденіп кетсе, онда оның әрекеті алаяқтық және пара беруге айдап салушылық ретінде сараланды. Егер пара берудің ұйымдастырушысы пара берушінің тікелей өзі болса, мұндай ретте делдал ешқандай инициатива білдірмесе, бірақ пара ретінде берілген затты пара алушыға беремін деп уәде беріп, артынан оны бермей өзі пайдаланып кетсе, мұнда жалған делдалдың әрекеті

алаяқтық (ҚК 190 б.) ретінде саралануға жатады. Ал пара берушінің әрекеті жоғарыда аталған екі жағдайда пара беруге оқталғандық ретінде қарастырылады.

Бұл жағдайда нақты пара берілетін лауазымды адамның аты аталған - аталмағандарының маңызы көп.

Егер делдал пара берушінің паралық нәрсені талан-тараж арқылы алғанын білсе және оны пара алушыға апарып беруге келіссе, онда оның әрекеті парақорлыққа делдал болу және талан-таражға қатысқан деп саналады.

Заңда (ҚК-тің 368 бабы 2-бөлігі) парақорлыққа делдалдықтың үш сараланатын түрі көрсетілген: әлденеше рет парақорлыққа делдал болу; ұйымдасқан топ арқылы жасалған делдалдық, адамның өзінің қызметтік жағдайын пайдаланып жасаған делдалдық әрекеттері.

Әлденеше рет және ұйымдасқан топтың түсінігі пара алу, пара беру құрамындағы берілген түсініктермен бірдей, сондықтан оларда оларды қайталап зерттеудің ешбір қажеттілігі жоқ. Параға делдалдықтың субъектісі 16-ға толған кез келген есі дұрыс жай адам, ал ауырлататын жағдайда қызмет жағдайын пайдаланған мемлекеттік қызметкерлер немесе соған теңестірілген лауызышдық тұлғалар.

Парақорлыққа делдал болу жеке құрам ретінде тек Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде ғана көрсетілген. Ресей Федерациясы, Қырғыз Республикасы Қылмыстық кодекстерінде парақорлыққа делдалдық жеке құрам емес, ол пара беру құрамына немесе парақорлыққа қатысу нысаны ретінде құрастырылады. Өйткені қылмыстық заңның өзінде пара алу немесе беру тікелей немесе делдал арқылы жүзеге асырылуы мүмкін делінген (ҚК-тің 366, 367-баптары). қағиданы басшылыққа ала отырып, аталған мемлекеттер бұл құрамды жаңа қылмыстық кодекс қабылдау кезінде қылмыстық заңнан шығарып тастаған. Бұл құрамның алынып тасталуы - деп көрсетеді, Б.В.Волженкин өзін-өзі ақтамайды және осы тұрғыдағы іс-әрекетті саралауда едәуір қиындықтарды келтіреді [1, 245].

Шын мәнінде парақорлыққа делдалдық өзіне тән белгілері бойынша қылмысқа қатысушылықтан өзгешелігі бар, осыған байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінде бұрынғыша жеке бап ретінде қалдырылуының орынды болғандығына күмән жоқ.

Енді осыған байланысты бір мәселені зерттеу орынды сияқты. Қылмыстық заңда пара берген адамның қылмыстық жауаптылықтан босатылу шарттары көрсетілген (ҚК-тің 367-бабының ескертуі). Ал, парақорлыққа делдалдық дәл пара беру шарттында көрсетілген жағдайда, яғни, делдал мемлекеттік қызмет атқаруға өкілетті адам, не оған теңестірілген адам қорқытып пара беруші мен пара алушы арасындағы келісімге қол жеткізуге немесе іске асуға жәрдем жасатса немесе параға делдал болған адам ол туралы қылмыстық іс қозғауға құқығы бар немесе басқа құзырлы мемлекеттік, яғни лауазымды адамдарына ерікті түрде хабарласа оларға қылмыстық жауаптылықтан босатуға негіз деп санаймыз, мұның өзі парақорлық құбылысымен күресуге және оны дер кезінде ашуға құқықтық негіз болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Волженкин Б.В. Служебные преступления. - М., 2000.

Дузбаев Н.

БЫТЬ ПОСРЕДНИКОМ ВО ВЗЯТОЧНИЧЕСТВЕ – ПРЕСТУПЛЕНИЕ

В статье рассматриваются правовые аспекты деятельности посредника во взяточничестве. Автор затрагивает важность различия участников во взяточничестве.

Duzbaev N.

BEING AN INTERMEDIARY IN BRIBERY IS A CRIME

The article deals with the legal aspects of the intermediary's activity in bribery. The author touches on the importance of differences between participants in bribery.

УДК 34.03

Зольникова А.С

студент

zolnikova.a2004@gmail.com

Научный руководитель: Шведчикова Е.В.

старший преподаватель

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова, Абакан,
Российская Федерация

ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: ПОНЯТИЕ И ВИДЫ

Актуальность данной работы определяется в осуществлении главных принципов юридической ответственности: законность, справедливость, целесообразность.

***Ключевые слова.** Юридическая ответственность, её аспекты, классификация юридической ответственности, уголовная ответственность, административная, гражданско-правовая, дисциплинарная и материальная ответственность.*

На сегодняшний день в отечественной и зарубежной литературе нет точно понятия юридической ответственности. В одних случаях она понимается как "мера государственного принуждения, основанная на юридическом и общественном осуждении поведения правонарушителя и выражающаяся в установлении для него определенных отрицательных последствий в форме ограничений личного и имущественного порядка". В других случаях - как "регламентированные нормами права общественные отношения между государством, в лице его специальных органов, и правонарушителем, на которого возлагается обязанность претерпевать соответствующие лишения и неблагоприятные последствия за совершенное правонарушение"[1, с.396].

Юридическая ответственность всегда предполагает определенные лишения. С юридической стороны лишения предполагают либо лишение имеющегося права (лишение родительских прав, лишение свободы, лишение водительских прав и т.д), либо наложение новой, не имеющейся ранее (до совершения правонарушения) обязанности (обязанность возместить ущерб, уплатить штраф, опубликовать опровержение и т. д.).

На основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что юридическая ответственность – это государственная мера принуждения за совершенное правонарушение, которая выступает, как:

- а) вариант (способ) правового регулирования в виде наложения запретов;
- б) средство укрепления законности;
- в) средство воспитания законопослушных граждан, метод повышения уровня правового сознания и юридической культуры;
- г) принцип деятельности правового государства.

Советский учёный, юрист - Р. Л. Хачатуров подчёркивает, что нарушение общественного порядка вызывает применение ответственности, следовательно, социальное основание ответственности состоит в необходимости охраны общественных отношений, нормативных условий жизни общества. Юридическая ответственность служит целям защиты от противоправного поведения и воспитания ответственного отношения к предписаниям права [2, с.72].

Ученые-правоведы разработали следующие критерии, по которым классифицируется юридическая ответственность: по отраслям, по способам воздействия, по сфере применения, также юридическую ответственность рассматривают в двух аспектах: ретроспективном и позитивном.

Ответственность в позитивном аспекте, по мнению некоторых ученых, представляет собой осознание личностью собственного долга перед обществом и другими людьми [3, с.511].

Позитивная ответственность характеризуется, как ответственность за будущее поведение. Сторонники этой позиции полагают, что нельзя юридическую ответственность представлять только, как ответственность за правонарушение, ибо при таком подходе остаются в тени позитивные моменты перспективной (активной) юридической ответственности[3,с.512].

Ретроспективная ответственность возникает в результате нарушения обязательств, установленных и выраженных государством в правовых нормах, т.е. является ответственностью за преступление. Ретроспективная юридическая ответственность является ведущим элементом механизма правовой защиты общественных отношений, соответствующего государству.

По основаниям возникновения юридическая ответственность может быть разделена на объективную и субъективную. Объективной является гражданско-правовая ответственность, вытекающая из установленного факта причинения вреда, субъективной - ответственность, возникающая только в том случае, если субъект преступления имеет вину, как обязательный признак преступления.

По способам воздействия можно выделить компенсаторную ответственность (направленную на возмещение ущерба) и репрессивную (реализуемую при применении наказания). Компенсаторная ответственность определяется нормами гражданского и административного права. Репрессивный характер предполагает уголовную, административную и дисциплинарную ответственность. Возникает с момента официального обвинения определенного лица в совершении правонарушения.

По сфере применения выделяются хозяйственно-правовая, государственно - правовая и другие виды ответственности.

Наиболее распространенное деление видов ответственности основано на отраслевых характеристиках. Исходя из этого, различают уголовную, административную, гражданскую, дисциплинарную и материальную ответственность. Каждый вид имеет конкретное основание, процедуру исполнения и определённые меры принуждения.

Уголовная ответственность – наиболее суровый вид ответственности. Распространенным видом уголовной ответственности является лишение свободы. Л.П.Расказов отмечает, что лишение свободы заключается в принудительной изоляции осужденного от общества в течение установленного судом в приговоре срока, осуществляемой путем помещения его в предназначенные для этого исправительные учреждения[4, с.481]. Уголовная ответственность устанавливается только законом. Ни один другой нормативный акт не может квалифицировать общественно опасные деяния, как преступные и устанавливать меры ответственности за них. Полномочиями привлечения к уголовной ответственности обладает только суд.

Административная ответственность наступает за совершение административных проступков, предусмотренных Кодексом «об административных правонарушениях». Кроме того, эта ответственность может определяться указами Президента РФ, Постановлениями Правительства РФ и нормативными актами субъектов Федерации.

Гражданско-правовая ответственность наступает за нарушения договорных обязательств имущественного характера или за причинение внедоговорного имущественного ущерба, то есть возмещение убытков в некоторых случаях дополняется

штрафными санкциями, например, выплатой неустойки. Этот вид ответственности налагается судебными или административными органами (ст.11 ГК РФ).

Дисциплинарная ответственность возникает в результате совершения дисциплинарных проступков. В данном случае нарушается незакрепленная норма, а позитивное правило, определяющее трудовые обязанности работников. Существует три вида дисциплинарной ответственности: в соответствии с правилами внутреннего трудового распорядка, в порядке субординации и в соответствии с дисциплинарными уставами и положениями.

Материальная ответственность заключается в возмещении убытков за ущерб, причиненный предприятию или учреждению, в установленном законом порядке. Основой данного вида ответственности является ущерб, причиненный во время работы компании, с которой работник состоит в трудовых отношениях.

Все указанные виды ответственности имеют свои особенности. Однако юридическая ответственность в современном обществе направлена на охрану правопорядка, воспитание граждан в духе добросовестного соблюдения законов, понимания ими необходимости и полезности правомерного поведения. Существенным методом обеспечения законности и правопорядка является убеждение, основанное на реальной защищенности граждан, обеспеченности их основных прав и обязанностей.

Список использованных источников:

1. Теория государства и права России. Учебное пособие: в 2 т. Т. 2. / Под ред. Марченко М.Н., Дерябина Е.М. -М.: -2019. – 396с.

2. Юридическая ответственность. Учебник/ Хачатуров Р.Л., Ягутян Р.Г. Тольятти. -1995.- 196с.

3. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. — 4 – е издание, -М.: -2023. - 582с.

4. Теория государства и права: углубленный курс. Учебник/ Под ред. Рассказова Л.П., -М.: -2015. – 577с.

Зольникова А.С.

ЗАҢДЫ ЖАУАПКЕРШІЛІК: ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ

Бұл жұмыстың өзектілігі құқықтық жауапкершіліктің негізгі принциптерін жүзеге асыруда анықталады: заңдылық, әділдік, мақсатқа сәйкестік.

Түйінді сөздер. Заңды жауапкершілік, оның аспектілері, заңды жауапкершіліктің жіктелуі, қылмыстық жауапкершілік, әкімшілік, азаматтық, тәртіптік және материалдық жауапкершілік.

Zolnikova A.S.

LEGAL RESPONSIBILITY: CONCEPT AND TYPES

The relevance of this work is determined in the implementation of the main principles of legal responsibility: legality, fairness, expediency.

Keywords. Legal liability, its aspects, classification of legal liability, criminal liability, administrative, civil, disciplinary and material liability.

Кабжанов А. Т.,
заведующий кафедрой
правовых и финансовых дисциплин Академии «Bolashaq»
к.ю.н., профессор,
Караганда, Республики Казахстан

**ФЕНОМЕН НЕПРАВОВОГО ЗАКОНА. ПАРАДОКСЫ
ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ НАЦИОНАЛЬНОГО
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РК**

«С помощью закона можно узаконить
самое страшное беззаконие»
К.Макрс

Актуальность данного исследования заключается в том, что в последние годы в законодательной практике нашей страны появились множество законов или подзаконных актов произвольно, без особого на то основания, ограничивающих права граждан Республики Казахстан, что в практике международного права определяется как неправовой закон. Автор в статье попытался раскрыть сущность данного феномена, вскрыть парадоксальные аспекты правоприменительной практики и найти пути решения проблемы.

В статье 1 Конституции Республики Казахстан установлено, что Республика Казахстан утверждает себя правовым государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы. Однако, формальное толкование понятия «правовое государство» порой расставляет опасные ловушки. Как быть, если в стране принимаются неправовые законы, нарушающие общепризнанные правовые принципы и закрепляющие произвол на законодательном уровне? Широко известны слова Маркса о том, что с помощью закона можно узаконить самое страшное беззаконие.

В настоящее время общеизвестно, что законы обязательны для соблюдения их всеми членами общества. Человечество с древнейших времен привыкло регламентировать правила совместного общежития. Сначала это были неписанные нормы традиций. Со временем они трансформировались в многочисленные законы, постановления, инструкции... В наши дни всевозможные нормативные акты, регламентирующие все, что только можно, исчисляются десятками тысяч, и они продолжают плодиться и размножаться в геометрической прогрессии. Следует признать, что большая часть законов в идеале призвана обеспечить справедливый порядок и разумную дисциплину. Однако, из этого правила не так уж редко случаются исключения.

Но разве может закон идти вразрез с правом? На поверхностный взгляд, такое утверждение выглядит парадоксальным. Но в действительности, никакого парадокса здесь нет, поскольку, право и закон – это не совсем одно и то же.

Если говорить максимально упрощенно, то Закон – это формальная бумага, на которой расписано, как можно или нельзя поступать в тех или иных жизненных ситуациях. А написать можно все, что угодно. Бумага стерпит...

Право же, в его общефилософском смысле – это выражение некой внутренне-подсознательной справедливости. Разумеется, правового идеала, который устроил бы всех людей, не существует. Практически невозможно вывести и объективную формулу справедливости, но при этом, все мы каким-то внутренним чутьем понимаем, что справедливо, а что нет. И когда справедливость попирают, мы ощущаем это нутром,

которое нас никогда не обманывает. Точно так же, нутром, люди оценивают и справедливость законов[1].

Истоки концепции неправового закона впервые рассмотрены в монографии В. С. Нерсесянца «Право и закон». Именно в этой монографии обоснована необходимость различия права и закона [2]. В. С. Нерсесянц подчеркивал, что законы тоталитарных режимов, возможно, были безукоризненны с точки зрения процедуры их принятия, но своим содержанием противоречили духу права, его принципам [3]. Относительно национального законодательства Республики Казахстан уже приходится говорить не столько о справедливости законов, сколько о том, что целый их ряд - просто неправовые с точки зрения соблюдения прав человека.

Неправовой закон - это закон, который не отвечает требованиям права и не воплощает справедливость. Неправовые законы имеют место в тоталитарных режимах. Если эти законы не отменены, то они подлежат исполнению.

Актуальная профессионально-этическая проблема обнаружения и отмены действия неправого закона сегодня только ставится. Однако не заставили себя ждать противники этой идеи: Д. И. Каждан утверждает: «Может ли теория правового закона служить делу повышения эффективности юридической практики? Полагаем, что ответ должен быть отрицательным» [4]. Ему вторит А. И. Экимов, поставив вопрос о том, кто вправе судить: является ли тот или иной закон правовым или неправовым [5]. Якобы «убедительный ответ на этот вопрос науке так и не удалось найти» [4]. И для того, вероятно, чтобы поставить окончательно крест на исследовании проблемы, говорится не только об ее «утопичности, но и об определенной потенциальной опасности данной концепции» [5].

Вот так одним махом «разрешили» фундаментальную философскую, этическую и юридическую проблему, на изучение, постановку и организацию которой требуются многие годы и политические условия в стране, да и в мире в целом.

В принципе уже сегодня можно считать, что неправовой закон - это несправедливый закон, который несет бедствия рядовым гражданам. Если следователь, прокурор, судья, политик исполняет неправовой закон, значит он обязательно наносит ущерб правам и интересам граждан.

К неправовым законам мы относим:

1) законы, которые признаны Конституционным Судом РК противоречащими Конституции РК;

2) законы, в которых употребляется выражение «на усмотрение» (следователя, суда, прокурора и т.н.);

3) законы, в которых использованы расплывчатые оценочные суждения;

4) законы, в которых закреплены права антиличности (или антиправа личности), т.е. права, которые разрушают нравственно, физически, психически личность. Речь идет о праве на преступление, на проституцию, на употребление наркотиков, о праве на гомосексуальные браки и т.п.

Выражения «на усмотрение», оценочные суждения позволяют индивиду применять произвол. Дело в том, что произвол - это не то, «что хочу, то и ворочу». Произвол - это не преступление и не правонарушение. Субъективный произвол руководителя - это ничем не регламентируемые, но преследующие сиюминутный, своекорыстный, нередко ближайший частный интерес требования и действия в отношении исполнителя. Произвол ставит преграды на пути реализации прав и свобод других граждан.

Вероятно, признаки неправового закона имеют многоуровневый и ситуационный характер, а также зависят от той схемы жизненных отношений, которые он регламентирует.

Правовые мнения и комментарии целого ряда органов ООН (Совета по правам человека, комитетов по правам человека, по экономическим, социальным и культурным

правам, против пыток, по ликвидации всех форм расовой дискриминации, по ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, по правам ребёнка и других; специальных докладчиков и других тематических механизмов ООН), ОБСЕ (Бюро по демократическим институтам и правам человека), Венецианской комиссии Совета Европы, не говоря уже о международных неправительственных правозащитных организациях.

Законодательство о религии, об общественных объединениях, о мирных собраниях, о выражении мнения и средствах массовой информации, о свободе передвижения – это то, что сразу бросается в глаза. Новое наказание в виде лишения гражданства или правила посещения судов с изъятием всех записывающих устройств в ходе посещения открытого судебного процесса.

Известны общие критерии правового закона:

- закрепляющая неприкосновенность человеческого достоинства;
- устанавливающая обязанность всей государственной власти уважать его и защищать;
- провозглашающая неприкосновенные и неотчуждаемые права человека основой всякого человеческого сообщества, мира и справедливости на земле;
- закрепляющая широкий спектр основных прав, обязательных для законодательной, административной и судебной власти в качестве непосредственно действующего права.

Международное право в области прав человека предъявляет определённые требования к закону в широком смысле этого слова. Под «законом» здесь понимаются все правовые акты, изданные государством, его органами и должностными лицами и устанавливающие некие понятия, правила и процедуры.

Так вот, есть ряд обязательных элементов такого «закона», если он соответствует международным стандартам.

Во-первых, он должен быть доступен, то есть обеспечивать достаточную информированность гражданина, который должен свободно ориентироваться в том, какие правовые нормы применимы к его делу или ситуации.

Во-вторых, он должен быть предсказуемым, то есть содержать настолько чёткие формулировки, чтобы позволять гражданину определять свои действия, отличать правомерное поведение от нарушающего закон и предвидеть последствия своих действий.

В-третьих, быть гибким, то есть иметь возможность соответствовать меняющимся обстоятельствам.

И наконец, быть эффективным, то есть точно и ясно определять объем и способы вмешательства компетентных органов государства, чтобы обеспечить гражданину адекватную защиту против произвольного вмешательства.

Более того, чтобы быть признанным международным правом нормативному акту в качестве закона, недостаточно, чтобы просто быть изданным полномочным органом. Нужно ещё, чтобы он основывался на фундаментальных принципах соблюдения и защиты прав человека.

Именно поэтому в международной правовой терминологии появились весьма необычные термины «правовой закон» и «неправовой закон»[6].

Следует подчеркнуть, что признаки неправового закона, которые здесь рассмотрены, не являются исчерпывающими. Еще предстоит определить критерии неправовой законодательной нормы, а также неправового подзаконного акта. Для последнего вероятно характерно установление новых правил - запретов в отношении большого числа людей, что зачеркивает само назначение подзаконного акта, принятого во исполнение конкретного закона, не подменяя и не изменяя его. Неправовая законодательная норма, по-видимому, своим содержанием устанавливает в первую

очередь возможность двойной, тройной морали, непоследовательность, неустойчивость в выборе нравственного и правового идеала [7].

Верно, на наш взгляд, указывают А. П. Соколов и В. М. Бочаров: «Характеристиками неправового закона может являться отсутствие морального компонента, свободы, равенства, справедливости, прав и свобод человека, гуманизма, целесообразности, священности (религиозности), формально-смысловой четкости и определенности, наличие лишь нормативного начала (по принципу «закон есть закон, как приказ есть приказ»)), что ведет к отсутствию в реализации правового закона самоограничения, самообязывания, самозаконности, четко вырисовывается лишь юридический позитивизм»[8].

Правовая законодательная норма может превратиться в неправоую, если правоприменительная практика изменяет смысл нормы.

Отсюда можно сформулировать признак - требование к правовой норме: она не должна выполнять функцию словаря и содержать перечень основных терминов, которые используются в законе, а содержать конкретное повеление законодателя в отношении регулируемой деятельности.

Неправовые законы обычно рождаются в попытках легализовать экономический, политический, либо какой-то иной произвол. Но, несмотря на такие попытки, легитимность у подобного рода законов под большим вопросом, поскольку впечатанное в их формальную букву содержание не соотнобразуется с духом справедливости, а иногда и вообще со здравым смыслом. Они могут быть обставлены сотней теоретических обоснований, против которых порой непросто найти аргументы, но несправедность таких законов чувствуется интуитивно.

Классические и самые яркие примеры явно неправоых законов известны нам в основном из истории. Например, в нацистской Германии возможность преследования и уничтожения людей по расовым, религиозным и прочим мотивам, была формально легализована через законодательство. Бывали такие примеры и в «храме современной демократии» – США, где длительное время существовали правила расовой сегрегации.

Впрочем, далеко не все законы, которые кажутся неправоыми, безусловно таковыми являются. Ведь современные люди очень разные и понятия о здравом смысле и справедливости у них порой кардинально отличаются.

Именно поэтому весьма значительная часть законов воспринимается разными группами людей неоднозначно. Например, насколько справедлив закон, ограничивающий курение на открытом воздухе в общественном месте, при том, что курящих в Казахстане больше половины? Или закон, запрещающий свободно приобретать и носить оружие? Сюда же можно отнести ограничение продажи спиртного по времени, запрет подросткам гулять по ночам без родителей, запрет на проведение несанкционированных митингов и т.д. и т.п. Такие спорные законы нельзя отнести к явно неправоым, но об их справедливости можно, как минимум, по дискутировать.

Неправоим юридический закон может маскироваться в неправоим юридической норме, которая, якобы, реализует толерантность человеческих отношений. Например, п. 7) ст. 77 Конституции РК «О праве не свидетельствовать против самого себя, супруга (супруги) и близких родственников». Здесь, на наш взгляд, неправоим закон маскируется в неправоим юридической норме. Почему следует считать эту юридическую норму неправоим? Представим себе ситуацию: ваш сын (дочь, просто близкий родственник) совершил тяжкое преступление. Вы оказались свидетелем случившегося и будучи, допустим юристом (политиком, депутатом), скрываете информацию от следователя, отказываетесь давать правдивые показания. Что же получается: «чужого» вы стараетесь наказать, а своего сына (дочь, родственникам) оградить от справедливого наказания? Это ли не двойная мораль? Двойной этический и юридический непрофессионализм?

Участившиеся в последнее время неправового характера законы в нашей стране напоминают [сказку](#) итальянского писателя [Джанни Родари](#) «Приключения Чиполлино», где один из персонажей не знал уже, за что брать налог так придумал налог на воздух! Стремление регулировать те общественные отношения, которые в этом не нуждаются, заставляют вспомнить эту сказку! Тенденция на создание множества законов ради их количества или пополнения бюджета страны, невольно оказывают влияние думать о сходстве ситуации и о том произволе со стороны тех кто это придумывает.

На основании изложенного юридическая норма должна быть признана неправовой, если она допускает возможность неоднозначного истолкования ее смысла.

Таким образом, общие критерии неправового закона конкретизируются в более частных признаках, выходящих на практику правоприменения, и требуют дальнейшей расшифровки. Так, процесс правоприменения деформируется присвоением фактических прав (в отличие от юридических прав) агрессивной активностью инфраюридических явлений, изошренностью закрепления в юридических законах неправовых норм так, что права человека нередко превращаются в юридические фикции.

Как быть? Любой человек, сталкиваясь с явно неправовыми законами, которые, тем не менее, подлежат исполнению? На самом деле, это большая дилемма для психологии человека, и универсального ответа, разрешающего ее, не существует. С одной стороны, Закон – это основа государственности и его нужно исполнять. Но с другой стороны, участие в реализации неприкрыто аморальных законов у порядочного человека неизбежно вызовет отторжение.

Исходя из латинского изречения «Dura lex, sed lex» («Закон суров, но это закон»), то есть каким бы ни был суровым закон, его следует соблюдать?». Однако, в любом случае каждый решает для себя этот вопрос сам, руководствуясь своей совестью...

Список использованных источников:

1. [Неправовые законы - парадокс или реальность? https://vipadvokat.com](https://vipadvokat.com)
2. Нерсесянц В. С. Право и закон. М., 1983.
3. Нерсесянц В. С. Философия права: либертарно-юридическая концепция//Вопросы философии. 2002. № 3. С. 6 - 8.
4. Каждан Д. И. К проблеме правового закона//Право и политика. 2009. № 5. С. 965.
5. Экимов А. И. Политические интересы и юридическая наука//Государство и право. 1996. № 12. С. 7.
6. Е Жовтис Какие законы в Казахстане можно назвать неправовыми <https://ratel.kz/outlook/kakie>
7. Неправовой закон - преграда на пути реализации прав человека. <https://studme.org/>
8. Соколов А. Бочаров В. М. Правовой закон - «стержень» правового государства//Правовая культура. 2008. № 2 (5). С. 54 - 55.

Қабжанов А. Т.,

ЗАҢСЫЗДЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫ. ҚР ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫНЫҢ ПАРАДОКСТАРЫ

"Заң арқылы заңдастыруға болады
ең қорқынышты заңсыздық"

К. Маркс

Бұл зерттеудің өзектілігі соңғы жылдары біздің еліміздің заңнамалық практикасында Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтарын шектейтін көптеген заңдар немесе заңға тәуелді актілер пайда болды, бұл халықаралық құқық практикасында заңсыз заң ретінде анықталады. Мақалада Автор осы құбылыстың

мәнін ашуға, құқық қолдану практикасының парадоксалды аспектілерін ашуға және мәселені шешудің жолдарын табуға тырысты.

Kabzhanov A. T.,
THE PHENOMENON OF NON-LEGAL LAW. PARADOXES OF LAW
ENFORCEMENT PRACTICE OF THE NATIONAL LEGISLATION OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

"With the help of the law
, the most terrible lawlessness can be legitimized"

K. Marx

The relevance of this study lies in the fact that in recent years, in the legislative practice of our country, many laws or by-laws have appeared arbitrarily, without much reason, restricting the rights of citizens of the Republic of Kazakhstan, which in the practice of international law is defined as a non-legal law. The author in the article tried to reveal the essence of this phenomenon, to reveal the paradoxical aspects of law enforcement practice and to find ways to solve the problem.

ӘОЖ 347.6

Кабышева С.Р.
«Bolashaq» академиясы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АЛИМЕНТТІК МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада алименттік міндеттемелерінің құқықтық сипаты талданады, неке және отбасы саласындағы отандық заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша теориялық тұжырымдар мен ғылыми-практикалық ұсыныстар тұжырымдалады. Қарастырылып отырған мәселелердің өзектілігі отбасылық құқықтық қатынастар субъектілерінің мүліктік құқықтарын қамтамасыз ету кепілдіктері жүйесіндегі алимент міндеттемесінің ерекше рөлімен байланысты.

Отбасылық қатынастарды құқықтық реттеудің күрделілігі олардың мүліктік емес негізі бар едәуір бөлігі аз дәрежеде құқықтық әсерге ұшырайды және мораль, әдет-ғұрып және діни көзқарастар нормаларымен реттеледі. Мақалада алименттік міндеттемелерінің құқықтық сипаты талданады, неке және отбасы саласындағы отандық заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша теориялық тұжырымдар мен ғылыми-практикалық ұсыныстар тұжырымдалады. Қарастырылып отырған мәселелердің өзектілігі отбасылық құқықтық қатынастар субъектілерінің мүліктік құқықтарын қамтамасыз ету кепілдіктері жүйесіндегі алимент міндеттемесінің ерекше рөлімен байланысты. Мақалада алимент төлеушінің заңсыз әрекеттерін ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтарын бұзатын, заңмен дәлелді деп танылған жағдайларға байланысты неғұрлым осал жағдайда тұрған отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың экономикалық нысаны ретінде саралау мүмкіндігі туралы мәселе көтеріледі.

Елімізде алимент өндіру жөнінде шыққан әрбір төртінші соттың шешімі орындалмай келеді. Ажырасып, бір-біріне көңілі суыған ата-аналар әдетте, алиментті төлеушінің әр қилы аялына барады екен. Бірі жұмыс орнын жасырса, енді бірі бухгалтериядағы жалақысын бірнеше есе кемітіп, бала несібесін аузынан жыруға бар. Сонымен қатар алимент төлеуден жалтарған ата-аналары үшін де жазаны күшейту, ана мен баланы қорғау, сондай-ақ, отбасы және неке саласында заңнаманы түбегейлі қайта қарау қажеттілігі қоғамда айтылып жүр.

Мәселен, Қарағанды аймағы бойынша жыл сайын 12 мың жігіт пен қыз жанұя құрса, 4 мыңның жұбы ұзаққа жетпей үзіліп жатады. Мұның аса бір ауыр жағы, ерлі-зайыптылар арасындағы дау мен кикілжіңнің өздері өмірге әкелген перзенттерге кесепат-қиянат тигізуі дер едік. Әсіресе, балаларына басты асыраушы ретінде алимент төлеу белгіленген әкелердің осы міндеттерін орындаудан қашқақтап, жылдап көмек көрсетпеуі жанға батарлық жайт. Былтыр Қарағанды облысында бұрыннан тіркелгені, қатар толтырғаны бар ажырасқандардың 22239 алимент төлеп тұруға тиісті болған. Соның ішінде 9 мыңнан астамына осыған байланысты сот шешімін орындау үшін құжаттар жіберіліп, бақылауға алынған. 5 мыңға жуығының борыштары жұмыс орындарынан аударылса, 4341 ерікті түрде төлеуге келіскен. Ал ұдайы қашып-пысып, ұстатпауға дағдыланған 10 мыңдайынан алимент өндіру тым ұзаққа созылып келеді. Одан қасақана жалтарушылардың жалпы борышы 87 миллион теңгеден асады. Бұлар жылдар бойы жинақталған, әлі де қашан өтелері белгісіз берешек [1].

Ата-аналар мен балалардың арасындағы алименттік қатынастар алименттік қатынастардың арасындағы ең маңыздысы болып табылады. Ата-аналардың кәмелетке толмаған балаларын асырап-бағу жөніндегі алименттік міндеттемелерінің негізі болып ата-аналар мен балалардың арасында туыстық қатынастың болуы және баланың кәмелеттік жасқа толмауы табылады. Бала 18 жасқа толғанша ол жұмыс істесін, істемесін еңбекке жарамсыз болып саналады. Бұл ережеге бір ғана жағдайда ғана, егер бала неке жасын қысқартып некеге тұрған жағдайда ғана ата-ана баласының алдында алименттік міндеті тоқтатылады. Кәмелетке толмаған балаларды асыраудың тәртібі мен нысанын ата-аналар дербес айқындайды. Ата-аналар өздерінің кәмелетке толмаған балаларын асырап-бағу туралы келісім (алимент төлеу туралы келісім) жасауға құқылы. Ата-аналар өздерінің кәмелетке толмаған балаларын асырап-бағуына алмаса, кәмелетке толмаған балаларды асырап-бағуға арналған қаражат (алимент) ата-аналардан сот тәртібімен өндіріп алынады. Ата-аналардың алимент төлеу туралы келісімі болмағанда, кәмелетке толмаған балалар асырап-бағуға алынбағанда және сотқа талап-арыз берілмегенде қорғаншы және қамқоршы орган кәмелетке толмаған балаларға олардың ата-анасынан (олардың біреуінен) алимент өндіріп алу туралы талап қоюға құқылы.

Алиментті төлеудің заңмен екі түрі қарастырылған: ерікті түрде төлеу және сот тәртібімен өндіріп алу. Тараптардың келісімі бойынша төленетін алимент тәртібі алимент төлеу туралы келісіммен анықталады. Алимент төлеу туралы келісім болмаған жағдайда алимент сот шешімімен немесе сот бұйрығымен өндірілініп алынады [2].

Алиментті ерікті түрде төлеудің өзі ерікті түрде және мәжбүрлі түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Бірінші жағдайда алимент төлеуге міндетті адам өз еркімен алимент алуға тиісті адамға ақша қаражатын жіберіп отырады, немесе нотариалды түрде кұәландырылған келісімді өзі жұмыс істейтін ұйымның әкімшілігіне жібереді. Егер алиментті төлеу алимент төлеу туралы келісім бола тұрып ерікті түрде төленбесе алимент алушы өзі немесе сот орындаушысы-приставы арқылы алимент төлеуші жұмыс істейтін ұйымның әкімшілігіне нотариалды түрде кұәландырылған келісімді жібереді. Алимент төлеуге міндетті адамның жұмыс орны бойынша ұйымның әкімшілігі нотариат кұәландырған алимент төлеу туралы келісімнің негізінде немесе Атқару парағының негізінде алимент төлеуге міндетті адамның жалақысынан және өзге де кірісінен алимент алушы адам үшін ай сайын алимент ұстап қалуға және оны алимент төлеуге міндетті адамның есебінен алимент төлеуге міндетті адамға жалақының және өзге де кірістің төленген күнінен бастап үш күн мерзімнен кешіктірмей төлеуге немесе аударуға міндетті. Нотариат кұәландырған алимент төлеу туралы келісімнің негізінде алимент осындай келісімнің және Атқару кұжаттарының негізінде ұсталып қалатын жалпы сома алимент төлеуге міндетті адам жалақысының және өзге де кірісінен елу процентінен асқан жағдайда да ұсталып қалуы мүмкін.

Алиментті тараптардың алимент төлеу туралы келісімі немесе сот тәртібімен өндіргенде бір назар аударатын аса маңызды мәселе, алимент мөлшері болып табылады.

Қазіргі қолданыстағы заңнамаға сәйкес кәмелеттік жасқа толмағандардың алимент мөлшері көбінесе ата-аналарының барлық табыс көздерінің үлестік негізінде өндіріледі, бірақ үлестік қатынаста алимент өндіру мүмкін болмаған жағдайда тұрақты ақша сомасында өндіріліп жатады. Ал қалған алимент алуға құқылы тұлғалардың барлығы сот тараптардың материалдық жағдайын, міндетті тұлғаның кіріс көзін және т.с.с ескере отырып, айлық есептік көрсеткіш немесе тұрақты ақша сомасында белгілейді.

Өкінішке орай қазіргі таңда алимент төлеуге міндетті тұлғалар өздерінің табыс көздерін, мүлкін әр түрлі тәсілмен жасырып, кейде борышкер екі қабатты үйде тұрады, есігі алдында қымбат шетелдік автокөлік, ал құжат бойынша үй шешесінің, автокөлік бауырының атында, борышкердің өзі (өз фирмасы немесе шаруа қожалығы болсада) басқа біреудің фирмасында небәрі 15 мың теңге айлыққа жұмыс істеп жүрген болып шығады [3]. Бірақ мұндай қулықпен ата – аналық парызбен заң алдындағы борыштан құтылуына мүмкіндік бермеу қажет. Ең төмен күнкөріс деңгейі деп – мөлшері бойынша ең төмен тұтыну себетінің құнына тең, бір адамға қажетті ең төмен ақшалай кірісті айтамыз

Келесі мәселеге, заң некесіз туған балалардың алименттік міндеттемелері. Бұл сұрақ бойынша, балалар егер де некеге тұрмаған ата-анасынан туған жағдайда некедегі туған бала секілді тепе-тең алимент алуға құқығы бар. Бір-бірімен некеде тұрмайтын адамдардан туған балалардың құқығымен міндеттері әке екені белгіленген жағдайда балалардың ата-аналары мен олардың туыстарына қатысты бір-бірімен некеде тұратын адамдардан туған балалардағы сияқты құқықтары мен міндеттері болады [4].

АХАТ органдарына әкелікті тану туралы арыз беріліп, әкелікті анықтауы қажет. Егер әйелдің сөзінен ғана куәлікте жазылса, әрине әкелікті анықтау туралы сот тәртібі арқылы дәлелдеуге тура келеді. Сот тәртібімен әкелікті мойындау жағдайлары тек мынандай кезде анықталады, некеге тұрмаған және азамат өзінің әкелігін мойындамаған жағдайда, баланың анасы және әжесі, атасы әкелікті тану және алимент өндіру туралы арыз бере алады. Бір-бірімен некеде тұрмайтын ата-аналардан бала туған жағдайда және ата-ананың бірлескен арызы немесе бала әкесінің арыз болмаған кезде баланың нақты адамнан туу тегі (әке болуды) ата-аналарының біреуінің, бала қорғанысының (қамқоршысының) арызы бойынша немесе баланы асырап отырған адамның арызы бойынша, сондай-ақ баланың кәмелетке толғаннан кейінгі өз арызы бойынша сот тәртібімен белгіленеді. Бұл жағдайда сот баланың нақты адамнан туу тегін анық растайтын айғақтарды ескереді ол айғақтар болуы мүмкін: бірге тұруы, баланың туылғанға дейінгі уақытта үй шаруашылығымен бірге айналысу, бірге баланы асырауы, экспертаның қорытындысы және т.б. Жалпы дәлелдемелер қатарына тараптардың, үшінші тұлғаның түсініктері, куәгерлердің түсініктері жатады. Алайда азаматтық некеде алимент төлеу туралы келісім-шарт жасаса алады. Бұл келісім-шартта алимент мөлшерін, мерзімін, төлеу шарттарын, балаға басқа да көмек көрсететін жағдайларды анықтауға болады. Егер де бұл алимент төлеу туралы келісімшарт нотариалдық куәландырылған, оның орындалуына сотқа жүгірудің еш қажеттілігі туындамаса, заңды күші бар және сот орындаушыларна қосымша атқару парағына ие болған жағдайда өзара келісе алады. Кәмелетке толмаған балаларға алимент төлеу жөніндегі келісім бойынша белгіленетін алименттің мөлшері олардың сот тәртібімен алимент өндіріп алған жағдайға алатын алименттің мөлшерінен төмен болмауы керек [5].

Сонымен жоғарыдағыларды қорытындылай келе, алименттік міндеттемелер негізгі отбасылық қатынастар болып табылады, ал олардың мақсаты – отбасының еңбекке қабілетсіз және көмек қажет ететін мүшелерін асырау. Алименттер сот шешімімен (алименттер төлеудің соттық тәртібі) немесе тараптардың келісімімен (алименттер төлеудің ерікті тәртібі) төленеді.

Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» Кодексіндегі алимент мәселесіне байланысты жаңалықтардың бірі – алимент төлеуге міндетті адам Қазақстаннан тыс жерлерге уақытша, немесе тұрақты тұруға кететін кезде, алиментті

төлегенін растайтын құжаттары болмайынша, оның кетуіне рұқсат берілмейді. Қазақстан Республикасы 1999 жылы «Қазақстан Республикасының Шет елде алиментті өндіріп алу туралы конвенцияға қосылу туралы» Заң қабылдаған болатын. Оған сәкес қандай да бір уағдаласушы тараптың аумағында тұрып жатқан, талапкер деп аталатын кез келген адамның, ол сендіріп отырғандай, қандай да бір басқа Уағдаласушы Тараптың құқықтық құзыретіне жататын жауапкер деп аталатын басқа адамнан алуға құқығы бар алиментті өндіріп алуын жеңілдету мақсатын көздейді. Бұл мақсатты табыс етуші және аралық инстанциялар деп аталатын органдар жүзеге асырады [6].

Бүгінде Қазақстанда кәмелетке толмаған 100 мың балаға әкелері алиментті төлемей отырғаны анықталған. Соңғы 5 жылдың ішінде өз балаларына алимент төлемей жүрген әкелердің саны 25 пайызға артса, олардың төрттен бірі – мемлекеттік органдардың қызметкерлері. «Алиментті тек жұмыс істемейтіндер ғана төлемейді деген көзқарас қате. Республикамызда ҚР Прокуратура органдары өткізген акция шарасында бір айдың ішінде 153 жалғызбасты ана алиментті төлемеу жөніндегі арызбен хабарласыпты. Олардың ішінде тек 7 оқиға бойынша отағасы жұмыс істемейтін болып шықты. Басқалары болса, жоғары қызметтерді атқарып, жақсы жалақы алады [7].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе келесідей тұжырым жасағым келеді:

Біріншіден, қасақана борышкерлерге мемлекеттік қызметтерді алумен, жекелеген құқықтардан айырумен байланысты бірқатар шектеу шараларын қарастыратын «Борышкерлердің бірыңғай тізілімі» атты ақпараттық жүйені енгізу керек. Мысалға, санкциялар алиментті, айлықты төлемейтіндерге, қылмыстан келген шығынды өтемейтіндерге таралатын болады. Мұндай әсер ету ең алдымен борышкердің өзіне қатысты мәжбүрлеу шараларын қолданусыз жедел және өз еркімен сот актісін орындауға мүдделі болуының алғышарттарын жасауды көздейді. Осы тұста борышкердің құқығын шектеудің қалыптасқан қарыз көлеміне тепе-тең болуы да өте маңызды. Санкциялар қарыз көлеміне қарай, сондай-ақ борышкердің өз міндеттемелеріне қаншалықты адал ниетпен қарайтынын ескере отырып қолданылуы керек. Қазіргі кезде елімізде балаларына алимент төлемей қашып жүрген адамдардың қарызы 3,7 млрд. теңгені құраған. Осыған байланысты алимент төлеуден қашып жүрген адамдарға ұшаққа, пойызға билет сатпау сияқты шаралардың қолдануы керек деп ойлаймыз.

Екіншіден, мемлекеттік органдар тарапынан қазіргі таңда «Өзіңнен баста» деген және т.б. бірқатар акциялар өткізілуде. Осындай акцияларды жиі өткізіп, бұқаралық ақпарат құралдарынан алимент төлеумен байланысты жарнамаларды, бейнероликтерді жергілікті каналдар мен билбордтардан жиі көрсетілсе. Сонымен қатар, алимент төлеуден қасақана жалтарып жүрген адамдардың тізімін шығарып қоятын арнайы сайт құру керек.

Үшіншіден, кейінгі кезде мемлекеттік алименттік қор құру жайлы көп айтылуда. Біз де бұл пікірді қолдаймыз. Яғни, алимент алдымен мемлекеттік қордан белгілі бір отбасындығы балаға төленеді. Ал кейін борышкер ол ақшаны сол мемлекеттік қорға қайтаруы тиіс. Кейінгі мәліметтерге жүгінсек, елімізде 54 мың бала алимент ала алмай отыр. Ал мемлекеттік алименттік қор құру еліміздегі әлеуметтік жетімдікті азайтуға мүмкіндік берер еді.

Төртіншіден, қазіргі таңда бәрімізге белгілі алимент төлеу туралы сот шешімі шыққанмен, іс жүзінде сот орындаушыларының міндеттерінің тым көптігінен, олардың үлгермей жататындықтарынан сот шешімдері орындалмайды. Сондықтан сот орындаушылардың беделін көтеру, оларды материалдық қолдау, қажетті техникамен қамтамасыз ету алиментті тез өндіруге де өз септігін тигізеді. Сонымен қатар тек алименттік міндеттемелерді өндірумен айналысатын арнайы мамандандырылған бөлек сот орындаушылар қызметі құрылса және оларды қаржыландыру қосымша жоғарыда айтып өткен мемлекеттік алименттік қордан жүргізілсе.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.nur.kz/nurfin/personal/1762281-alimenty-v-kazahstane-poleznaa-informacia/>
2. Несіпбай А. Жатбауыр әкелер, жылаған жетімдер // Егемен Қазақстан. 14 наурыз 2013 ж.
3. <http://www.halyk-gazeti.kz>
4. <http://kk.wikipedia.org>
5. Бижанова А.Ж. Отбасы мүшелерінің алименттік міндеттемелері. «Заманауы әлемдегі ғылым және білім». Халық. ғылыми-практ. конференция материалдары. Қарағанды, 2013, 121-126б
6. Красикова А. В. Правовое регулирование алиментных обязательств родителей в отношении своих детей// молодой ученый.- 2017 - № 30 (164). Стр 59-62.
7. «Қазақстан Республикасының Шет елде алиментті өндіріп алу туралы конвенцияға қосылу туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 30 желтоқсандағы № 33-ІІ Заңы
8. Асташов С.В. «Судебная практика по гражданским делам. Брачно-семейные споры» <https://www.labyrinth.ru/books/278432/>

Кабышева С.Р.

НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ АЛИМЕНТНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

В статье анализируется правовой характер алиментных обязательств, формулируются теоретические выводы и научно-практические рекомендации по вопросам совершенствования отечественного законодательства в сфере брака и семьи. Актуальность рассматриваемых вопросов связана с особой ролью алиментного обязательства в системе гарантий обеспечения имущественных прав субъектов семейных правоотношений.

Kabysheva S.R.

SOME TOPICAL ISSUES OF ALIMONY OBLIGATIONS

The article analyzes the legal nature of alimony obligations, formulates theoretical conclusions and scientific and practical recommendations on improving domestic legislation in the field of marriage and family. The relevance of the issues under consideration is related to the special role of the alimony obligation in the system of guarantees for ensuring the property rights of subjects of family legal relations.

Казанаева Л.И.

магистрант Академии «Bolashaq»,
Караганда, Республика Казахстан

Научный руководитель: заведующий кафедрой правовых и финансовых дисциплин
Академии «Bolashaq», к.ю.н., профессор Кабжанов А.Т.

АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «ПОДСТРЕКАТЕЛЬ К ПРЕСТУПЛЕНИЮ» И ПРОБЛЕМА КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПНЫХ ДЕЯНИЙ

В нижеприведенной научной статье рассмотрен один из актуальных вопросов уголовного права и судопроизводства – подстрекательство к преступлению.

Актуальность данной научной работы определяется острой необходимостью тщательного изучения и подробного рассмотрения проблемных аспектов всего института соучастия в целом, противоправных деяний подстрекателя в частности.

В соответствии со ст. 28 Уголовного кодекса Республики Казахстан (далее – УК РК): «Подстрекателем признается лицо, склонившее другое лицо к совершению уголовного правонарушения путем уговора, подкупа, угрозы или другим способом» [1, 35]. Итак, подстрекатель склоняет другое лицо к совершению уголовного правонарушения путем применения различных методов, таких как: подкуп, уговор, угроза или какой-либо другой способ. Таким образом, подстрекатель – лицо, отлично владеющее методами и приемами психологического влияния и воздействия.

В учебнике «Уголовное право Республики Казахстан» особое внимание уделяется следующему факту: «Склоняя исполнителя к совершению уголовного правонарушения, подстрекатель сам не принимает участия в нем. Тот, кто совмещает подстрекательство к уголовному правонарушению с участием в его непосредственном совершении (инициатор), подлежит ответственности в качестве исполнителя, а его действия по склонению к совершению уголовного правонарушения оцениваются в качестве фактических обстоятельств, характеризующих степень его участия в совершении уголовного правонарушения [2, 160]. Итак, преступные действия соучастника – лица-подстрекателя – с непосредственным участием в совершении уголовного преступления квалифицируются в качестве преступных деяний исполнителя. А также «...степень ответственности подстрекателя зависит от того, насколько значительной была его роль» [2, 161]. Таким образом, от личного вклада подстрекателя в совершение противного деяния зависит степень его ответственности и мера наказания, предусмотренных за осуществление данного вида преступной деятельности.

Авторы учебника «Уголовное право Республики Казахстан» рассматривают следующую проблему: «Особый случай подстрекательства к преступлению составляет провокация преступления, т.е. склонение лица к совершению определенного преступления, осуществленное должностным лицом правоохранительных или специальных органов, с целью последующего изобличения виновного. Такие действия со стороны этих должностных лиц образуют превышение власти или должностных полномочий (ст.362 УК РК); провокацию коммерческого подкупа либо взяточничества (ст.417 УК РК).

Согласно ст. 417 УК РК уголовно наказуемую провокацию составляет совершаемая с целью искусственного создания доказательств совершения преступления либо шантажа передача предмета подкупа или взятки без согласия принимающего лица. В результате таких действий создаются искусственные доказательства преступного деяния субъектом коррупционных преступлений, указанных в диспозиции ст.366 УК РК, или лицом, выполняющим управленческие функции в коммерческой или иной

организации (чч. 4, 5 и 6 ст. 253 УК РК)» [2, 161]. Итак, провокация преступления является особым случаем подстрекательства к преступному деянию. Как можно заметить, именно должностные лица чаще всего становятся фигурантами в уголовных делах по коррупционным правонарушениям. В связи с этим необходимо особо подчеркнуть следующий факт: «Сущность коррупции в уголовно-правовом смысле состоит в подкупе служащих, что является самой опасной разновидностью должностного злоупотребления» [3, 33]. Другими словами, коррупция представляет собой слаженную систему и сложный механизм, тормозящие развитие и постепенно разлагающие все сферы деятельности государства в целом. Рассмотрим несколько примеров подстрекательства к даче взятки.

Так, на сайте информационного агентства «KAZAKHSTAN TODAY» 25 июля 2022 года сообщено о том, что в Караганде за подстрекательство к даче взятки осуждена адвокат Карагандинской областной коллегии адвокатов. По данным департамента Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционной службы) по Карагандинской области, приговором Казыбекбийского районного суда города Караганды адвокат осуждена к 3 годам лишения свободы, с пожизненным запретом занимать должности на государственной службе. «Адвокат признана виновной по факту подстрекательства к даче взятки должностным лицам Шахтинского городского суда в виде денег в сумме 1500000 (один миллион пятьсот тысяч) тенге за положительное решение вопроса об условно-досрочном освобождении осужденного», – проинформировали в департаменте [4]. Таким образом, адвокат осуществила преступное деяние – подстрекательство к даче взятки.

Также еще об одном из случаев подстрекательства к даче взятки сообщает Международное информационное агентство «Kazinform». 1 ноября 2022 года опубликована информация о том, что в городе Атырау за подстрекательство к взятке экс-полицейский был оштрафован на 18 миллионов тенге. Ссылаясь на сообщение пресс-службы суда №2 города Атырау, будучи должностным лицом Департамента полиции Атырауской области, используя свое служебное положение, подсудимый пообещал забрать из отдела миграционной службы документы граждан Узбекистана. Пообещав передать деньги руководству в миграционную службу, подстрекал их к даче взятки. В результате присвоил 600000 (шестьсот тысяч тенге), принадлежащие гражданину Узбекистана. Вина подсудимого была доказана показаниями потерпевшего, свидетелей, видеозаписями. Прокурор запросил назначить подсудимому наказание в виде 4 лет лишения свободы с пожизненным лишением права занимать должности в правоохранительных органах. Подсудимый и защитник не согласились с предъявленным обвинением и просили вынесения оправдательного приговора. «После рассмотрения всех обстоятельств дела, приговором суда гражданин С. признан виновным, и ему назначено наказание в виде штрафа в 30-кратном размере суммы взятки, что составило 1800000 (восемнадцать миллионов) тенге, с пожизненным лишением права занимать должности на государственной службе и в государственных организациях. Также подсудимый был лишен звания старшего лейтенанта», – сообщили в пресс-службе суда №2 города Атырау [5].

Таким образом, экс-полицейский, превысив свои должностные полномочия, совершил преступные действия – подстрекательство к даче взятки. Как можно заметить, в каждом из вышеприведенных случаев уголовных правонарушений противоправные деяния были совершены умышленно. Таким образом, уместно подчеркнуть тот факт, что одной из уникальных особенностей и главных отличительных черт подстрекательства является то, что «подстрекательство всегда совершается умышленно» [2, 161].

К тому же, «от подстрекательства следует отличать уголовно-наказуемые действия, которые выражаются в склонении к совершению определенного преступления: пропаганда терроризма или публичные призывы к совершению акта терроризма (ст.256 УК РК); вовлечение несовершеннолетнего в совершение уголовного

правонарушения и антиобщественных действий (ст.132 УК РК и ст.133 УК РК); вовлечение несовершеннолетнего в занятие проституцией (ст.134 УК РК); призывы к активному неподчинению законным требованиям представителей власти и к массовым беспорядкам либо провокация массовых беспорядков, а равно призывы к насилию над гражданами (ч.3 ст.272 УК РК). При подстрекательстве склонение всегда адресовано конкретному лицу или лицам и направлено на возбуждение у них желания совершить вполне определенные уголовные правонарушения, то призывы к массовым беспорядкам имеют своим адресатом неопределенно широкий круг лиц. Что касается преступлений, предусмотренных ст.132 УК РК, ст.133 УК РК и ст.134 УК РК, то с учетом их специфики (особая категория вовлекаемых лиц, особый характер предполагаемых преступлений), оно рассматривается не как соучастие, а как преступление особого рода» [2, 161-162]. Итак, опираясь на вышеприведенные данные, стоит особо подчеркнуть, что необходимо отличать от подстрекательства следующие виды уголовных правонарушений: склонение к совершению определенного преступления: пропаганда терроризма или публичные призывы к совершению акта терроризма (ст.256 УК РК); призывы к активному неподчинению законным требованиям представителей власти и к массовым беспорядкам либо провокация массовых беспорядков, а равно призывы к насилию над гражданами (ч.3 ст.272 УК РК); вовлечение несовершеннолетнего в совершение уголовного правонарушения и антиобщественных действий (ст.132 УК РК и ст.133 УК РК), вовлечение несовершеннолетнего в занятие проституцией (ст.134 УК РК), которые квалифицируются не как соучастие, а как преступления особого рода.

Итак, «Подстрекательство с объективной стороны состоит в возбуждении в другом лице решимости совершить определенное преступление; умысел подстрекателя должен заключать в себе предвидение всех тех фактических обстоятельств, которые образуют объективные признаки состава данного преступления, и общего развития причинной связи между его действиями и наступившим преступным результатом» [6, 88-89]. Другими словами, объективно-правовой характеристикой подстрекательства является прямой умысел, в соответствии с которым подстрекатель способен сознавать общественную опасность своего деяния и сознательно допускает тот факт, что исполнитель под его влиянием все же решится совершить противоправное деяние.

«Так в сфере несовпадения криминологической реальности и уголовного права очерчивается оригинальный теоретический сюжет – проблема склонения (побуждения, вовлечения) к преступному образу действий, причинно не связанного с конкретными преступлениями: лидерство в негативной группировке есть частный, специальный случай склонения к преступной деятельности» [6, 96]. Таким образом, склонения (побуждения, вовлечения) к преступному образу действий не нашли своего отражения в Уголовном кодексе РК, поэтому подстрекатель наказывается лишь за конкретное, совершенное им преступление. В связи с этим перед правоохранительными и судебными органами поставлена нелегкая задача – воссоздать реальную картину событий для разрешения дела по существу.

Необходимо особо подчеркнуть тот факт, что «заранее данное обещание приобрести или сбыть имущество, заведомо добытое преступным путем, в случаях, когда оно возбуждает у исполнителя преступный умысел и тем самым склоняет его совершить уголовное правонарушение, следует признавать не пособничеством, а подстрекательством с квалификацией действий виновного по соответствующей статье УК, предусматривающей ответственность за конкретное уголовное правонарушение, со ссылкой на часть четвертую статьи 28 УК» [7]. В связи с этим, подстрекательство следует отличать от пособничества. Главной особенностью подстрекательства является возбуждение у исполнителя преступного умысла, другими словами, воздействие на исполнителя различными способами, такими как: уговор, подкуп, угроза или другой способ, с помощью которого исполнитель все же решится участвовать в совершении

противоправного деяния для достижения желаемого преступного результата, осуществление которого ожидает получить подстрекатель.

Таким образом, ссылаясь на материалы исследований в сфере уголовного права и нормативно-правовые акты, нужно особо подчеркнуть следующие выводы:

- провокация преступления является особым случаем подстрекательства к преступному деянию;

- подстрекательство – это вид преступной деятельности, который может быть совершен только умышленно.

- подстрекательство следует отличать от отдельных, самостоятельных видов правонарушений, предусмотренных уголовным кодексом, которые выражаются в склонении к совершению определенных противоправных деяний, которое носит массовый характер, охватывает широкий круг участников.

- от подстрекательства следует отличать уголовные правонарушения особого рода, такие как вовлечение несовершеннолетнего в совершение уголовных правонарушений, вовлечение несовершеннолетнего в совершение антиобщественных действий, вовлечение несовершеннолетнего в занятие проституцией;

- сотрудникам сферы правоохраны и правоприменения необходимо проявлять особую внимательность, четко разграничивая такие виды преступной деятельности соучастников, как пособничество и подстрекательство;

Итак, в ходе нашего исследования автором предпринята попытка рассмотреть и разграничить такие понятия и явления, как подстрекательство и склонение к совершению определенных противоправных деяний, адресатами которых является более широкий круг участников, подстрекательство и уголовные правонарушения особого рода, подстрекательство и пособничество. Таким образом, рассмотрены основные проблемные аспекты подстрекательства к совершению уголовного правонарушения.

Список использованных источников:

1 Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2021. – 268с.

2 Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть. Учебник. Отв. ред. – д.ю.н., проф. И.И.Рогов и д.ю.н., проф.К.Ж.Балтабаев. – Алматы: Жеті Жарғы, 2016. – 448 с.

3 Кабжанов А.Т., Уалиева Т. Актуальные проблемы современности. Академия «Болашак». – Караганда, 2016. №3(13). С.32-36.

4 В Карагандинской области за подстрекательство к даче взятки осуждена адвокат.https://www.kt.kz/rus/crime/v_karagandinskoy_oblastnoy_za_podstrekatelstvo_k_dache_1377937157.html. (дата запроса 08.03.2023г.).

5 Экс-полицейский за подстрекательство к взятке оштрафован на 18 млн тенге в Атырау. https://www.inform.kz/ru/eks-policeyskiy-za-podstrekatelstvo-k-vzyatke-oshtrafovan-na-18-mln-tenge-v-atyrau_a3996692. (дата обращения 08.03.2023г.)

6 Джекебаев У.С., Вайсберг Л.М., Судакова Р.Н. Соучастие в преступлении. (Криминологические и уголовно-правовые проблемы). – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981. –148 с.

7 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P160000014S>. О некоторых вопросах применения судами законодательства об ответственности за прикосновенность к преступлению и пособничество в уголовном правонарушении. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 22 декабря 2016 года № 14.

Л. И. Казанаева
ҚЫЛМЫСТЫ ҚОЗДЫРУШЫ" ҰҒЫМЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ
ҚЫЛМЫСТЫҚ ӘРЕКЕТТЕРДІ САРАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Төмендегі ғылыми мақалада қылмыстық құқық пен сот ісін жүргізудің өзекті мәселелерінің бірі – қылмысқа итермелеу қарастырылған.

Kazanaeva L.I.
ANALYSIS OF THE CONCEPT OF "INSTIGATOR TO CRIME" AND
THE PROBLEM OF QUALIFICATION OF CRIMINAL ACTS

The scientific article below discusses one of the topical issues of criminal law and judicial proceedings – incitement to crime.

УДК 341.9

Карстен Т.И.

Магистрант 2 курса

НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова»,
timur2786@gmail.com

Нукушева А.А.

к.ю.н, доцент, профессор кафедры гражданского и
трудового права

НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова»,
Караганда Республика Казахстан,

РЕГУЛИРОВАНИЕ НАСЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ, ОСЛОЖНЕННЫХ
ИНОСТРАННЫМ ЭЛЕМЕНТОМ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Наследственное право так или иначе затрагивает почти каждого человека. В настоящее время когда люди часто меняют место жительства, владеют недвижимостью, имеют банковские счета, а также другое имущество, находящееся в других странах. Это создает некоторые трудности в оформлении наследства, а также отразится на расходах по оформлению наследства. Также проблемой может заключаться в том, что завещание составлено в одной стране, не имеет юридической силы где оно должно быть исполнено.

***Ключевые слова:** Наследство, конвенция, иностранный элемент, иностранный гражданин, Россия, Казахстан, наследственное право.*

Наследственные правоотношения являются одной из важнейших сфер жизни, которое так или иначе затронет почти каждого человека. Однако возникновении отношений в области наследования происходила не одномоментно, а являлось результатом долгого развития, начало которого можно отсчитывать с родоплеменных связей и вплоть до нынешнего времени. Как можно понять во времена родоплеменных связей как таковой институт наследования был не особо развит. Наследование является одним из важнейших производных способов перехода права собственности. Наследственное право считается одним из институтов гражданского права, который представляет собой совокупность норм, регулирующих отношения, связанные с переходом прав и обязанностей от умершего лица к другим. Исторически считается что наследственное право и право собственности тесно связаны между собой. Предметом наследованного права выступает только то что может быть предметом права

собственности, это может быть, как вещные права, так и любые имущественные права, в том числе и право требования. Коллизия в сфере наследования возникает в том момент, когда имеется возможность применения законодательств разных стран. Как писал в своих работах Д.И. Мейер, «право наследования у каждого народа своеобразно». [1]

Развитие правовой системы различных государств привело к развитию форм наследования. К предпосылкам можно отнести такие факторы как: развитие производства, послабление родоплеменных связей и последнее появление частной собственности. В связи с увеличением численности населения в мире, пропорционально росло и число наследственных дел с иностранным элементом во второй половине XX в., что является следствием миграции населения в конце XIX и начале XX в. Так из Европейских стран в период за 1901 – 1910 гг. выехало около 12 тыс. а в период первой мировой войны около 9 тыс. человек. К концу XX в. В связи с распадом Советского Союза, процесс миграции еще больше усилились.

Наследственные отношения, которые осложнены иностранным элементом, регулируются коллизионно-правовым способом. Также, как и семейные отношения наследственные отношения тесно связаны между собой, они впитали в себя историческое, культурное, религиозное развитие и т.д. Из-за этого в разных странах законодательство в сфере наследственного права отличается, отсюда возникают многочисленные коллизии.

Принятые в Республике Казахстан и Российской Федерации гражданские кодексы привнесли разделение наследственного статуса в зависимости от принадлежности наследственного имущества к движимым или недвижимым вещам.

Гражданский кодекс Российской Федерации также, как и гражданский кодекс в Республике Казахстан содержит в себе нормы, которые уравнивают в правах иностранных граждан со своими гражданами для вступления в наследственное дело. Так в ст.1224 ГК РФ указано что наследственные отношения определяются по праву той страны где наследодатель имел последнее место жительства. По отношению к недвижимому имуществу то определяется по праву той страны где оно находится. [2] Похожее положение закреплено в ст. 1121 ГК РК. А в ст.1123 ГК РК содержится норма регулирующая положение недвижимого имущества в соответствии с законодательством той страны где оно находится. [3]

Так как иностранные граждане пользуются теми же правами что и граждане как РФ, так и РК, то и наследование осуществляется по тем же правилам. Так иностранное лицо должно подать заявление о принятии либо отказе от наследства в период шести месяцев со дня открытия наследства, а также доказать факт родства с наследодателем либо предоставить завещание. Также иностранный гражданин должен попадать под критерий родственных отношений, установленных законодательством.

Более детальное регулирование вопросу о наследования с иностранным элементом в Минской Конвенции «О правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам» участниками которой являются как РФ, так и РК. [4] Так в статье 44 конвенции содержится принцип равенства граждан стран участниц Минской конвенции, по отношению к наследованию на территории этих стран имущества, прав по закону либо по завещанию на равных условиях и в том же объеме что и граждане этой страны. Согласно ст.45 конвенции определяющая компетенцию нотариусов либо других лиц, уполномоченных на совершение на такого рода действий, по отношению к наследственному праву. Так наследование имущества, помимо недвижимости, определяется по законодательству той договаривающейся стороны на территории которой наследодатель имел последнее место жительства.

Часто случаются моменты, когда лицо будучи гражданином России, имеет наследственное имущество находится за пределами России либо наследники данного лица проживают за границей. Можно привести пример, когда гражданин России на момент своей смерти имел движимое и недвижимое имущество как на территории

России так в Казахстане, удостоверение прав на наследство по отношению к недвижимому имуществу находящегося на территории РК, компетентным будет являться нотариус, находящийся на месте нахождения этого имущества, а по отношению к оставшемуся имуществу то право будет определяться по последнему месту жительства.

Помимо Минской конвенции в сфере наследования заключают консульские конвенции. Так, к примеру, по части налогообложения, иностранные граждане пользуются тем же правами, как и на граждан РК. Исключения могут устанавливаться международными соглашениями. Так, по консульской конвенцией от 28 марта 1994 года, подписанной между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, в отношении налогообложения и пошлин после смерти лица работавшего в консульстве либо члена его семьи, государство пребывания освобождает движимое имущество, которое находится в стране пребывания только из-за того, что в этом государстве находится умершее лицо в качестве работника консульского учреждения или члена его семьи.[5]

Во многом законодательство Российской Федерации и Республики Казахстан схожи, в том числе и в сфере наследования. Вызвано это как историческими событиями, так и тесными взаимоотношениями. Нормы в обеих странах, регулирующих наследование с иностранным элементом, базируются на принципе гражданства умершего. Что означает в случае смерти гражданина наследственное дело будет регулироваться нормами законодательства той страны, в которой он является гражданином. Исключением является недвижимое имущество, которое регулируется нормами законодательства той страны на чьей территории оно находится.

Список использованных источников:

1. Мейер Д. И. Русское гражданское право. М., 1997. Ч. 2. С. 408.
- 2 "Гражданский кодекс Российской Федерации (часть третья)" от 26.11.2001 N 146-ФЗ (ред. от 28.02.2023)
- 3 Гражданский кодекс РК (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409
4. Минская Конвенция «О правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам» от 22 января 1993 года
5. Консульская конвенция между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, подписанная в г. Москве от 28 марта 1994 года

Карстен Т.И., Нукушева А.А.

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДА ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШЕТЕЛДІК ЭЛЕМЕНТ ҚИЫНДАТҚАН МҰРАГЕРЛІК ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУ

Тұқым қуалайтын заң кез-келген адамға әсер етеді. Қазіргі уақытта адамдар тұрғылықты жерін жиі ауыстыратын, жылжымайтын мүлікке иелік ететін, банктік шоттары, сондай-ақ басқа елдерде орналасқан басқа мүліктері бар. Бұл мұраны рәсімдеуде кейбір қиындықтар туғызады, сонымен қатар мұраны рәсімдеу шығындарына әсер етеді. Сондай-ақ, мәселе мынада болуы мүмкін өсиет бір елде жасалған, заңды күші жоқ онда ол орындалуы керек.

Тірек сөздер: мұра, Конвенция, шетелдік элемент, шетел азаматы, Ресей, Қазақстан, мұрагерлік құқық.

Karsten T.I., Nukusheva A.A.

REGULATION OF INHERITANCE RELATIONS COMPLICATED BY A FOREIGN ELEMENT IN THE RUSSIAN FEDERATION AND THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Inheritance law in one way or another affects almost every person. At present, when people often change their place of residence, own real estate, have bank accounts, as well as other property located in other countries. This creates some difficulties in the registration of the inheritance, and will also affect the costs of registration of the inheritance. Also, the problem may lie in the fact that the will is made in one country, has no legal force where it must be executed.

Key words: Inheritance, convention, foreign element, foreign citizen, Russia, Kazakhstan, inheritance law.

УДК 340.1

Кенжина С.А

доцент кафедры “Правовых и финансовых дисциплин”
Академии “Bolashaq”, Караганда, Республика Казахстан

ВЛИЯНИЕ СМИ НА ПРАВОСОЗНАНИЕ МОЛОДЕЖИ

В современном мире быстроразвивающемся мире информация занимает особое место в нашей жизни. Мы получаем информацию из разных источников, разного объема и качества, достоверную или ложную. Любая информация так или иначе влияет на нашу точку зрения, правосознание и решения. Конкретно в данной статье будет рассмотрено влияние СМИ на правосознание молодежи. Будет раскрыта степень влияния СМИ на правосознание молодежи, плюсы и минусы данного вопроса.

Значение средств массовой информации в жизни современного общества трудно переоценить. Они настолько прочно обосновались в нашей повседневности, что мы даже представить себе не можем своего существования без них. Для нас стало, довольно, обыденным смотреть последние новости по любому телеканалу, узнавать счет футбольного матча на спортивном сайте через Интернет, слушать прогноз погоды на день на волнах любимейшей FM- радиостанции. Начавшееся в середине 20-ого столетия бурное развитие информационных технологий заложило основу формирования общества совершенно нового типа- информационного общества. Средства массовой информации занимают в развитии общества особое место. Их воздействие на человека начинается в самом раннем возрасте и продолжается всю жизнь. По сути дела, в современном мире средства массовой информации взяли на себя значительную часть функций по формированию сознания людей, воспитанию их ценностных ориентаций, вкусов, взглядов, привычек, предпочтений. Человек, ранее сам лично не сталкивавшийся с той или иной проблемой, благодаря возможностям средств массовой информации (далее СМИ), смог познакомиться с самыми разнообразными проявлениями общественной жизни, составить о них определенное представление сформировать к ним определенное отношение.

XX столетие по праву считают веком автомобилей, компьютеров, атомной энергии, освоение космического пространства. Верно и то, что XX век- век радио и телевидения. Несмотря на бурное развитие средств коммуникации в начале XXI века, телевидение и сегодня остается самыми массовым и доступным средством информации.

СМИ традиционно влияют на общественное сознание и поведение людей, побуждая их к достижению тех или иных целей. В периоды эволюционного развития структура и функции СМИ, как правило, вносят вклад в устойчивое функционирование общества в целом. Однако в переходную эпоху развития общества отдельные структуры СМИ обретают иные темпы жизни, они могут развиваться вне софункционирования друг с другом и обществом в целом, что проявляется в выражении идей и интересов, иногда далеких от общественных потребностей. Все, что мы узнаем о нашем обществе и даже о мире, в котором живем, мы узнаем из СМИ,- считает немецкий социолог Н. Луман.- С другой стороны, о самих СМИ мы слышали такого, что не можем доверять этому источнику. Мы сопротивляемся их воздействию, подозревая, что нами манипулируют.

То, что средства массовой информации оказывают огромное влияние на личность и, зачастую полностью, формируют общественное мнение, непреложный факт. Мы каждый день получаем из прессы новости и информацию, которая процентов на семьдесят не подлежит проверке. Мы однозначно не всегда можем сказать себе «Да, я там был, это правдивая информация», и поэтому должны просто принимать такие новости на веру, формирую свое мнение из увиденного или услышанного, что, к сожалению, не всегда бывает правдиво. Подрастающее поколение формирует свои мнения и вкусы практически на все сто процентов благодаря журналам, развлекательному телевидению и Интернету; взрослые люди, читающие газеты и считающие просмотр ежедневных телевизионных новостей обязательным, очень большой процент информации, поступившей к ним и переработанной в разговорах с семьей, друзьями или коллегами, постепенно начинают считать собственным мнением. Итог таков- средства массовой информации и коммуникации формируют практически восемьдесят процентов личного и общественного мнения.

Особо сильное воздействие средства массовой информации способны оказать на формирование личности подрастающего поколения.

Молодежь- это такая социальная группа, которая по максимуму использует СМИ и жадно черпает информацию разного содержания. Потому что молодые люди очень любознательны, и хотят быть в курсе всех событий, происходящих не только в их городе, но и во всем мире.

По данным социологических исследований, телевидение занимает одно из ведущих мест по силе воспитательного воздействия после семьи и школы, являясь каналом интенсивной социализации. Сущность особенностью восприятия ребенка является преобладание эмоционального отношения к объектам действительности при отсутствии глубоких знаний о них. Бессмысленно спорить о пользе и вреде телевидения. Существующее положение в данной сфере педагог изменить не в силах. В наше время особой остроты обрела проблема телевизионного насилия. Практически во всех современных сериалах, фильмах, и даже мультфильмах существует видеоинформация разбоя. Термин «телевизионное насилие» давно используется в научном лексиконе и объединяет в себе демонстрацию нанесения повреждения или ущербов персонажам телевизионных программ или фильмов. Существует множество исследований, результаты которых свидетельствуют, что просмотр сцен насилия по телепрограммам и фильмам ориентирует молодежь к последующей агрессии. Было доказано, что телевидение может стать причиной возбуждения агрессивного поведения. Давайте вспомним известный фильм Ливера Стоуна «Прирожденные убийцы». После его выхода по миру прокатилась волна грабежей, разбоев, убийств, содеянных молодыми людьми, которые после ареста утверждали, что подражали героям этого фильма.

СМИ являются также источником пошлой информации, порнографии. В телевидении транслируется множество эротических фильмов, которые развращают, опошляют современную молодежь. Страшно то, что эту пошлость. Нечистую мы видим не только по телевидению, но и в газетах, журналах, в сети Интернет- везде. Можно проследить негативное воздействие телевидения на половую жизнь подростков.

Ценности, нормы и стереотипы половой жизни, которые транслируют СМИ, очень часто далеки от популяризации моральных устоев здоровых отношений юношей и девушек, ориентируют молодых людей на беспорядочные половые связи. Известный поэт Андрей Дементьев в своём стихотворении «Теле криминал» в этой связи отмечал:

«Пацаны которым делать нечего,
Для кого безделья-благодать,
Детективы смотрят днем и вечером
Учатся по фильмам... Убивать»

Помимо негативного влияния СМИ на молодежное поведение, можно выделить несколько позитивных моментов:

- СМИ держит молодежь в курсе всех происходящих событий, таким образом, удаляя «информационный голод»;
- СМИ повышает общую, в том числе и политическую культуру населения;
- служит для взаимного информирования властей и населения;
- снимают социальную напряженность.

СМИ задают характерные для современной массовой культуры идеальные личностные образцы и нормы поведения, которые проецируются на молодежную субкультуру и тем самым присваиваются подростками, формируя их ценностные ориентации и культурное поведение. В этой связи особый интерес представляет анализ как позитивных, так и негативных моделей социального поведения, которые распространяются через каналы СМИ, поскольку это имеет прямое отношение к пониманию содержательного контекста и механизмов социализации подростков.

В связи с возрастающим влиянием средств массовой информации, в том числе телевидения, на социализацию школьников актуальным становятся проблемы определения позиции педагогов в работе с детьми, возможной степени вмешательства взрослых профессионалов в процесс освоения детьми окружающего мира по средствам телевизионной информации. В педагогическом опыте уже имеются отдельные попытки их решения: анализ телевизионных программ на предстоящую неделю и работа с ними в классе; обсуждение телепередач в классе со всеми и в беседах наедине с учеником; использование телепередач в учебном процессе и т.д.

Можно проследить противоречие в ценностных установках молодых людей: с одной стороны, на уровне сознания декларируется стремление к личной независимости, хорошим и стабильным межличностным отношениям, к созданию семьи и получению достойной работы; с другой стороны, по результатам факторного анализа просматривается четкая ориентация на западные стандарты жизни. Телевидение в данном контексте играет существенную роль в формировании ценностных установок молодых людей. Поскольку молодежь достаточно обособлена в культурном плане от старшего поколения, то телевидение, использующее в своих трансляциях западные передачи и фильмы, успешно продвигает западный образ жизни и восприятие мира.

Сегодня наряду с видеоиграми популярным времяпровождением является компьютерная сеть Интернет. Опыт развития мировых открытых сетей, особенно Интернета, позволяют говорить о начале новой эры в развитии средств и систем переработки информации. В таких сетях пользователь воспринимает себя и воспринимается другими как неотъемлемый компонент единого информационного сообщества.

Одним из негативных эффектов глобальной компьютерной сети является широкое распространение различной информации сомнительного содержания. Следует, отметить, что существуют информационные воздействия, прямо угрожающее психическому или физическому здоровью человека. Довольно часто они формируют морально психологическую атмосферу в обществе, питают криминальную среду и способствуют росту психических заболеваний. Самыми уязвимыми и незащищенными оказываются наши дети, так они не видят угрозы, которую несет в себе глобальная сеть.

Статистика пугает: 9 из 10 детей в возрасте от 8 до 15 лет сталкивались с порнографией в сети, около 17% регулярно заглядывают на запретные ресурсы, примерно 5,5% готовы претворить в жизни.

Ребенок может случайно зайти на сайт, где ему в красках распишут, насколько приятны на вкус наркотики, какие чудеса творит с организмом алкоголь или как в домашних условиях из подручных средств изготовить настоящую взрывчатку. Даже на доброжелательных на первый взгляд сетевых ресурсах во всплывающем рекламном окне может показаться фотография обнаженного тела. Об этих деталях должен знать педагог и родители каждого ребенка, чей компьютер подключен к Интернету. По результатам недавнего опроса, современная молодежь рискует посетить нежелательный сайт, скачать нелегальное программное обеспечение или ввязаться в общение с незнакомыми людьми преимущественно при пользовании компьютером дома, а вовсе не в образовательном учреждении, как полагают многие родители. Все дело в том, что ограничения на пользование компьютером в школе гораздо строже домашних запретов родителей. Администрация учебного заведения намного чаще, чем родители, использует программное обеспечение, ограничивающее пользование подростков Интернетом. Поэтому то, что разумно запрещено детям в школе, они с легкостью получают дома ввиду отсутствия внимания со стороны родителей к этому вопросу.

Плюсы Интернета состоят в том, что сеть предлагает образовательный и полезный опыт, правильное использование которого может улучшить их успеваемость в школе или институте. Но и здесь есть свои недостатки, такие как неточные данные, а также неподходящие для детей и подростков в области информации.

Рассмотрим подробнее, что плохого может приключиться с подростком, если бесконтрольно оставлять его во Всемирной паутине.

- Существуют сайты, посвященные порнографии, пиротехнике суициду, обсуждению действия тех или иных наркотиков. Отсюда может последовать увлечения всеми этими угрожающими их здоровью вещами.

- Встреча с опасными людьми в чатах или других областях. По статистике, это самый большой риск. Подростки могут войти в такие не желательные для них компании, как радикальные политические группы, сатанинские культы, сетевые «оргии». Эти группы существуют и реальном мире, но принимать участие в их сборищах подростку намного легче, сидя за компьютером у себя дома.

- Вовлечение в азартные игры. Даже простые игрушки наносят непоправимый вред, занимая у ребенка подавляющую часть времени, отвлекая его от занятий и спокойного отдыха, вредя психическому и физическому здоровью.

Подростки сами могут представлять опасность, начав через Интернет угрожать людям и нарушать закон. Невозможно запретить ребенку выходить в Интернет, но предотвратить негативные последствия неграмотного и неразумного пользования им в наших силах, для этого нужно научить его правильно вести себя в сети.

Также большую опасность представляют собой социальные сети, в которых тоже присутствуют сомнительный контент. Например, сообщество Вконтакте «Синий кит», которое довело некоторых подростков России, Казахстана и Украины до самоубийства.

В настоящее время Интернет представляет собой «Мир» параллельный нашему, в котором достаточно много полезного для пользователей, но также в сети очень много отрицательного. Человек, «входящий» в первый раз в сеть обычно получает хорошее впечатление об Интернете. Но первое впечатление обманчиво! И понимаешь это со временем. Чем больше работаешь в Интернете, тем больше видишь в нем не только плюсы, но и минусы. Но, к сожалению, не все могут понять и осознать, как Интернет заполняет наше сознание. И отличить то, что хорошо, а то, что плохо, уже не можем.

Полагаю, что педагог, обратившись к проблеме влияния СМИ на молодежь должен изучать способы уменьшения влияния негативного рода информации. Иначе у нашего нового поколения сформируются неправильные ценностные установки и будет

грустно смотреть на их образ жизни. Необходимо, по-моему, ввести цензуру на фильмы с элементами насилия и эротики, на порно-материалы в журналах, газетах, TV и т.д.

Эту проблему нужно решать, не смотря на то, что кому-то это будет не выгодно. Здоровый образ жизни, высокий реализованный интеллектуальный потенциал, глубина доброй морали должны, в первую очередь, характеризовать наше молодое поколение.

Список использованных источников:

1) Андрианов М.С. «Психологические механизмы воздействия средств массовой информации на процессы правовой социализации» // Научные труды «Юридическая психология» / Под ред. Проф. А.Р. Рашитова, Г.Х. Ефремовой – М., 1998.

2) Артюхова И.С. Ценности и воспитание// Педагогика, 2005.

3) Ефремова Г.Х., «Проблема общественного мнения в юридической психологии» // Научные труды/ Под ред. А.Р. Рашитова и Г.Х. Ефремовой – М., 1998.

4) Шиллер Г., «Манипуляторы сознанием»: Пер. с англ.- М.: «Мысль», 1980

5) «Социальная психология. Краткий очерк» / Под общ. Ред. Г.П. Предвечноного и Ю.А. Шерковина – М.: «Политиздат», 1975

6) Ресурсы Интернета.

Kenzhina S.A.

THE IMPACT OF THE MEDIA ON JUSTICE OF YOUTH

In today's fast-paced world, information occupies a special place in our lives. We receive information from different sources, of different volume and quality, reliable or false. Any information in one way or another affects our point of view, legal consciousness and decisions. Specifically, this article will consider the influence of the media on the legal consciousness of young people. The degree of influence of the media on the legal consciousness of young people, the pros and cons of this issue will be revealed.

Кенжина С.А.

ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫНА БАҚ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ӘСЕРІ

Қазіргі қарыштап дамыған заманда ақпарат біздің өмірімізде ерекше орын алады. Біз әртүрлі ақпарат көздерінен, әртүрлі көлемде және сапалы, сенімді немесе жалған ақпаратты аламыз. Кез келген ақпарат қандай да бір жолмен біздің көзқарасымызға, құқықтық санамызға және шешімдерімізге әсер етеді. Нақтырақ айтсақ, бұл мақалада жастардың құқықтық санасына бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы қарастырылады. Бұқаралық ақпарат құралдарының жастардың құқықтық санасына ықпал ету дәрежесі, бұл мәселенің оң және теріс жақтары ашылады.

УДК 349.6

Малдыбаев А.М.

87019207877@mail.ru

Заң пәндері кафедрасының доценті, з.ғ.к.

«Bolashaq Академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ФУНКЦИЯНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада мемлекеттің экологиялық функциясының ұғымы оның жүзеге асыру жолдары қарастырылады. Қазақстан Республикасындағы экологиялық функциясының конституциялық негіздері, оның жүзеге асырылу мәселелері көңіл

бөлінеді. Сондай-ақ, бұл саладағы озық шетелдік тәжірибеге назар аударылады. Адам және азаматқа тиесілі конституциялық құқықтар түсінігі қарастырылады.

Мемлекеттің мақсаты мемлекеттің функциялары ұғымымен тығыз байланысты. Демократиялық мемлекеттің функцияларын барлық қоғам ортақ болып келетін мақсаттарды шешу қажеттіліктерімен айқындалатын қызметінің негізгі немесе басты бағыттары құрайды. Функциялар мемлекеттің қоғамда алатын орнын және де атқаратын міндеттерін көрсетеді. «Мемлекеттің мақсаттары оның функцияларына қатысты қайнар көздердің рөлін атқарады және де қалыптасуының негізгі алғышарты болып табылады. Мақсаттардың мазмұнында экономика және саясаттың мемлекет функцияларының дамуына тигізетін әсері өз көрінісін табады. Өз кезегінде, мемлекеттің функциялары мақсаттарды жүзеге асыру құралдары болып табылады. Мемлекеттің мақсаттары өмірде тек қана оның функциялары арқылы іске асады» [1, 63 б.].

XX ғасырға дейін табиғатты қорғау функциясы жеке меншік құқықтарды және мемлекеттің экономикалық, әскери, салықтық мүдделерін қорғауға арналған қызметтің ішінде жүзеге асырылатын қосалқы функция ретінде қарастырылатын. Бүгінгі күнде, мемлекет және құқық теориясында экологиялық функция – мемлекеттің негізгі әрі дербес функцияларының бірі ретінде толық мойындалған. Конституцияның 31 бабының 1-ші тармағын біздің елде жүзеге асырылатын экологиялық функцияның конституциялық негізі ретінде қарастыруға болады деп ойлаймыз.

Бұл норма қоғам және табиғат арақатынасының маңызды бір жағы – қоршаған ортаны қорғау мәселесіне арналған. Бірақ, мемлекеттің экологиялық функциясы тек қана қоршаған ортаны қорғаумен шектелмейді. Мазмұны бойынша ол одан да ауқымды, өзіне табиғи ресурстарды тиімді әрі ұтымды пайдалану ұғымдарын да енгізеді. Табиғатты ұқыпты пайдалану, қоршаған табиғи ортаны қорғау мәселелері барлық қоғам үшін қауіп төндіре бастаған жағдайларда, экологиялық функцияны жүзеге асыру қажеттілігі де пайда бола бастайды. Экологиялық функцияның мазмұны және жүзеге асырылуының ұйымдастырушылық-құқықтық нысандары мен әдістері үнемі өзгерісте болады, ол әрбір тарихи кезеңде мемлекет алдында тұрған мақсаттар мен мүдделерге байланысты қалыптасады.

Конституцияның 31 бабының 1-ші тармағы «Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды» деген жалпы сөйлеммен шектелді. Өзінің заңдық табиғаты бойынша бұл норма бастаушы, құрылтайшылық нұсқауларды бекітетін нормалардың бір түрі болып табылады. Мемлекет және құқық теориясында оларды ерекше немесе мамандандырылған нормалар деп атайды [2, 204 б.]. «Бұл сөйлемді мазмұны жағынан екі түрлі түсінуге болады: мемлекеттің мақсаты барлық қоршаған ортаны қорғау немесе тек қана өмір сүру мен денсаулыққа қолайлы болып табылатын, яғни адамның антропогендік қызметі салдарынан әлі зардап шекпеген табиғи ортаның қорғалуын көздейді».

Жалпы, «мақсат» деген сөздің түсіндірмесін қарастырсақ: «Мақсат – ойлау нәтижесінде болашақты алдын ала болжау арқылы туатын мұрат, ішкі қозғауыш күш; оған жету үшін әр түрлі іс-әрекеттер мен қимылдар жасалады» [3, 142 б.]. Конституцияда мемлекеттің мақсаты ретінде қолайлы айналадағы ортаны қорғау жарияланған соң, қолайлы қоршаған ортаға құқық негізінде басқа да экологиялық құқықтар кешені қалыптаса бастады. Адамның экологиялық құқықтарын мойындау дамып келе жатқан Қазақстан заңнамасының маңызды ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Қазақстанның табиғат қорғаушылық қызметі мемлекеттің негізгі және дербес функцияларының бірі ретінде саналғанмен, қазіргі таңдағы экологиялық ахуал ол өте тиімсіз түрде жүзеге асырылып отырғанын көрсетеді. Сондықтан да, мемлекеттің экологиялық функциясын мойындаумен қатар, оның тиімділігін бағалауға мүмкіндік беретін тиісті өлшемдер қалыптастыру қажет. Ең ыңғайлы өлшем мемлекет ішінде

адамның қолайлы қоршаған табиғи ортаға құқығының қамтамасыз етілуі және қорғалу дәрежесі болып табылады.

Кейінгі жылдарда батыс елдерінің доктринасында мемлекеттің экологиялық функциясы кең тұрғыда қарастырылып, конституциялық экологиялық мемлекеттің идеясы ұсынылып отыр. Бұл концепцияның негізгі мазмұны мынадай: ғылым және техникада болған өзгерістер қоғам үшін жаңа экологиялық қауіптердің пайда болуына әкеп соқты. Осы қауіптердің алдын алу үшін конституциялық мемлекет концепциясын өзгертіп, оған экологиялық сипаттамаларды енгізу қажет. Мемлекет қоршаған ортаның сапасы үшін қоғам алдында жауапты болып келеді. Конституциялық экологиялық мемлекет қоғам дамуына байланысты туындаған жаңа жаһандық сипаттағы проблемаларды шешумен қатар, олардың алдын алып тұру қажет және Конституцияда басты мақсат ретінде қоршаған ортаны қорғау жариялану тиіс. Осындай мақсатпен Германия мемлекетінің Негізгі Заңына 1994 жылы тиісті өзгерістер енгізілген 20-а бабында: «Мемлекеттік мақсат – қоршаған ортаны қорғау» деп бекітілген. Бұл баптың негізгі мақсаты – адам айналасындағы табиғи ортаны қорғау және оның келешек ұрпақтар үшін сақтау [4, 126-127 б.].

Қазақстанда адам және азаматтың қолайлы қоршаған ортаға құқығы алғаш рет, 1993 жылғы Конституциясында көрініс тапты. Экономикалық және әлеуметтік құқықтарға арналған 5-тараудың 26 бабында: «Республика азаматының өмір сүру мен денсаулыққа қолайлы қоршаған табиғи ортада тұруға құқы бар» деп бекітілген. Өкінішке орай, 1995 жылғы Конституцияның мәтінде бұл құқық көрсетілмеді.

Конституцияда қолайлы қоршаған ортаға құқықты тікелей бекіту қажеттілігін немесе қажетсіздігін талдамастан бұрын, алдымен жалпы конституциялық құқықтар түсінігінің өзін қарастыру қажет. XIX ғасырдың ортасынан бастап, арнайы әдебиетте негізгі немесе конституциялық құқықтар деп әрбір азаматқа тиесілі болып келетін негіз салушы құқықтарды белгілеу дәстүрі қалыптасты. Іс-жүзінде конституциялық құқықтар ұғымы қолданылғанда, адам және азаматтың құқықтық мәртебесін қамтамасыз ету үшін түбегейлі болып табылатын, сол себептен де кепілдік ретінде мемлекеттердің Негізгі Заңдарында бекітілетін құқықтар жөнінде айтылады [5, 167 б.].

Жеке тұлғаның конституциялық құқықтары мен бостандықтары – мемлекетішілік құқықтың ғана емес, қазіргі заман халықаралық құқығының негіз салушы институттарының бірі, адамзаттың құқықтық даму жолының ең негізгі нәтижесі, сондай-ақ мемлекеттің саяси және құқықтық жүйелерінің халықаралық-құқықтық стандарттарға сәйкес келуі немесе келмеуінің ең маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын реттейтін конституциялық-құқықтық институттың нормалары жеке тұлғаның қоғамдағы және мемлекеттегі орны мен рөлін, оның мүмкіндіктерін, оларды қорғау және қамтамасыз ету әдістерін, сондай-ақ құқықтар мен бостандықтардың шектерін айқындайтын қатынастарды реттейді. Қазақстан Республикасының Конституциясында жазылған адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары өзінің мазмұны бойынша алауан түрлі және де жеке тұлға өмірінің ең маңызды жақтарын қамтиды. Жеке тұлға құқықтық мәртебесінің негізін құрайтын конституциялық құқықтар мен бостандықтар адам және азаматқа тиесілі болып келетін құқықтар мен бостандықтар жиынтығының азғантай бөлігін ғана құрайды. Кейбір құқықтар мен бостандықтарды Конституцияда бекітіп, ал қалғандарын жай, ағымды заңдарда бекіту себептері ретінде мыналарды көрсетуге болады:

1. Бұл конституциялық құқықтың немесе бостандықтың маңыздылығы. Конституцияда жеке адам, қоғам және мемлекет үшін өмірлік маңызды болып келетін құқықтар мен бостандықтар бекітіледі;

2. Конституцияда көрсетілген құқықтар мен бостандықтардың алғашқы, негіз салушылық сипаты (табиғи, ажырамас сипаттағы құқықтар мен бостандықтар);

3. Бұл құқықтар мен бостандықтардың ерекше заңдық қасиеттері, жүзеге асырылуының ерекшеліктері [6, 212-214 бб.].

Негізгі (конституциялық) құқықтар түрлерін ажырату адамның басқа құқықтары мен бостандықтарын қосалқы, маңызды емес ретінде қарастыруды білдірмейді. Конституциялық құқықтар мен бостандықтар жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негізін құрайды және адамның қалыпты өмір сүруі үшін қажетті болған басқа да көптеген құқықтар мен бостандықтардың пайда болуына мүмкіндік береді.

Айтылған сипаттаушы белгілердің барлығын қорыта келіп, конституциялық құқықтар мен бостандықтар қатарына: өмірлік маңызды, әлеуметтік жағынан аса құнды мүдделерді білдіретін, пайдалануы тек қана азамат үшін емес, қоғам және мемлекет үшін де аса маңызды болып келетін құқықтар мен бостандықтар жатады. Осы тұрғыдан қарастырғанда, адамның қолайлы қоршаған ортада өмір сүру құқығын конституциялық құқықтар қатарына жатқызуға барлық негіздер бар. Бірақ, неліктен екені белгісіз, соңғы Конституцияда бұл құқық бекітілмеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Теория государства и права: Курс лекций / под ред. Н.И.Матузова, А.В. Малько. – 2-е изд., перераб, и доп. – М.: Юристъ, 2010. – 776 с.
2. Лазарев, Л.В. Теория государства и права: учебник для вузов / Л.В.Лазарев, С.В.Липень. – М.: Спарк, 2008. – 448 с.
3. Білдебаев, Т. Қазіргі заман ұғымдарымен терминдерінің түсіндірме сөздігі / Т.Білдебаев. – Алматы: Сөздік – Словарь, 2010. – 281 б.
4. О.Л.Дубовик, Я.В.Написанова. Критика и библиография: Штайнберг, Р. Экологическое конституционное государство / Р.Штайнберг. – Франкфурт-на-Майне: Суркамп, 1998. // Гос. и право. – 2015. – №1. – С.126-127
5. Государственное право Германии: сокр. пер. нем. семитом. изд. / Н.Ахтенберг, П.Бадура, Е.В. Бекенферде, В.К. Гек; отв. ред. Б.Н. Топорнин. - М.: Ин-т государства и права РАН. в 2-х т. – 2004. – 311 с. Т.1.
6. Козлова, Е.И. Конституционное право России: учебник для вузов / Е.И.Козлова, О.Е.Кутафин. – М.: Юристъ, 2015. – 519 с.

Maldybayev A.M.

PROBLEMS OF THE IMPLEMENTATION OF THE ENVIRONMENTAL FUNCTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article discusses the concept of the ecological function of the state and ways of its implementation. The constitutional foundations of the ecological function in the Republic of Kazakhstan and the problems of its implementation. In addition, attention is paid to advanced foreign experience in this area. The concept of fundamental constitutional rights of man and citizen is also considered.

Малдыбаев А.М.

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В данной статье рассматривается понятие экологической функции государства и пути ее реализации. Конституционные основы экологической функции в Республике Казахстан и проблемы ее реализации. Кроме того, уделяется внимание передовому зарубежному опыту в данной сфере. Также рассматриваются понятие основополагающих конституционных прав человека и гражданина.

Моховиков В.В.

магистрант, ФГБОУ «ХГУ им. Н.Ф. Катанова,
Абакан, Россия, v.mohovikov13@yandex.ru

Научный руководитель: **Николаева Е.А.**,

к.ю.н, доцент,

ФГБОУ «ХГУ им. Н.Ф. Катанова,
Абакан, Россия, katrimm@yandex.ru

**ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ЗАКОНОТВОРЧЕСТВА
КАК УСЛОВИЕ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРИНЯТИЯ И РАЗРАБОТКИ
ЗАКОНОВ**

Актуальность работы определяется несовершенством законодательной техники, низкая профессиональная квалификация разработчиков законопроектов, приоритет узковедомственных и частных интересов, нерегулируемый лоббизм нередко приводит к тому, что многие законопроекты готовятся, рассматриваются и принимаются в «хаотичном порядке» и сразу после своего вступления в силу требуют срочных изменений.

Бесспорно, совершенствование законов определяется достижением многообразия целей социального бытия: воспроизводство материальных благ, утверждение социальных ценностей, определение границ свободы, закрепление правовых основ власти, обеспечение всеобщего устойчивого правопорядка. Воплощая целый мир отношений - от главных, глубинных пластов жизни до самых житейских, - право тем самым объективизирует и реализует в законах требования культуры, социального прогресса, цивилизации в целом. Нормативный же подход к понятию качественного закона, а также к разработке правил законодательной техники, учета и систематизации нормативных актов, лежит в основе правовой культуры и правосознания, так как нет «права вообще», а есть только определенные формулировки законов и других нормативных актов, усвоение которых достигаются в процессе правовой социализации личности [6].

Конечно, правовая культура и правосознание законодателя занимают самостоятельное место в механизме правового воздействия, без них невозможны законотворчество. Требования общественной жизни не могут быть выражены в качестве юридических норм до тех пор, пока они не пройдут через волю и сознание людей, участвующих в осуществлении правотворческой деятельности органов государства.

Важно то, что при помощи правовой культуры и правосознания законодателя реальным содержанием наполняются те термины закона, которые практически неосуществимы без учета таких «оценочных понятий», как свобода, равенство, справедливость [1]. Именно в сознании содержатся не всегда зафиксированные в текстах законов нравственные ценности, представления о правах и свободах человека и т.д.

Правовая культура законодателя обеспечивает равную свободу всем членам общества (или всем участникам правового общения), признает их равными в свободе или формально равными субъектами. Это способствует устранению противоречий между интересами членов общества, так как они обладают равными правами и свободами.

В соответствии с Федеральным законом РФ от 02 мая 2006 года № 59-ФЗ «О порядке рассмотрения обращений граждан Российской Федерации» [4] гражданин может направлять в любые государственные органы, органы местного самоуправления и любым должностным лицам любое по содержанию обращение. Свободное

осуществление своего права непосредственно связано с добровольностью его осуществления.

Жалобу можно представить, как выразительную отрицательную оценку действий должностного лица, которая сохраняет непосредственное выражение взгляда на вещи самого жалобщика, его аргументацию, собственную оценку того или иного факта.

Данное утверждение подтверждается следующим. Так, в адрес Управления Федеральной службы судебных приставов России по Москве 13.03.2008 поступило обращение В.Н. Шишкова о проведении проверки неисполнения решения Гагаринского суда Службой судебных приставов ЮЗАО г. Москвы и принятии срочных мер к исполнению решения суда в соответствии с действующим законодательством. Решение суда о взыскании денежных средств с П.В. Петровского в пользу заявителя состоялось в 2004 году и до сих пор не исполнено. Руководствуясь ст. 36 Федерального закона РФ от 02 октября 2007 года № 229-ФЗ «Об исполнительном производстве» срок исполнения судебного решения составляет два месяца.

Установлено, что в связи с объективными обстоятельствами решение суда не могло быть выполнено в предусмотренный срок. Несовершенство закона в указанной части привело к нарушению законных интересов В.Н. Шишкова и нереализованности его на практике, что свидетельствует, на наш взгляд, о необходимости внесения изменений и поправок в Федеральный закон РФ «Об исполнительном производстве», направленных на повышение его качества [5].

Такой акцент в повышении уровня правовой культуры законодателя актуализирует практику принятия качественных законов. Правовая культура «очеловечивает» законодательство, наполняет его функционирование персональным началом, придает вариантность его развитию.

1. Законотворческая правовая политика направлена на обеспечение устойчивого, слаженного, динамичного и эффективного функционирования всех элементов правовой системы, а стало быть, и общества в целом. При этом правовая культура законодателя отражает правовое сознание и бытие в их органическом единстве. Присущие ей идеалы, правовые нормы, принципы, традиции и образцы поведения способствуют принятию качественных законов.

2. Законотворческая правовая политика проявляется в разнообразных нормативно-правовых актах, которые приобретают ценностное значение. Исходя из этого, правовые нормы, другие составляющие правовой культуры законодателя выступают объектами оценки [3].

Законотворческая правовая политика проявляется и при изучении оценочного отношения законодателя к результату и цели его действий, направленных на изменение окружающей правовой действительности, к эталонам и образцам поведения, предусмотренным нормами права. Оценочная деятельность в правовой культуре состоит в «измерении» законодателем законности, правопорядка, правоотношений, механизма правового регулирования путем сопоставления с соответствующими правовыми и нравственными ценностями. Отсюда оценке подвергается правовая реальность в самом широком диапазоне — от конкретной юридической ситуации до правовой системы в целом. Это - оценка всей совокупности законодательства, конкретных правовых норм, поведения граждан.

На наш взгляд, всякий закон конституирует специфическую ценность. Он устанавливает правило поведения, которое рассматривается как благо, должное, которое нельзя нарушать, т.е. определенную ценность.

Среди главных ценностных ориентаций, объединяющих право, государство (как властную, распределяющую и контролирующую организацию) и власть законов, можно, опираясь на опыт обсуждения этой тематики в правоведении, назвать следующие идеальные цели — свободу (защиту от произвола сильных, а также наделенных властью), общее благо (обеспечение жизни сограждан), справедливость, законность

(власть законов, а не людей), равенство (как вариация справедливого обращения при урегулировании правового конфликта, т.е. справедливо равного наказания, справедливого воздаяния, справедливого распределения благ и обязанностей и т.д.) [2].

3. Законотворческая правовая политика охватывает законотворчество, включая анализ тенденций, характерных для всей правовой системы.

Конечно, не все в правовой сфере поддается планированию. В то же время и эта сфера подвержена целенаправленному воздействию. Цель законотворческой правовой политики заключается не только в определении наиболее подходящих средств для достижения правовых культурных целей, но и в предсказании возможных последствий, объяснении необходимости возникновения новых правовых ценностей.

По мнению В.А. Смирнова, «правосознание выражает и непосредственно регулирующую роль, и подключается к действию других элементов данной системы - созданию юридических норм и всех форм ее реализации» [7].

Процесс воздействия законодательных актов на общественные отношения невозможен без активной творческой роли правосознания законодателя, поскольку оно осуществимо только посредством воздействия на волю и сознание индивида. От специфики правосознания общества, уровня его зрелости во многом зависят сила права, эффективность всего механизма правового регулирования [8].

И, конечно, особое положение при созидании законов занимают теоретическое правовое сознание и правовая идеология как научный структурный элемент правосознания, поскольку созидание законов требует вначале своего идейного обоснования. В противовес тезису о необходимости деидеологизации права многие авторы полагают, что ни одно государство, не обладающее государственно-правовой идеологией, вовсе не способно сформировать свое собственное законодательство, свою правовую систему.

Лица, составляющие законодательный корпус, имеют определенные представления о праве и правовой действительности, которые формируются прежде всего под влиянием норм морали, правовых, политических и иных воззрений.

Анализируя изложенное, представляется, что одну из основных ролей для принятия качественных законов играет научное правосознание, которое представляет собой идеи, концепции, взгляды, выражающие систематизированное, теоретическое освоение права. В современных условиях научному правосознанию принадлежит приоритетная роль в указании путем развития права, законодательства, политико-конституционных отношений. Носителями этого вида отражения правовых явлений, как правило, выступают ученые-правоведы.

Следует принять закон «О нормативно-правовых актах Российской Федерации», в котором бы в качестве общих положений отражались вопросы повышения уровня правовой культуры и правосознания законодателя, обеспечило бы должный уровень законодательной культуры в государстве.

Список использованных источников:

1. Алейникова Д.В. Методика обучения юристов межкультурному профессиональному общению в условиях коллизии правовых культур (английский язык, магистратура): автореферат: дис. .канд. пед. наук 13.00.02. - М., 2020. – 192 с.
2. Борисов Н.А., Брыжинская Г.В. Психология участников правового конфликта // Евразийский научный журнал. - 2015. - № 6. - С. 154-156.
3. Кич И.С. Право и культура - грани взаимодействия // Очерки новейшей камералистики. - 2019. - № 1. - С. 33-35.
4. О порядке рассмотрения обращений граждан Российской Федерации: Федер. закон от 2 мая 2006 г. № 59-ФЗ // Рос. газ. - 2006. - 5 мая.
5. Обзор практики отдела по рассмотрению жалоб Управления ФССП России по Москве за 2019 год.

6. Славова Н.А. Правовая культура: понятие и функции // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. - 2020. - № 3. - С. 48-53.

7. Смирнов В.А. Функции правовой культуры в обществе и ее роль в профессиональном образовании специалиста МЧС // Право и образование. 2007. № 5. С. 62-65.

8. Усманова Е.Ф. Коммуникативная функция правовой культуры // Российский юридический журнал. - 2015. - № 5. - С. 9-14.

Моховиков В.В.

ЗАҢ ШЫҒАРУ САЛАСЫНДАҒЫ БАСЫМ БАҒЫТТАР ЗАҢДАРДЫ ҚАБЫЛДАУ МЕН ӘЗІРЛЕУ САПАСЫН АРТТЫРУ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Жұмыстың өзектілігі заңнамалық техниканың жетілмегендігімен, заң жобаларын жасаушылардың кәсіби біліктілігінің төмендігімен, тар ведомстволық және жеке мүдделердің басымдылығымен, реттелмейтін лоббизммен анықталады, көбінесе көптеген заң жобаларының "хаотикалық тәртіпте" дайындалуына, қаралуына және қабылдануына әкеледі және олар күшіне енгеннен кейін бірден шұғыл өзгерістерді қажет етеді.

Mokhovikov V.V.

PRIORITY AREAS IN THE FIELD OF LAWMAKING AS A CONDITION FOR IMPROVING THE QUALITY OF ADOPTION AND DEVELOPMENT OF LAWS

The relevance of the work is determined by the imperfection of legislative techniques, the low professional qualifications of draft law developers, the priority of narrow departmental and private interests, unregulated lobbying often leads to the fact that many bills are being prepared, considered and adopted in a "chaotic manner" and immediately after their entry into force require urgent changes.

УДК 340.142

Николаева Е.А.,

к.ю.н., доцент, Хакасский государственный университет им Н.Ф. Катанова
Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация, katrimm@yandex.ru

Колегова Е.Ю.

магистрант, Хакасский государственный университет им Н.Ф. Катанова
Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация

kolegova_eu@mail.ru

ЭЛЕМЕНТЫ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ В АРБИТРАЖНОМ СУДЕ КАССАЦИОННОЙ ИНСТАНЦИИ

В статье рассмотрены некоторые положения Постановления Пленума Верховного Суда РФ от 30.06.2020 N 13 "О применении Арбитражного процессуального кодекса Российской Федерации при рассмотрении дел в арбитражном суде кассационной инстанции" интегрирующие элементы прецедентного права в российскую правовую систему.

В странах романо-германской правовой семьи, в целом сформировалось три основные позиции по вопросу признания судебного прецедента источником права: признание судебного прецедента в качестве источника права, непризнание судебного прецедента в качестве источника права, и непризнание судебного прецедента в качестве

источника права де-юре, но реальное осуществление этой роли де-факто. Последняя позиция является самой распространенной в юридической практике стран романо-германского права. Не является исключением и Российская Федерация. Вопрос признания судебного прецедента в качестве источника российского права является предметом многих научных дискуссий.

Основным доводом противников концепции признания судебного прецедента как источника права является обеспокоенность о дублировании функций, осуществляемых в рамках парламентского правотворчества при осуществлении судом правотворческой деятельности. Однако рядом ученых неоднократно отмечалось существенное значение судебного прецедента для современной правовой системы Российской Федерации. По мнению Е.Г. Лукьяновой [1], М.Н. Марченко [2], В.П. Мозолина [3], Н.А. Подольской [5], судебные решения, принятые высшестоящими судебными органами, обязательны для нижестоящих судов.

Традиционно принято считать, что в странах континентальной правовой семьи судебный прецедент не признается в качестве источника права, однако 30.06.2020 г. Верховным судом Российской Федерации было вынесено Постановление «О применении Арбитражного процессуального кодекса Российской Федерации» № 13, которое в своих положениях фактически содержит элементы прецедентного права, поскольку устанавливает обязательный характер судебного прецедента в системе арбитражных судов.

Пункт 28 Постановления содержит в себе положение, обязывающее суды кассационных инстанций проверяя правильность применения судами первой и апелляционной инстанций норм материального и процессуального права, применительно к части 4 статьи 170 АПК РФ устанавливать, соответствуют ли выводы судов практике применения правовых норм, определенной постановлениями Пленума Верховного Суда Российской Федерации и сохранившими силу постановлениями Пленума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации по вопросам судебной практики, постановлениями Президиума Верховного Суда Российской Федерации и сохранившими силу постановлениями Президиума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации, а также содержащейся в обзорах судебной практики, утвержденных Президиумом Верховного Суда Российской Федерации.

Таким образом, вступившие в законную силу решения нижестоящих судов должны быть подвергнуты проверке на соответствие правовым позициям Верховного суда Российской Федерации, изложенным в постановлениях пленума, президиума, а также в обзорах судебной практики Верховного суда.

С момента вынесения данного Постановления уже имеется ряд судебных актов, отменяющих судебные решения нижестоящих судебных инстанций применительно к положениям абзаца 5 пункта 28 анализируемого Постановления.

Одним из первых таких решений явилось Постановление Арбитражного суда Уральского округа от 15.07.2020г. по делу №А07-35902/2018, в котором суд кассационной инстанции признал правомерными выводы суда апелляционной инстанции об определении пункта договора в редакции, предусматривающей заключение договора с момента вступления в силу судебных актов по делу № А07-35902/2018, поскольку действия суда апелляционной инстанции соответствовали положениями гражданского законодательства и разъяснениями судебной практики по данному вопросу.

Также стремительно быстро начали появляться решения, отменяющие решения судов первой и апелляционной инстанции по основанию несоответствия содержащихся в судебных актах выводов практике применения правовых норм. Так, в Постановлении Арбитражного суда Московского округа от 14.10.2020 г. по делу №А40-71362/2017 суд отменяя определение суда первой и постановление суда второй инстанций, ссылается на определение Верховного Суда Российской Федерации по

конкретному делу, отраженному в Обзоре судебной практики Верховного Суда Российской Федерации N 3 (2018).

Верховный Суд Российской Федерации в пункте 30 Постановления признал допустимым представление в суд сторонами спора материалов судебной практики по делам со схожими фактическими обстоятельствами, которые по мнению заявителя обосновывают правильность применения судами первой, апелляционной инстанций норм материального или процессуального права.

Так, в Постановлении Арбитражного суда Восточно-Сибирского округа от 02.03.2021 г. по делу № А33-39116/2019 суд кассационной инстанции отклонил ссылку заявителя кассационной жалобы на постановление Президиума Волгоградского городского суда от 05 февраля 2019 года по делу N 44г-22/2019, поскольку установил соответствие выводов судов о распределении судебных расходов практике применения правовых норм, определенной постановлением Пленума Верховного Суда Российской Федерации.

Вместе с тем предоставленная судам кассационной инстанции возможность устанавливать соответствие выводов судов практике применения правовых норм, и интеграция элементов прецедентного права в правоприменительную практику арбитражных судов неизбежно приводит к нарушению принципа правовой определенности, состоящего в неопровержимости судебных решений, соблюдении процессуальных сроков, их разумности, а также в стабильном и четком правовом регулировании.

Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации в ст. 286 устанавливает исчерпывающий перечень оснований для проверки решения судов нижестоящих инстанций арбитражным судом кассационной инстанции, а именно:

- 1) проверка законности решений, постановлений, принятых арбитражным судом первой и апелляционной инстанций;
- 2) проверка правильности применения норм материального права и норм процессуального права при рассмотрении дела;
- 3) проверка процессуальных норм при рассмотрении и разрешении дела по существу;
- 4) проверка выводов судов первой и второй инстанций о применении норм права на соответствие установленным ими по делу обстоятельствам и имеющимся в деле доказательствам.

Данный закрытый перечень не устанавливает такого основания проверки судебных актов как соответствие выводов судов практике применения правовых норм, определенных постановлениями Пленума Верховного Суда Российской Федерации и сохранившими силу постановлениями Пленума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации по вопросам судебной практики, постановлениями Президиума Верховного Суда Российской Федерации и сохранившими силу постановлениями Президиума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации, а также содержащейся в обзорах судебной практики, утвержденных Президиумом Верховного Суда Российской Федерации.

В данном случае усматривается правовая коллизия между положениями, установленными в абзаце 5 пункта 28 Постановления Пленума ВС РФ от 30.06.2020 г. N 13 и нормами Арбитражного процессуального кодекса, что в дальнейшем в процессе осуществления правосудия может приводить как к отсутствию единообразия правовых позиций судебных инстанций, так и к нарушению прав, свобод и законных интересов участников арбитражного судопроизводства в то время как от качества работы арбитражных судов, стабильности и правильности принимаемых ими решений, зависит и стабильность правоотношений в экономическом обороте

Правовые позиции высших судебных инстанций определенно имеют важнейшее значение для единообразия правоприменительной практики[4], однако принятие

справедливого, обоснованного и законного судебного акта возможно только с учетом конкретных фактических обстоятельств дела, а также при установлении истины по делу.

Список использованных источников:

1. Лукьянова Е.Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития). М.: Норма, 2006. С. 62.
2. Марченко М.Н. Источники права. М., 2005. С. 563.
3. Мозолин В.П. О дальнейших путях развития гражданского права // Журнал российского права. 2007. N 3. С. 19.
4. Николаева, Е. А. Сравнительно-правовой опыт исследования роли судебного прецедента в Российской Федерации и Республике Казахстан / Е. А. Николаева, А. И. Лушников // Перспективы развития правовых систем стран ЕАЭС. Институциональные преобразования судебной и правоохранительной систем : Материалы международной научно-практической конференции, Караганды, 06 декабря 2019 года / Министерство образования и науки Республики Казахстан, Академия «Bolashaq». – Караганды: «Болашақ-Баспа», 2019. – С. 199-201. – EDN QWSMKG.
5. Подольская Н.А. К вопросу о понятии прецедента как источника права (общетеоретический аспект) // Судебная практика как источник права. М., 2000. С.152.

Николаева Е.А., Колегова Е.Ю.

**«КАССАЦИЯЛЫҚ ИНТЕРНЕТТІҢ ТӨРЕЛІК СОТЫНДА ІС ТАРТУ
БАРДАҒЫ ИШТІК ҚҰҚЫҚТЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ»**

Мақалада Ресей Федерациясы Жоғарғы Сотының Пленумының 2020 жылғы 30 маусымдағы N 13 «Ресей Федерациясының Төрелік іс жүргізу кодексін кассациялық сотта істерді қарау кезінде қолдану туралы» Жарлығының кейбір ережелері талқыланады. Ресейлік құқық жүйесіндегі сот тәжірибесінің элементтері.

Nikolaeva E.A., Kolegova E.U.

The article deals with certain provisions of the newly adopted Plenary Resolution of the Supreme Court of the Russian Federation dated 30 June 2020 No. 13 "On the application of the Arbitrazh Procedure Code of the Russian Federation when considering cases in the arbitrazh court of cassation instance" integrating elements of case law into the Russian legal system.

Николаева Е.А.,

к.ю.н, доцент,
ФГБОУ «ХГУ им. Н.Ф. Катанова,
Абакан, Россия, katrimm@yandex.ru

Продан К.С.

магистрант, ФГБОУ «ХГУ им. Н.Ф. Катанова,
Абакан, Россия, kristinasib@yandex.ru

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА ГРАЖДАН НА ОБРАЩЕНИЯ В ОРГАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И ОРГАНЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

В работе рассмотрены отдельные сложности в реализации права граждан на обращения в органы государственной власти и местного самоуправления. В статье анализируются такие проблемы как низкий уровень культуры рассматриваемых обращений, недостаточная доступность информации о возможности обращения и защиты своих прав, проблема ответственности представителей государственной власти и местного самоуправления. По итогам исследования существующих проблем внесены предложения по совершенствованию.

Взаимодействие граждан и органов государственной власти и местного самоуправления - один из важных аспектов современной демократии. Обращения граждан в органы государственной власти и местного самоуправления являются одним из способов реализации их прав на участие в управлении делами государства. Однако, существуют проблемы взаимодействия граждан и органов государственной власти и местного самоуправления, которые могут затруднять процесс удовлетворения обращений граждан и влиять на качество предоставляемых услуг.

Количество обращений граждан, в том числе в электронной форме, растет с каждым днем. Создание и внедрение электронного проекта «Цифровое муниципальное управление» позволит эффективнее решать задачи, связанные с работой с обращениями граждан.

Одной из проблем взаимодействия граждан и органов государственной власти и местного самоуправления является низкая культура обращений граждан. Нередко обращения граждан сопровождаются неуважительным тоном, оскорблениями, что может привести к отрицательной реакции со стороны представителей органов власти. В свою очередь, такая реакция может охладить желание граждан обращаться в органы государственной власти и местного самоуправления, и сделать их менее заинтересованными в участии в управлении делами государства.

Другой проблемой является недостаточная доступность информации о процедуре обращения в органы государственной власти и местного самоуправления. Не все граждане знают, куда обратиться с тем или иным вопросом, какие документы необходимы для рассмотрения обращения, какой срок ожидания результата и каким образом можно проверить статус рассмотрения обращения. Это может привести к негативному отношению граждан к органам власти и местного самоуправления, и усилить убеждение в том, что обращения граждан не приносят желаемых результатов. Все это позволяет говорить, о недостаточном уровне осведомленности граждан о своих правах и возможностях обращения в органы государственной власти и местного самоуправления. В этом случае, граждане не могут эффективно защищать свои права и интересы, а также не могут воспользоваться возможностями, предоставляемыми государством.

Кроме того, существует проблема ответственности представителей органов государственной власти и местного самоуправления за рассмотрение обращений граждан.

Проблемы, связанные с взаимодействием граждан и органов государственной власти и местного самоуправления в контексте обращений граждан, возникают по разным причинам. Одной из главных проблем является неэффективность работы органов государственной власти и местного самоуправления в отношении рассмотрения обращений граждан.

Для решения этих проблем необходимо улучшать работу органов государственной власти и местного самоуправления по рассмотрению обращений граждан, а также проводить работу по повышению уровня осведомленности граждан о своих правах и возможностях обращения в органы государственной власти и местного самоуправления.

Также следует улучшать информационную базу, связанную с вопросами обращений граждан, и обеспечивать доступность и прозрачность процесса рассмотрения обращений граждан. Это поможет гражданам чувствовать себя увереннее и защищённее, а также повысит доверие к органам государственной власти и местного самоуправления.

Таким образом, взаимодействие граждан и органов государственной власти и местного самоуправления в контексте обращений граждан может быть улучшено за счет решения проблем, связанных с неэффективностью работы органов государственной власти и местного самоуправления, низким уровнем осведомленности граждан и недостаточной информационной базой.

Кроме того, проблемой может стать отсутствие реакции на обращения граждан со стороны государственных органов. Некоторые обращения могут оставаться без ответа в течение длительного времени, что вызывает недовольство у граждан и снижает доверие к органам власти. В этом случае, важно создание механизмов контроля за работой государственных органов и установление ответственности за неисполнение своих обязанностей.

Однако, в обращениях граждан также существуют возможности для сотрудничества с органами власти. Граждане могут предлагать свои идеи и решения по улучшению качества жизни в своем городе или регионе. Например, гражданские общественные советы могут давать рекомендации и советы властям на основе обращений граждан.

Количество обращений граждан, в том числе в электронной форме, растет с каждым днем. Создание и внедрение электронного проекта «Цифровое муниципальное управление» позволит эффективнее решать задачи, связанные с работой с обращениями граждан.

Таким образом, взаимодействие граждан и органов государственной власти и местного самоуправления через обращения граждан имеет свои сложности. Однако, это не отменяет их значимости в целом. Важно создание эффективной системы обращений граждан и механизмов контроля за ее работой, а также расширение возможностей граждан для участия в процессах принятия решений на местном и региональном уровне.

Список использованных источников:

1. Граждане и органы государственной власти: проблемы взаимодействия / Под ред. И.М.Костюка. - М.: Юстицинформ, 2018. - 256 с.
2. Обращения граждан в органы государственной власти: правовые аспекты / Под ред. С.А.Коновалова. - М.: Инфра-М, 2019. - 200 с.
3. Николаева, Е. А. Перспективы реализации права граждан на обращение в органы местного самоуправления в электронной форме на примере города Абакана / Е. А. Николаева, К. С. Продан // Право и законность: вопросы теории и практики : сборник материалов XII Всероссийской научно-практической конференции, Абакан, 22–23

апреля 2022 года. – Абакан: Издательство ФГБОУ ВО «Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова», 2022. – С. 29-31.

4. Культура обращений граждан в органы государственной власти: проблемы и перспективы / Под ред. А.А.Панкратова. - М.: Юстицинформ, 2020. - 176 с.

5. Как защитить свои права при обращении в органы государственной власти и местное самоуправление: справочник для граждан / Под ред. Н.А.Соколова. - М.: Издательство "Эксмо", 2021. - 144 с.

6. Эффективное взаимодействие граждан и органов государственной власти: опыт и перспективы / Под ред. А.В.Иванова. - СПб.: Питер, 2022. - 224 с.

Николаева Е.А., Продан К.С.

**АЗАМАТТАРДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРҒА ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ ОРГАНДАРЫНА ЖҮГІНУ ҚҰҚЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Жұмыста азаматтардың мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жүгіну құқығын іске асырудағы кейбір қиындықтар қарастырылды. Мақалада қарастырылып отырған өтініштер мәдениетінің төмен деңгейі, өтініш беру және өз құқықтарын қорғау мүмкіндігі туралы ақпараттың жеткіліксіз болуы, мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару өкілдерінің жауапкершілігі мәселесі сияқты мәселелер талданады. Бар проблемаларды зерттеу қорытындысы бойынша жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізілді.

Nikolaeva E.A.

Prodan K.S.

**SOME PROBLEMS OF REALIZATION OF THE CITIZEN'S RIGHT TO APPEAL
TO STATE AUTHORITIES AND LOCAL GOVERNMENT**

The paper considers some difficulties in the implementation of the citizen's right to appeal to state authorities and local government. The article analyzes such problems as the low level of culture of the appeals under consideration, insufficient availability of information about the possibility of applying and protecting people's rights, the problem of responsibility of representatives of state authorities and local government. Based on the results of the study of existing problems, suggestions for improvement were made.

Николаева Е.А.,

к.ю.н., доцент, Хакасский государственный университет
им. Н.Ф. Катанова

Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация,

katrimm@yandex.ru

Тарасова О.Е.

к.ф.н., доцент, Российский государственный университет правосудия

Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация

oet72@mail.ru

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ПОДДЕРЖКА: ПРОБЛЕМА ДЕФИНИТИВНОГО ХАРАКТЕРА

В работе рассмотрена проблема, заключающаяся в отсутствии единого подхода в закреплении на уровне федерального и регионального законодательства понятия «социальная поддержка семьи, материнства и детства».

Реализация государственных программ социальной направленности в современных социально-экономических условиях Российской Федерации имеет наиважнейшее значение в поддержании достойного уровня и качества жизни населения. Государственная политика современной России в области решения социально-демографических проблем выступает одним из основных направлений стратегического развития страны. В последнее время в работах юристов, социологов, экономистов, психологов активно изучаются такие понятия как «семейная политика», «демографическая политика», «социальная политика», «социальная поддержка».

Сложностью в вопросе правового регулирования социальной поддержки семьи, материнства и детства остается проблема дефинитивного характера, выражающая в отсутствии единства понимания терминов по рассматриваемому вопросу. Современное российское законодательство по вопросу о социальной поддержке семьи, материнства и детства характеризуется множественностью нормативно-правовых актов, принятых как на федеральном, региональном уровнях, так и на уровне муниципальных образований. Такое значительное количество актов разного уровня приводит к тому, что имеет место рассогласованность правовых положений, противоречивость в правовом регулировании, формализм в решении отдельных вопросов, частое бессистемное изменение нормативно-правовых актов в указанной сфере. Указанные объективные обстоятельства обуславливают необходимость упорядочения действующих нормативных актов, приведения их в научно обоснованную систему [6, с. 35].

Проведя анализ нормативно-правовых актов, необходимо отметить, что, к сожалению, в законодательстве не сформулировано определение социальной поддержки семьи. Несмотря на то, что термин социальная поддержка регламентируется многочисленными нормативно-правовыми актами, официальное определение данной дефиниции отсутствует. ФЗ «О государственной социальной помощи» от 17 июля 1999 № 178-ФЗ использует термин «государственная социальная помощь», которая согласно закону заключается в предоставлении «малоимущим семьям, малоимущим одиноко проживающим гражданам, а также иным категориям граждан социальных пособий, социальных доплат к пенсии, субсидий, социальных услуг и жизненно необходимых товаров» [1]. В данном акте термины «социальная помощь» и «социальная поддержка» используются как идентичные категории.

В научной литературе категория «социальная поддержка» рассматривается как составная и неотъемлемая часть государственной социальной политики и, трактуется по-

разному. Так, Е. Андреева предлагает под государственной социальной поддержкой семьи рассматривать нестраховую подсистему социальной защиты населения в виде социальных выплат и льгот [2]. По мнению Брыковой Т. Ю. социальную поддержку можно трактовать как «специальные меры, направленные на поддержание условий, достаточных для обеспечения жизнедеятельности социально слабых групп населения (отдельных семей и граждан), испытывающих жизненные трудности» [3, с. 88]. Социальную поддержку как «предоставление информации, материальных пособий, возможности обучения и иных льгот отдельным группам населения, оказавшимся в трудной жизненной ситуации» рассматривает М. Ф. Глухова [4, с. 67]. А. В. Дюмин предлагает расстраивать социальную поддержку семьи как совокупность специальных мер, позволяющих создать условия направленные на поддержание достойного уровня жизни для существования малообеспеченных социальных групп, отдельных семей, личностей, испытывающих нужду в процессе удовлетворения потребностей поддержания жизнеобеспечения и деятельного существования» [5, с. 12]. Общим в рассмотренных определениях выступает перечисление мер социальной поддержки. Однако, отсутствует упоминание о субъекта оказания этих мер. Думается, что упоминание государства в качестве источника мер социальной поддержки семьи, материнства и детства является важной составляющей дефиниции «социальная поддержка».

Изложенное, позволяет сделать вывод, о необходимости нормативного закрепления дефиниции «социальная поддержка семьи, материнства и детства». Предлагаем рассматривать социальную поддержку семьи как элемент социальной политики государства и понимать как совокупность специальных мер, реализуемых государственными структурами для создания благоприятных условий семье для выполнения ими своих функций.

Отсутствие единого законодательного определения на федеральном уровне термина «социальная поддержка», порождает неодинаковое толкование а, главное, противоречивое правоприменение. Все это может привести к негативным правовым и социально-экономическим результатам. Необходимо констатировать, что требуется дальнейшее развитие и воплощение иных направлений государственной политики в сфере поддержки семьи. Они должны предусматривать возможность государственного сопровождения российской семьи на всех этапах ее становления и развития, а не только в трудных жизненных ситуациях или в связи с многодетностью.

Список использованных источников:

1. О государственной социальной помощи: Федер. закон от 17 июля 1999 № 178-ФЗ (ред. от 07.03.2022) // Собр. законодательства Рос. Федерации. 1999. № 29. Ст. 3699.
2. Развитие эффективной социальной поддержки населения в России: адресность, нуждаемость, универсальность: науч. докл. / Е. Андреева, Д. Бычков, Е. Гришина и др. – [Электронный ресурс] URL: http://www.nifi.ru/images/FILES/Reports/doc_soz_2017.pdf [дата обращения: 18.03.2023].
3. Брыкова Т. Ю. Социальная поддержка молодых семей в России // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2014., № 5-1., С. 87-92.
4. Глухова М. Ф. К вопросу о развитии благополучия в молодежной среде: меры социальной поддержки молодых семей // Научные ведомости БелГУ. Сер. Философия. Социология. Право. 2011., № 8(103), С. 63-70.
5. Дюмин А. В. Социальная поддержка пожилых людей в современном российском регионе: дис. ...канд. социол. наук: 22.00.04. Барнаул, 2005. 32 с.
6. Тарасова О. Е. Государственная система социальной защиты на современном этапе / О. Е. Тарасова, Ч. О. Ондар // Право и законность: вопросы теории и практики:

сборник материалов XII Всероссийской научно-практической конференции, Абакан, 22-23 апреля 2022 года. Абакан, 2022., С. 35-37.

Николаева Е.А., Тарасова О.Е.
МЕМЛЕКЕТТІК ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ:
АНЫҚТАЛАТЫН МӘСЕЛЕ

Жұмыста федералды және аймақтық заңнама деңгейінде "отбасын, ана мен баланы әлеуметтік қолдау" ұғымын бекітуде бірыңғай тәсілдің болмауы мәселесі қарастырылады.

Nikolaeva E.A., Tarasova O.E.
STATE SOCIAL SUPPORT: A DEFINITIONAL PROBLEM

The paper considers the problem of the lack of a unified approach to the consolidation of the concept of "social support for family, motherhood and childhood" at the level of federal and regional legislation.

УДК 343

Оспанова Г.С.

к.ю.н., доцент кафедры правовых и финансовых дисциплин
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ospanovagulnar@mail.ru

Жүкен І.А.

магистрант университета Абая Мырзахмета, Кокшетау, Республика Казахстан
inkar_assygatkzy@mail.ru

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ЭКСПЕРТА КАК ОСОБЫЙ ВИД ДОКАЗАТЕЛЬСТВА

Актуальность рассматриваемой темы определяется особенностью заключения судебной экспертизы в системе доказательств. В отличие от других видов доказательств заключение эксперта по имеющейся научной классификации доказательств, относится к основному доказательству. Основное доказательство может быть собрано при условии получения иных видов доказательств, которые создают надлежащие условия для получения основного. В статье дан подробный анализ отличительных особенностей заключения экспертизы от других видов доказательств. Использование специальных научных знаний в доказывании широко используется в судебно-следственной практике правоохранительных органов.

Целью доказывания в судопроизводстве является установление истины по делу и вынесение законного обоснованного процессуального решения. Доказывание это процесс собирания, исследования, оценки и использования доказательств. Собираемые, исследуемые и оцениваемые доказательства служат средством достижения цели доказывания-установления истины, вместе с тем, как отмечает Р.С.Белкин доказательство - это средство убеждения в истинности но, не средство создания истины.
(3)

Доказательства изначально не рассматриваются как факты, т.е. как безусловно достоверные сведения и прежде они подлежат проверке и исследованию судом, сторонами уголовного процесса и могут быть оценены ими иначе. Поэтому представляется правильным доктринальный подход, состоящий в том, что доказательствами по уголовному делу являются не фактические данные, как указано в

ч.1 ст.111 УПК РК, а сведения, при помощи которых устанавливаются обстоятельства совершенного уголовного правонарушения. (4)

В ч.2 ст. 111 УПК РК законодателем дан исчерпывающий перечень источников доказательств – сведений о фактах, к числу которых относится и заключение эксперта. Как регламентирует ч.1 ст.116 УПК РК оформленный в соответствии с требованиями уголовно-процессуального закона документ, отражающий ход и результаты судебно-экспертного исследования – заключение экспертизы относится к виду доказательств. Заключение эксперта наряду с другими доказательствами оценивается судом и сторонами по правилам ч.1 ст.125 УПК РК, обеспечивая достоверность уже имеющихся по уголовному делу других доказательств. Исходя из анализа судебно-следственной практики можно с уверенностью утверждать, что уголовных дел, где не использовано специальных научных знаний в доказывании составляет наименьшее количество и несомненным является то, что почти по каждому уголовному делу в доказывании используются специальные научные знания.

Во- первых, это связано с тем, что в практике расследования возникает необходимость установления квалифицирующего признака преступления, например квалификация по п. 2 ч.3 ст.293 УК РК – с применением или попыткой применения оружия.

Во- вторых, когда предметом доказывания является вид уголовно-наказуемого деяния, например ст.287 УК РК незаконное ношение или сбыт холодного, огнестрельного оружия.

В третьих ст.271 УПК РК уголовно-процессуальным законом регламентированы обстоятельства, когда назначение экспертизы является обязательным.

В этой связи трудно переоценить роль института судебной экспертизы в доказательственной деятельности правоохранительных органов.

Как известно, правовой базой, регламентирующей институт судебной экспертизы, являются: ст.77 Конституции РК, Закон Республики Казахстан «О судебной экспертизе», уголовно-процессуальный закон, где правовой регламентации назначения экспертизы посвящена целая 35 глава, гражданско-процессуальный кодекс РК, а также ведомственные нормативно-правовые акты министерства юстиции, Генеральной прокуратуры, МВД РК.

Особенность заключения судебной экспертизы в отличие от других видов доказательств по нашему мнению состоит в том, что законодатель подчеркивая важность этого вида доказательства для достижения истины по делу следственные ситуации, не только тогда, когда назначение экспертизы субъектами доказывания виновности обязательно, но и регламентирует право участникам уголовного процесса представляющие или защищающие свои интересы самостоятельно инициировать назначение судебной экспертизы, определить вопросы для разрешения, орган судебной экспертизы или судебного эксперта, который будет производить экспертизу и при этом орган уголовного преследования не вправе отказать им в этом, или обязан при мотивировать отказ специальным постановлением, которое соответственно может быть обжаловано как прокурору, так и следственному судье. По нашему мнению, такая процессуально-правовая регламентация института судебной экспертизы в доказывании лишь подчеркивает важность и особенность заключения эксперта, как вида доказательства в достижении цели доказывания-установления истины по делу.

Наряду с этим, раскрывая содержание рассматриваемой темы, следует отметить следующие отличия заключения эксперта от других видов доказательств:

- во-первых, если все иные источники доказательств об обстоятельствах, входящих в предмет доказывания, появляются в поле зрения субъекта доказывания и суда в силу их действительной или предполагаемой связи с событием преступления, то эксперта не связан с событием преступления. В соответствии с Законом РК о судебной экспертизе, он специально отбирается из круга лиц, отвечающих установленным

названным законом требованиям. Поэтому если другие источники доказательств как носители сведений о фактах незаменимы, то эксперт заменим;

- во-вторых, особенность заключения эксперта как вида доказательства состоит в том, что если круг сведений, содержащиеся в показаниях перечисленных в законе источников доказательств определяется характером обстоятельств, подлежащих доказыванию уголовному делу, то предмет экспертного исследования и заключения ограничен вопросами, разрешение которых требует специальных научных знаний в науке, технике, искусстве и ремесле, что обеспечивает все свойства других доказательств по делу, коими являются относимость, допустимость, достоверность и в совокупности их достаточность;

в - третьих, необходимость использования специальных научных знаний должно быть мотивировано постановлением субъекта доказывания, а потому, несомненно, является имеющим значение для дела, из чего следует, что разрешаемые экспертом вопросы входят в предмет доказывания, причем должны быть подкреплены научными знаниями эксперта.

в- четвертых, как и любое другое доказательство, заключение эксперта имеет процессуальную гарантию доказательственного значения в форме официального предупреждения эксперта об уголовной ответственности по ст. 420 УК РК, предусматривающей уголовную ответственность ограничения свободы до 6 лет или лишения свободы на тот же срок;

в- пятых, в отличие от всех видов других доказательств как было указано выше закон устанавливает случаи, когда без заключения эксперта не могут быть признаны установленными или не установленными такие обстоятельства как: причина смерти и характер телесных повреждений, психическое состояние обвиняемого или подозреваемого в тех случаях, когда возникает сомнение по поводу вменяемости и дачи отчета и руководству ими своими действиями, психическое и физическое состояние свидетеля или потерпевшего в случаях, когда возникает сомнение в их способности правильно воспринимать обстоятельства, имеющие значение для дела, и давать о них правильные показания, возраст обвиняемого, подозреваемого в тех случаях, когда это имеет значение для дела, а документы отсутствуют или вызывают сомнение.

В отличие от других доказательств по имеющейся научной классификации доказательств, заключение эксперта к основному доказательству. Основное доказательство может быть собрано при условии получения иных видов доказательств, которые создают надлежащие условия для получения основного. Например, для определения вида оружия, обеспечивающего не только квалифицирующий признак преступления, но и порой вида преступления, представленный на экспертное исследование объект, должен быть надлежащим образом изъят на месте происшествия или у конкретного физического лица, осмотрен и лишь после этого субъектом доказывания могут быть использованы специальные научные знания в доказывании. Заключение эксперта как основное доказательство позволяет следователю придать исследованному экспертом объекту статус вещественного доказательства, что основанием не только точной уголовно-правовой оценки правонарушения, но и доказательством достижения истины.

В завершении вышеизложенного, следует отметить, несмотря на перечисленные особенности рассматриваемого доказательства, в соответствии с ч.3 ст.116 УПК РК, заключение эксперта не является обязательным для органа ведущего уголовный процесс и как любое другое доказательство, оно надлежит оценке судом и сторонами уголовного процесса, в соответствии со ст.125 УПК РК.

Таким образом, несмотря на то, что стороны уголовного процесса и суд, не обладают специальными научными знаниями, обязаны осуществлять проверку и оценку заключения эксперта в той же мере, как проверку и оценку других доказательств, что и составляет собой процесс доказывания с целью достижения истины по делу.

Список использованной литературы:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан, ред. 2023 г.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан 2023 г.
3. Белкин Р.С. Собрание, исследование и оценка доказательств. М., 1997, с.61
4. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан, курс лекций, Алматы, Жеті Жарғы, 2016 г, с.118

Оспанова Г. С., Жүкен І.А.

САРАПШЫНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫСЫ ДӘЛЕЛДЕУДІҢ ЕРЕКШЕ ТҮРІ РЕТІНДЕ

Қарастырылып отырған тақырыптың өзектілігі дәлелдемелер жүйесіндегі сот сараптамасының қорытындысының ерекшелігімен анықталады. Дәлелдемелердің басқа түрлерінен айырмашылығы, дәлелдемелердің қолда бар ғылыми жіктелімі бойынша сарапшының қорытындысы негізгі дәлелге жатады. Негізгі дәлелдеме негізгісін алу үшін тиісті жағдайлар жасайтын дәлелдемелердің басқа түрлерін алу шартымен жиналуы мүмкін. Мақалада дәлелдемелердің басқа түрлерінен сараптама қорытындысының айрықша ерекшеліктеріне егжей-тегжейлі талдау берілген. Дәлелдеуде арнайы ғылыми білімді қолдану құқық қорғау органдарының сот-тергеу тәжірибесінде кеңінен қолданылады.

Ospanova G.S., Zhuken I.A.

EXPERT OPINION AS A SPECIAL TYPE OF EVIDENCE

The relevance of the topic under consideration is determined by the peculiarity of the conclusion of the forensic examination in the evidence system. Unlike other types of evidence, the expert's opinion on the available scientific classification of evidence refers to the main evidence. The main evidence may be collected subject to the receipt of other types of evidence that create the appropriate conditions for obtaining the main one. The article provides a detailed analysis of the distinctive features of the expert opinion from other types of evidence. The use of special scientific knowledge in proving is widely used in the judicial and investigative practice of law enforcement agencies.

УДК 34.09

Победина М.Ю.

Бакалавр, ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф.

Катанова

Абакан, Российская Федерация

Научный руководитель, старший преподаватель Шведчикова Е.В.

У

РОЛЬ ЯЗЫКА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПОНЯТНОСТИ И ОПРЕДЕЛЁННОСТИ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ

Р

В данной статье рассматривается роль языка в составлении правовых документов. А также трудности в обеспечении разборчивости формулировок нормативных актов.

Ключевые слова: язык, правовая норма, правовые отношения, общение.

Язык как средство коммуникации удовлетворяет широкие потребности общества в речи. Трудно переоценить значение языка во многих различных областях деятельности людей. «Язык, слово – это почти всё в человеческой жизни... Возможности и

і

l

t

o

перспективы, заложенные в слове, в сущности бесконечны» [1,с.317]. С помощью языка происходит коммуникативная деятельность людей, в том числе и в сфере правовых отношений. Разумеется, формирование и функционирование правовой системы без языка просто невозможно.

Специфическая функция языка в юриспруденции проявляется в таких видах деятельности, как законотворчество (экспертиза законопроектов), социолингвистическое регулирование внутригосударственных и межгосударственных отношений (вопросы, связанные с государственным языком и спецификой языка межнационального общения). И несомненно, языковые конфликты (оскорбления, призывы к насилию, язык вражды и т.п.) требуют правового регулирования.

Вопросы, касающиеся речевых особенностей юридических документов, находятся в поле зрения как юристов, так и лингвистов. В современную эпоху к нормативным правовым актам предъявляются обязательные требования понятности и определённости их содержания. Данные требования во многом связаны с формулировками в этих законах. Это связано с тем, что большинство юристов находят в текстуальной формулировке правовых норм уверенность в том, что их содержание доступно непосредственным адресатом. Вопрос о том, как именно тексты нормативных правовых актов могут обеспечивать решение такой задачи нет ответа даже в современной науке.

Учёные-юристы ограничиваются изобретением приемов и методов толкования текстов, сформулированных в виде универсальных принципов. Такие решения, однако, не всегда гарантируют определённость и, в большинстве случаев, могут помочь извлечь содержание правовых норм, хотя и не гарантируют их понятность. Конституционный Суд РФ выводит общеправовое требование определенности правовой нормы из конституционного принципа равенства перед законом и судом [4]. А Европейский суд по правам человека из ряда положений Европейской конвенции о защите прав человека вывел требование о том, что законодательные нормы должны быть «сформулированы с достаточной четкостью» и должны позволять лицу «предвидеть, прибегая в случае необходимости к юридической помощи, с какими последствиями могут быть связаны те или иные его действия» [3]. Эти постановления требуют, чтобы содержание правовых норм было одновременно понятным и определённым. Однако, когда мы переходим к вопросу текстового восприятия, становится необходимость разграничения понятности и определённости. Понятность и определённость содержания нормативного правового акта следует рассматривать как правовые требования, реализация которых гарантируется в тексте правового акта. Для выполнения этих требований создание любого нормативного акта должно сопровождаться определением предмета регулирования каждого нормативного акта и оценкой его метанормативных параметров, включая признаки явлений, условий и обстоятельств, важных для выражения содержания нормативного акта.

Доступность содержания любого текста (прежде всего понятность, но также и определённость) для конкретного человека связана не только с его владением общеупотребительным (литературным) языком, но и с наличием ряда специальных — языковых и экстралингвистических компетенций. В результате невозможно добиться абстрактной доступности текста, которая оценивается лишь применительно к адресату. Оценить понятность текста, адресованного неизвестно кому, неопределённому кругу лиц, практически невозможно, а именно так чаще всего и составляются тексты нормативных правовых актов[2].

Современные принципы демократического государства, такие как право каждого на доступную и достоверную информацию о своих правах и обязанностях, сегодня рассматривают как категорически неприемлемые практики некоторых государствах прошлого, где язык закона понимался только в узком диапазоне, то есть на языке

экспертов и социальных элит. Необходимость точности и однозначности для научных целей привела к созданию искусственных языков, таких как язык формул в области физике и математике, но это не представляется приемлемым для права, по той же причине, по которой язык права не может быть сугубо профессиональным языком. Право на получение информации правового характера требует использования общего литературного языка, понятного большинству граждан [2].

Сегодня массив нормативных правовых актов структурируется по типам регулируемых отношений, а не по адресатам, однако круг потенциальных участников регулируемых отношений может быть сформулирован для каждого нормативного акта. Чем шире этот круг и чем меньше квалификации требуется для вступления в эти отношения, тем более общими, не специальными языковыми компетенциями следует наделять их участников. Чем шире круг адресатов и чем больше в этом кругу лиц, не имеющих специальной квалификации, тем ближе текст нормативного акта должен быть к общеупотребительному, кодифицированному языку, который в отечественном языкознании обычно обозначают как «литературный язык» [5] и освоение которого можно предполагать в качестве результата основного общего образования. Понятность и определенность содержания нормативных правовых актов нужно рассматривать как правовые требования, реализация которых обеспечивается в текстах этих актов. Между требованиями понятности и определенности существует некоторая напряженность, однако ее не следует преувеличивать, поскольку эффективные средства обеспечения того и другого не входят между собой в конфликт, а могут реализовываться одновременно. Для выполнения указанных требований разработка любых нормативных актов должна сопровождаться описанием их метанормативных параметров, в том числе обозначением адресатов нормативных предписаний каждого нормативного акта с оценкой их правокоммуникативной компетенции, а также тех признаков явлений, условий и обстоятельств, которые имеют значение для изложения содержания правовой нормы и для ее применения.

Таким образом, законодательные нормы должны быть сформулированы с достаточной четкостью, чтобы их содержание было одновременно понятным и определенным большинству граждан, не владеющих профессиональным языком.

Список использованных источников:

1. Бахтин М.М. *Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках: Эстетика словесного творчества.* /М.М. Бахтин — М.: 1986.- С.

2. Белов С.А. 2022. «Роль языка в обеспечении понятности и определенности нормативных правовых актов». *Вестник Санкт-Петербургского университета. Право* 2: 293–308. <https://doi.org/10.21638/spbu14.2022.20/>

3. *Постановления ЕСПЧ от 26.04.1979 №6538/74, от 11.12.2014 №28859/11 и №28473/12 // URL: https://www.apkrfkod.ru/*

4. *Постановления Конституционного Суда РФ от 15.07.1999 №11-П и от 27.05.2003 №9-П// КонсультантПлюс: URL: http://www.consultant.ru/ (дата обращения:*

5. Ярцева В.Н. *Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н.Ярцева [Электронный ресурс]: <https://www.search.rsl.ru/>*

Победина М.Ю.

НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДІҢ АЙҚЫНДЫЛЫҒЫ МЕН АЙҚЫНДЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ТІЛДІҢ РӨЛІ

Бұл мақалада құқықтық құжаттарды құрудағы тілдің рөлі қарастырылады. Сондай-ақ нормативтік актілер тұжырымдарының түсінікті болуын қамтамасыз етудегі қиындықтар.

Pobedina M.Y.

THE ROLE OF LANGUAGE IN ENSURING THE CLARITY AND CERTAINTY OF REGULATORY LEGAL ACTS

This article discusses the role of language in the drafting of legal documents. As well as difficulties in ensuring legibility of the wording of regulations.

УДК 347.1

Рахимбекова Л.Е.

магистрант 2 курса

Карагандинский университет им. академика Е.А.Букетова

rakhimbekovalola@gmail.com

Нукушева А.А.

к.ю.н., доцент, профессор кафедры гражданского и трудового права
Карагандинского университета им. Академика Е.А.Букетова, Караганда,
Республика Казахстан

САМОЗАЩИТА ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ

В статье рассматривается один из способов защиты гражданских прав, условия и ограничения на их использование в соответствии с законодательством Казахстана. Подчеркивается необходимость использования только допустимых способов защиты и соблюдения конкретных условий.

Самозащита гражданских прав подразумевает осуществление законом разрешенных действий, направленных на защиту личных или имущественных прав и интересов управомоченного лица. В гражданском законодательстве РК не дается определение понятия «самозащита», а также ее возможные пределы. В ст.9 ГК РК, говорится о том, что в особых случаях, предусмотренных законодательными актами, управомоченное лицо может осуществлять защиту нарушенного права, фактическими или юридическими действиями, самостоятельно.

В противовес этому, рассмотрим Гражданский Кодекс Российской Федерации, где самозащите посвящена отдельная статья. Так, в ст. 14 ГК РФ указано о допущении самозащиты гражданских прав, а способы самозащиты должны быть соразмерны нарушению и не выходить за пределы действий, нужных для его устранения. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 23 июня 2016 года №25 «О применении судами некоторых положений раздела I части Гражданского кодекса Российской Федерации» дает некоторое разъяснение о выражении самозащиты: «самозащита гражданских прав может выражаться, в том числе, в воздействии лица на свое собственное или находящееся в его законном владении имущество. Самозащита может заключаться также в воздействии на имущество правонарушителя, в том случае если она

обладает признаками необходимой обороны (статья 1066 ГК РФ) или совершена в состоянии крайней необходимости (статья 1067 ГК РФ)» [1].

Из этого можем сделать вывод, что юридические границы самозащиты гражданских прав заключаются в том, что самозащита должна быть осуществлена с соблюдением закона и пропорциональна нарушению права, которое необходимо защитить. Предпринимаемые меры не должны превышать необходимого объема и должны быть направлены только на защиту личных или имущественных прав и интересов. В случае превышения допустимых границ самозащиты, лицо, которое применяет такие меры, может нести ответственность за нарушение закона. Также следует помнить, что самозащита не является альтернативой юридическим способам защиты права, а является дополнительной возможностью защитить свои права в случае отсутствия возможности привлечения государственных органов к защите.

В соответствии с Гражданским кодексом РК, самозащита может осуществляться фактическими и юридическими действиями управомоченного лица. Что же понимается под фактическими действиями? Фактические действия – это такие действия, которые направлены на защиту личных или имущественных прав управомоченного лица. Такие действия должны быть дозволены законом и не выходить за пределы необходимых действий для пресечения нарушения прав. Разнообразие способов самозащиты может включать устройство охранных приспособлений, клеймение домашних животных, проставление факсимиле на книгах и другие действия, которые не противоречат закону. Например, статья 188 ГК РК устанавливает, что собственник имущества вправе использовать его по своему усмотрению, если это не противоречит закону. Это означает, что собственник имеет право принимать меры по защите своего имущества, если они не противоречат закону.

Кроме того, Гражданский кодекс РК предоставляет собственнику право требовать от третьих лиц прекращения нарушений его прав на имущество и возмещения причиненного ущерба. Это также подразумевает право собственника на защиту своего имущества и может служить основанием для принятия соответствующих мер.

Другой вид действий по самозащите гражданских прав направлен на прямое воздействие на личность правонарушителя или его имущество. Такие действия могут использоваться для защиты собственности или нематериальных благ, таких как жизнь, здоровье, личная неприкосновенность или свобода передвижения. В других же случаях непосредственные действия по самозащите гражданских прав не допускаются, такие случаи включают нарушения авторских прав, исключительных прав на интеллектуальную собственность, защиту чести и деловой репутации, а также права требования к должнику по обязательству. Если заинтересованное лицо принимает односторонние действия в целях обеспечения своего права, то это не может рассматриваться как самозащита, так как они не являются фактическими действиями, направленными на личность правонарушителя и его имущество, а являются мерами юридического порядка, направленными на изменение правового положения должника.

Самозащита может осуществляться только управомоченным лицом. Правомочность действует до тех пор, пока не будет нарушено правило о недопустимости произвольного вмешательства в частные дела. Гражданское законодательство Казахстана запрещает произвольное вмешательство в частные дела и это является пределом самозащиты.

В юридической литературе существует разнообразие мнений относительно сферы применения права на самозащиту. Некоторые авторы, такие как В.П. Грибанов и В.А. Рясенцев, утверждают, что самозащита допускается только во внедоговорных отношениях [2]. Другие авторы, например М.И. Брагинский и Н.И. Клейн, полагают, что самозащита возможна как во внедоговорных, так и в договорных отношениях, хотя и в некотором объеме [3]. Еще один подход представлен позицией Г.Я. Стоякина, согласно которой самозащита допустима только в договорных отношениях [4]. Басин Ю.Г.

обосновывает мнение о возможности применения самозащиты как во внедоговорных, так и в договорных отношениях [5].

ГК РК не запрещает самозащиту как во внедоговорных, так и в договорных отношениях. Однако, в каждом случае специфика самозащиты может отличаться.

В случае внедоговорных отношений, самозащита может осуществляться преимущественно фактическими действиями, например, необходимой обороной. Это означает, что управомоченное лицо может применять необходимые силы и средства для защиты своих прав и интересов, но только в пределах разумности и не превышая необходимой меры.

В договорных отношениях самозащита может осуществляться и фактическими действиями, например, устранением недостатков товара или производством капитального ремонта. Однако на первый план здесь выступают юридические действия, такие как отказ от исполнения договора или отказ от товара. В любом случае, управомоченное лицо должно действовать в рамках закона и не превышать необходимой меры самозащиты.

В внедоговорных отношениях способы и условия самозащиты определяются законом, в то время как в договорных отношениях они могут быть определены договором. Однако в договорных отношениях также существуют ограничения, установленные законом, которые могут противоречить принципу свободы договора, например, соглашение об устранении или ограничении ответственности за умышленное нарушение обязательства является ничтожным согласно ГК РК.

В.П.Грибанов в своей работе писал, что необходимая оборона представляет собой способ самозащиты гражданских прав, при котором действия, направленные на защиту, признаются правомерными, если не были превышены пределы необходимой обороны [2,77]. Институт необходимой обороны является комплексным институтом, который регулируется как гражданским, так и уголовным законодательством, потому как на практике причинение вреда в состоянии необходимой обороны возникает только при защите от опасности, создаваемой преступным поведением. Именно поэтому единое понимание необходимой обороны является важным для как уголовного, так и гражданского права.

В соответствии с нормами гражданского законодательства, фактические действия по самозащите гражданских прав, которые направлены на воздействие на правонарушителя или его имущество, должны иметь признаки необходимой обороны или крайней необходимости. Если действия по самозащите признаются необходимой обороной, то возмещение вреда, причиненного такими действиями, не требуется, при условии, что пределы необходимой обороны не были нарушены. Таким образом, необходимой обороной считаются действия по самозащите гражданских прав, которые хотя и причиняют вред правонарушителю, но признаются правомерными и не влекут за собой обязанность обороняющегося возместить причиненный вред.

Необходимая оборона может быть применена только в случае, если посягательство на личность или имущество обладает признаками опасности. Если действие нападающего не представляет опасности для обороняющегося, то не существует оснований для применения необходимой обороны. для применения необходимой обороны.

В случае мнимой обороны, когда действие ошибочно воспринимается как преступное, но на самом деле не является таковым, вред, причиненный обороняющимся лицом, должен быть возмещен на общих основаниях. Это означает, что обороняющийся не может ссылаться на необходимую оборону, чтобы избежать ответственности за причиненный вред, так как его действия не соответствовали критериям необходимой обороны.

Понятие необходимой обороны в гражданском праве может быть шире, чем в уголовном праве. В гражданском праве необходимая оборона может применяться для

защиты не только от преступных, но и от иных незаконных посягательств на личность или имущество [6]. При этом, если действия обороняющегося не подпадают под признаки состава преступления, но причиняют вред, то такой вред не подлежит возмещению, если был причинен в состоянии необходимой обороны. Однако, необходимо учитывать, что конкретные условия применения необходимой обороны в гражданском праве могут отличаться от условий ее применения в уголовном праве.

Согласно Свердлык Г.А. и Страунинг Э.Л., самозащита обладает следующими характеристиками:

- самозащита применяется в случае, когда право было нарушено или когда существует реальная угроза нарушения;
- осуществляется без участия компетентных органов;
- только в форме действия;
- возможность использования определенных методов должна быть установлена в законе или договоре;
- действия направлены на обеспечение неприкосновенности прав, предотвращение нарушений и устранение их последствий;
- лицо, использующее самозащиту, имеет возможность обжаловать свои действия в соответствующих юрисдикционных органах [35].

Таким образом, есть разные способы защиты гражданских прав, одним из них принято считать прямое препятствие нарушению своих прав, как физически, так и морально, а также возможность удержания как своего имущества, так и имущества правонарушителя. В некоторых случаях, после акта препятствия, в правоохранительные органы можно не обращаться. В итоге можно заключить, что согласно законодательству РК, есть возможность защитить свои права, но с соблюдением конкретных условий. В первую очередь, при осуществлении самостоятельных действий по защите своих прав необходимо использовать только те способы, которые допускаются по закону.

Следовательно, применяя самозащиту гражданских прав, следует избегать самовольных действий и пользоваться следующим алгоритмом: установить, каким правовым основанием обусловлено защищаемое право, выбрать способ самозащиты гражданского права, проверить, соответствует ли выбранный способ самозащиты характеру и способу нарушения права и, если выбранный способ является воздействием на имущество нарушителя, определить, обусловлен ли он крайней необходимостью или необходимой самообороной.

Список использованных источников:

1. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 23.06.2015 N 25 "О применении судами некоторых положений раздела I части первой Гражданского кодекса Российской Федерации" https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_181602/#dst100029
2. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. М.: Изд-во Моек, ун-та, 1972. С. 154—155.
3. Брагинский М.И. Возникновение гражданских прав и обязанностей, осуществление и защита гражданских прав // Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей. М.: Фонд «Правовая культура», 1995.
4. Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве: Дисс.: канд. юрид. наук. Свердловск, 1973. С.82.
5. Басин Ю.Г. Основы гражданского законодательства о защите субъективных гражданских прав. Изд-во Саратов. юрид. ин-та. Саратов, 1971. С. 32-37.
6. Н. Малейн. Возмещение вреда, причиненного в состоянии необходимой обороны и крайней необходимости. Советская юстиция, 1964, N 20. С. 24.
7. Свердлык Г.А., Страунинг Э.Л. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав. М. Государство и право, 2002. С. 18-19.

Рахимбекова Л.Е.

Нукушева А.А.

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ӨЗІН-ӨЗІ ҚОРҒАУ

Мақалада Қазақстан заңнамасына сәйкес азаматтық құқықтарды қорғау жолдарының бірі, оларды пайдалану шарттары мен шектеулері қарастырылған. Тек рұқсат етілген қорғау әдістерін қолдану және нақты шарттарды сақтау қажеттілігі атап өтіледі.

Rakhimbekova L.E.

Nukusheva A.A.

CIVIL RIGHTS OF SELF-DEFENSE

The article discusses one of the ways to protect civil rights, conditions and restrictions on their use in accordance with the legislation of Kazakhstan. The need to use only permissible methods of protection and compliance with specific conditions is emphasized.

УДК 340.112

Русалева А. Г.

ФГБОУ ВО «Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова»

Абакан, Российская Федерация

rus.ananas@mail.ru

ЗАКОННОСТЬ КАК ГАРАНТИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕЛОВЕКА, ЕЕ АКТУАЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Данная статья посвящена анализу взаимосвязи законности и безопасности человека. Рассмотрено само понятие законности, а также даны основные характеристики ее принципов. Установлено и подтверждено влияние уровня законности на состояние безопасности человека, раскрыта актуальность законности в настоящее время.

Ключевые слова. Законность, безопасность человека, принципы законности, закон, правопорядок.

Законность, ровно, как и правопорядок, представляет собой метод и средство государственного регулирования общества и занимает центральное место в этой системе. Именно эти две категории обеспечивают достойную жизнь общества и его граждан. Ещё римские юристы провозглашали такие широко известные утверждения как: «Государством должен править закон», «Закон превыше всего», «Закон выше любой должности». Все эти высказывания несут глубокий смысл – закон имеет высшую государственную власть, выступает в роли регулятора общественных отношений и призван обеспечивать безопасность жизни человека [4]. Именно поэтому система римского права являлась одной из первых юридических основ законности в сфере регулирования имущественных отношений, которая впоследствии преобразовалась в более цивилизованные формы и постепенно наполнялась реальным и полноценным равенством перед законом всех участников общественных отношений.

В научной и учебной литературе сформулированы различные понятия законности. Данное понятие является одним из наиболее сложных в правоведении, так как может быть интерпретировано различными способами в соответствии со всевозможными представлениями о законности. Но все же в соответствии с традиционной точкой зрения данное понятие принято рассматривать в узком и широком смысле. В узком смысле законность представляет собой исполнение и соблюдение

исключительно законов, тогда как в широком смысле – соблюдение и исполнение не только законов, но и подзаконных актов [5]. В современной же трактовке законность выражается в режиме реализации норм права, содержащихся в законах и подзаконных актах, которые обязательны для всех участников общественных отношений. Также, в условиях современного общества, законность тесно соотносится с понятием демократия, так как является противоположностью произвола, деятельности основанной не на нормах права, поэтому данная форма государства становится невозможной без законности и правопорядка, как и наоборот. Сегодня именно закон является формой выражения воли народа - единственного источника власти [1]. Здесь необходимо отметить, что очень важно, чтобы правовые нормы в полной мере реализовывали волю и интересы народа, ведь именно законность должна полностью исключать произвол и беззаконие, надёжно гарантировать юридическую защищённость личности.

Принцип законности выступает важным элементом правового государства. Конституция закрепляет этот принцип и ряд правил, призванных способствовать стабильному режиму законности [1]. Под принципами законности принято понимать наиболее характерные, уникальные черты, раскрывающие функции и социальное назначение законности, её роль и место в обществе, а также связь с правом, политикой, культурой. Основными принципами законности являются:

- принцип верховенства закона - применительно к законодательству Российской Федерации данный принцип означает приоритет Конституции РФ, то есть невозможность противоречия ей других нормативных актов, в частности подзаконных актов. Однако важно понимать, что господство закона не означает то, что с его помощью будут решены все государственные проблемы, в таком случае произойдет идеализация действия права.

- принцип единства означает соблюдение законов всеми субъектами на территории страны. Данный принцип можно рассматривать в территориальном и субъектном плане. Недопустимо, чтобы каждый регион, город имели свою законность, иначе в государстве произойдет хаос и, конечно же, принцип верховенства закона не будет соблюден. Напротив, нормативные акты субъектов федерации не должны ущемлять права граждан также как и интересы государства, они должны быть гибкими, подстраиваться под текущее законодательство государства. Также законы должны быть применены к деятельности всех субъектов общественных отношений, а таковым субъектом является гражданин государства. Если в законах выражаются действительные его интересы, то правовые предписания реализуются без принудительных мер со стороны государства. Это говорит о том, что данный принцип требует такого развитого и совершенного законодательства, при котором все общественные отношения регулируются законом, а не произволом.

- принцип целесообразности законности – ни один человек не вправе давать оценку тому или иному закону, принимать решение о руководствоваться им или нет, поэтому данный принцип означает обязанность беспрекословного исполнения закона всеми субъектами правоотношений, независимо от их личной, идеологической, политической и иной заинтересованности [6]. Но вполне возможна и такая ситуация, когда происходит бездействие закона или его неактуальность. В таком случае его необходимо отменить, изменить, поправить в установленном порядке, а не обходить, не нарушать. Отсюда вытекает обязанность соответствующих органов устранять возможные расхождения права и реальной жизни.

- принцип защиты прав и свобод человека - суть данного требования заключается в закреплении приоритета личных прав по отношению к интересам публичного характера [5]. Это означает полную гарантированность и незыблемость прав и свобод граждан, а также установление и поддержание принципа взаимной ответственности граждан и государства, которая выражает ответственность государства в гарантии соблюдения прав человека, их охране и при необходимости восстановления, а также

привлечения нарушителей к юридической ответственности; а ответственность гражданина выражается в использовании своих прав в пределах, установленных законом, а также в строгом исполнении своих обязанностей, поддержании правопорядка. Как раз в этом принципе можно четко проследить гарантию безопасности человека посредством закона.

Подводя итог вышесказанному, стоит еще раз отметить, что законность может рассматриваться как юридическое состояние, как принцип юридической деятельности и как принцип правового режима, обеспечивающего законопослушное поведение субъектов правоотношений. Законность является обязательным условием стабильности и устойчивости общества, ведь именно благодаря наличию законности создается определенный регламент поведения субъектов правоотношений, и за несоблюдение этого регламента действуют карательные меры. Сегодня вопрос законности актуален и значим, потому что именно посредством издания нормативно – правовых актов осуществляется гарантия прав и свобод человека, а значит, обеспечивается его безопасность. Поэтому законность, как никакой другой правовой институт, всегда имела не только чисто теоретическое, но и остро - социальное, практическое значение.

Список использованных источников:

1. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России. М.: Проспект, 2019. С. 65
2. Конституция Российской Федерации от 12 дек. 1993 г.: с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.pravo.gov.ru> [Официальный интернет-портал правовой информации] (Дата публикации: 04.07.2020).
3. Перевалов, В. Д. Теория государства и права : учебник и практикум для среднего профессионального образования / В. Д. Перевалов. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 341 с. — (Профессиональное образование). — ISBN 978-5-534-00774-9. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/511784> (дата обращения: 02.03.2023). С. 226
4. Максимов В.А. Римское право: Учебное пособие / В.А. Максимов, С.С. Желонкин. — М.: Юстицинформ, 2019. С. 14
5. Малько, А. В. Теория государства и права : учебник для бакалавриата / А. В. Малько, В. Ю. Панченко, В. Н. Непомнящий. — Москва : Эксмо, 2020. С. 163 - 165
6. Ромашов, Р. А. Теория государства и права : учебник и практикум для вузов / Р. А. Ромашов. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 443 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-06486-5. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/516207> (дата обращения: 02.03.2023). С. 234
7. Цамаев, Р. Р. Законность в обществе / Р. Р. Цамаев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 3 (137). — С. 475-478. — URL: <https://moluch.ru/archive/137/38502/> (дата обращения: 28.02.2023).

Русалева А.Г.

ЗАҢДЫЛЫҚ АДАМ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ КЕПІЛІ РЕТІНДЕ, ОНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ

Бұл мақала адамның заңдылығы мен қауіпсіздігінің өзара байланысын талдауға арналған. Заңдылық ұғымы қарастырылады, сонымен қатар оның принциптерінің негізгі сипаттамалары берілген. Заңдылық деңгейінің адам қауіпсіздігінің жай-күйіне әсері анықталды және расталды, қазіргі уақытта заңдылықтың өзектілігі ашылды.

Кілт сөздер. Заңдылық, адам қауіпсіздігі, заңдылық принциптері, Заң, тәртіп.

Rusaleva A.G.
**LEGALITY AS A GUARANTEE OF HUMAN SECURITY, ITS RELEVANCE
IN MODERN TIMES**

This article is devoted to the analysis of the relationship between legality and human security. The very concept of legality is considered, as well as the main characteristics of its principles are given. The influence of the level of legality on the state of human security has been established and confirmed, the relevance of legality at the present time has been revealed.

Keywords. Legality, human security, principles of legality, law, law and order.

УДК 349,6

Садыкова К.К.

доцент кафедры правовых и финансовых дисциплин
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Sadykova.kokesh@ yandex.kz

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСТАНА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В данной статье рассматриваются экологические проблемы и пути их решения. В статье так же рассматривается вопрос, как влияет человек на окружающую среду. Какие меры надо предпринять человеку, чтобы спасти планету от загрязнения и экологической катастрофы.

***Ключевые слова:** окружающая среда, природные компоненты, экологический кризис, статистические данные.*

Республика Казахстан, как и большинство государств, столкнулась с серьезнейшими проблемами в области окружающей среды. На протяжении многих десятилетий в Казахстане складывалась преимущественно сырьевая система природопользования с экстремально высокими техногенными нагрузками на окружающую среду. Это стало причиной не только возникновения, но и постоянного наращивания множества экологических проблем в нашей республике, оставшихся в виде тяжелого наследства.

Негативное влияние человека на окружающую природную среду в процессе хозяйственной деятельности характеризуется производством все большего числа новых веществ и выбросами их в окружающую среду, увеличением отходов и другими факторами, которые приводят к изменению естественных ландшафтов, загрязнение почвы, атмосферы и природных водных объектов. Особенно это отмечается в крупных городах и промышленных центрах. Например, в городах Алматы, Усть-Каменогорск, Риддер, Астана, Актобе, Семей, Шымкент, Тараз, Актау, Караганды, Темиртау, Балхаш. «Всё, что попадает в воздух, рано или поздно возвращается на Землю, чтобы принять участие в природных процессах, происходящих в почве и воде» [4].

Статистические данные в Республике Казахстан свидетельствуют о недостаточном использовании предупредительного потенциала уголовно-правовых мер противодействия экологическим уголовным правонарушениям. Имеющиеся нормы УК правоохранительными органами и судами используются недостаточно. Из числа зарегистрированных в 2020 году экологических уголовных правонарушений только по одному из четырех правонарушений виновные были осуждены. По трем из четырех зарегистрированных экологических уголовных правонарушений виновным удалось избежать ответственности. Такая правоприменительная практика снижает эффективность уголовно-правовой борьбы с указанными правонарушениями.

Поэтому следует совершенствовать правоприменительную практику в части соблюдения принципа неотвратимости ответственности и наказания за совершение экологических уголовных правонарушений. Не надо быть экспертом, чтобы понять, загрязнён ли воздух. В некоторых районах частички смога вступают в соединение с глазной жидкостью и образуют слабый раствор серной кислоты, вызывающий сильное раздражение глаз. Порою выпадают цветные осадки. Ежегодно в атмосферу Земли поступает около 20 млн. тонн двуокиси углерода, что приводит к парниковому эффекту и глобальному потеплению климата. Выбросы фреона влекут утрату озонового слоя атмосферы, препятствующего воздействию губительного для всего живого ультрафиолетового излучения.

В 1987 году 24 государства подписали Монреальский протокол. В настоящее время под ним стоят уже подписи около двухсот стран. Он предусматривает сокращение производства и использование веществ, разлагающих озон в атмосфере нашей планеты.

Озоновый слой, окутывающий Землю, истончается. В результате в нём образуются «дыры». Через эти «дыры» на планету обрушиваются потоки ультрафиолетового излучения Солнца, избыток которого вызывает онкозаболевание кожи и повреждение глаз у людей, причиняет большой ущерб сельскохозяйственным культурам и разрушительно воздействует на всё живое. Сегодня содержание в атмосфере озоноразрушительных химических веществ, являющихся продуктами деятельности человека, уже не увеличивается. Однако эти соединения остаются в атмосфере длительное время.

Ежегодно во время паводка, как показывают анализы, в воде увеличивается содержание азота, фосфора, фитопланктона, хлоридов. Вода, которую мы пьём, не лишена тяжёлых металлов (свинца, хрома, цинка, ртути, аммиака) и другой отравы.

В Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2025 года, утвержденном Указом Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636 сказано: «Важной проблемой остается обеспечение базовых условий жизни, таких как доступ к чистому воздуху и чистой питьевой воде. Например, к 2025 году 1,8 млрд. человек будут проживать в странах или регионах с абсолютным дефицитом водных ресурсов, а две трети мирового населения могут оказаться в условиях напряженности водного режима» [5]

Одним из источников экологической опасности является аварийность производства. Она может усиливаться под влиянием следующих факторов: – повсеместные нарушения технологической дисциплины, вызываемых использованием некондиционного сырья и материалов, а также «утечкой» квалифицированных кадров; – снижение затрат природопользователей на строительство, реконструкцию и эксплуатацию природоохранных сооружений и оборудования, на совершенствование технологии; – изменение отношений собственности, когда мощные технические и потенциально опасные объекты оказываются в руках частных лиц; – высокий уровень износа технологического, транспортного и очистного оборудования.

Указанные и другие причины могут привести и в настоящее время уже приводят в масштабе отдельных регионов мира к экологическому кризису. Значит, борьба за предотвращение этого кризиса проходит по переднему краю борьбы за выживание человечества наравне с разоружением, урегулированием региональных конфликтов, преодолением экономической отсталости. Взаимосвязь и взаимозависимость государств в этой области становится все более очевидной. Природа неделима и кордоны, рубежи перед ней бессильны. Мигрирующие звери и птицы, атмосферный воздух и ряд других компонентов окружающей среды по природе не могут принадлежать отдельным странам.

С этих позиций рассмотрение окружающей среды в рамках политико-административной карты противостоит естественно.

Экологический кризис в одной стране обязательно отразится на экологической обстановке других стран. Это можно наблюдать на примерах катастрофы на Чернобыльской АЭС (1986), высыхания Аральского моря. Поэтому взаимосвязь и взаимодействие государств в сфере экологии, их взаимопомощь являются условием выживания всех. Только сообща можно ослабить глобальную опасность экологического кризиса [6 с. 34].

Особую опасность сегодня представляет не только браконьерство, но и уничтожение и повреждение лесов, загрязнение водоемов, почв; разрушение экологического состояния целых регионов путем загрязнения, отравления природной среды; непродуманное с экологических позиций строительство объектов и совершение других подобных деяний, ухудшающих условия жизни человека и всего живого.

Серьезную опасность представляют разливы нефти и нефтепродуктов, что приводит к длительному негативному воздействию на окружающую среду в районах добычи, транспортировки, перевалки и хранения нефти и нефтепродуктов.

Неблагоприятная экологическая обстановка, сложившаяся в современный период, охватившая не только нашу страну, но и весь мир в целом, приводит к обеднению видового состава растительного и животного мира, истощению природных ресурсов планеты, ухудшению качества природной среды обитания человека в целом.

Прогрессирующее ухудшение состояния природной среды в результате хозяйственной и иной деятельности человека, вышло за рамки отдельных стран и приобрело характер международной проблемы.

Решение экологической проблемы превращается в одну из наиболее насущных задач, стоящих перед человечеством, в том числе и казахстанским обществом.

Одной из конституционных обязанностей граждан Республики Казахстан является сохранять природу и бережно относиться к природным богатствам (ст. 38 Конституции Республики Казахстан) [1]. Однако не все жители нашей страны относятся к природе бережно. Окружающая среда не только в нашей стране, но и во всем мире постоянно подвергается посягательствам, в том числе и общественно опасным. Поэтому она нуждается в усилении ее защиты.

Загрязнение окружающей природной среды радиоактивными и промышленными отходами, истощение лесных запасов, варварский подход к использованию природных ресурсов, иные неблагоприятные последствия являются реалиями современного человеческого существования [7, с.7]. По мере возрастания загрязнения окружающей среды увеличивается и заболеваемость населения, в особенности растет число лиц, у которых обнаруживаются злокачественные новообразования. Согласно результатам различных исследований, около 40 процентов смертельных болезней в мире так или иначе связаны с неблагоприятной окружающей средой [8, с.4]. Поэтому посягательства на окружающую среду нередко носят общественно опасный характер, они рассматриваются как уголовные правонарушения и государство вынужденно применяет к правонарушителям строгие меры, к которым относятся уголовно-правовые меры.

Новый Экологический кодекс РК, принятый 2 января 2021 года, направлен на устранение недостатков действующего кодекса, проявившихся в процессе его применения, внедрение в Казахстане положительного опыта Европейского Союза и других зарубежных государств, закрепление недостающих механизмов исполнения Казахстаном международных обязательств в области охраны окружающей среды, активизацию участия общественности в принятии государственными органами решений в области охраны окружающей среды [3].

На основании выше изложенного можно отметить, что с каждым годом число экологических правонарушений в Казахстане растет. Они негативно влияют на качество жизни жителей нашей страны, причиняют вред не только на их здоровье, но и подрывают биологические основы существования человека.

Большинство ученых и практиков на современном этапе подчеркивают, что безответственное и потребительское отношение к природе поставило мир на грань экологической катастрофы. Природа находится в столь критическом состоянии, что ее неблагополучие отражается на состоянии здоровья и условиях жизни людей, растет число генетических отклонений, сокращается продолжительность жизни. Всё это диктует необходимость наращивать усилия всех государственных, в том числе и правоохранительных органов, в противодействии экологическим уголовным правонарушениям, в охране и восстановлении естественной среды обитания человека. Изучение норм Уголовного кодекса Республики Казахстан, предусматривающих ответственность за экологические уголовные правонарушения и практики их применения выявило немало недостатков, которые являются причиной недостаточной эффективности уголовно-правовых мер борьбы с указанными правонарушениями. Поэтому необходимо, во-первых, устранить недостатки, совершенствовать нормы УК, направленные на защиту окружающей среды. Во-вторых, требуется совершенствование практики применения уголовного законодательства, так как от этого зависит эффективность уголовного законодательства.

Поэтому необходимо, во-первых, устранить недостатки, совершенствовать нормы УК, направленные на защиту окружающей среды. Во-вторых, требуется совершенствование практики применения уголовного законодательства, так как от этого зависит эффективность уголовного законодательства. В нормах УК, регулирующих вопросы уголовной ответственности за экологические уголовные правонарушения, имеются недостатки, пробелы [2].

Одним из пробелов УК следует считать отсутствие уголовной ответственности юридических лиц за экологические уголовные правонарушения. Указанный пробел в уголовном законодательстве нашей страны используется недобросовестными руководителями отдельных организации для избежание уголовной ответственности за экологические уголовные правонарушения. Уголовной ответственности юридических лиц за экологические уголовные правонарушения диктуется необходимостью выполнения нашей страной международных обязательств, связанных с ратификацией ряда международных конвенции

В частности, конвенции ООН против коррупции, конвенции ООН против транснациональной организованной преступности. Большинство развитых стран мира (США, Китай, Великобритания, Германия, Франция) последовали рекомендациям указанных международных конвенции, установили уголовную ответственность юридических лиц и успешно применяют этот институт в борьбе с преступностью, в том числе с экологической преступностью.

Список использованных источников:

- 1 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. – Астана: «Жаркын Ко», 2023.
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан, принят 3 июля 2014 года.
- 3 Экологический кодекс от 02 января 2021 года. Издано в ТОО «Издательство LEM», 2023.
4. Барри Коммонер. Замыкающий круг. Наука. 1975. С.19.
5. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года, утвержденный Указом Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636.
6. Лопашенко Н.А. Экологические преступления. Научно-практический комментарий. СПб., 2002.
7. Кузьмин В.Н. Государство, право, экология. Учебное пособие. – Барнаульский юридический институт МВД России, 2002 - 164 с.

8. Зартдинова А.Р. Уголовная ответственность за нарушение правил охраны окружающей среды при производстве работ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Казань, 2010. 27 с.

Садықова Қ.Қ.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ
ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Бұл мақалада экологиялық проблемалар және оларды шешу жолдары қарастырылған. Мақалада адам қоршаған ортаға қалай әсер етеді деген сұрақта қарастырылған. Жер шарын ластанудан және экологиялық апаттан құтқару үшін адам қандай шаралар қолдануы керек екені айтылған.

Кілттік сөздер: қоршаған орта, табиғи ингредиенттер, экологиялық дағдарыс, статистикалық деректер.

Sadykova K.K.
ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF KAZAKHSTAN AND WAYS TO
SOLVE THEM

This article discusses environmental problems and ways to solve them. The article also examines the question of how a person affects the environment. What measures should a person take to save the planet from pollution and environmental disasters?.

Key words: environment, natural ingredients, ecological crisis, statistical data.

ӘОК 342

Сатенбеков Н.К.
Bolashaq академиясының 7М04202-құқықтану білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚЫЛМЫС ЖАСАҒАН АДАМДАРДЫҢ СОТТЫЛЫҚ АТАҒЫ

Қылмыс жасаған адамды соттау, Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінде және Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінде бекітілген салдардан басқа, ол үшін жалпы құқықтық сипаттағы белгілі бір шектеулердің басталуына әкеледі. Қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-атқарушылық сипаттағы салдарлар адам қылмыстық заңнамада айқындалған мерзімдер шегінде жаңа қылмыс жасаған жағдайда туындайды.

Соттылықтың жалпы құқықтық салдары тұжырымдамасына белгілі бір рәсімдеу беретін қажетті критерийлер мен принциптердің болмауы заң шығарушының соттылықтың жалпы құқықтық салдарын құру кезінде көбінесе интуитивті әрекет етуіне әкеледі. Соттылығы бар адамдарға қойылатын құқықтық шектеулер негізді, қажет және мүмкіндігінше минималды болуы керек.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 77-бабының 1-тармағында белгіленгендей, қылмыс жасағаны үшін айыпталған тұлға, үкімнің заңды күшіне енген күннен бастап, сотталуды өтеу немесе алып тастау сәтіне дейін сотталған болып есептеледі. Заң әдебиеттерінде сотталу ұғымына түрлі анықтамалар беріледі. Осылайша, Г.Б. Виттенбергтің пікірінше, сотталу – бұл, тұлғаның жасаған қылмысы үшін белгіленген қандай да бір жазалау шарасы фактісімен құрылған қылмыстық-құқықтық жағдай. А.В. Наумов жазақолдану арқылы айыптау үкімін шығару ерекше қылмыстық-құқықтық салдар тудырады деп есептейді, яғни, сотталу, жасаған қылмысы үшін сотпен

кінәлі деп танылған және қылмыстық жазалауға кесілген тұлғаның ерекше құқықтық орнын анықтайды [1, 47].

Сотталу, сөзсіз, «ерекше құқықтық жағдайды» тудыратын, тұлғаны жасаған қылмысы үшін айыптаудың «құқықтық салдары» болып табылады. Бұл құқықтық санаттарды бір-бірінен алшақтату мүмкін емес, олар бір-бірімен үйлесімді түрде байланысқан.

Тұлғаның бұрын жазасын өтегендігі, оны рецидивист деп тануға негіз беретін әшкерелеуші факт деп есептей отырып, сотталуға басқаша анықтама береді [2, 24]. Автордың пікірінше, сотталудың анықтамасы, сотталушыны әшкерелейтін сипаттың болуы. Бірақ бұл анықтама сотталу мәнін толық ашпайды. Оның үстіне, сотталу не себепті өткенге байланысты екендігі түсініксіз. Сотталу жазаны орындау және өтеу процессіне де таралады.

Мәселен, Литва Республикасының Қылмыстық заңының 63 - бабында, жасаған қылмысы үшін тағайындалған жазаны өтеу, сондай-ақ оны өтегеннен кейін заңмен белгіленген тәртіпте сотталуды өтеу немесе алып тастауға дейінгі уақытта күшін жоймайтын, тұлғаны айыптаудың заңдық салдары сотталу болып табылады деп белгіленген.

Егер осы анықтамаға сотталудың белгілі құқықтық шектеулермен байланыстылығын қосса, онда ол сотталу мәнін толығымен көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексіні талдау, онда қылмыстық жауапкершіліктің төрт түрі қарастырылғанын көрсетеді .

1. Қылмыстық жауапкершілік мыналардан құралатыны белгілі:

- а) жасаған қылмысы үшін кінәлі тұлғаны мемлекет атынан соттың айыптауы;
- б) жасаған қылмысы үшін жаза тағайындау
- в) сотталу.

2. Шартты түрде соттаудағы (ҚР ҚК 63-б.) қылмыстық жауапкершілік мыналардан құралады:

а) соттың мемлекет атынан қылмысқа кінәлі тұлғаны айыптауы;

б) сынақ мерзімі барысында айыпталушының үлгілі тәртіп көрсеткен жағдайда орындалмайтын, шартты жаза тағайындау. ҚР ҚК 77-б. 3-т. «а»т. сәйкес сынақ мерзімі сотталу мерзімі болып табылады. Олай болса, шартты түрде соттауда қылмыстық жауапкершілік жазаны орындаудан құралмайды.

Бірақ шартты түрде соттауда, сөзсіз, дүние мүлкін тәркілеуден басқа, орындалатын қосымша жаза түрлері тағайындалуы мүмкін (ҚР ҚК 63-б. 4т.). Мұндай жағдайда, қосымша жазаларға қатысты қылмыстық жауапкершілік, оның жоғарыда аталған үш элементінен (құрылымдық бөліктері) құралады.

3. ҚР ҚК 78-бабында кәмелеттік жасқа толмағандардың жасаған жеңіл және орта ауырлық дәрежелі қылмыстары үшін күштеп тәрбиелік әсер ету шараларын қолдану арқылы жазалаудан босату мүмкіндігі қарастырылған. Осы нормаға сәйкес, қылмыстық жауапкершілік соттың айыптау үкімін шығару фактісі арқылы жүзеге асырылады. Сотталу мұндай үкімді тудырмайды.

Ендеше, сотталу қылмыстық жауапкершілік элементі болып табылады, бірақ соңғысы онсыз да мүмкін.

4. Өмір бойы бас бостандығынан айыру мыналардан құралады:

- а) кінәліні соттау
- б) жазаны өтеу.

С.И. Зельдовтың пікірінше, сотталу үш бөлімнен құралады:

1) үкімнің заңды күшіне енуінен бастап жазаның орындалуына дейінгі уақыт аралығы;

2) жазаны өтеу кезеңі;

3) жазаны өтеу мерзімінен оны сотпен алып тастау немесе өтеуге дейінгі уақыт аралығы.[2, 78]

Сотталудың үш құрылымдық бөлігі туралы емес, ал сотталудың әр түрлілігі мен оның түрлі нұсқаларда жүзеге асырылатыны туралы айтқан дұрыс болады.

Сотталудың төмендегідей нұсқалары да мүмкін.

1. Заңды күшіне енген үкім қандай да бір себептерге байланысты орындалмайды. Мұндай нұсқада сотталу мерзімі үкімнің заңды күшіне енген сәтінен басталады және үкімнің (жазаның) орындалу мерзімінің өтуімен аяқталады.

2. Кінәлі тұлғалар жедел жазаға айыпталған (белгілі мерзімге бас бостандығынан айыру, түзету жұмыстары және т.б.). Аталған нұсқада сотталу мерзімі екі құрылымдық бөліктен құралады. Ол белгіленген жаза мерзімі мен сотталу мерзімі орындалғанша (өтелгенше) болады.

3. Негізгі жазамен қатар қосымша жаза да белгіленген. Бұл жағдайда сотталу негізгі жазаның орындалуы мен қосымша жазаның орындалуына да таралады. Сотталудың соңғы кезеңі қосымша жаза орындалып біткеннен кейін басталады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 77-бабының 1-бөлігінде, сотталу «осы Кодекске сәйкес қылмыс рецидиві мен жаза тағайындауда ескеріледі». Бұл заңның анықтамасы нақты емес. Сотталудың басқа да қылмыстық-құқықтық мәселелерді шешуде маңызы болуы мүмкін. Мәселен, жазадан шартты-мерзімінен ерте босатуды жүзеге асыруда (ҚР ҚК 70 б. 3б.)

Сотталудың қылмыстық-құқықтықтан да басқа мәні бар екендігіне назар аудару қажет. Ол кейбір құқықтық жазалауларды орындауда реті мен шарттарын өзгерте алады. Бұл қылмыстық жазалаулардың орындалуын саралау мен даралау мәселесі, сотталу мәселесіне байланысты, оны талдаумен айналысатын заңгерлердің назарынан тыс қалып қойды [3]. Осылайша, бас бостандығынан алғаш рет айрылған тұлғалар, бұрын да бас бостандығынан айрылғандардан бөлек ұсталады (ҚР ҚК 75-бабының 2-бөлігінде.)

Сотталу жалпықұқықтық мәнге де ие, бірақ ол туралы ҚР ҚК 77-бабының 1-тармағында айтылмаған. Сондықтан сотталудың анықтамасы тұлғаға белгілі қылмыстық-құқықтық сипаттағы салдарлар туындауымен байланысты деген түсінік нақты емес. Бұндай салдарлар сотталуға байланысты туындайды. Оның үстіне, олар тек қылмыстық-құқықтық ғана емес, сондай-ақ қылмыстық-атқарушылық және жалпықұқықтық сипатқа ие болуы мүмкін.

ҚР ҚК-де сотталудың мәні мен мақсаты анықталмаған.

Жоғарыда айтылғандай, сотталу қылмыстық жауапкершілікке жатқызылуы мүмкін, алайда соңғысы сотталусыз-ақ жүзеге асырылады. Сонымен бірге, қылмыс жасағына үшін кінәлі тұлғаға сотпен жаза тағайындаудың барлық жағдайында, жазалауда (оның ішінде шартты) сотталудың да орын бөлек.

Оның мәні неде?

Ең алдымен, қылмыстық-құқықтық кері салдармен байланысты сотталу мен жазаның орындалуына әсер етуші сотталуды бөліп алу қажет. Сотталудың бұндай түрлерінің мәні – жазалаушы сипаттағы белгілейтін құқықтық шектеулерінде.

Қарастырылып отырған соттаулардың мақсаты да қылмыстық жауапкершіліктікі секілді: әлеуметтік әділдікті қалпына келтіру, сотталушыны түзеу, жалпы және жекелей превенция. Бірақ, сөзсіз, басымдылықты қылмыстың алдын алу мақсаттарына берген орынды.

Қосымша құқықтық шектеулермен байланыссыз соттаудың мәні басқада. Ол сынақ мерзімінің бір түрі болып табылады. Егер оның барысында жаңа қылмыс жасалмаса, онда ол қандай да бір құқықтық салдарсыз өтеледі (немесе алып тасталады). Бұндай соттау жазалаумен байланысты емес. Оның мақсаты жалпы және жекелей қылмыстың алдын алу.

Сотталудың жалпықұқықтық салдары қылмыстық жауапкершілікке жатпайтыны атап өткен дұрыс. Сөзсіз, қылмыстық құқық саласына жатпайтындықтан, сотталудың мұндай салдарын қысқарту қажет деп есептейтін А.В. Наумовтың пікірі дұрыс және біз оның көзқарасымен келісеміз [1, 25].

Қарастырылған түрлерінен басқа, сотталуды мынадай түрлерге бөлуге де мүмкін. Жасалған қылмысты субъективті тұрғыдан соттау да бар. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 13 бабында көрсетілгендей, рецидив қасақана жасалған қылмысы үшін сотталған тұлғаның, жаңа қасақана жасалған қылмысымен байланысты екендігі белгілі. Кінәсін мойындауы (ҚР ҚК 65 б.), жапа шегушімен татуласуына байланысты (ҚР ҚК 67 б.), жағдайдың өзгеруіне байланысты (ҚР ҚК 68 б.) және мерзімінің өтуіне байланысты (ҚР ҚК 69 б.) қылмыстық жауапкершіліктен босатылған тұлғалар сотталмайтыны анық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ресейлік қылмыстық құқығы. Наумов А.В. Жалпы бөлім. Лекциялар курсы. - А, 2000 ж.
2. Криминология: Учебник для вузов. -М.: БЕК баспасы, 2008 ж.
3. С.И. Зельдов. Освобождение от наказания. -М., «Юридическая литература», 1982 г.

Сатенбеков Н.К.

ВОПРОСЫ О СУДИМОСТИ ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ ПРЕСТУПЛЕНИЕ

Осуждение лица, совершившего преступление, кроме последствий, закрепленных в УК РФ и УИК РФ, влечет наступление для него определенных ограничений общеправового характера. Последствия уголовно-правового и уголовно-исполнительного характера наступают в случае совершения лицом нового преступления в пределах сроков, определенных уголовным законодательством.

То обстоятельство, что отсутствуют необходимые критерии и принципы, которые бы придавали концепции общеправовых последствий судимости некую оформленность, ведет к тому, что законодатель при конструировании общеправовых последствий судимости действует по большей части интуитивно. Необходимо, чтобы правовые ограничения, налагаемые на лиц, имеющих судимость, были обоснованными, необходимыми — и минимальными, насколько это возможно.

Satenbekov N.K.

CRIMINAL TITLE OF PERSONS WHO HAVE COMMITTED A CRIME

The conviction of a person who has committed a crime, in addition to the consequences stipulated in the Criminal Code of the Russian Federation and the Criminal Code of the Russian Federation, entails certain restrictions of a general legal nature for him. The consequences of a criminal-legal and criminal-executive nature occur if a person commits a new crime within the time limits determined by criminal legislation.

The fact that there are no necessary criteria and principles that would give the concept of the general legal consequences of a criminal record a certain formality leads to the fact that the legislator, when constructing the general legal consequences of a criminal record, acts mostly intuitively. It is necessary that the legal restrictions imposed on persons with a criminal record be justified, necessary — and minimal, as far as possible.

Серімов Е. Е.

«Bolashaq» академиясы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімінің
басшысы, заң ғылымдарының кандидаты

Қордашева А. А.

«Bolashaq» академиясы Оқу әдістемелік бөлімінің маманы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ИМАНДЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖӨНІН СӨЗ ЕТСЕК

Авторлар мақаласында әкімшілік құқық бұзушылықтардың ішінде имандылыққа қарсы құқық бұзушылықтарды қарастырады. Иmandылыққа қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу мен жолын кесудің мазмұнын, оның мәні мен ерекшеліктерін ашып көрсетуге ұмтылады.

Қоғамдық тәртіп пен имандылыққа қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтардың жалпы объектісі - құқықтың реттелген нормаларымен, азаматтардың, оларды қоршаған адамдармен қарым-қатынасындағы мінез-құлық қағидасымен анықталатын қоғамдық тәртіп пен имандылық болып табылады. Мұндай қағидаларды күнделікті тірлігімізде негізге алатын болсақ, азаматтардың тыныштығы мен қоғамдық «жайлылықты» бұзатын барлық іс-әрекеттер орын алмаған болар еді. Бұл құқық бұзушылықтардың тектік нысандары - қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздік болып табылатынын көреміз. Иmandылыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 11-таруының 305-316 баптарында қарастырылатындығын ескертікіміз келеді.

Иmandылық - конституциялық құндылық болып табылады. ҚР Конституциясының 39-бабында адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары тек конституциялық құрылымды ғана емес, қоғамдық тәртіпті қорғау, адамдардың құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен адамгершілігін қорғау мақсатында қажет болғанда заңмен шектелуі мүмкін. Сондықтан имандылыққа қол сұғулықпен күресте қылмыстық-құқықтық шараларды да қолдану толығымен заңға саяды.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексында (бұдан әрі – ҚРӘҚБтК) әкімшілік құқық бұзушылық объектісі нормалар мен ережелердің, идеялардың, салт-дәстүрлердің қайырымдылық пен жауыздық, әділеттілік пен әділетсіздік, міндет пен абырой туралы қоғамда үстемдік ететін ұсыныстардың жүйесі ретінде түсінілетін қоғамдық имандылық бұл қоғамдық сананың ерекше нысаны және қоғамдық қатынастардың (имандылық қатынастар) түрі. Адамгершілік бұл – қоғамдағы адам әрекеттерін нормалар көмегімен реттеу тәсілдерінің бірі. Жай салт немесе дәстүрден айырмашылығы адамгершілік нормалар қайырымдылық және жауыздық міндетті, әділеттілік және т.б. идеалдар түрінде саналы негіздеуді иеленеді [1, 41-б.].

Иmandылыққа қарсы құқық бұзушылықтардың объективтік жағы тек белсенді әрекеттер жолымен істеледі. Құрылымы бойынша имандылыққа қарсы барлық құқық бұзушылықтар негізінен құқық бұзушылықтың формальды құрамын иеленеді әрі ол материалдық құрамға жатады. Иmandылыққа қарсы құқық бұзушылықтар субъективтік жағынан қасақана істелінеді.

Әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесудің айтарлықтай рөлі ішкі істер органдардың жергілікті полиция қызметіне тиесілі, олар өздері қызмет көрсететін аумақта алдын алу қызметінің негізгі бөлігін атқарады. Алайда, олардың

әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу бойынша жүргізетін шаралары жеткілікті деңгейде тиімсіз болып отыр, соның салдарынан ішкі істер органдарының Полиция департаменті, Полиция бөлімі, Жергілікті полиция қызметінің құқық бұзушылықтардың деңгейі мен өсуіне ықпал ету әсері тым мардымсыз дей аламыз. Бұл орайда ішкі істер органдарының алдын алу қызметі түсінігіндегі екіұдайлықтың да айтарлықтай маңызы бар.

Бұл тәрбиелік алдын алу шараларды, оның ішінде, әкімшілік заңнама қарастырылған шараларды қолдануға негіз болады. Әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу арқылы ішкі істер органдары қылмыстық ойдың пайда болуының жолын кеседі.

Қазіргі қолданыстағы заңнамада әкімшілік құқықтың ескертушілік рөлін бекітетін нормалар бар. Алайда, әкімшілік құқық бұзушылықтардың ескертушілігі ҚР ӘҚБтК жекелеген нормативтік блок (топтама) ретінде көрсетілмегендігін атап өтуіміз керек. Біз ҚР ӘҚБтК Жалпы бөліміндегі және басқа да бөлімдеріндегі түрлі заңдық нормаларға сүйене отырып, мынадай түсінікті қалыптастырып алғанымыз жөн. Ол үшін алдымен мына мәселені ашып алуымыз керек. ҚР «Ішкі істер органдары туралы» Заңының 1 бабында «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары адамның және азаматтың өмірін, денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін құқыққа қарсы қолсұғушылықтан қорғауға, қоғамдық тәртіпті сақтауға және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған құқық қорғау органы болып табылады» делінеді де, алдын алу мен жолын кесу түсінігі тек қана қылмыстық істерге ғана емес, әкімшілік құқық бұзушылыққа да қатысты айтылады. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V «Ішкі істер органдары туралы» заңының 4-бабы ішкі істер органдарының міндеттерін атап өтеді. Онда Қазақстан халқына қызмет етуге тиісті ішкі істер органдары қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында мынадай міндеттерді жүзеге асырады делінеді: 1) құқық бұзушылықтар профилактикасы; 2) қоғамдық тәртіпті сақтау; 3) қылмыстылықпен күрес; 4) қылмыстық жазаларды және қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шараларын, сондай-ақ әкімшілік жазалауларды орындау. Ал 5-бабында Ішкі істер органдарының құзыреті берілген: Ішкі істер органдары Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өздеріне жүктелген міндеттер шегінде: 1) құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауға, зерделеуге, жоюға бағытталған шаралар кешенін жүзеге асырады; 2) қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі шаралар кешенін жүзеге асырады; 11) әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша іс жүргізуді жүзеге асырады; 12) қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашуды және тексеруді, т.б. жүзеге асырады.

Қоғамдық тәртіп пен имандылыққа қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу мен жолын кесу мазмұнын, оның мәні мен ерекшеліктерін ашып көрсету үшін оған кіретін элементтер қатарының теориялық аспектілерін қарастыру керек.

Бұл ең алдымен құқық бұзушылықтың «алдын алу» және «жолын кесу» деген ұғымдар. Сонымен қатар, қоғамдық тәртіп пен имандылыққа қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу мен жолын кесудің ерекшелігін ашып көрсету керек, себебі, бұл құқық бұзушылықтың айрықша түрі және онымен күрес айрықша назарды талап етеді, сонымен бірге, заң шығарушының әкімшілік құқықтың тарихында алғаш рет ҚР Қылмыстық кодексіндегідей ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне имандылыққа қол сұғу құқық бұзушылық түсінігін қоғамдық тәртіпке қол сұғу құқық бұзушылықтарымен қосып, жеке тарау арнағаны маңызды жайт.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу мен жолын кесу – қылмыстардың алдын алу шаралары жүйесінде айрықша орын алады. Осы бағыттағы профилактикалық қызметті күшейту қажеттілігі ең әуелі әкімшілік құқық бұзушылықтардың өздігінен қоғамға айтарлықтай зиянын тигізіп, тиісті қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге кедергі

келтіретіндігімен байланысты. Сонымен бірге, әкімшілік теріс қылықтармен күрес жалпы қылмыспен күресте оң нәтиже көрсеткендіктен, кейбір әкімшілік-құқықтық актілер қылмыстық істердің алдын алу үшін әдейі қабылданады. Мысалы, ұсақ бұзақылықпен күрес әдетте қылмыстық жазаланатын бұзақылық деңгейінің төмендеуіне алып келеді және т.б.

Қылмыстың алдын алу мен әкімшілік деликтілік теориясындағы негізгі түсініктердің терминологиялық бірізсіздігі мен түсіндірілуінің кереғарлығы жаңа терминдерді енгізген сайын қиындай түсуде, мәселен, «әлеуметтік профилактика», «криминологиялық профилактика», «жалпы және жекелеген алдын алу» және т.б. Бұл жағдай жаңа ақпаратты тек іс жүзінде еңбек ететін қызметкерлерге ғана емес, криминолог ғалымдарға да қолдануды қиындатты. Сондықтан әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу мен жолын кесуде түсініктік-терминологиялық аппаратты реттеу мен жүйеге келтіру криминологияның да, әкімшілік құқықтық да маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Бірақ, заңды әдебиеттерде қылмыстылықпен күресті көпдеңгейлі қызмет ретінде қарастыратын басқа көзқарас та бар, ол бойынша түрлі деңгейлер бірдей маңыналы емес және бір-біріне ортақ бір нәрсенің бөліктері ретінде қарайды, бір-біріне енеді.

«Құқық бұзушылықтың алдын алу» «құқық бұзушылықпен күрес» түсінігінің құрамына кіретін және оның міндеттеріне бағынатын тар түсінік ретінде қарастырылады.

Профилактика жекелеген деңгейде алдын алу қызметінің ең алғашқы кезеңі болып саналады, ол белгілі бір тұлғаның тарапынан құқық бұзушылыққа жол бермеуге бағытталған. Егер профилактика өз нәтижелерін бермесе және ол тұлғада құқық бұзушылық жасау пиғылы пайда болса, «алдын алу» қажеттілігі туындайды, ол «ескерту» мен «профилактика» түсініктерімен бірдей мағыналас және өзара алмастырғыш түсінік ретінде емес, уақыты жағынан профилактикадан кейінгі ескертудің кезеңдерінің бірі ретінде қарастырылады.

Ішкі істер органдарының берілген кезеңдегі қоғамдық тәртіпті пен имандылықты қамтамасыз етуде алдын алу шараларын барынша нәтижелі және негізгі ретінде мойындай отырып, біз әкімшілік жолын кесу шараларының қолдану мүмкіндігін жоққа шығармаймыз. Алайда, ішкі істер органдарының қоғамдық тәртіп пен имандылықты қамтамасыз ету үшін қолданатын шаралар арасында әкімшілік алдын алу сипаттағы шаралар басымырақ болуы керек.

Қолданылатын әкімшілік алдын алу шараларының қоғамдық тәртіп пен имандылықты тиімді қамтамасыз етуді тоқтатқан жерден бастап алдын алу кезеңі аяқталған болып саналады. Оның үстіне қоғамдық тәртіп пен имандылықты бұзу қатерін таратушы нысан құқыққа қайшы ниетін іске асыруға кірісіп, әрекет жасауға көшті, оларды тоқтату үшін (әдетте) әкімшілік алдын алу шараларын қолдану жеткіліксіз. Жолын кесу кезеңінің басталуының нақты сәті сәйкес лауазымды тұлғаның субъектіге құқық бұзушылықты тоқтату туралы талаптарын айтқан кезден басталады. Осылайша, ішкі істер органдарының құқық бұзушылықтың, оның ішінде, қоғамдық тәртіп пен имандылыққа қол сұғушылықтың алдын алу кезеңі аяқталады.

Жолын кесу тәртіп бойынша соған уәкілетті субъектілермен жүргізіледі, уәкілеттілігі бар орган немесе лауазымды тұлға тарапынан болатын біржақты ерік білдіру негізінде, нысанның еркіне байланыссыз пайда болады, оның негізінде мәжбүрлеу жатыр, яғни, құқық бұзушы үшін жағымсыз салдар әкелуі мүмкін мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы қорқыту арқылы керекті әрекетке алып келу, психикасына әсер ету.

Субъектінің қоғамдық тәртіп пен имандылық саласындағы құқық бұзушылықтарының аяқталған кезінде және сәйкесінше ішкі істер органдарының қоғамдық тәртіп пен имандылықты қалпына келтіруі үшін әкімшілік жолын кесу шараларын қолдануды тоқтатқан кезін жолын кесу кезеңінің аяқталғаны деп санауға болады.

Осылайша, әкімшілік құқық бұзушылықтардың **алдын алу** – бұл заңға қайшы емес, қоғамға пайдалы қызметтер, экономикалық, саяси, адамгершілік және басқа да салалардағы барлық жағымды әлеуметтік институттардың қызмет жасауы (жалпы ескерту) және арнайы мемлекеттік пен мемлекеттік емес ұйымдардың қызметі, сонымен қатар, олардың өкілдерінің құқық бұзушылықтың себептері мен шарттарын анықтау мен жою мақсатындағы қызметтері, бұрынырақта құқық бұзушылық жасаған тұлғаларға жағымды үйлестіру ықпалын жасау, ойға алған құқық бұзушылықтың алдын алу (арнайы ескерту).

Жолын кесуге келетін болсақ, ол басталып кеткен құқық бұзушылықтың жалғасуына және оның соңына жеткізілуіне кедергі келтіру, ол үшін құқыққа қайшы жолға түскен тұлғаларды анықтау мен оларға қатысты заңмен бекітілген тәртіпті бұзатын әрекеттерге әрі қарай жол бермеуі мақсатында сәйкес шаралар қолдану жолымен жүргізіледі.

Айтылған жайттар алдын алу шараларының бір түрін жүзеге асыратын полиция департаменттері, басқармалары, мен бөлімдері өзге құқық бұзушылықтарға қарсы әрекеттерді орындаудан толығымен босатылғандығын білдірмейді. Заң бұзушылықтың алдын алу да, жолын кесу де құқық бұзушылықпен күресте қатысатын барлық бөлімшелермен жүргізіледі, мұнда әңгіме басымдылық туралы: бір қызметтер үшін басты қызмет – алдын алу болса, басқалары үшін – құқық бұзушылықтың жолын кесу болады.

Аталған міндеттері жүзеге асырудағы дифференцияланған әдістер ішкі істер органдарының қызметі мен бөлімшелерінің әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу мен жолын кесуде белсенділігін арттырады, алдын алу шараларының тиімділігін жоғарылатады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу мен жолын кесу туралы түсініктер туралы қорытынды негізінде осы мақсаттарға қолданылатын шаралар туралы мәселені де қарастырған жөн. Соның бірі – мәжбүрлеу.

Мәжбүрлеудің әкімшілік-құқықтық шаралары мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының бірі болып табылады, оның негізінде жекелеген және жалпы алдын алу мағынасындағы ескертпелі нәтижеге қол жеткізіледі. Оның ішінде, әкімшілік жолын кесу шараларын қолдану құқық бұзушының тұлғалық қалыптасуын анықтайтын және қылмыстық әрекеттерді дамытатын жағымсыз құбылыстар сақталған салаларда адамдардың заңға деген құрметі мен оны сақтауға тәрбиелеуге әсер етеді.

Әкімшілік-құқықтық шараларды жүргізуге өкілеттілік полиция департаменттері, басқармалары, мен бөлімдеріне берілген, олардың уәкілеттілігінің көлемі заңда және басқа да нормативтік-құқықтық актілерде мемлекетпен белгіленген. Бұл шаралар құқық бұзушыны жазалау немесе құқыққа қайшы әрекеттерін тоқтату мақсатымен, сонымен қатар, қоғамдық тәртіп пен имандылықты қамтамасыз ету қажеттілігі туған жағдайларда полиция департаменттері, басқармалары, мен бөлімдері (лауазымды тұлғалардың) іс-әрекеттерінде көрініс беруі мүмкін.

Осылайша, әкімшілік-құқықтық шаралар қатарына мәжбүрлеу сипатындағы құралдар да жатады, оларды қолдану арқылы атқарушы билік органдары (лауазымды тұлғалар) қоғамдық тәртіп пен имандылық саласындағы реттелетін қоғамдық қатынастарға қажетті біртұтастықты қамтамасыз етеді.

Сәйкесінше, полиция қызметкерлерінің қолданатын әкімшілік алдын алу шаралары ретінде құқық бұзушылықпен күреске және олардың теріс, зиянды салдарын болдырмауға бағытталған, сондай-ақ, азаматтардың қоғамдық және жеке қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайлардың болуына жол бермеуге бағытталған әдістер мен құралдарды түсінуге болады.

Әкімшілік жолын кесу шаралары деп құқыққа қайшы әрекетті тоқтату, оның қоғамдық қауіпті салдарын болдырмау мақсатында, сондай-ақ, бұзушыны әрі қарайғы құқықтық жауапкершілікке тарту мүмкіндігін жасау мақсатында қолданылатын

мәжбүрлеу әсерінің әдістері мен құралдарын атауға болады. Жолын кесу шараларының ауқымы түрліше: құқық бұзушылықты тоқтату туралы талаптан бастап атыс қаруын қолдануға дейін. Негізі, әкімшілік құқық бұзушылықтардың жолын кесуде қару қолданылмайды. Өзінің болмысы бойынша бұл психологиялық, материалдық немесе күш қолдану әсер ету болуы мүмкін, оның ішінде, техниканы қолдану арқылы, сонымен қатар, жеке, ұйымдастырушылық немесе мүліктік шектеумен байланысты жедел әрекеттері бар, оның арқасында құқық бұзушы құқыққа қайшы әрекеттерін жалғастыру мүмкіндігінен айрылады, құқықтық міндеттемелерді орындауға түрткі болады.

Осылайша, «қоғамдық тәртіп» және «имандылық» түсініктерін анықтап алып, заң шығарушының ҚР ӘҚБтК 25 тарауына енгізген құқық бұзушылық құрамын қарастырып өткен дұрыс. Бұған кіретін құқық бұзушылық нысаны болып белгілі бір салалардағы тәртіп мен қауіпсіздік мүдделерімен байланысты қоғамдық қатынастар табылады.

Қоғамдық тәртіп пен имандылыққа қол сұғатын құқық бұзушылықтар көптеген жағдайда формалды сипатқа ие болады, яғни, нақты салдардың пайда болуын талап етеді.

Сонымен қатар, құқық теориясында объективті жағына орны, уақыты, әдістері және т.б. факультативті белгілері қосылады.

Қарастырылып отырған құқық бұзушылықтардың субъектісі болып жалпы тәртіп бойынша 16 жасқа толған, қабілетті жеке тұлғалар табылады.

Субъективті жағынан ҚР ӘҚБтК 25-тарауындағы құқық бұзушылық қасақана кінәмен сипатталады.

Қорытындылай айтқанда, имандылыққа қол сұғатын құқық бұзушылықтар қоғамдық тыныштық жағдайына, әлеуметтік институттардың қалыпты қызметіне, жеке, қоғамдық немесе мемлекеттік мүдделердің түрлі жұмыстарды жүргізгенде не болмаса жалпы қауіпті заттармен қатынас кезінде немесе Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекспен не болмаса Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық субъектері заңдарымен жауапкершілік қарастырылған зиян тигізу қатерін тудыратын жағдайларда қауіпсіздігіне зиян тигізетін жеке немесе заңды тұлғалардың құқыққа қарсы, кінәлі әрекетін (әрекетсіздігін) білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Совет энциклопедиялық сөздік, Алматы, 1999.

Серимов Е. Е., Қордашева А.А.

ОБ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЯХ ПРОТИВ НРАВСТВЕННОСТИ

В статье авторы рассматривают преступления против нравственности среди административных правонарушений. Статья направлена на уточнение содержания, его значения и особенностей предупреждения и пресечения административных правонарушений против нравственности.

Serimov E., Kordasheva A.

ADMINISTRATIVE LEGISLATION AGAINST NRAVSTVENNOSTI

In the article, the author considers crimes against morality among administrative offenses. The article is aimed at clarifying the content, its meaning and features of prevention and prevention of administrative offenses against morals.

Тарасова О.Е.,

К.ф.н., доцент, Российский государственный университет правосудия
Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация

oet72@mail.ru

Николаева Е.А.,

к.ю.н., доцент, Хакасский государственный университет
им. Н.Ф. Катанова

Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация, katrimm@yandex.ru

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПАСПОРТНО-РЕГИСТРАЦИОННОГО РЕЖИМА

В работе рассмотрена проблема правового регулирования паспортно-регистрационного режима миграционных процессов. Авторы статьи затрагивают актуальные вопросы, связанные с введением электронных документов в данной сфере.

В последнее время мы все наблюдаем высокую степень миграции населения. Заметно возрос и интерес ученых к миграционным проблемам, так как современная миграция порождает не только проблему связанную «с усилением влияния международной преступности на внутреннюю криминальную обстановку» [4, с. 97], но и поднимает вопросы, связанные с трудовыми мигрантами. Поэтому все чаще миграционные проблемы становятся предметом широкой общественной дискуссии и предметом государственной политики. В целях недопущения негативных последствий от миграционных процессов в России, на наш взгляд следует активизировать основные средства управления миграцией через качественно организованную паспортно-регистрационную работу, которая должна обеспечить такой режим паспортно-регистрационных отношений, который будет способствовать установлению правопорядка и законности в государстве.

На сегодняшний день по мнению Р.И. Хакимов первостепенная проблема паспортно-регистрационного режима – это отсутствие централизованной системы учета населения. А главная трудность создания централизованной системы учета населения, по его мнению «заключена в межведомственном характере информации и огромных ее объемах, которая хранится в большинстве своем на бумажных носителях в самых различных ведомствах» [5, с. 53]. Второй важной проблемой в развитие паспортной системы Российской Федерации является отсутствие единой нормативной правовой базы регулирования паспортно-регистрационных отношений. Если детально исследовать законодательную базу Российской Федерации регламентирующую деятельность государственных органов паспортно-регистрационного режима, то следует отметить фрагментарный характер существующих правовых актов, которые порой противоречат друг другу, а по словам Е.П. Будалина «имплементация государством международных правовых норм в национальную правовую систему осуществляется непоследовательно и неполно» [1, с. 33].

Нормативно-правовая база регулирующая деятельность паспортной системы России включает в себя слишком большой массив федеральных законов, Указов Президента РФ, различных Постановлений РФ, инструкций, регламентов разных ведомств и другие источники. Данные документы постоянно изменяются, в них вносят различные поправки и изменения, что отрицательно сказывается на практике применения паспортно-визовых норм. Безусловно, законодательство паспортной системы России нуждается в совершенствовании, вернее в четкой систематизации. Решение данной проблемы многие ученые видят в создании миграционного

законодательства, которое в настоящее время не является правовым. В то же время есть и противники такого кардинального преобразования в сфере миграции и учета населения, которые считают нецелесообразным изъятие норм о мигрантах из семейного, жилищного, образовательного законодательства, которые осложнены специфическим предметом и уже имеют систематизированную основу. Главным же препятствием для реализации идеи о кодификации миграционного законодательства служит, ученые видят в обилии подзаконных актов, которые в большинстве своём решают задачи технического характера. Если перенести подобные нормы в рамки единого кодифицированного закона, непременно, возникнут новые, более негативные дефекты права, против которых нацелена современная правотворческая политика Российской Федерации.

На наш взгляд, на современном этапе наиболее целесообразно будет принятие закон «Об основных документах Российской Федерации, удостоверяющих личность гражданина». Именно он будет способствовать реформированию паспортно-регистрационной службы с одной стороны в пользу упрощения ведения учета населения, а с другой – в пользу его унификации.

Надо сказать, что на сегодняшний день имеется два законопроекта ФЗ «Об основных документах Российской Федерации, удостоверяющих личность гражданина Российской Федерации», который предусматривает традиционные документы удостоверяющие личность – паспорт гражданина РФ, паспорт гражданина Российской Федерации для выезда из Российской Федерации и въезда в Российскую Федерацию, дипломатический паспорт, служебный паспорт, а также паспорт моряка. Другой Проект ФЗ «Об основном документе, удостоверяющем личность гражданина Российской Федерации» разработан и представлен для всеобщего обсуждения Федеральной миграционной службой РФ и вызывает наиболее острые дискуссии, так как предполагает введение паспорта, оформленного в виде электронной идентификационной карты.

Надо отметить, что электронные документы, как информационные объекты, обеспечивающие информационно-коммуникационное взаимодействие без использования бумаги, – в электронной (цифровой) форме используются давно, что предусмотрено в ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации». Но в отношении документов удостоверяющих личность многие считают не приемлемым использование паспорта в электронной форме. Негативное отношение вызывает положения ст.1 п.2 законопроекта где говорится что «электронная карта содержит персональные данные человека, включая его биометрические персональные данные зафиксированные на ней в визуальной и электронной форме и позволяющей идентифицировать личность ее владельца. Таким образом, в случае принятия закона удостоверить личность человека, а вернее идентифицировать его как объект, будут по биометрическим данным. Однако в законопроекте отсутствует конкретизация биометрических данных человека, что позволяет требовать при получении электронного паспорта любых биометрических данных человека фактически в принудительном порядке» [3]. Поэтому многие считают, что законопроект носит ярко выраженный антиконституционный характер и является одним из способов ограничения конституционных прав человека.

На наш взгляд, нельзя полностью отрицать нововведения. Само по себе понятие «биометрическая идентификация» – это общий термин, используемый для описания автоматизированных средств распознавания человека путём измерения его отличительных физиологических или поведенческих черт. Электронный паспорт с биометрическими данными на сегодняшний день во многих зарубежных странах является международным стандартом безопасности удостоверяющих личность документов. Согласно мнению А.Г. Волеводз: «в документах, удостоверяющих личность, могут использоваться три вида физиологических систем биометрической идентификации: распознавания черт лица (обязательное), распознавания отпечатка пальца (факультативное), распознавания радужной оболочки глаза (факультативное).

Персональными данными, хранящимися на чипе, которые определяются как обязательный минимум для обеспечения глобальной интероперабельности, являются МСЗ (машиночитываемая зона) и изображение лица держателя, хранящиеся в цифровой форме. Оба элемента могут также просматриваться (считываться) визуально после раскрытия МСПД и предоставления его для проверки. Помимо хранящегося цифрового изображения лица как основного биометрического параметра, ИКАО одобряет использование хранящихся цифровых изображений пальцев и/или радужной оболочки глаза в дополнение к изображению лица. Для внутреннего или двустороннего использования государства могут предпочесть хранить шаблоны и/или ограничивать доступ или шифровать эти данные по собственному усмотрению» [2, с. 92].

На территории Российской Федерации документы с биометрическими данными используются в паспортной системе с 2005г. в результате принятия Указа Президента РФ о введении новых образцов паспорта для граждан выезжающих за пределы России, а так же в отношении дипломатического и служебного паспорта. В соответствии с данным Указом Президента РФ в качестве электронного носителя информации о владельце паспорта используется микросхема с бесконтактным интерфейсом, имеющая ёмкость памяти не менее 64 килобайт. В микросхеме в защищённом виде хранится графическая и текстовая информация о владельце паспорта.

Таким образом, уже на сегодняшний день гражданское общество становится электронным обществом, а его члены – электронным населением. По мнению ученых с одной стороны мы наблюдаем опасность внедрения электронных технологий, так как механизм создания информационного общества состоит в том, что в последнем нет места свободе личности человека, уважения его религиозных и иных убеждений. Без согласия институтов гражданского общества и учета интересов его членов происходит массовое вторжение государства в личную жизнь граждан. Но с другой стороны начинается глубокая трансформация места и роли человека в процессе создания информационного общества, в котором его благополучие напрямую будет зависеть от наличия электронного идентификатора личности, включающего личный код гражданина, пожизненно присваиваемый ему взамен имени и фамилии.

Список использованных источников:

1. Будалин Е. П. Миграция проблемы правового регулирования // ARS ADMINISTRANDI. 2010. № 1. С. 33-43.
2. Волеводз А. Г. Стандарты безопасности удостоверяющих личность документов с биометрическими данными (реализация в РФ и ЕС) // Вестник МГИМО. 2015. № 1 (40). С. 89-104.
3. О проекте ФЗ «Об основном документе, удостоверяющем личность гражданина Российской Федерации» [Электронный ресурс] // <http://ruskline.ru> (Дата обращения: 06.04.2023г.).
4. Прудникова Т.А. Актуальные проблемы паспортного режима в Российской Федерации // Вестник экономической безопасности. 2017. № 2. С. 97-99.
5. Хакимов Р. И. Актуальные проблемы паспортно-регистрационного режима в России // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). Казань, 2015. С. 52-55.
- 6.

Тарасова О.Е., Николаева Е.А.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПАСПОРТНО-РЕГИСТРАЦИОННОГО РЕЖИМА

В работе рассмотрена проблема правового регулирования паспортно-регистрационного режима миграционных процессов. Авторы статьи затрагивают актуальные вопросы связанные с введением электронные документы в данной сфере.

Tarasova O.E., Nikolaeva E.A.
**PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF LEGAL
REGULATION OF THE PASSPORT REGISTRATION REGIME**

The paper considers the problem of legal regulation of the passport and registration regime of migration processes. The authors of the article touch upon topical issues related to the introduction of electronic documents in this field.

ӘОК 342

Төретай А.Ө.

Қазтұтынуодағы қарағанды университетінің магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

amina.toretay.01@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., доцент Байкенжина К.А.

**АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ БАСҚА ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДАН
АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ**

Мақалада сот және тергеу тәжірибесін жетілдіру мақсатында алаяқтық пен алдау және сенімге қиянат жасау арқылы жасалған мүлікке қарсы басқа қылмыстарды: ұрлық, иемдену және иемдену, зорлық-зомбылықсыз тонау, алдау және бұзу арқылы мүліктік зиян келтіруді ажырату мәселелері қарастырылған. сенім. Сот тәжірибесінен осы қылмыстарды дұрыс саралау мысалдары келтірілген.

Қазақстандағы жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты қоғамның өмір сүру саласының кеңеюі алаяқтықтың дәстүрлі емес түрлерінің пайда болуына әкелді, бұл оларды түсінуді және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіруді талап етті, өйткені бұл қылмыстардың бір бөлігі азаматтық-құқықтық алдау ретінде бағаланады және қылмыстық-құқықтық реттеуден тыс қалады. Қылмыс құрамының «қарапайымдылығына» қарамастан, алаяқтықты басқа құқық бұзушылықтардан ажырату кезінде сот-тергеу практикасында туындаған даулар тоқтаған жоқ. Бұл даулардың себебі, ең алдымен, баптағы алаяқтық үшін жауапкершілік туралы норманың жетілмегендігі болып көрінеді.

Заң әдебиетіндегі ең қиыны-алаяқтықты әртүрлі мәмілелер жасау кезінде (сату, кепіл, тапсырыс, несие шарты және т. б.) азаматтық – құқықтық сипаттағы құқық бұзушылықтардан ажырату мәселесі.

Адамның өзіне қабылдаған азаматтық-құқықтық міндеттемелерін орындамауы практикада сенімге қиянат жасау арқылы ұрлаудың кең таралған мысалы болып табылады. Алайда, тараптардың келісім бойынша мұндай міндеттемелерді орындамауы әрқашан қылмыстың ниетін білдірмейді.

Құқықтық бағалау процесінде өзіне қабылдаған міндеттемелерді орындамаған жағдайларда кез келген кәсіпкерлік қызмет тәуекелмен ұштасатынын ескеру қажет. Атап айтқанда, акциялар бойынша дивидендтер төлемеу өндіріске тартылған ақша қаражатын салу қажеттілігінен туындауы мүмкін, бірақ эмитент тарапынан акционерлердің сенімін қылмыстық теріс пайдаланудың дәлелі болмауы мүмкін.

Алаяқтықтың кәсіпкерлік тәуекел салдарынан азаматтық-құқықтық міндеттемені орындамаудан айырмашылығы, алаяқтық жасады деп айыпталған адамдардың өзіне алған шарттық міндеттемелерді (атап айтқанда, жеткізілген тауарды төлеуге, алынған кредитті қайтаруға, қызметтер көрсетуге байланысты) орындау ниетінің көрінеу жоқтығын куәландыратын істің нақты мән-жайлары болуы мүмкін. Оларға, мысалы,

адамның өзіне алған міндеттемелерді орындаудың нақты мүмкіндігінің жоқтығын растайтын жағдайлар, мұндай міндеттемелерді орындаудан жалтару үшін ойластырылған жағдайларды пайдалануы кіруі мүмкін. Қандай да бір құжаттармен расталмаған себептер не контрагенттің жалған құжаттар беруі арқылы адамның өзіне алған міндеттемені орындай алмауының негіздемесі немесе жалған төлем құжаттарын, жалған вексельдерді және т.б. ұсыну арқылы шарттық міндеттемелерді орындау көрінісін жасау.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының «Алаяқтық, иемдену және ұрлау туралы істер бойынша сот практикасы туралы» қаулысына сәйкес, алаяқтық қылмысы бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартудың қажетті шарты-бұл адамның өз міндеттемелерін орындауға ниеті болмауы [1]. Яғни, басқа біреудің мүлкін өтеусіз иелену ниеті кінәліден осы мүлікті оған беру сәтіне дейін пайда болуы керек. Олай болмаған жағдайда оны меншікке немесе үшінші тұлғалардың меншігіне кейіннен айналдыру сеніп тапсырылған мүлікті иемдену ретінде саралануға тиіс. Осылайша, қылмыс көбінесе заңды азаматтық-құқықтық мәміле түрінде болады және айыпталушылардың әрекеттерінде алаяқтықтың болуы немесе болмауы туралы мәселені шешудегі басты мәселе-адамның басқа адамдардың мүлкін немесе оған құқығын заңсыз иемдену туралы тікелей ниетінің дәлелдерін бағалау. «Бұл қызмет түрі мынадай болуы мүмкін:

Біріншіден, алаяқтық кезінде алдау және теріс пайдалану біреудің мүлкін ұрлау немесе басқа біреудің мүлкіне құқықты алу әдісі ретінде мүлікті алған немесе оған құқықты алған кезде болуы керек.

Екіншіден, осы сәтте кінәлі адамның басқа біреудің мүлкін (мүлік құқығын) өтеусіз иелену және шарт бойынша қабылданатын міндеттемелерді орындамау (затты беру, борышты қайтару, тапсырманы орындау, кредиттік шарт бойынша алынған ақша сомасын қайтару және т.б.) ниеті болуы қажет» деп атап көрсетеді С.М.Рахметов [2,1716]. Азаматтық-құқықтық шарт жасасу кезінде жалған кәсіпорындар құру, тек несие, басқа мүлік алу және оны иемдену мақсатында, мәміле жасалған кезде өзіне жүктелген міндеттемелерді, кінәлінің әрекеттерін орындай алмайтындығы айқын болуы мүмкін. Мүлікті иеленгенге дейін және иеленгеннен кейін борышты қайтарудан жалтаруды жеңілдетуге бағытталған және т. б.

Алайда, несие алған жағдайда, бірақ оны кәсіпорынның мақсатты қажеттіліктеріне пайдаланбаған жағдайда (мысалы, несие айналым қаражатын толтыру мақсатында алынған кезде), мұндай «мақсатты емес» пайдалану бойынша қарыз алушының іс-әрекеті оларда ақша қаражатын ұрлау құрамының болуы үшін жеткіліксіз болып табылады. Бұл әрекеттердің өзі тек несие шартының талаптарын бұзу болып табылады және несие ұйымына алаяқтық үшін қарыз алушыны қылмыстық жауапкершілікке тартуға емес, несиені мерзімінен бұрын және толық өтеуді талап ету құқығын береді.

Егер алаяқтық жеке – құқықтық шартта сыртқы түрде көрсетілсе, алаяқтық мәміле жасау және мүлікті иелену немесе оған құқықты алу кезінде қызметті жүзеге асыруға немесе міндеттемені басқаша қамтамасыз етуге ниеті болмауы керек. Бұл жағдайда қасақана алдау бар. Мұнда жеке-құқықтық мәміле-бұл басқа адамдардың мүлкін алаяқтық жолмен иемденудің немесе меншік құқығын алудың сыртқы көрінісі.

Ұрлауға бағытталған пиғылдың бар екендігі туралы, атап айтқанда, адамның міндеттемені немесе шарт бойынша оның міндеттемелерін орындауға бағытталған қызметті жүзеге асыруға қажетті лицензияны көрінеу орындамауы, адамның жалған жарғылық құжаттарды немесе жалған кепілдік хаттарды пайдалануы, берешектері мен мүлік кепілдіктерінің бар екендігі туралы ақпаратты жасыруы, мәміледе тараптардың бірі ретінде әрекет ететін жалған кәсіпорындар құруы куәландыруы мүмкін.

Қабылданған міндеттемелерді орындауды қамтамасыз етуге қатысты мәміле жасасу кезінде алаяқтық, алдау, бұл ретте кәсіпкердің шаруашылық жағдайы не

қаржылық жағдайы туралы көрінеу жалған мәліметтер беру ретінде қаралуы мүмкін. Алайда, кез-келген жағдайда, бұл жағдайлар адамның алаяқтық жасағаны үшін кінәлі екендігі туралы соттың тұжырымдарын алдын-ала шеше алмайтындығын ескеру қажет. Әрбір нақты жағдайда істің барлық жағдайларын ескере отырып, адамның өз міндеттемелерін орындауға әдейі ниет білдірмегенін анықтау қажет.

Сонымен, коммерциялық ұйым басқа біреудің мүлкін ұрлау немесе оған құқық алу мақсатында кәсіпкерлік немесе банктік қызметті іс жүзінде жүзеге асыру ниетінсіз құрылған жағдайда, бұл әрекет алаяқтық құрамымен толығымен қамтылады. Бұл әрекеттер жалған кәсіпкерлік ретінде қосымша саралануы керек, тек аталған қылмыстардың нақты жиынтығы болған жағдайда, адам ұрлықпен байланысты емес басқа мүліктік қатынас пайда алған кезде (мысалы, жалған кәсіпорынды адам басқа біреудің мүлкін ұрлау үшін ғана емес, сонымен бірге салықтан босату немесе тыйым салынған қызметті жасыру мақсатында құрған кезде).

Егер, адам заңсыз кәсіпкерлік қызметті жалған тауарларды, мысалы, алкогольді ішімдіктерді, дәрі-дәрмектерді жасау және сату арқылы жүзеге асырса, осы өнімнің тұтынушыларын оның құнына әсер ететін өнімнің сапасы мен басқа да сипаттамаларына қатысты алдау арқылы, бұл әрекет алаяқтықтың құрамын құрайды және Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 190-бабына сәйкес қосымша саралау талап етілмейді. Көрсетілген іс-әрекеттер тұтынушылардың өмірі мен денсаулығы қауіпсіздігінің талаптарына жауап бермейтін жалған тауарларды өткізу мақсатында өндірумен, сақтаумен немесе тасымалдаумен байланысты болған жағдайларда, жасалған іс-әрекет ҚК 190 баптарының тиісті бөліктерінде көзделген қылмыстардың жиынтығын құрайды [3].

Сондай – ақ, ұрлық жасау мақсатында шаруашылық жүргізуші субъектінің - заңды тұлғаның немесе жеке кәсіпкердің жарнамасын пайдалану алаяқтықты бүркемелеуге және ұрлыққа қаржы-шаруашылық қызметтің көрінісін беруге мүмкіндік бергенін де айту қажет. Бөтеннің мүлкін иемдену заңды тұлғаның атынан әртүрлі шарттар бойынша жүзеге асырылады: салымдар, тапсырмалар, қызметтер көрсету және т.б. бұл ретте алдаудың бар-жоғын анықтау бөтеннің мүлкін иемдену кезінде жымқыру ниетін белгілеу арқылы ғана мүмкін болады [4, 164б].

Біреудің мүлкін иемденгеннен кейін, ол ресми түрде алаяқтар әрекет ететін заңды тұлғаның меншігіне айналады. Ол бұл мүлікті сата алады, несие ретінде бере алады және т.б. алаяқтардың мұндай әрекеттері мәмілелер тізбегінде көрініс табуы мүмкін. Бұл жағдайда келтірілген залал ұрлық емес, сәтсіз қаржылық – экономикалық қызметтің нәтижесі болып көрінеді. Міндеттемелерді орындамағаны үшін кінәлі ретінде жалған жеке немесе заңды тұлғалар қойылуы мүмкін. Бұл ретте заңды тұлға басшыларынан ұрлық жасау ниетін анықтау оңай емес.

Алаяқтар өзгенің мүлкін иемденіп, жасырынбайды, онымен бірге жасырмайды, бірақ кредиторлардың талаптарын алып тастауға тырысып, зиянды өтеу бойынша жұмыс істеуге деген құлшынысын көрсетеді, өздері ұрлық жасау үшін пайдаланылған заңды тұлғаның банкроттық рәсімінің бастамашысы болады.

«Алаяқтар әр түрлі компаниялармен осы компанияларға тауарлар жеткізуге келісім-шарттар жасайтын «құрметті» компанияны құрған жағдайда мүмкін болады. Бірінші айда кішігірім тапсырыстар жасалады және олар әрдайым толық төленеді. Екінші айда тапсырыстар үлкен көлемде жасалады, бірақ олардың құны толығымен төленбейді, бірақ төрттен бір бөлігі мөлшерінде. Үшінші ай ішінде алдыңғы тапсырыстар үшін нақты төлем нәтижесінде құрылған компанияға деген сенімді қолдана отырып, үлкен сомаға тауарлар алынады, содан кейін алаяқтар жасырылады» мұндай көрініс алаяқтар үшін әдетке айналған көріністердің бірі [5,96б].

Мұндай алаяқтық операцияларды жасау үшін бірнеше айды қажет етеді. Жылдам опциялар да қолданылады. Негізгі акционерлер құрамындағы өзгерістер туралы жарияланбайды, яғни бұрынғы кредитке қабілетті иеленушінің маскасымен қызметі

жалғастырылады. Болашақта компания бұрынғы жеткізушілерден және жаңаларынан көптеген тауарларды сатып алады. Тапсырыстарды алғаннан кейін тауарлар сатылады және алаяқтар жасырылады.

Кейде алаяқтар төлемді кейінге қалдыруға тырысып, жаңа тапсырыс жасайды. Олар мұндай психологиялық техниканы жиі басқарады, өйткені серіктес, біріншіден, жаңа келісімшарт клиентпен байланысты нығайтады деп санайды; екіншіден, жаңа тапсырыс алған кезде клиенттің қаржылық мүмкіндіктеріне сенімділік пайда болады. Сондықтан, алаяқтардың қолына түспеу үшін клиенттен жаңа тапсырысты олардың алдыңғысын төлегеннен кейін ғана қабылдау ережесін алу керек, сонымен қатар тапсырысты бірнеше бөлікке бөліп, алдыңғы бөлігі төленгенге дейін одан әрі жұмыстан бас тартып, әр бөлік үшін есептеуді талап ету керек.

Басқа жағдайларда, алаяқтар алынған тауарларға ақы төлеу көрінісін жасай отырып, төлем құжаттарын жалған жасауға тырысады. Көбінесе бұл үшін жалған төлем тапсырмалары қолданылады. Төлем тапсырмасы іс жүзінде жалған болуы мүмкін, бірақ формасы бойынша нақты. Ол үшін алаяқ өзіне қызмет көрсететін банкке белгілі бір мекен-жайға ақша сомасын аударуды тапсырады және банктің белгісі бар төлем тапсырмасының көшірмесін алады. Қысқа уақыт өткеннен кейін ол сатушыға төлем тапсырмасының қалған көшірмесін ұсына отырып, бұл соманы қайтарып алады. Мұндай жағдайларда алаяқтар үлкен сенімділік беру үшін әртүрлі амалдарға жүгінеді.

Сонымен, автомобиль сататын дүкендерден жақсы киінген ер адам хабарласып, Мерседес маркалы он автомобиль сатып алуға бола ма деп сұрады. Пайдалы сатып алушыға риза болған сатушылар, әрине, мүмкін деп жауап берді. Осыдан кейін ер адам ақша аудару үшін дүкеннің барлық қажетті мәліметтерін жазып, алдымен тек екі көлік сатып алатынын айтты. Содан кейін ол жақын маңдағы банктің мекен-жайын біліп, автокөлік сатып алу үшін төлеуге баратынын айтты. Біраз уақыттан кейін ол төлем тапсырмасын алып, екі көлік алды. Келесі күні ол қайтадан дүкенге қоңырау шалып, ақша келді ме деп сұрады. Ақшаның түспегенін білген кезде, ол ақшаны ұзақ уақыт аударатын банк қызметкерлерімен «сөйлесетінін» айтып уәде береді, бірақ содан кейін жасырынады.

Кейін белгілі болғандай, төлем тапсырмасы жалған болып шықты және ол дүкенге сатушылардың қырағылығын төмендету және автокөліктерді сатуға уақыт табу үшін қоңырау шалды. Мұқият әрекет ететін кәсіпкерлердің экономикалық іс-әрекеті мұндай қол сұғушылыққа қарсы тиімді шараларды әзірледі. Мұндай жағдайларда кейбір кәсіпкерлер төлем тапсырмасын немесе вексельді алып, банкке ақша аудару фактісі бар-жоғын тексеруді сұрайды. Міне, бұл кәсіпкерлермен жалған келісім-шарт жасаудың бір көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының «Алаяқтық, иемдену және ұрлау туралы істер бойынша сот практикасы туралы» 27.12.2007 жылғы №51 қаулысы
2. С.М.Рахметов. О понятии мошенничества и его видоизменениях в уголовном праве Республики Казахстан. Астана.2016.
3. ҚР Қылмыстық кодексі. 04.07.2014ж. қабылданған,28.12.2022 ж. өзгерістермен, түзетулермен
4. О.Н. Тлепбергенов.Алдау және сенімге кіру арқылы жасалған алаяқтық үшін жауаптылық.Алматы.2015.
5. Г.М.Атаханова.Алаяқтық қылмысының жасалу жолдары мен жағдайлары. Алматы.2013.

Торетай А.О.

ОТЛИЧИЯ МОШЕННИЧЕСТВА ОТ ДРУГИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

В целях совершенствования судебной и следственной практики, в статье рассматриваются проблемы разграничения мошенничества и других преступлений против собственности, совершаемых с помощью обмана и злоупотребления доверием: кражи, присвоения и растраты, ненасильственного грабежа, причинения имущественного ущерба путем обмана и злоупотребления доверием. Приводятся примеры неправильной квалификации данных преступлений из судебной практики.

Toretai A.O.

DIFFERENCES FRAUD FROM OTHER CRIMES

Annotation. In order to improve judicial and investigative practice, the article discusses the problems of distinguishing fraud and other crimes against property committed through deception and abuse of trust: theft, embezzlement and embezzlement, nonviolent robbery, causing property damage by deception and abuse of trust. Examples of incorrect qualification of these crimes from judicial practice are given.

УДК:342.714

Турлаев А.В., Иманбеков М.М.

Карагандинский университет имени Е.А.Букетова

Караганда, Республика Казахстан

Turlaev_a@mail.ru, ymanbekov@rambler.ru

ПРОБЛЕМЫ ОФОРМЛЕНИЯ УТРАТЫ КАЗАХСТАНСКОГО ГРАЖДАНСТВА ЛИЦАМИ, ПОСТОЯННО ПРОЖИВАЮЩИМИ ЗА ПРЕДЕЛАМИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье рассматриваются проблемы, возникающие при прекращении гражданства Республики Казахстан на примере оформления утраты гражданства лицами, постоянно проживающими за пределами страны и принявшими иностранное гражданство за рубежом.

Ключевые слова: *гражданство, прекращение гражданства, оформление утраты гражданства*

Прекращение гражданства регламентируется главой 3 «Прекращение гражданства» Закона Республики Казахстан «О гражданстве Республики Казахстан». Гражданство Казахстана определяет устойчивую политико-правовую связь лица с государством, выражающую совокупность их взаимных прав и обязанностей. При этом за гражданином Республики Казахстан не признается гражданство другого государства. В этой же главе перечисляются основания прекращения гражданства: 1) выход из гражданства; 2) утрата гражданства 3) лишение гражданства [1]. При этом срок прекращения гражданства в статье 37 «Исчисление срока приобретения и прекращения гражданства» Закона РК О гражданстве [1], определяется следующим образом: «Гражданство Казахстана прекращается в день: 1) Издания Указа Президента Республики Казахстан о выходе из гражданства. 2) Вступления в законную силу приговора суда о лишении гражданства. 3) регистрации его утраты государственными органами. 4) Регистрации выхода из гражданства Республики Казахстан в порядке, предусмотренном межгосударственными договорами Республики Казахстан» [1]. При этом, например, с момента утраты гражданства, до его регистрации может пройти достаточно большой период времени. В соответствии в КОАП РК, лица не сообщившие

в течение месяца о принятии иностранного гражданства подвергаются штрафу в размере 200 месячных расчетных показателей или административному выдворению из страны [2]. Таким образом, предполагается, что лицо, утратившее гражданство Казахстана в месячный срок обратится с заявлением.

Для регистрации утраты гражданства лицо, постоянно проживающее на территории Республики Казахстан, и принявшее гражданство другого государства, в течение тридцати календарных дней подает в органы внутренних дел следующие документы:

1) заявление о регистрации утраты гражданства Республики Казахстан в произвольной форме;

2) паспорт и (или) удостоверение личности гражданина Республики Казахстан (оригинал); в случае утери паспорта и (или) удостоверение личности Республики Казахстан лицо дает письменное объяснение.

3) копия паспорта гражданина иностранного государства или документ, подтверждающий наличие иностранного гражданства;

Должностное лицо составляет протокол об изъятии документов, удостоверяющих личность [3].

Регистрация утраты гражданства лиц, постоянно проживающими за пределами Казахстана осуществляется заграничными учреждениями, на основании документов, подтверждающих наличие условий, предусмотренных в Законе «О гражданстве», загранучреждения составляют заключение о регистрации утраты гражданства Республики Казахстан лиц, постоянно проживающих за пределами Республики Казахстан, по установленной в Правилах форме [4]. Лицо, постоянно проживающее за пределами Республики Казахстан, и принявшее гражданство другого государства, для оформления регистрации утраты гражданства Республики Казахстан подает в загранучреждение следующие документы:

1) заявление о регистрации утраты гражданства Республики Казахстан в произвольной форме;

2) паспорт гражданина Республики Казахстан (оригинал);

3) копия паспорта гражданина иностранного государства или документ, подтверждающий наличие иностранного гражданства;

4) копия решения о выезде в другое государство для постоянного проживания или документ, подтверждающий разрешения о выезде в другое государство для постоянного проживания [4]. При этом большую сложность представляет необходимость предоставления копии решения о выезде в другое государство для постоянного проживания или документ, подтверждающий разрешение о выезде в другое государство для постоянного проживания, в случае если лицо приняло гражданство за рубежом. Таким образом, возникает проблема регистрации утраты гражданства, связанная со сложной процедурой и перечнем документов, необходимых для регистрации его утраты.

Анализ информации из социальных сетей, посвященных проблемам оформления утраты казахстанского гражданства [5], позволяет выделить наиболее типичные случаи:

- Реальная выдача документов осуществляется позже указанной даты в документе, зачастую этот срок значительно увеличивается из-за задержек пересылок иностранных паспортов посредством почты. Соответственно многие лица не успевают оформить утрату гражданства в установленный месячный срок.

- Лица, получившие иностранное гражданство за границей, как правило, не знают о необходимости прибыть в казахстанское консульство, сдать казахстанский паспорт в месячный срок и оформить утрату гражданства.

- Некоторые лица испытывают финансовые и материальные затруднения для того чтобы добраться в консульство Республики Казахстан. К тому же, в случае получения гражданства за рубежом, человеку перед оформлением утраты гражданства, нужно оформить разрешение на выезд на постоянное место жительства за рубежом.

С момента обретения независимости Республику Казахстан покинуло 4,2 миллиона человек. Из них 2,5 миллиона уехало в Россию, более миллиона в Германию, около 225 тысяч в Украину, 70 тысяч в Беларусь, в Грецию 27 тысяч, в Чехию – 8 тысяч, шесть тысяч в Польшу. В Азию уехало около 75 тысяч, в том числе в Туркмению – 20 тысяч, в Израиль, Узбекистан, Кыргызстан по 13 тысяч, семь тысяч в Турцию, в США – 36 тысяч, в Канаду 13 тысяч, в Мали более двух тысяч, около тысячи в Ливии, а также в другие страны [6]. При этом многие лица приняли иностранное гражданство, и не оформили утрату гражданства Республики Казахстан.

Исходя из норм Конституции и официального толкования Конституционного Совета, лица, принявшие иностранное гражданство утратили казахстанское гражданство, но исходя из статьи 37 ныне действующего Закона Республики Казахстан «О гражданстве», гражданство прекращено только у тех лиц, кто официально оформил утрату гражданства в соответствии с законом. Таким образом, исходя из анализа информации из социальных сетей, посвященных проблемам оформления утраты казахстанского гражданства, достаточно большое количество лиц, принявших иностранное гражданство, могут рассматриваться в качестве граждан Казахстана.

Таким образом, представляется необходимым, исходя из Постановления Конституционного Совета от 1 декабря 2003 года, подчеркивающего императивность нормы пункта 3 статьи 10 Конституции о том, что прекращение гражданства Республики должно осуществляться в упрощенном (регистрационном) порядке [7]. При этом предусмотреть упрощенный регистрационный порядок уведомительного характера процедуры оформления утраты казахстанского гражданства, на основании предъявления документов подтверждающих принятие иностранного гражданства и уменьшения количества необходимых документов. Соответственно, по нашему мнению, возможно из пункта 24 Правил приема, оформления и рассмотрения загранучреждениями Республики Казахстан заявлений по вопросам гражданства, утраты и лишения гражданства и определения принадлежности к гражданству [4] удалить подпункт 4: «Копия решения о выезде в другое государство для постоянного проживания или документ, подтверждающий разрешения о выезде в другое государство для постоянного проживания». По нашему мнению, регистрацию утраты гражданства можно осуществлять посредством Заключения о регистрации утраты гражданства лиц, постоянно проживающих за пределами Республики Казахстан на основании документов, подтверждающих приобретение гражданства другого государства.

Данное исследование финансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. (Грант №АР14870745).

Список использованных источников:

1. Закон «О гражданстве Республики Казахстан» от 20 декабря 1991 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004800> (Дата обращения 08.04.2023)

2. Об административных правонарушениях. Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (Дата обращения 07.04.2023)/

3. Об утверждении Правил приема, оформления и рассмотрения органами внутренних дел ходатайств (заявлений) по вопросам приема в гражданство Республики Казахстан и восстановления в гражданстве Республики Казахстан, в том числе в упрощенном (регистрационном) порядке, выхода из гражданства, утраты, лишения гражданства и определения принадлежности к гражданству Республики Казахстан. Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 28 января 2016 года № 85. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 4 марта 2016 года № 13391 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013391> (Дата обращения 16.04.2023)

4. Об утверждении Правил приема, оформления и рассмотрения загранучреждениями Республики Казахстан заявлений по вопросам гражданства Республики Казахстан, утраты и лишения гражданства Республики Казахстан и

определения принадлежности к гражданству Республики Казахстан. Приказ Министра иностранных дел Республики Казахстан от 15 сентября 2017 года № 11-1-2/420. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 12 октября 2017 года № 15884// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015884> (Дата обращения 16.04.2023)

5. Надо ли оформлять утрату гражданства Казахстана в Германии // <https://vivaеurope.ru/toeurope/pereesd-v-germanij/nuzhno-li-oformlyat-utratu-grazhdanstv> (Дата обращения 07.04.2023); Утрата гражданства Республики Казахстан // <https://back2russia.net/index.php?/topic/1639-utrata-grazhdanstva-respubliki-kazahstan/page/2/> (Дата обращения 07.04.2023);

6. Озвучено число людей, уехавших из Казахстана за годы независимости // TENGRI.NEWS.KZ от 11 июня 2021 года // https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ozvucheno-chislo-lyudey-uehavshih-kazahstana-godyi-440013/ (Дата обращения 07.04.2023)

7. Об официальном толковании статей 10 и 12 Конституции Республики Казахстан. Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 1 декабря 2003 года N 12 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/S030000012_#z0 (Дата обращения 07.04.2023)

Турлаев А.В., Иманбеклв М.М.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНАН ТЫС ЖЕРДЕ ТҰРАҚТЫ
ТҰРАТЫН АДАМДАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН АЗАМАТТЫҒЫНАН АЙЫРЫЛУЫН
ТІРКЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада елден тыс жерде тұрақты тұратын және шетелде шетел азаматтығын қабылдаған адамдардың азаматтығынан айырылуын ресімдеу мысалында Қазақстан Республикасының азаматтығы тоқтатылған кезде туындайтын проблемалар қарастырылады.

Тірек сөздер: азаматтығы, азаматтығын тоқтату, азаматтығын жоғалтуды ресімдеу

Turlayev A.V., Imanbekov

**PROBLEMS OF REGISTRATION OF THE LOSS OF KAZAKH
CITIZENSHIP BY PERSONS PERMANENTLY RESIDING OUTSIDE THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

The article deals with the problems arising from the termination of citizenship of the Republic of Kazakhstan on the example of registration of loss of citizenship by persons permanently residing outside the country and who have taken foreign citizenship abroad.

Keywords: citizenship, termination of citizenship, registration of loss of citizenship

Тұрымбет Ә. І.

Қазтұтынуодағы қарағанды университетінің магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

romantika_2000@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., доцент **Байкенжина К.А.**

АДАМДАР ТОБЫ ЖӘНЕ АДАМДАР ТОБЫНЫҢ АЛДЫН АЛА СӨЗ БАЙЛАСЫП ЖАСАҒАН АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСЫН САРАЛАУ

ҚР Жоғарғы Соты Пленумының 2003 жылғы 3 шілдедегі. «Қасақана кісі өлтіру туралы істер бойынша сот тәжірибесінде туындаған кейбір мәселелер туралы» қаулысында мынадай түсіндірме бар: «егер оған бірге жасалғаны туралы алдын ала уағдаласқан адамдар қатысса, қатысқан адамдардың кейбіреулері қылмыстық жауапкершілікке тартылмауына немесе есі дұрыс еместігіне байланысты қылмыстық жауапкершілікке тартылмауына қарамастан, алдын ала сөз байласу арқылы қылмыс жасаған деп танылады» [1]

Заңды негіздерге байланысты қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын адамдардың әрекеті, қылмыстық құқық субъектісінің іс-әрекеттері ретінде саралауға жатпайды. Алайда, қылмыс субъектісінің әрекетін істің барлық мән-жайларын және оның адамдар тобының құрамында әрекет еткенін ескере отырып бағалау қажет.

Субъектінің іс-әрекетін адамдар тобының құрамында жасалған деп саралау мүмкіндігін жоққа шығаратын мән-жай бойынша, ғалымдардың пікірі, қылмысқа қатысушылардың біреуі оның субъектісі болып табылмаған жағдайда, әдетте, есі дұрыс емес адамдар (жас балалар және т.б.) қылмыстық құқық субъектілері болып табылмайды, сондықтан олар адамдар тобының құрамында қылмыс жасай алмайды. Қылмыс субъектісі ретінде жауаптылыққа тартуға болмайтын тұлға, өзге де қылмыс субъектілермен бірлесіп әрекет еткенімен, олардың әрекеті, топ құрамында қылмыс жасалған болып есептелмейді.

Қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын адамдармен бірлесіп адам өлтіруді жасайтын субъект қылмыстық нәтижеге қол жеткізу үшін өзінің мүмкіндіктерін барынша арттырады. Мұндай адамдар қылмыстық құқық субъектісіне қылмыс жасауды жеңілдетеді, ал мүмкін болған жағдайда, түрлі айла-шарғы жасайды, мысалы, жас балалар тобын ұйымдастыру ересек адамдар тобына қарағанда едәуір оңайырақ, олар қылмыс жасау әдістерін ойлап табуда, жасауда, қолдануда ересектерден әлдеқайда дамыған болуы мүмкін.

Жәбірленушіге қылмыс жасаған адам қылмыстық құқық субъектілері болып табыла ма, жоқ па, бәрі бір, өйткені ол қайтыс болған адам екеніне назар аудару маңызды. Қылмыс жасаушылар санының өсуі, оның қылмыстық мақсатқа жету мүмкіндігін айтарлықтай молайтады, яғни кедегі санын азайтады. Осылайша, қандай да бір себептермен қылмыстық құқық субъектілері болып танылмаған тұлғалармен бірге адам өлтіруді саралау үшін барлық объективті және субъективті негіздер бар деп айтуға болады.

Алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған адам өлтіру ретінде жасалған әрекетті саралау үшін бірлесіп орындаушылар арасында жәбірленушіні өлтіруге алдын ала сөз байласудың орнатылғандығын дәлелдеу қажет. Сөз байласуды жәбірленушіні өлтіру мақсатында күш-жігерді біріктіру келісімі ретінде анықтауға болады. Алдын ала сөз байласу қылмыстарға қатысушы адамдар зардап шегушіні өлтіру туралы оның өмірінен тікелей айыруға кіріскен сәтке дейін, яғни қастандық жасау

сатысына дейін дайындау сатысында болғанды білдіреді. Қастандық кезеңінде жасалған қатысу қылмысқа қосылу ретінде ғана саралануы мүмкін.

Кісі өлтіруге дайындалу кезеңінде кінәлілер қылмыстық нәтижеге қол жеткізу үшін қасақана қолайлы жағдай жасайды, қатысушыларды, кісі өлтіру құралдарын іздейді, қылмыс іздерін жасыру жөніндегі іс-шараларды белгілейді және т.б. қастандық жасау кезеңінде жәбірленушіні тікелей өмірінен айыруға бағытталған қасақана әрекеттер жүргізіледі.

Сондықтан, егер бір субъект қылмыстың объективті жағын орындай бастаса, яғни жәбірленушіні өмірінен айыру, ал екіншісі осы сәтте оған қосылған болса, онда адам өлтіру алдын ала сөз байласу бойынша жасалған деп сараланбайды. Алайда, егер бірлесіп орындаушылар арасында жәбірленушінің өлімі туралы бұрын уағдаластыққа қол жеткізілгені анықталса, онда жасалған іс-әрекет, бұл жағдайда алдын ала сөз байласу бойынша адамдар тобы жасаған деп саралануы мүмкін.

Адам өлтіруге сөз байласу қылмыс жасалғанға дейін де, одан айырудың алдында де болуы мүмкін. Заң тұрғысынан, адам өлтіруді жасауға келіскенде, ең бастысы, бұл объективті тарап басталғанға дейін болды. КСРО, РСФСР, ҚР Жоғарғы Соттарының шолуларында қылмыстың дұрыс емес саралануына әкеп соғатын ең көп таралған қате-жәбірленушіні өлтіру кезінде бірлесіп орындау және қатысу белгілерінің дәлме-дәл анықталуы болып табылады.

ҚР ҚК 27-бабының адамдар тобының ұғымына сәйкес, егер қылмысты жасауға алдын ала сөз байласпай екі немесе одан да көп орындаушы бірлесіп қатысса, қылмыс адамдар тобы жасаған деп танылатынына назар аударылған [2]. Сонымен бірге алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған қылмыстарға қатысты, егер оған оны бірлесіп жасау туралы алдын ала уағдаласқан адамдар қатысса, қылмыс осындай деп танылатыны көрсетіледі. Алдын ала сөз байласу бойынша адамдар тобын құрайтын қатысушылардың түрі туралы ештеңе айтылмаған.

Алдын ала сөз байласу арқылы кісі өлтіру бірнеше адамды біріктіру нәтижесінде жасалуы мүмкін, олардың біреуі ғана тікелей орындаушы, сондай-ақ бірнеше бірлесіп орындаушы болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, «өлтіруге қатысу» және «өлтірудегі бірлескен орындаушы» ұғымдарын ажыратуға қатысты нақты анықтама берілмеген.

Бұдан басқа, адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен жасалған адам өліміне қатысу да болуы мүмкін. Егер, біздің көзқарасымыз кейбір авторлардың логикасын ұстанса, қатысушылардың түрлері мен формаларын бөлу мүлдем артық болады. Мысалы, Г.И.Баймурзин келесі редакцияны ұсынады: «орындалатын рөліне қарамастан, екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыс жасауға қасақана бірлесіп қатысуы қылмысқа қатысу деп танылады» [3, 1486]. Бұл ұсыныстың өзі ерекше қарсылық тудырмайды, бірақ одан әрі автор ҚК-нің 28-бабының 1-бөлігінде топта бірлесіп орындаушылар ғана емес, сондай-ақ айдап салушының, ұйымдастырушының, көмектесушінің рөлін атқаратын басқа да қатысушылар бола алатынын мойындауды ұсынады.

Адам өлтіруді алдын ала сөз байласуымен, яғни ҚР ҚК 99-бабының 2-бөлігінің «ж» тармағында көзделген адамдар тобы жасаған деп тану үшін кінәлілер адам өлтірудің объективті жағын жәбірленушіні өмірінен айыруға бағытталған ниетпен орындағанын анықтау қажет. Адам өлтірудің объективті жағын орындау кезінде кінәлі адам зардап шегушіні өмірінен айыру процесіне қатысады. Мысалы, ол жәбірленушінің өмірлік маңызы бар органдарының аумағына еніп кеткен жарақаттарды тигізуі немесе жәбірленушіні басқаларын өлтіруі кезінде оны кедергі келтіру мүмкіндігінен айыруы мүмкін - жәбірленушінің қолынан, аяғынан, басынан, басқада өлімге әкеп соғатын әрекеттер кезінде ұстап тұруы мүмкін. Кінәлі жәбірленушінің өліміне тікелей әкеп соқтырмайтын және оған қарсылық көрсетпейтін, бірақ басқа адамдардың іс-әрекеттерімен жиынтығында жәбірленушінің өлуіне себеп болатын іс-әрекеттер жасауы

мүмкін, мысалы, адамды бірнеше кінәлінің ұрып-соғуы, соның нәтижесінде оның қайтыс болуы мүмкін.

ҚР ҚК 99-бабының бір тармағында топтың үш түрімен қылмыс жасағаны үшін жауапкершілік қарастырылғанына қарамастан, бұл іс-әрекетке кінәлілерді саралаған кезде нақты жағдайда топтың түрін анықтаудың қажеті жоқ дегенді білдірмейді. Керісінше, топтың түрі жасалған әрекеттің саралануына және жаза тағайындау кезінде ескерілетін қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесіне әсер етеді.

Адамдар тобы жасаған адам өлтіру үшін адам өлтіруге алдын ала сөз байласудың болмауы, сондай-ақ қылмыс жасау кезінде бірлесіп орындаушының болуы тән. Сондықтан адамдар тобы жасаған адам өлтіруді адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша жасалған кісі өлтірумен де, бірге қатысып жасалған адам өлтірумен де ажырату қажет.

Қарағанды облыстық сотының 2020 жылғы 5 желтоқсандағы үкімі бойынша И.В.Девальд және кәмелетке толмаған А.А.Сидоров, А.А.Шишкин адамдар тобымен Р.В.Прутковты қасақана өлтірді. Сотталушы Ж.В. Архиповамен, А.В.Архиповпен, Р. В. Прутковпен бірге 2020 жылғы 11 сәуірде, Қарағанды қаласындағы Кирпичная көшесінің 2 үйінде орналасқан шеберханада спирттік ішімдіктер ішкен, ішкен кезде Девальд пен Прутков арасындағы жеке қарым-қатынас негізінде жанжал туындаған. Девальд қарым-қатынасын анықтау үшін Прутковқа көшеге шығуды ұсынды. Сидоров, Шишкинмен бірге олардың ізімен шықты. Девальд пен Прутковтың арасындағы кенеттен пайда болған жанжалды көрген кезде Сидоровпен Шишкин Девальдқа қосылып, Прутковты қолдарымен денесінің әр түрлі жерлерінен аяқпен тебе бастады. Девальд, оларды қастарынан өтіп бара жатқан адамдар мен полиция қызметкерлері көріп қоятынын сезіп, барлығына алыстау жерге көшуді ұсынды. Девальд, Шишкин және Сидоровпен келісе отырып, Прутковпен бірге Кузнечная көшесінде орналасқан гараждарға барды, онда Девальд, Сидоров, Шишкин, Прутковты жерге құлатып, оны қолдарымен ұрып және аяғымен тебуді жалғастырды.

Барысында ұрып бастаған Девальдқа кенеттен Прутковты өлтіру ниеті пайда болып, өзімен бірге алып шықан пышақпен жәбірленушінің басынан денесінің басқа да жерлерінен көптеген соққылар жасай бастады. Одан әрі Девальд пышақты Шишкинге және Сидоровқа беріп, оларға Прутковқа қалай соққы жасау керек екендігін үйрете бастады. Шишкин және Сидоров Девальдтың ұсынысымен келісе отырып, кезекпен іс-қимыл жасай отырып, жәбірленушінің денесінің әр түрлі бөліктері мен басына пышақпен соққы жасауды жалғастырды. Прутковты қалай да өлтіруді мақсат еткен Девальд Сидоровқа Архипованың пәтерінен тағы бір пышақ алып келуді ұсынды. Өкелген пышақты пайдаланып, Девальд алдыңғы екеуіне қосылып, Прутковты соққылай бастады.

Аталған іс-әрекеттердің нәтижесінде Прутков қайтыс болды. Жәбірленуші Прутков сот сараптамасының қорытындысына сәйкес алынған жарақаттар салдарынан қайтыс болды деген қорытынды жасады. Сот отырысында Девальд өз айғақтарын өзгертіп, жәбірленушіні өмірінен айырған өзі екенін айтты. хабарлады. Бұл ретте қалған сотталушылардың не істгенін ол білмейтін болып шықты. Алайда, бұл мән-жай соттың пікірінше, Сидоров пен Шишкиннің кінәсін жоққа шығармайды, өйткені олардың іс-әрекеттерінің объективті жағы жәбірленушінің өмірін айыруға бағытталған олардың бірлескен ниетін көрсетеді.

Осылайша, әрбір сотталушының іс-әрекеттері сот ҚР ҚК - нің 99-бабының 2-бөлігінің «ж» тармағымен-адамдар тобы жасаған басқа адамға қасақана қаза келтіру ретінде сараланады, себебі алдын ала сөз байласу белгісі сот отырысында өзінің растауын таппады [4].

Алдын ала сөз байласпай адамдар тобы жасаған адам өлтіруді алдын ала сөз байласумен жасалған адам өлтірумен саралауға қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар. Топтың алдын ала сөз байласуы бойынша адам өлтіру кезіндегі басты айырмашылық

жәбірленушіні өлтіру келісімі іс-әрекет басталғанға дейін әрқашан қол жеткізіледі, ал адамдар тобы алдын ала сөз байласпай адам өлтіру кезінде адам өлтіру келісімі жәбірленушіні өлтіруге бағытталған іс-әрекеттер басталғаннан кейін пайда болады.

Сонымен, Ю. мен Ж. алдын ала сөз байласып, адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен келесі мән-жайлар бойынша адам өлтіргені үшін сотталған: Ю. мен И. арасында жанжал туындаған, оның барысында Ю. өзінің төс қалтасында жатқан И-ге пышақпен соққы келтірген, нәтижесінде ішкі органдарды зақымданбаған, бірақ ауыр жарақат алған. Жәбірленуші жәбірлеушіге қарсылық көрсете бастады, осыған байланысты Ю. Ж.-дан көмектесуді сұрады. Ж. Н-дың аяғын ұстағанда, Ю. оның жүрек тұсына пышақпен тағы бір соққы келтірген, ол оқиға орнында қайтыс болған.[5]

Бұл жағдайда И. өлтіруді ниет еткен, бірақ И.тарапынан қарсылық болғандықтан, Ю. Ж.-дан көмек сұраған. Бұл жағдайда адам өлтіруді бірлесіп аяқтау жасалған әрекетті бір топ адамның алдын ала сөз байласуымен жасалған адам өлтіру ретінде саралауды болдырмайды.

Ұйымдасқан адамдар тобына келетін болсақ, ҚР Жоғарғы Соты Пленумының 10-тармағында бір немесе бірнеше кісі өлтіру ниетімен біріктірілген екі немесе одан да көп адамнан тұратын топ ретінде түсіндіріледі . [6]. Мұндай топ қылмысты мұқият жоспарлайды, алдын ала кісі өлтіру құралын дайындайды, өз қатысушыларының арасында рөлдерді бөледі. Сондықтан адам өлтіруді ұйымдасқан топ жасаған деп тану кезінде барлық қатысушылардың әрекеттерін олардың қылмыстағы рөліне қарамастан, ҚР ҚК 28-бабына сілтеме жасамай-ақ орындау ретінде саралау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.ҚР Жоғарғы Соты Пленумының 2003 жылғы 3 шілдедегі. «Қасақана кісі өлтіру туралы істер бойынша сот тәжірибесінде туындаған кейбір мәселелер туралы» қаулысы

2.ҚР Қылмыстық кодексі.04.07.2014ж. қабылданған,28.12.2022ж. өзгерістермен, толықтырулармен

3.Г.И.Баймурзин. Сравнительно-виктимологическая характеристика нераскрытых убийств по материалам Алматы. 2008.Алматы.2016

4.Қарағанды облыстық сотының № 401578 қылмыстық іс материалдары

5.Қарағанды облыстық сотының № 502871 қылмыстық іс материалдары

6.ҚР Жоғарғы Сотының Пленумы "Кісі өлтіру істері жөніндегі сот тәжірибесі туралы" 2009 жылғы 27 қаңтардағы қаулысының 10-тармағы.

Турумбет А.

КВАЛИФИКАЦИЯ УБИЙСТВА СОВЕРШЕННАЯ ГРУППОЙ ЛИЦ, И ГРУППОЙ ЛИЦ ПО ПРЕДВАРИТЕЛЬНОМУ СГОВОРУ

В работе рассмотрены ошибки, совершаемые правоприменителем при квалификации убийств, совершаемых группой лиц, группой лиц по предварительному сговору. Верховный Суд Республики Казахстан, изменяя приговоры в связи с неправильным применением уголовного закона, ежегодно дает разъяснения, как должны квалифицироваться соответствующие преступные деяния. Тем не менее на практике нередко допускаются ошибки в связи с неверным пониманием относительно: убийства, совершенного группой лиц, убийства, совершенного группой лиц по предварительному сговору.

Turymbet A.

QUALIFICATION OF A MURDER COMMITTED BY A GROUP OF PERSONS AND A GROUP OF PERSONS BY PRIOR CONSPIRACY

Annotation. The paper considers the mistakes made by the law enforcement officer in the qualification of murders committed by a group of persons, a group of persons by prior agreement. The Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, changing sentences in

connection with the incorrect application of the criminal law, annually clarifies how the relevant criminal acts should be qualified. Nevertheless, in practice, mistakes are often made due to a misunderstanding regarding: murder committed by a group of persons, murder committed by a group of persons by prior agreement.

УДК 343.2/1

Шахитзаткан Ж.Ш.

Volashaq академиясының МЮ-21-2 тобының магистранты
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ҰҒЫМДЫҚ МӘНІ

Тұрмыстық қылмыстың алдын алуға бағытталған іс-шаралар дәстүрліден консервативтіге ауысады және оң нәтиже бермейді. Тәжірибе жаңа тиісті зерттеулерді қажет етеді, оның сұраныстары тұрмыстық қылмыстардың алдын-алу тиімділігін арттыру қажеттілігіне байланысты. заңшығарушы «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымын «отбасылық-тұрмыстық» шегіне дейін тарылтты. Арнайы заңның қызметі аясынан тұрмыстық қатынастардың өзге компоненттері, және тиісінше, осы салалардағы зорлықшыл әрекеттер, мысалы, оларға жатқызылуы мүмкін тұрғын-үй тұрмыстық зорлық-зомбылығы, ұжымдағы зорлық-зомбылық және т.б. түсіп қалады. Сондықтан, автор отбасылық тұрмыстық қылмыстар ұғымын заңдарда қолдануды негіздейді.

Отбасылық-тұрмыстық қылмыстардың алдын алу шаралары жүйесі тиімсіз болып отырғанын көріп отырмыз. Отбасы тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылық жыл өткен сайын зор масштабтарға ие болып келе жатыр және қоғам мен тұлғаның қауіпсіздігіне қол сұғатын мәселеге айналып отыр. Қылмыстың себептері мен жағдайларын бейтараптандыруға байланысты елдегі қылмыстық жағдайды бақылауға алу үшін құқық қорғау органдарының жекелеген әрекеттері күтілген нәтиже бермеді. Тұрмыстық қылмыстың алдын алуға бағытталған іс-шаралар дәстүрліден консервативтіге ауысады және оң нәтиже бермейді. Тәжірибе жаңа тиісті зерттеулерді қажет етеді, оның сұраныстары тұрмыстық қылмыстардың алдын-алу тиімділігін арттыру қажеттілігіне байланысты.

Зерттеулер барлық ауыр қылмыстардың шамамен 30-40% отбасында жасалатынын көрсетеді. Отбасы-тұрмыстық қатынастар аясында қаза тапқандардың шамамен 40%-ын өздерін қорғай алмайтын балалар, мүгедектер, әйелдер құрайды [1]. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың латенттілігі жоғары деңгейде, ол ең алдымен көптеген отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастың көпшілікке жария болуынан, оның ушығуынан қорқу сияқты бірқатар себептерге байланысты. Нәтижесінде олар орын алған зорлықшылдық жағдайға үнсіз шыдау жолын таңдауын түсіндіреді [2; 7].

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы берген анықтамада зорлық-зомбылық ретінде өзіне, өзге тұлғаға, тұлғалар тобына немесе қауымдастыққа қарсы шынайы немесе қауіп ретінде бағытталған, нәтижесі дене жарақаттары, өлім, психологиялық жарақат, дамуында ауытқушылық немесе түрлі зардап болып табылатын (немесе болып табылуы мүмкін) қасақана физикалық немесе биліктік күш қолдану танылады [2; 5].

«Отбасындағы зорлықшыл қылмыстылық» ұғымының анықтамасы «зорлықшыл қылмыстылық» және «отбасы» сияқты терминдерді ашып қарауды талап етеді. Қылмыстық-құқықтық және қылмыстанымдық әдебиеттерде зорлықшыл қылмыстардың ұғымы, белгілері мен түрлері жөніндегі мәселе бойынша әртүрлі, тіпті кейде қарама-

қайшы пікірлер кездеседі. Бірақ зорлықшыл қылмыстарды принципиалды тұрғыда түсінуде айтарлықтай қиындықтар туындамайды. Осы санаттағы қылмыстардың негізгі ерекше сипаты болып оларды жасау кезінде отбасы мүшелеріне физиологиялық және психикалық зорлық-зомбылықты қолдану табылатынын барлық зерттеушілер атап өтеді [3,31].

Барлық қылмыстарды, соның ішінде отбасында жасалатын қылмыстарды зорлықшыл топқа біріктіретін ортақ белгі оларды жасау кезінде тұлғаға қарсы қолданылатын зорлық-зомбылық болып табылатынын ескерсек, осы қылмыстық әрекеттердің шеңберін анықтау мақсатында «зорлық-зомбылық» ұғымының сипаттамасына жүгіну керек. Ол үшін «агрессия» ұғымын сараптаудан бастаған жөн, себебі ол «зорлық-зомбылық» ұғымына мәні бойынша жақын. Батыс елдерінің психологтары Р. Бэрн мен Д. Ричардсонның пікірі бойынша, қандай бір нысанда көрініс таппасын, агрессия мұндай қарым-қатынастан жалтару үшін барлық негіздері бар басқа тіршілік иесіне қарсы зиян келтіруге бағытталған мінез-құлық ретінде танылады. Бұл кешенді анықтама келесідей жеке ережелерді қамтиды: 1) агрессия міндетті түрде жәбірленушіге қасақана, мақсатты бағытталған зиян келтіру болып саналады; 2) агрессия ретінде тірі ағзаларға зиян келтіруді көздейтін мінез-құлық қана қарастырылады; 3) жәбірленушілердің өзіне қарсы мұндай әрекеттерден жалтару ниеті болуы керек [4, 53-б.].

Әрине, агрессияны психологтар ғана зерттемейді, онымен биологтар, медицина қызметкері, әлеуметтанушылар, заңгерлер арнайы әдістер мен тәсілдерді қолдана отырып шұғылданады. Алайда ХХ ғасырдың көрнекті философы Бертран Рассел махаббат пен өшпенділіктің айырмашылығы мәселесі негізінен психологияның құзырына жататындығын атап өтті. Қалай болса да, бүгінгі таңда адамның агрессиялық мінез-құлқының табиғаты мен механизмдерін зерттеуде әсерлі нәтижелерге психология ғылымы қол жеткізгенін атап өткен жөн.

Әлемде агрессия психологиясы саласындағы жетекші зерттеуші ретінде танымал Леонард Берковиц агрессияның жоғарыда келтірілген анықтамасына сүйене отырып, оның соңғы нысаны ретінде «зорлық-зомбылықты» бөліп қарастырды. Мұнымен қоса, ол «зорлық-зомбылық» ретінде басқа адамға елеулі физикалық зиян келтіруге деген қасақана талпынысты түсінеді [5, 32, 286-б.].

Соңғы кезде көптеген зерттеушілер «зорлық-зомбылық» ұғымын жиі қолданатынына қарамастан, оның мағынасы біркелкі түсіндірілмей келеді. Бүгінде «зорлық-зомбылық» термині ғылыми еңбектерде де, ауызекі сөйлеуде де әр түрлі мағынаға ие болып отыр. Нәтижесінде әрекет «зорлықшыл» деп анықталған кезде қандай белгінің ескеріліп тұрғанына әрдайым сенімді болу мүмкін емес.

Сөздіктерде «зорлық-зомбылықтың» үш анықтамасы беріледі: 1) кімге болмасын физикалық күш қолдану; 2) кімге болмасын мәжбүрлі әсер ету; 3) қыспаққа алу, заңсыздық [6, 334-б.].

Отандық заңнамада «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымы қолданылады, біздің пікірімізше, ол мағынасы бойынша «отбасылық» немесе «үйдегі зорлық-зомбылық» ұғымдарынан кеңірек. «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» ҚР Заңының 1-бабының 3-тармағына сәйкес тұрмыстық зорлық-зомбылық отбасы-тұрмыстық қатынастар аясында бір адамның басқаға (басқаларға) қатысты дене зардабын және (немесе) психикалық зардап келтіретін немесе келтіру қаупі бар құқыққа қарсы қасақана әрекеті (іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі) ретінде анықталады [7]. Заңның 1-бабының 2-тармақшасына сәйкес отбасы-тұрмыстық қатынастар ретінде ерлі-зайыптылар, бұрынғы ерлі-зайыптылар, бірге тұратын немесе бірге тұрған адамдар, жақын туыстар, ортақ баласы (балалары) бар адамдар арасындағы қатынастар түсініледі. Осыдан аталмыш Заң отбасы-тұрмыстық қатынастардағы, некелік-отбасылық қатынастарда тұратын тұлғалар, жеке тұрғын үй, пәтер немесе өзге тұрғын үй-жай ішінде

бірге тұратын тұлғалар, бұрынғы ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастардағы зорлық-зомбылықтың алдын алуды реттейді деген қорытынды шығады.

Осылайша, заңшығарушы «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымын «отбасылық-тұрмыстық» шегіне дейін тарылтты. Соған сәйкес, Заңның қызметі аясынан тұрмыстық қатынастардың өзге компоненттері, және тиісінше, осы салалардағы зорлықшыл әрекеттер, мысалы, оларға жатқызылуы мүмкін тұрғын-үй тұрмыстық зорлық-зомбылығы, ұжымдағы зорлық-зомбылық және т.б. түсіп қалады.

Жоғарыда баяндалғандардың негізінде «тұрмыстық зорлық-зомбылық», «отбасылық зорлық-зомбылық» және «үйдегі зорлық-зомбылық» ұғымдарына қарағанда отбасылық-тұрмыстық қатынастарда жасалатын зорлықшыл әрекеттердің мағынасын «отбасы-тұрмыстық зорлық-зомбылық» термині нақтырақ ашады деп санаймыз.

Соған сәйкес «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымын «отбасы-тұрмыстық зорлық-зомбылық» деп ауыстыруды және «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы №214-IV Заңына тиісті өзгерістер енгізуді ұсынамыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Корнейчук С.В., Гладырь Н.С., Карстен Е.Э., Рот Н.И. Соглашение о межведомственном взаимодействии по оказанию помощи жертвам бытового насилия. Алматы, 2014. – 276 с.

2. Женщина и бытовое насилие: Учебно-практическое пособие. – Алматы: научно-исследовательский институт Академии МВД РК и Департамент общественной безопасности МВД РК, 2003. – 131 с.

3. Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления. – М.: Изд-во «Юрид. лит», 1974. – 167 с.

4. Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер, 2000. – 352 с.

5. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: прайм-Еврознак, 2001. – 512 с. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык; Издание 16-е., 1984. – 797 с.

6. «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV Заңы (2015.02.11. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). [Электрондық ресурс]: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30525704#activate_doc=2

Шахитзаткан Ж.Ш.

ПОНЯТИЙНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЕМЕЙНО-БЫТОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Мероприятия, направленные на профилактику бытовой преступности, переходят от традиционных к консервативным и не дают положительных результатов. Практика требует новых соответствующих исследований, запросы которых обусловлены необходимостью повышения эффективности профилактики бытовых преступлений. юрист сузил понятие» бытовое насилие «до» семейно-бытовых " пределов. Из сферы деятельности специального закона выпадают иные компоненты бытовых отношений и, соответственно, насильственные действия в этих сферах, например, жилищно-бытовое насилие, насилие в коллективе и др., которые могут быть отнесены к ним. Поэтому автор обосновывает использование в законах понятия семейных бытовых преступлений.

Shakhitzatkan Zh.Sh.

THE CONCEPTUAL ESSENCE OF FAMILY AND DOMESTIC CRIMES

Measures aimed at preventing domestic crime are moving from traditional to conservative and do not have a positive effect. Practice requires new relevant research, the requests of which are due to the need to increase the effectiveness of the Prevention of domestic crimes. the legislator narrowed the concept of" domestic violence "to the limit of" family-

domestic". Other components of domestic relations, and, accordingly, violent actions in these areas, for example, domestic violence in housing, violence in the collective, etc., are excluded from the scope of the special law's activities. Therefore, the author substantiates the use of the concept of family domestic crimes in laws.

УДК 349. 3

Шведчикова Е.В.

старший преподаватель

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова,
Абакан, Российская Федерация

leena_vik@mail.ru

КЛАССИФИКАЦИЯ ВИДОВ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ

Актуальность данной работы определяется необходимостью создания представлений о многообразии видов социального обеспечения в современной Российской Федерации и особенностях их классификации представленной современной российской юридической наукой в сфере социального обеспечения. Изучением особенностей их нормативного закрепления и регулирования.

Социальные права, нормативное закрепление, финансирование, денежные выплаты, государственный бюджет, компенсации, субсидии.

Спецификой правоотношений в сфере социального обеспечения является их возникновение в результате наступления особых фактов – необходимость получения медицинской помощи; получение инвалидности; наступление старости; материнство; потеря кормильца; признание гражданина беженцем или вынужденным переселенцем; признание человека безработным; в результате временной нетрудоспособности; в результате получения трудового увечья ли профессионального заболевания; смерть застрахованного гражданина.

А.А. Панова подразделяет виды социального обеспечения на две группы в основе которых источник инвестирования: предоставляемые в денежной форме (пенсии, пособия и т.д.) и предоставляемые в натуральной форме (медикаменты, продукты питания и т.д.) [6].

С.А. Бакиева [3] выделяет третью группу прав социального обеспечения-предоставление помощи в виде услуг (содержание в домах-интернатах, уход за престарелыми) и льгот отдельным нуждающимся лицам, возмещение расходов связанных с оказанием медицинской помощи в санаториях, стационарах, интернатах; различные выплаты единовременных пособий, имеющих адресную направленность (например, выплаты лицам оказавшихся в трудной жизненной ситуации).

В качестве второго критерия классификации могут быть определены категории граждан которым предоставляется социальная поддержка. Данный критерия позволяет выделить следующие виды социального обеспечения:

1. социальное обеспечение граждан, находящихся в нетрудоспособном возрасте (например, дети, пенсионеры);
2. обеспечение граждан, относящихся к трудоспособному возрасту, но в силу определенных причин не имеющих возможность реализовать себя в сфере трудовой деятельности (временные безработные) [7].

Конституция Российской Федерации акцентирует внимание на таких видах социального обеспечения как государственные пенсии и социальные пособия. Эти виды представляют самый распространенный вид социального обеспечения- денежные выплаты, которые выражаются в предоставлении человеку определённой денежной суммы за счет средств государственного бюджета Российской Федерации. Используемое в праве социального обеспечения понятие денежные выплаты весьма многозначно. В рамках данной отрасли права под ним понимаются: денежные пособия, единовременные выплаты, денежные субсидии, и денежные капиталы (например, материнский капитал) и т.д.

Рассмотрим основные виды денежных выплат как основного вида социального обеспечения. Федеральный закон «Об основах обязательного социального страхования» закрепляет такой вид денежных выплат как пособие, рассматривая его как вид социальной помощи, безвозмездно предоставляемой гражданам за счет бюджетных средств.

Источником финансирования таких выплат являются фонды социального страхования, поэтому в современной науке появилась практика называть такие выплаты «страховыми» [5]. Важнейшими признаками пособия является безвозмездность, законодательное установление, особая цель-материальная поддержка населения. Пособия выплачиваемое человеку находящемуся в сложной жизненной ситуации может быть единовременным или выплачиваться в течении продолжительного периода.

Анализ современного социального законодательства позволяет выделить два вида социальных пособий:

- пособия, которые финансируются за счет средств социального страхования: пособия по беременности и родам; пособие при постановке на учет в ранние сроки; пособие по временной нетрудоспособности; пособие при рождении ребенка; пособие по уходу за ребенком-инвалидом; пособия беженцам и вынужденным переселенцам и т.д.;
- пособия, которые обусловлены доходом гражданина ниже прожиточного минимума, например ежемесячное пособие на ребенка, размер, порядок назначения устанавливается на уровне субъекта РФ региональным законодательством.

Следующим видом денежной выплаты является субсидия - частичная или полная оплата социально-значимых услуг, предоставляемых гражданам. Отличие данной выплаты состоит в ее целевом назначении. Например, субсидия для оплаты коммунальных услуг, может быть использована только по назначению. Основным критерием назначения субсидии является нуждаемость или невозможность самостоятельно оплатить услугу по причине недостаточного дохода (многодетная малообеспеченная семья). Таким образом, А.О. Дорофеев рассматривает субсидию как федеральную или региональную социальную доплату, позволяющую обеспечить минимальный уровень жизни человека [4, с.54].

В Указе Президента «О дополнительных мерах государственной поддержки семей, имеющих детей»[2] при назначении выплат определенным категориям граждан используется такой вид выплаты как «компенсация», применяемый в отношении детей и предпринимателей, получивший максимальное распространение в период пандемии. В научной литературе компенсации характеризуются как выплаты возмещающие уже произведенные затраты, которые понесло лицо взамен социального обеспечения в натуральной форме. Примером могут быть компенсационные выплаты детям, воспитывающимся в приемной семье.

Особой категорией денежных выплат является пенсия, сущность данной денежной выплаты состоит в оказании социальной помощи путем частичного замещения утраченного заработка, например для человека достигшего пенсионного возраста. Источник выплаты бюджет государства. Пенсия предназначена для обеспечения минимальной денежной помощи лицам, не имеющим постоянный денежный доход по различным причинам: старость, инвалидность и т.д.

Субъектами пенсионного обеспечения являются:

- инвалиды;
- дети-инвалиды;
- дети до 18-летнего возраста, оставшиеся без попечения родителей, дети умерших родителей по случаю потери кормильца;
- граждане из числа малочисленных народов Севера, достигшие возраста 55 и 50 лет (соответственно мужчины и женщины);
- граждане в силу возраста (достигшие 60 лет женщины и 65 лет мужчины).

В современной Российской Федерации в настоящее время уникальным видом социальной выплаты является материнский капитал, в форме сертификата. В целях защиты прав и интересов граждан законодатель четко устанавливает направления применения средств материнского капитала. В системе социального обеспечения населения материнский капитал выступает мерой социальной поддержки института семьи, средством решения демографической проблемы. В условиях развития социального государства данная выплата носит значимый и инновационный характер. С.Н. Марков рассматривает данную выплату как новую форму оказания социальной помощи населению с целью – стимулирования рождаемости [5, с.78]. Средства на выплату материнского капитала предоставляются из бюджетных средств и для реализации права пользования данными денежными средствами законодатель предусмотрел уникальный механизм. Данная выплата реализуется государством уже более 15 лет, в настоящее время наблюдается тенденция расширения направлений ее использования.

Таким образом, следует отметить многообразие видов прав социального обеспечения в современной России. Главная задача государства, устанавливающего и реализующего основные виды прав социального обеспечения состоит в стремлении создать достойные условия жизни каждому человеку, укрепить социальную справедливость в обществе. Но успешная реализация всех социальных программ нацеленных на претворения в жизнь социальных прав граждан невозможна без надежного механизма правовой защиты данных прав.

Список использованных источников:

1. Конституция Российской Федерации от 12 дек. 1993г.: в ред. Закона Рос. Федерации о поправке к Конституции РФ от 14 марта 2020 г. № 1-ФКЗ // Рос. газ. 2020. 04 июля.
2. О дополнительных мерах государственной поддержки семей, имеющих детей: Указ Президента Рос. Федерации от 20 марта 2020 г. № 199 // Рос. газ. 2020. 21 марта.
3. Бакиева Г. Р. Социальное обеспечение и его виды // Молодой ученый. 2019. № 52 (290). С. 345-347.
4. Дорофеев А. О. Денежные выплаты как форма оказания государственной социальной помощи // Право: современные тенденции: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2016 г.). Краснодар., 2016. С. 54.
5. Марков С. Н., Алексеева А. В. Материнский капитал: сущность, механизм, проблемы и перспективы развития // Скиф. 2019. № 8 (36). С. 78.
6. Панова А. А. Ключевые виды социального обеспечения // Science Time. 2015. № 1 (13). С. 361.
7. Пронина Л. И. Проблемы развития социального обеспечения. М., 2018. С. 54.

Шведчикова Е.В.
ҚАЗІРГІ РЕСЕЙДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМТАМАСЫЗДЫҚ
ТҮРЛЕРІНІҢ ЖІКТЕМЕСІ

Бұл жұмыстың өзектілігі қазіргі Ресей Федерациясындағы әлеуметтік қамсыздандыру түрлерінің алуан түрлілігі және әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы қазіргі ресейлік заң ғылымы ұсынған олардың жіктелуінің ерекшеліктері туралы идеяларды құру қажеттілігімен анықталады. Олардың нормативтік шоғырландыру және реттеу ерекшеліктерін зерттеу.

Тірек сөздер. *Әлеуметтік құқықтар, нормативтік шоғырландыру, қаржыландыру, ақшалай төлемдер, мемлекеттік бюджет, өтемақылар, субсидиялар.*

Shvedchikova E.V.
CLASSIFICATION OF TYPES OF SOCIAL SECURITY IN MODERN
RUSSIA

The relevance of this work is determined by the need to create ideas about the diversity of types of social security in the modern Russian Federation and the peculiarities of their classification presented by modern Russian legal science in the field of social security. By studying the features of their regulatory consolidation and regulation.

Keywords. *Social rights, regulatory consolidation, financing, cash payments, the state budget, compensation, subsidies.*

УДК 349.3

Шведчикова Е.В.
старший преподаватель
ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова,
город Абакан, Российская Федерация
leena_vik@mail.ru

ГЕНЕЗИС И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПОНЯТИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА
В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РОССИИ

Аннотация. Актуальность данной работы определяется необходимостью создания представлений об особенностях возникновения и развития понятия социальные права человека в отечественной юридической науке. Изучением особенностей нормативного закрепления данной категории прав человека и их специфических отличий от других видов прав.

Ключевые слова. *Социальные права, нормативное закрепление, права и обязанности, реализация прав, государство, система прав человека.*

В течении жизни человек постоянно становится субъектом многообразных правоотношений. Правоотношения затрагивают абсолютно все сферы нашей жизни. Права и свободы человека многообразны, различные критерии позволяют их классифицировать на группы и виды. В зависимости от вида субъекта, права традиционно квалифицируют на индивидуальные и групповые; в зависимости от условий возникновения выделяют естественные права, возникающие от природы и производные, права исходящие от государства и сформулированные в нормативных правовых актах. По характеру образования выделяют основные (конституционные) и дополнительные (конкретизирующие) права и свободы человека и гражданина. Одним из видов естественных прав человека являются социальные права, наличие которых является обязательным атрибутом построения социального государства.

В современной юридической науке, большинство исследователей рассматривают социальные права как комплекс прав таких как «социально-экономические права» [9], «экономические, социальные и культурные права» [5], не выделяя отдельно «социальные права». Данная тенденция объясняется тем, что генезис «социальных прав» как отдельной группы прав человека имеет не большую историю.

Социальные права зародились в индустриальном обществе и являются порождением постиндустриального, информационного современного государства [7, с.9], поэтому их традиционно рассматривают в связи с обязанностью государства.

Периодом активизации данного понятия на законодательном уровне стали 50-60 гг. XXвека. С принятием Всеобщей декларации прав человека в 1948г., которая содержала статьи о социальных права человека (ст. 22, 23, 25, 26) [1] связано появление нормативных актов посвященных социальному обеспечению человека. Таких как: Конвенция МОТ № 102 «О минимальных нормах социального обеспечения» [2], Конвенция «Об основных целях и нормах социальной политики» [3], Европейский кодекс социального обеспечения. Впервые данная категория прав появляется в российском законодательстве лишь с принятием Конституции РФ, согласно которой (ст.7) российское государство провозглашается социальным государством. В виду того, что российская практика не имеет большого опыта нормативного закрепления и реализации на практике прав в сфере социального обеспечения изучение социальных прав до настоящего времени представляется весьма актуальным.

Важно отметить, что до настоящего времени в научной литературе не сложилось единого мнения о понятии «социальные права», тем не менее данная категория прав рассматривается как отдельная группа прав человека и гражданина. Прежде всего данная категория прав относится к естественным, фундаментальным правам человека, именно эти права позволяют развивать способности человека, способствуют приобретению социального статуса, благодаря этим правам человек занимает место в социуме выполняя в нем социальные роли, значимые для него самого, государства и общества в целом. Поэтому социальные права имеют право на признание их государством и придание им юридического статуса [6, с.91].

Современное государство с первых дней жизни человека участвует в процессе становления его личности, предпринимает меры в области здравоохранения, образования, культуры, воспитания и т.д. Указанные направления деятельности государства и составляют социальную политику. Реализация данной политики связана с реализацией обязанностей государства в сфере социального обеспечения. А значит, социальные права могут быть реализованы в социальной сфере посредством государственного социального обеспечения [8, с.62].

В целом социальные права представляют собой отдельную самостоятельную группу прав человека и гражданина, так как они имеют специфические особенности позволяющие отличать их от других прав, к примеру экономических, экологические и т.д.

Во-первых, социальные права реализуются только в социальной сфере и имеют адресную направленность. Получить возможность реализации права может только человек с особым статусом: многодетная мать, сирота, потерявший кормильца, пенсионер и пр. Именно эти права позволяют человеку выжить, находясь в трудной жизненной ситуации.

Во-вторых, данные права могут быть реализованы и отдельным индивидом и семьей, что отличает данную категорию прав от иных.

В-третьих, реализация социальных прав основана на участии государства. Социальная поддержка основана на заботе государства о гражданах и связана с перераспределением части государственного бюджета страны.

В-четвертых, социальные права гарантируются Основным законом государства. Согласно Конституции Российской Федерации определены отдельные права граждан

такие как право на гарантийный минимальный размер оплаты труда (ст. 7); право на государственную защиту материнства, детства и семьи (ч. 1 ст. 38); право на обеспечения по возрасту, в случае утраты трудоспособности и т.д [4]. Поэтому, социальные права рассматриваются как совокупность конституционных прав человека (гражданина) на получение определенного объема материальных благ при наступлении определенных нормативными актами условий.

В-пятых, социальные права не индивидуализированы, они представляют собой нормы объективного права, принятые, установленные и реализуемые государством.

В целом, понятие социальных прав неразрывно связано с такими категориями как социальная политика, социальное обеспечение и социальное государство.

Конституция Российской Федерации устанавливает новый тип российского государства, определяя его социальным (ст. 7). Рассматривая главную задачу политики социального государства в обеспечении условий достойной жизни и свободного развития человека.

Представленное в науке понятие социального государства очень многогранно. В различные исторические периоды рассматривалось по-разному, во-первых, как особая модель государства, и как концепция государственной, социально-экономической, политической направленности; во-вторых, как модель общественных отношений, направленных на достижения социальной справедливости и т.д.

Главными признаками современного социального государства являются:

- нормативное закрепление приоритета естественных прав человека;
- наличие в структуре органов государственной власти системы органов социальной поддержки населения, направленной на удовлетворения материальных и финансовых потребностей человека, попавшего в сложную жизненную ситуацию;
- наличие особого механизма реализации социальных прав человека и особого механизма их защиты.

Социальные права это неотъемлемые права, принадлежащие человеку от рождения, реализация которых возможна только посредством государственной поддержки и происходит в нескольких направлениях: государственная поддержка по поводу получения пенсий в силу возраста или других обстоятельств (инвалидность); государственная поддержка различного рода социальных групп нуждающихся в материальной помощи (матери, инвалиды, безработные, сироты и т.д.); социальное обеспечение связанное с охраной труда (потеря трудоспособности, временная нетрудоспособность в связи с болезнью и т.д.).

В условиях становления социального государства, реализация социальных прав человека является основной обязанностью государства.

Таким образом, именно государство является гарантом осуществления социальных прав. Поэтому, социальные права следует рассматривать как совокупность конституционных прав человека (гражданина), предоставляющих ему право получения от государства социального обеспечения при реализации социального риска.

Список использованных источников:

1. Всеобщая декларация прав человека: принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 дек.1948г. // Рос. газ. 1998. 10 дек.
2. О минимальных нормах социального обеспечения: Конвенция Международной Организации Труда № 102 (Женева, 28 июня 1952г.) // Собр. Законодательства Рос. Федерации. 2020. № 23. Ст. 3589.
3. Об основных целях и нормах социальной политики: Конвенция Международной Организации Труда № 117 (Женева, 22 июня 1962 г.). // Собр. Законодательства Рос. Федерации. 2020. № 23. Ст. 3478.

4. Конституция Российской Федерации от 12 дек. 1993г.: в ред. Закона Рос. Федерации о поправке к Конституции РФ от 14 марта 2020 г. № 1-ФКЗ // Рос. газ. 2020. 04 июля.

5. Киричѳек Е. В. Социально-экономические и культурные права и свободы важнейший элемент конституционно-правового положения (статуса) человека и гражданина в Российской Федерации // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2012. № 1 (19). С. 49.

6. Крикунова А. А. Социальные права человека: понятие, система и юридическая природа // Пробелы в российском законодательстве. 2009. № 4. С. 91.

7. Путило Н.В. Основы правового регулирования социальных прав: автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01 М., 1999. С. 7-18.

8. Шакун Н. В. К вопросу о понятии социальных прав // Вестник Московского университета МВД России. 2012. № 10. С. 62.

9. Шитова Т. В. Социально-экономические права граждан: особенности содержания // Социально-экономический и гуманитарный журнал. 2021. № 2(20). С. 54-63.

Шведчикова Е.В.

**РЕСЕЙДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ АДАМ
ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ДАМУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Бұл жұмыстың өзектілігі отандық заң ғылымында адамның әлеуметтік құқықтары концепциясының пайда болу және даму ерекшеліктері туралы идеяларды құру қажеттілігімен анықталады. Адам құқықтарының осы категориясының нормативтік консолидациясының ерекшеліктерін және олардың басқа құқық түрлерінен ерекшелігін зерттеу.

Тірек сөздер. Әлеуметтік құқықтар, нормативтік бекіту, құқықтар мен міндеттер, құқықтарды жүзеге асыру, мемлекет, адам құқықтары жүйесі.

Shvedchikova E.V.

**GENESIS AND FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT
OF HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF SOCIAL SECURITY IN RUSSIA**

The relevance of this work is determined by the need to create ideas about the peculiarities of the emergence and development of the concept of social human rights in domestic legal science. By studying the features of the normative consolidation of this category of human rights and their specific differences from other types of rights.

Keywords. Social rights, normative consolidation, rights and obligations, realization of rights, the state, the human rights system.

Шереметьева К. И.

Студентка ФГБОУ ВО «ХГУ им. Н. Ф. Катанова»

Абакан, Российская Федерация

Ksenya.Sheremetyeva2015@mail.ru

Научный руководитель: **Е.В. Шведчикова,**

Старший преподаватель

ФГБОУ ВО «ХГУ им. Н. Ф. Катанова»

Абакан, Российская Федерация

КОЛЛИЗИИ В ПРАВЕ: ПОНЯТИЕ, ВИДЫ И СПОСОБЫ РЕШЕНИЯ

***Аннотация.** В статье раскрывается понятие коллизий, описываются их виды, а также предлагаются способы их решения. Обращается внимание на превентивные меры, то есть меры предотвращения коллизий.*

Ключевые слова. Коллизии, право, нормы коллизии, превентивные меры.

В современном мире многообразные общественные отношения требуют всестороннего урегулирования, поэтому в современной законодательной практике принимается огромное количество нормативных актов, в действующие акты вносятся изменения и несмотря на это, в правовых актах выявляются новые и новые противоречия-коллизии.

В этой связи изучение понятия, видов и способов разрешения коллизий представляется весьма актуальным.

Так, под коллизиями в юриспруденции понимаются расхождения или противоречия нормативно-правовых актов, регулирующих одни и те же либо смежные общественные отношения, а также противоречия, возникающие при правоприменении и осуществлении компетентными органами и должностными лицами своих полномочий [5].

Н.А. Власенко рассматривая многообразие коллизий, дает их следующую классификацию. В качестве первого вида рассматривает темпоральные коллизии. Темпоральные коллизии представляют собой противоречия возникающие в нормах права по причине различного времени их принятия. Например, между ст. 575 Гражданского Кодекса РФ «Запрещение дарения» и ст. 290 Уголовного Кодекса РФ «Получение взятки». Согласно ГК РФ, должностное лицо имеет право принимать подарки, стоимость которых не превышает 3 000 рублей [2]. УК РФ, квалифицирует такой подарок, как уголовное преступление. То есть, данное противоречие связано с редакциями законов совершенно в разное время. Так, ст. 575 ГК РФ (в ред. Федерального закона от 25.12.2008 N 280-ФЗ), а ст. 290 УК РФ (в ред. Федерального закона от 03.07.2016 N 324-ФЗ) [3].

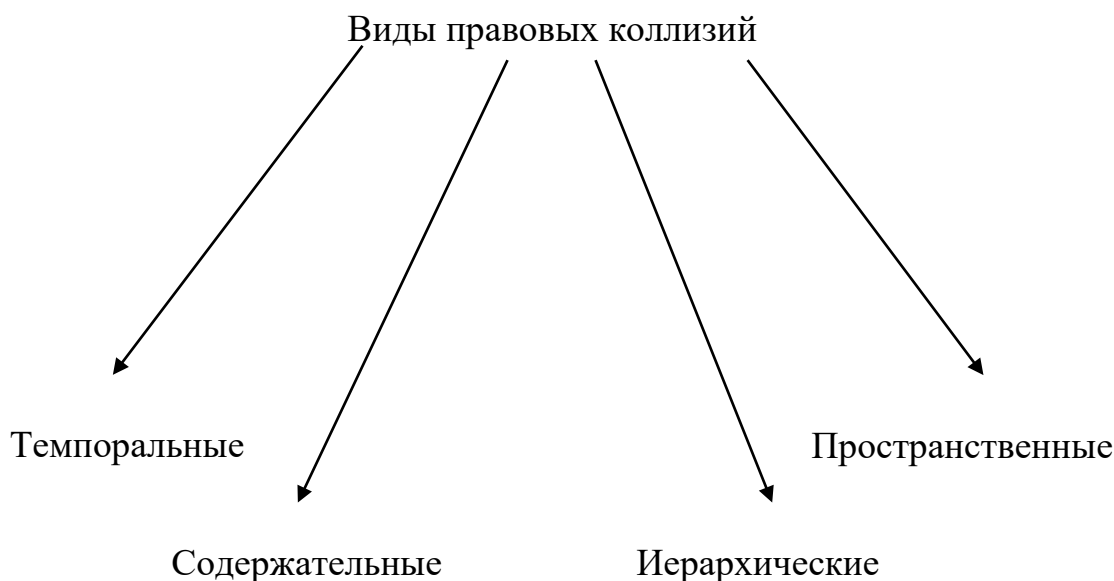
В качестве второго вида рассматриваются содержательные коллизии. Содержательными являются коллизии, которые возникают между общими и специальными нормами права. Например, противоречия между Бюджетным кодексом и федеральным законодательством о бюджете.

В представленной классификации следующим видом коллизий являются иерархические коллизии. Данные противоречия обусловлены несогласованностью норм разной юридической силы. Например, противоречие между ФЗ "О внесении изменений в Федеральный закон "О противодействии терроризму" и отдельные законодательные акты Российской Федерации в части установления дополнительных мер

противодействия терроризму и обеспечения общественной безопасности" от 06.07.2016 N 374-ФЗ (последняя редакция) и Конституцией РФ.

Четвертый вид коллизий в данной классификации – это пространственные коллизии. Данные противоречия создаются между нормами, действующими в разных пространственных пределах. Примером может служить противоречие между нормами федерального законодательства и нормами регионального законодательства государства.

Наглядно, данная классификация может быть представлена в следующей схеме:

В условиях совершенствования законодательства, вопрос о способах разрешения коллизий в современной юридической науке представляется весьма актуальным. Особое значение имеет принятие нового акта взамен коллизирующего или отмену одного из противоречащих друг другу актов.

Вторым достаточно эффективным способом преодоления коллизий является создание коллизионных норм и принципов, устанавливающих юридические ориентиры, которыми должны руководствоваться правотворческие и правоприменительные органы.

Еще одним способом устранения коллизий является – судебное рассмотрение споров в конфликтных ситуациях, включая конституционное правосудие, арбитражное, третейское. Данный способ следует рассматривать как один из эффективных, поскольку решения суда являются императивными. Особенно эффективными представляются решения Конституционного Суда РФ, которые вступают в действие немедленно после оглашения и не подлежат обжалованию.

Одним из распространенных способов разрешения коллизий выступает официальное толкование нормативных правовых актов, в том числе включающее судебные толкования. Они позволяют устранить коллизионность норм, актов, процедур и т. д.

Также предлагается в качестве средств разрешения коллизий вводить режимы временного или специального назначения. В них может быть приостановлены действия каких-либо актов или отдельных органов и должностных лиц. Международная практика такого специального режима – экономические санкции, экономические блокады, режим ЧП и т.д.

Л. А. Морозова помимо средств устранения коллизий рассматривает превентивные меры, то есть меры, предотвращающие возникновение коллизий. К ним можно отнести:

1) осуществление действий субъектов в строгом соответствии с Конституционным законодательством, законами, а также в рамках закрепленной компетенции;

2) предварительную юридическую экспертизу правовых актов и согласование для предотвращения коллизий в законодательстве;

3) систематизацию действующего законодательства;

4) периодическую ревизию правотворческими органами для выявления несогласованностей норм и иных коллизий;

5) анализ эффективности нормативно-правовых актов, которые способны установить противоречия в праве;

6) предвидение конфликтов в нормативной документации [6].

В целом, следует отметить, что развитие законодательства современной России носит достаточно прогрессивный характер, а значит требует устранения и преодоления коллизий, поэтому юридической науке и практике предстоит осуществить поиск и реализацию новых средств разрешения и предотвращения коллизий.

Список использованных источников:

1. "Конституция Российской Федерации" (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020)

2. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 26.01.1996 № 14-ФЗ (ред. от 28.12.2022) [Электронный ресурс] // Справочная правовая система «Консультант плюс»

3. Уголовный кодекс Российской Федерации: Федер. закон от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ; в ред. Федер. закона от 29 дек. 2022 г. № 365-ФЗ // Собр. законодательства Рс. Федерации. 1996. № 25. Ст. 2954; 2022. № 39. Ст. 6535.

4. Федеральный закон "О внесении изменений в Федеральный закон "О противодействии терроризму" и отдельные законодательные акты Российской Федерации в части установления дополнительных мер противодействия терроризму и обеспечения общественной безопасности" от 06.07.2016 N 374-ФЗ (последняя редакция).

5. Теория государства и права: учебник/ А. И. Гомола. –Москва: ЮСТИЦИЯ, 2021. - С. 169.

6. Теория государства и права: учебник / Л. А. Морозова. — 6-е изд., перераб. и доп. 2017. С. 338.

Шереметьева К.И.

ЗАҢДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТАР: ТҮСІНІГІ, ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ШЕШІМДЕРІ

Мақалада соқтығысу ұғымы ашылады, олардың түрлері сипатталады, сонымен қатар оларды шешу жолдары ұсынылады.

***Тірек сөздер.** Соқтығысу, құқық, соқтығысу нормалары, алдын алу шаралары.*

Sheremetyeva K.I.

Annotation. The article reveals the concept of collisions, describes their types, and suggests ways to solve them. Attention is drawn to preventive measures, that is, measures to prevent collisions.

***Keywords.** Conflicts, law, rules of conflict, preventive measures.*

**ЗАМАНАУИ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ҚАРЖЫ
ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ**

**РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ
В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ**

**DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL
SYSTEM IN THE MODERN ECONOMY**

Ахметова Б.Т.
«Bolashaq» Академиясы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
botagozakhmetova@mail.ru

ЭКОНОМИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕМЕСІ

Мақалада экономиканы оқыту әдістемесі, атап айтқанда экономика ғылымының пән ретіндегі ерекшеліктері зерттеледі.

Тірек сөздер: *экономиканы оқыту әдістемесі, оқыту нысандары, кіріктірілген сабақ, параграф тақырыптық көрнекілік*

Қазіргі әлемде студенттерді оқытатын және тәрбиелейтін мұғалімнің алдында 15-20 жыл бұрын біз білмеген көптеген проблемалар бар. Алайда білім беру кеңістігінің өзі өзгерістерді оқыту әдістемесі сияқты ғылым қадағалайды. Оны белгілі бір пәнді оқытудың ережелері мен әдістері жүйесі ретінде анықтауға болады, ол белгілі бір білімді, шеберлікті, дағдыларды беру және игеру жолдарын зерттейді. Экономикалық пәндерге қатысты әдістеме оқытушылардың педагогикалық дайындығы мен экономикалық қызмет саласы арасындағы өзіндік көпір болып табылады, сондықтан экономикалық пәндерді педагогикалық дайындығы барлар да, экономикалық дайындығы барлар да оқыта алады. Әлеуметтік ғылымдарды оқыту әдістемесі оқытудың жоғары теориялық деңгейін, қатаң ғылыми, материалды ұсынудың жарықтығы мен нақтылығын қамтамасыз етуге арналған. Белгілі бір әдістердің жиынтығы ретінде оқыту әдістемесі зерттелетін ғылымның мазмұнымен және оның әдістемесімен тығыз байланысты. Сондай-ақ, білім беру процесінде ресми, ақпараттық білім берудің өзара байланысын ескерген жөн. Бұл қатынастың сызықтық және тік траекториясы бар. Қазіргі еңбек нарығы осы траекторияларды бағыттау қажеттілігін талап етеді.

Экономикалық пәндерді оқыту әдістемесін не ажыратады? Бұл оқыту қоғамның экономикалық өмірімен тығыз байланысты. Бүгінгі таңда білім мен ақпарат негізгі өндірістік ресурсқа айналатын экономика ең тиімді болып саналады, яғни "білімге негізделген экономика". Нақты білім экономикалық заңдар туралы білімді білдіреді. Қолданбалы аспект теорияны құруға, тұжырымдамалық аппаратты кеңейтуге, жаңа принциптер мен заңдарды анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, ерекшеліктерге шамадан тыс құмарлық Үстірт, жеңілдетілген білім мен қорытындыларға әкелуі мүмкін. Мұнда Экономикалық даму теориясы мен практикасының үйлесімі "алтын орта" маңызды. Егер жаратылыстану ғылымдары саласындағы білім қоғамдық өмірдің динамикасына байланысты өзгерістерге аз бейім болса, онда экономикалық білім қоғамдық дамудың өзгеруіне тікелей жауап береді. Сондықтан экономиканы оқыту әдістемесін жетілдіру мәселесі өте өзекті болып отыр. Мұғалім әрдайым өзінің кәсіби саласындағы оқиғалардан хабардар болуы керек, білімнің жетіспеушілігі сабақтың атмосферасына теріс әсер етеді, материалды игеру деңгейін төмендетеді. Пәннің құрылымын білмей, оқытудың мақсаттары мен мазмұнын дұрыс таңдау мүмкін емес. Дамыған елдерде тұрақты экономикалық өсудің негізгі көзі ретінде білім экономикасының дамуы ЖІӨ көлемінің өсуіне, экономикалық әлеуеттің артуына, өндірістік шығындардың қысқаруына ықпал етеді, бұл экономика салаларының дамуын ғана емес, сонымен бірге бүкіл қоғамның сапалы өзгеруін қамтамасыз етеді.

Әдістеменің ғылыми негіздері оқу-тәрбие жұмысының барлық буындарына енеді. Университеттің оқу тәжірибесінде қоғамдық ғылымдарды оқытудағы оқу процесінің келесі формалары қалыптасты: дәрістер, студенттердің өзіндік жұмысы, семинарлар, консультациялар, сынақтар, емтихандар, аудиториядан тыс жұмыстың әртүрлі формалары. Оқытудың тиімділігі және кез-келген пәнді оқыту деңгейі "мұғалім-

оқушы"байланысының өзара әрекеттесуіне тікелей байланысты. Бұл тұрғыда Экономика да ерекшелік емес. Оқытудың бірде-бір түрі басқаларды алмастыра алатын әмбебап деп таныла алмайды. Оқу процесінің формалары өзара байланыста, өзара тәуелділікте және логикалық реттілікте болады. Жұмыстың бір түрінің әдістемесі екіншісіне айтарлықтай әсер етеді.

Интеграцияланған сабақтарға және студенттердің өзіндік жұмысына ерекше назар аудару керек. Өзіндік жұмыс оқу іс-әрекеті процесінде дамитын және бір пәннен екінші пәнге ауыса алатын оқу/метакогнитивтік/интеллектуалдық дағдыларды қалыптастыруды талап етеді. Бұл интеллектуалды интеграцияны қамтамасыз етеді. Интеграцияланған сабақтарда оқушылардың іс-әрекет түрлерін ауыстыру, техникалық құралдарды пайдалану (слайдтарды, кинофильмдерді көрсету), зерттелген материалды бекітуге тапсырмаларды орындау көзделеді. Интеграцияланған сабақ басқа пәндердің материалын эпизодтық түрде қосуды қамтамасыз ететін пәнаралық байланыстарды дәстүрлі қолданудан ерекшеленеді. Интеграцияланған сабақтағы талдау пәні әртүрлі оқу пәндеріндегі мәні туралы ақпарат бар көп қырлы нысандар болып табылады. Бұл жалпы ғылыми ұғымдарда, категорияларда, тәсілдерде көрініс табатын білімнің сапалы жаңа түрінің пайда болуына әкеледі. Интеграцияланған сабақтардың құрылымы әдеттегі сабақтардан келесі ерекшеліктерімен ерекшеленеді: біріншіден, оқу материалының шекті айқындылығы, компамдылығы; екіншіден, сабақтың әр кезеңінде интеграцияланатын пәндер материалының логикалық өзара тәуелділігі, өзара байланысы; және, сайып келгенде, сабақта қолданылатын оқу материалының үлкен ақпараттық сыйымдылығы. Оқу іс-әрекетінде қолданылатын пәнаралық білім, Дағдылар, дағдылар студенттердің сабақтан тыс іс-әрекеттерінде де көрініс табады, интеграция пәндерді жақындастыруға, ортақ қарым-қатынас нүктелерін табуға, пәндердің мазмұнын тереңірек және үлкен көлемде ұсынуға көмектеседі.

Оқу іс-әрекетінде студенттер әртүрлі жанрлармен айналысуы керек: оқулықтар, оқулықтар, монографиялар, мақалалар (журнал немесе жинақтар). Студенттерге осы жанрлардың барлығын өз жұмысында қолдануға үйрету керек. Ақпараттың негізгі көзі және студенттің іс-әрекетінің негізі оқу құралдары мен оқулықтар болып табылады. Студенттердің өзіндік қызметін бақылау әдістері ауызша және жазбаша. Монографиялар мен мақалаларды оқығанда графиктермен, схемалармен, кестелермен және т. б. ұсынылған параграфемалық көрнекілікті түсіну және сипаттау қажеттілігі жиі туындайды. Көрнекіліктің бұл түрін сауатты түсіндіру зерттелетін материалды толық түсінуге мүмкіндік береді.

Осылайша, білім беру процесінің тиімділігі көбінесе оқыту әдістемесімен анықталады. Бірыңғай әдістерді кеңінен қолдану және студенттердің оқу пәндерін меңгеруін тек жазбаша бақылауға көшу оқытушының тікелей Оқу процесіндегі рөлін ресми түрде төмендетеді. Сонымен қатар, дайындық деңгейі мен оқытудың тиімділігі Оқытушы-студент буынының өзара әрекеттесуіне тікелей байланысты. Оқу процесінде екі тарап та шығармашылық рөл атқаруы керек. Студенттер белгілі бір тапсырма түрін шешуге ұмтылған кезде және олардың экономикалық ойлауын дамыту қарастырылған тапсырмалар санының құрбаны болған кезде трафареттік оқыту деп аталатыннан аулақ болу маңызды. Студент тек модельденген ғана емес, нақты экономикалық процестерді де түсінуді үйренуі керек. Студенттерді даярлауда олардың өзіндік жұмысы маңызды рөл атқарады, әсіресе рефераттар, курстық жұмыстар және басқа да зерттеу жұмыстарын орындау кезінде өзін-өзі іздеу дағдыларын дамыту. Мұнда кафедралар қызметінің маңыздылығын асыра бағалау қиын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *ЕУРАЗИЯЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕ ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ* Ахметова Б.Т. *Актуальные проблемы современности.* - 2021. - № 3 (33). - С. 89-93.

2. *ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ - КАК ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ*, Ахметова Б.Т., *Актуальные проблемы современности.* - 2016. - № 2 (12). - С. 78-82.

Ахметова Б.Т.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЭКОНОМИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье рассматривается методика преподавания экономики, в частности особенности экономической науки как дисциплины.

Akhmetova B.T.

METHODS OF TEACHING ECONOMICS AT THE PRESENT STAGE

The article discusses the methodology of teaching economics, in particular, the features of economics as a discipline.

ӨОК 336.1

Бузаубаева П.Н.

«Bolashaq» академиясы

Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Pika_b@mail.ru

БЮДЖЕТ ПРОЦЕСІН АВТОМАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ ЦИФРЛАНДЫРУ

Аталмыш мақалада автор ел экономикасында цифрлық технологиялардың мүмкіндігі мен бюджет процесін автоматтандыру мен цифрландыру барлық төрт кезеңінді: бюджетті жасау, қарау, бекіту және атқаруы кезінде қамтыруы жайлы және өзге де мемлекеттік АЖ-дің технологиялары арқылы үйлесімді жұмыс істеуі көлеңкелі экономиканы алдын алуына бірішама септігін тигізетіндігін атап өткен болатын.

Қазіргі уақытта цифрлық экономиканың мүмкіндіктері іс жүзінде шексіз және қарқынды өсуде. Цифрлық және коммуникациялық технологиялар барлық экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларды қамтиды. Қазіргі халықаралық корпорациялар цифрландыруды дамытуды өз қызметі шеңберінде ғана емес, жалпы әлемдік экономика шеңберінде де әлеуметтік экономикалық табыстың маңызды көрсеткіші ретінде бөледі.

Қазақстан Республикасы қазіргі кезеңде коммуникациялық желілерді дамыту және сапасы бойынша белсенді жұмыс істеуде. Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Үкімет отырысында: «Егер біз қазір, оның ішінде экономиканы цифрландыру жөніндегі жұмыстың баяулауына жол берсек, осы маңызды проблемаға тап боламыз, біз жай ғана артта қаламыз», - деді [1]. Ел тек өзінің цифрлық нарығын құру стратегиясын әзірлейді және әлі ашылмаған әлеуеті бар сала болып қала береді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта әлемдік экономикада болып жатқан өзгерістер – бұл, бір жағынан, елеулі сын — тегеурін, ал екінші жағынан, Қазақстанның жаһандық цифрлық ортада мамандануын іздеу және осы негізде дәстүрлі экономиканы жаңғырту бағыттарын қалыптастыру үшін жаңа мүмкіндіктер.

Соңғы жылдары Қазақстан әлемдік аренада өзінің халықаралық бәсекеге

қабілеттілік деңгейін арттыруға және дамыған елдер үшін лайықты сауда серіктесі болуға ұмтылатын елдегі цифрландыруды дамытуға қаржы және адами ресурстардың жеткілікті үлкен көлемін инвестициялауда.

Алайда, Қазақстан экономиканың басым секторларын инновациялық дамытуда әлі де артта қалып отыр, бұл оның бәсекеге қабілеттілігіне әсер етеді. Мысалы, Дүниежүзілік экономикалық форумның (ДЭФ) деректеріне сәйкес, Қазақстан «Инновациялық мүмкіндіктер» тұрғысынан 87-ші және Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының индексында 74-ші орында.

2018 жылы Халықаралық телекоммуникация Одағының жаһандық киберқауіпсіздік индексі тұрғысынан елдің жағдайы жақсарды. Халықаралық электрбайланыс одағының есебіне сәйкес, Қазақстан 2018/2019 жылдары жаһандық киберқауіпсіздік индексында 40-шы орынға ие болып, өткен жылғы рейтингпен салыстырғанда 42-ші орынға көтерілді (82-ші орын).

Бүгінгі күні Қазақстан «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасын енгізуде. Бұл бастаманы ел Үкіметі ұсынды. Бағдарлама төрт негізгі бағытта жүзеге асырылуы тиіс. Біріншіден, цифрлық инфрақұрылымды дамытуға қолдау көрсететін «Цифрлық Жібек жолын» құру бойынша. Екіншіден, бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін Бизнеснің және басқа секторлардың хабардарлығын арттыру саласында. Үшіншіден, жетілдірілген электрондық және мобильді үкіметтік жүйелердің көмегімен цифрлық үкіметті құру бойынша. Бұл үкіметті ашық әрі ашық етуге тиіс. Мемлекеттік қызметтерді көрсетуге көп көңіл бөлінеді. Төртіншіден, бағдарлама жаңа дамып келе жатқан тенденциялар мен сын-қатерлерге сезімтал қоғам құруға мүмкіндік беруге бағытталған; бұл ретте цифрлық экономика үшін қажетті дағдылар дамиды, демек, қоғамның барлық деңгейлерінде цифрлық сауаттылық пен оқыту артады.

Инновацияға бағытталған тағы бір қадам-жастарға тегін кәсіптік оқыту және білім беру. Қазақстанда бұл адами капиталға салынған инвестиция ретінде қарастырылады. Осылайша, Қазақстан елдің болашақ дамуы үшін сапалы негіз құруды күтуде. Қазақстанда инновацияларды пайдалану барлық секторларда, әсіресе әлеуметтік қызметтер мен өнеркәсіптік даму саласында өсудің кілті болып табылады. Қазақстан өңірдің көшбасшысы болуға ұмтылады, оны тек инновациялық және күшті салалық экономика және қолданыстағы білікті адам ресурстарын оңтайлы пайдалану арқасында ғана іске асыруға болады [2].

Бюджет процесін автоматтандыру және цифрландыру бюджеттің кіріс бөлігін арттыру, көлеңкелі экономика деңгейін төмендету, ресурстарды стратегиялық басымдықтарға сәйкес ұтымды пайдалану, мемлекет пен азаматтардың өзара іс-қимылы және сенім деңгейін арттыру үшін маңызды.

Салықтық бақылау рәсімдерін толыққанды цифрландыру және салық міндеттемелерінің орындалуына қашықтан мониторинг жүргізу қажет. Мұндағы жұмыстың негізгі бағыттары ұлттық қадағалау жүйесін, электрондық шот-фактураларды, тауарларға арналған электрондық жүкқұжаттарды, тауарларды танбалау жүйесін, электрондық бюджеттік жоспарлау, мемлекеттік қолдау шараларына бюджет шығыстарының тиімділігін талдау АЖ енгізу, жасанды интеллект, big data, блокчейн технологияларын енгізумен байланысты табылады.

Қазіргі кезде салық және кеден жүйесі кабинеттерін біріктіре отырып, салық төлеушінің бірыңғай кабинетінің үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету және «E-Salyk-Azamat» тегін мобильді қосымшасын белсенді түрде ілгерілету маңызды (жеке тұлғалар үшін).

Транзиттік басым бағыттар бойынша кеден бекеттерін жаңғырту және автоматтандыру, кедендік рәсімдеу уақытын қысқарту міндеті түр.

Әкімшілендіру процестерін автоматтандыру және адами факторды болдырмау мақсатында «Экспорттық бақылау» модулі іске қосылды және навигациялық пломбаларды пайдалану басталды. «Экспорттық бақылау» модулі Қазақстан

Республикасы Қаржы министрлігінің Мемлекеттік кірістер комитетінің ішкі жергілікті желісі бойынша немесе Internet байланысы арқылы жұмыс істейтін «ЭШФ» АЖ арқылы жүзеге асырылады.

Осыған байланысты салықтық және кедендік әкімшілендіруді одан әрі цифрландыру жөніндегі жұмыстар да іске асырылуы тиіс.

Бюджет процесін автоматтандыру мен цифрландыру барлық төрт кезеңді: бюджетті жасау, қарау, бекіту және атқаруды қамтуы тиіс.

Бюджеттік жоспарлау процесін автоматтандыру бюджеттің ағымдағы сипаттағы барлық шығыстары бойынша заттай нормаларының болуын қамтамасыз етумен сүйемелденуге тиіс, оларға заттай нормалардың болуы, толықтығы мен өзектілігі тұрғысынан жыл сайынғы түгендеу қоса жүргізіледі. Заттай нормалар болмаған кезде тиісті салалардың (аялардың) уәкілетті органдары бюджет заңнамасында белгіленген тәртіппен заттай нормаларды әзірлеу және бекіту жөнінде шаралар қабылдауға тиіс. Бюджет процесін автоматтандыру және цифрландыру мемлекеттік дерекқорлармен интеграцияны ескере отырып жүзеге асырылуға тиіс.

Бюджет процесін автоматтандыру мемлекеттік сатып алу процесін және аудит қорытындыларын автоматтандыру мен цифрландыруды, сондай-ақ олардың бюджет процесімен интеграциялануын қамтамасыз етумен сүйемелденуге тиіс.

Барлық мемлекеттік қолдау алушылардың мониторингі есебінен мемлекеттік ақшаны жұмсау тиімділігін арттыру жөніндегі ақпараттық жүйені пысықтау жөніндегі міндет мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігін бағалаудың арнайы әдістемесін бекітуді талап етеді.

Мемлекеттік шығыстардың тиімділігін бақылауды күшейту мақсатында онлайн режимде бюджеттік мониторинг жүргізу қажет. Онлайн режимде бюджеттік мониторинг жүргізу ақпараттық жүйелерді пайдалана отырып, бюджет процесін оның барлық кезеңдерінде (жоспарлау, сатып алу, орындау және аудит) қадағалауды білдіреді. Бұл тетік уақтылы ден қоюға және пәрменді басқарушылық шешімдер қабылдауға, оның ішінде өңірлер бөлінісінде ресурстарды өнімді бөлуге мүмкіндік береді.

Бюджеттік мониторингті енгізу сондай-ақ мемлекеттік сатып алу рәсімдерін өткізу және өнім берушілермен шарт жасасқанға дейін қорытынды шығару кезінде бұзушылықтардың жолын кесу бөлігінде елеулі нәтиже берген қолданыстағы «камералдық бақылау» тәжірибесіне ұқсас ден қою шараларын қабылдау үшін нысаналы индикаторлардың (жоспар/факт) сәйкес келмеу тәуекелдері туралы «сигнал» беретін болады.

Мониторинг қолданыстағы «е-Қаржымині», «Мемлекеттік жоспарлаудың ақпараттық жүйесі», «Электрондық мемлекеттік сатып алудың» автоматтандырылған интеграцияланған ақпараттық жүйесі, «Салықтық әкімшілендірудің интеграцияланған ақпараттық жүйесі» ақпараттық жүйелері мен мемлекеттік органдардың басқа да жүйелерін интеграциялау арқылы жүзеге асырылуы тиіс [3].

Бюджеттік инвестициялар және МЖӨ жобалары бойынша бірыңғай цифрлық дерекқор құрылуы өз кезегінде бюджеттің атқарылуына оң әсер етеді.

Барлық процесті автоматтандыру және цифрландыру арқылы бюджеттік жоспарлаудың тиімділігін арттыру маңызды міндет болып табылады. Әзірленген «Халық қатысатын бюджет» жобасы азаматтарға жобалық ұсыныстарға бастама жасауға және жергілікті бюджет қаражатының бір бөлігін бөлу бойынша дауыс беруге мүмкіндік беретін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Тулеубекова А. Токаев о цифровизации: если будем забалтывать проблемы, мы просто отстанем. 24.01.2020. URL: <https://www.zakon.kz/5004191-tokaev-o-tsifrovizatsii-esli-budem.html>*
- 2. Карпович О.Г., Карпов Б.Н., Ногмова А.Ш. Развитие цифровой экономики*

Казахстана. Проблемы постсоветского пространства. 2020;7(4):485-494.
<https://doi.org/10.24975/2313-8920-2020-7-4-485-494>

3. ҚР-ның мемлекеттік қаржыны басқарудың 2030 жылға дейінгі тұлжырымдамасы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200001005>

Бузаубаева П.Н.

АВТОМАТИЗАЦИЯ И ЦИФРОВИЗАЦИЯ БЮДЖЕТНОГО ПРОЦЕССА

В данной статье автор отметил, что возможность цифровых технологий в экономике страны, автоматизация и цифровизация бюджетного процесса охватывают все четыре этапа: составление, рассмотрение, утверждение и исполнение бюджета, а также гармоничное функционирование других государственных ИС через технологии, что в некоторой степени способствует предотвращению теневой экономики.

Buzaubaeva P.N.

AUTOMATION AND DIGITALIZATION OF THE BUDGET PROCESS

In this article, the author noted that the possibility of digital technologies in the country's economy, automation and digitalization of the budget process cover all four stages: drafting, consideration, approval and execution of the budget, as well as the harmonious functioning of other state IP through technology, which to some extent contributes to the prevention of the shadow economy.

UDC: 336:502

Glukhova V.

PhD (Economics), Associate Professor,
Head of the Department of Accounting and Finance,
Kremenchuk National University of Ostrogradsky, Kremenchuk, Ukraine
glukhova710@gmail.com

Kravchenko K.

Student, Kremenchuk National University of Ostrogradsky,
Kremenchuk, Ukraine
gofly375@gmail.com

ANALYSIS OF STATE FINANCING EXPENDITURES FOR NATURE PROTECTION IN THE TERRITORIAL COMMUNITIES OF THE POLTAVA REGION OF UKRAINE

At the moment, the issues of formation and use of state financial resources for environmental protection purposes require more and more attention, since rational nature management, preservation and restoration of the environment is an important condition for ensuring the sustainable development of Ukraine. The purpose of the work is to analyze and evaluate the state of budgetary financing of the sphere of nature protection in the territorial communities of the Poltava region of Ukraine.

The problems of the functioning of environmental finance remain relevant today, especially in industrial cities, the environmental condition of which requires special attention. Let's consider urgent environmental problems in the territory of Poltava region, namely, atmospheric air pollution in cities of regional significance (Table 1).

Table 1

Dynamics of pollutant emissions into atmospheric air from stationary sources of pollution in Poltava region by cities of regional significance, thousand tons

Name of the city	2016	2017	2018	2019	2020	Abs. deviation
Poltava	1,205	1,166	1,112	0,993	0,855	-0,35
Gadyach	0,198	0,200	0,329	0,373	0,342	0,14
Horishni Plavni	12,170	9,944	10,851	11,736	11,924	0,25
Kremenchuk	16,068	18,714	15,475	13,754	12,565	3,50
Lubny	0,137	0,157	0,189	0,134	0,127	-0,01
Myrhorod	0,123	0,123	0,116	0,091	0,092	-0,03

Source: compiled on the basis of [1]

As the analysis (Table 1) shows, the largest negative impact of the activities of enterprises is observed in the city of Kremenchuk, where 27% of all emissions from stationary sources of the region are emitted, and in the city of Horishni Plavni, where the volume of pollutant emissions is 23% of all emissions from stationary sources in the region.

Thus, the problem of atmospheric air pollution turns into a significant dangerous factor that affects the quality of life of the population and becomes one of the real threats to the ecological safety of the entire region, because air pollution is one of the main risk factors for health related to the environment.

Solving existing problems in the field of nature protection is possible only through the development and implementation of complex nature protection measures in the region, city, for the implementation of which appropriate financial resources are accumulated. With this in mind, let's analyze the financing of nature protection in the Poltava region (Fig. 1).

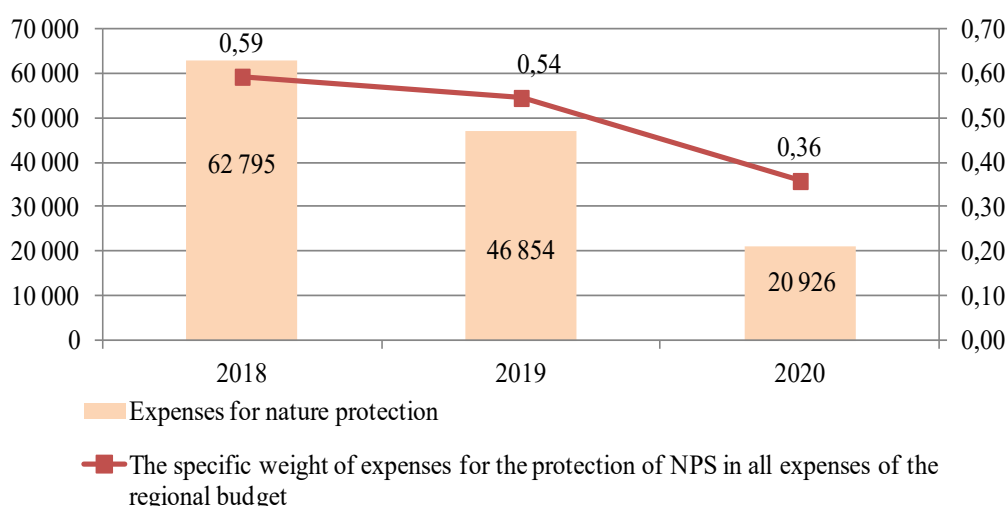

Fig. 1. Dynamics of all actual expenses of the regional budget of the Poltava region for nature protection for 2018-2020, UAH thousand

Source: calculated and constructed according to data [2]

In general, as can be seen from fig. 1, over the past three years, the financing of expenditures from the regional budget of the Poltava region for environmental protection has greatly decreased both in absolute terms (by UAH 41,869,000) and in relative terms (-0.23 %).

We will also analyze the state of environmental finances on the example of territorial communities of cities of the Poltava region (Fig. 2, Table 2).

Table 2

Dynamics of expenditures on nature protection in cities of regional importance of Poltava region according to plan and in fact, thousand UAH

Name of the city	2018		2019		2020	
	plan	fact	plan	fact	plan	fact
Poltava	882,9	511,6	732,0	582,3	955,0	835,3
Gadyach	102,7	91,8	147,7	145,0	*	*
Horishni Plavni	46 350,9	30 596,3	52 869,6	40 486,0	*	*
Kremenchuk	22 649,0	9 391,7	7 140,8	5 055,9	13 948,1	10 698,5
Lubny	335,2	251,6	905,0	131,2	1 664,1	724,8
Myrhorod	356,8	356,7	41,0	41,0	227,8	216,8

*data not made public

Source: formed according to data [2]

Despite the increase in funding for environmental protection measures in the largest cities of the region, such as Poltava and Kremenchuk (by UAH 323.7 thousand or 63.27 % and UAH 1,306.8 thousand (by 13.91 %), respectively), from the table 2 shows that the actual expenses lag behind the planned every year. The level of financing of expenses for environmental protection in these cities is presented in fig. 2.

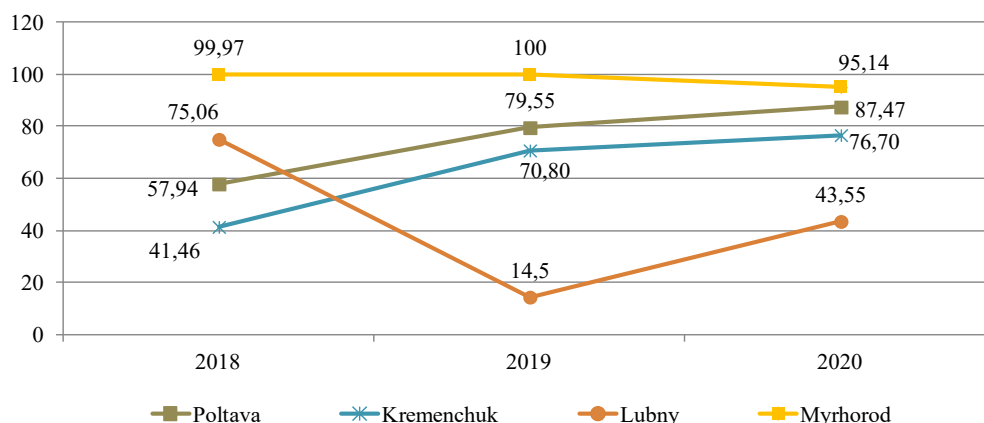

Fig. 2. The level of financing of expenses for environmental protection in the cities of regional significance of the Poltava region during 2018-2020, %

Source: calculated and compiled according to data [2]

The analysis shows (Fig. 2) that in 2019, the lowest percentage of implementation of budget programs for environmental protection was observed in the city of Lubny – 14.50 %. In addition, it decreased by 31.51 % in this city during the studied period. A positive point is the increase in the level of funding during 2018-2020 in Poltava and Kremenchuk by 29.53 % and 35.24 %, respectively.

Thus, among the peculiarities of the state of budgetary financing of environmental protection in the largest cities of the Poltava region, it is necessary to highlight the fact that, in general, expenditures for this area in the region have a tendency to decrease and are characterized by underfunding, which is a negative trend and does not contribute to the improvement of the field of environmental protection in the region and territorial communities in particular.

References:

1. Main Department of Statistics in Poltava Region. URL: <http://www.pl.ukrstat.gov.ua/>.
2. Open budget portal. URL: <https://openbudget.gov.ua/>.

Глухова В.И., Кравченко К.В.
УКРАИНА ПОЛТАВА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТЕРРИТОРАЛЫҚ
ҚОҒАМДЫҚТАРДА ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУҒА ШЫҒЫНДАРДЫ
МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛАНДЫРУЫН ТАЛДАУ

Қазіргі уақытта табиғатты ұтымды пайдалану, қоршаған ортаны сақтау және қалпына келтіру Украинаның тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылатындықтан, табиғатты қорғау мақсатында мемлекеттік қаржы ресурстарын қалыптастыру мен пайдалануға көбірек көңіл бөлу қажет. Жұмыстың мақсаты – Украинаның Полтава облысының аумақтық қауымдастықтарында табиғатты қорғау саласын бюджеттік қаржыландыру жағдайын талдау және бағалау.

Глухова В.И., Кравченко К.В.
АНАЛИЗ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ РАСХОДОВ НА
ОХРАНУ ПРИРОДЫ В ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИНАХ ПОЛТАВСКОЙ
ОБЛАСТИ УКРАИНЫ

Все больше внимания на данный момент требуют вопросы формирования и использования государственных финансовых ресурсов на природоохранные цели, поскольку рациональное природопользование, сохранение и восстановление окружающей среды является важным условием обеспечения устойчивого развития Украины. Целью работы является анализ и оценка состояния бюджетного финансирования сферы охраны природы в территориальных общинах Полтавской области Украины.

ӘОК 336.226

Ильяс М.Б.
студент ОП Финансы
Академия «Bolashaq», Қарағанда, Республика Казахстан
medet.ilyas.97@mail.ru

НЕОБХОДИМОСТЬ НАЛОГОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОХОДОВ
ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье отражены роль и значение налогообложения физических лиц РК, экономическое значение и его регулирование государством. Рассмотрены теоретические основы налогообложения физических лиц, а также определены проблемы и перспективы развития.

Международный опыт функционирования налоговых систем государств с развитой рыночной экономикой подтверждает, что наиболее крупной доходной статьей зарубежных бюджетов является подоходный налог с населения, уплачиваемый по прогрессивной шкале. Его влияние на реальный уровень жизни физических лиц и выравнивание их доходов имеет важное экономическое и социальное значение. Нерешенные на протяжении многих лет проблемы функционирования налоговой системы явились следствием проводимой в нашей стране налоговой политики, носящей ярко выраженный фискальный характер. В этой связи особую актуальность и значимость приобретает исследование современной государственной политики налогообложения доходов физических лиц в Казахстане.

В условиях перехода от административно-командных методов управления к экономическим, возрастает роль и значение налогов, как одного из инструментов

регулирования рыночной экономики и стимулирования развития предпринимательской деятельности, главного источника наполнения доходов бюджетов страны, регионов, механизма перераспределения доходов физических лиц, инструмента стимулирования и развития приоритетных отраслей хозяйства. Возникновение налогов обусловлено объективными экономическими и социальными условиями развития общественного воспроизводства, необходимостью концентрации достаточных финансовых ресурсов для функционирования государства как политической надстройки, стоящей над обществом.

Анализ современных подходов к определению понятия и сущности налогов позволили сделать следующий вывод, что налог есть категория многоаспектная, носящая в себе не только правовое или экономическое, но и социальное значение. Сформулированы квалифицирующие признаки налогов и уточнена дефиниция «налог», как обязательный, законодательно установленный платеж, безвозмездно и безэквивалентно взимаемый с физических лиц в бюджет и внебюджетный фонд, предназначенные для реализации экономической и социальной политики государства. [2, с.102]

Являясь политико-правовым субъектом, проводя соответствующую финансовую политику, государство перераспределяет денежные элементы стоимости в налоговые доходы, устанавливает наиболее приемлемые для конкретных экономических условий формы организации налоговых отношений, группируя их в систему. В своей деятельности государство, во-первых, выступает регулятором общественных отношений, обеспечивающих издание законодательных актов, а также создание организационных и распорядительных структур, призванных защищать и развивать экономические и социальные устои общества, мобилизация средств, для содержания которых, осуществляется посредством взимания налогов. Во-вторых, государство должно максимально обеспечивать эффективное развитие общества, что создает возможность использования налогов в качестве инструмента косвенного стабилизационного воздействия на экономическую, социальную и политическую ситуации в целях ее качественного улучшения.

Налоги, будучи экономической категорией и являясь специфическим инструментом реализации политики государства в его взаимодействии с налогоплательщиками, призваны, как обеспечивать доходы бюджета, так и регулировать экономику в целом. Отсюда, по моему мнению, вытекает наиболее полное внутреннее содержание налоговых отношений, подчеркивающее их тройственный характер (правовой, экономический, социальный) и общественное предназначение, проявляющееся через две функции: фискальную и регуливающую.

Наиболее существенное влияние на социально-экономическое развитие страны, повышение реального уровня жизни населения государство оказывает посредством проведения налоговой политики и установления соответствующей ей налоговой системы, которые трансформируются в зависимости от экономических, социальных и политических процессов, происходящих в обществе. В работе дана оценка основным этапам развития отечественной системы налогов с доходов физических лиц. Анализ эволюции налоговой системы в нашей стране показал преобладание в доходах консолидированного бюджета платежей с юридических лиц, в отличие от развитых зарубежных государств, где ведущее место занимают налоги на доходы населения.

Основными причинами низкого удельного веса налога на доходы физических лиц в Казахстане следует считать исторически сложившуюся тенденцию получения большинством населения низких доходов, зависящую, главным образом, от уровня развития экономики страны; небольшого удельного веса заработной платы в издержках производства; сокращения официально выплачиваемой заработной платы; искусственного сдерживания тарифных ставок, должностных окладов и доплат в организациях, находящимся на бюджетном финансировании. [2, с.102]

Существенное влияние на объем поступления данного налога оказывает понижение количества налогоплательщиков - физических лиц, зависящее от естественной депопуляции населения; низкой рождаемости, увеличения смертности, старения нации, роста численности одиноких родителей требующее кардинального пересмотра и координации курса экологической, демографической, социальной и миграционной политики, с проводимым курсом экономической, в т.ч. налоговой политики, направленном на достижение эффективности налогообложения, и переноса, в конечном итоге, центра тяжести налоговой нагрузки и юридических и физических лиц, по аналогии с экономически развитыми государствами.

Экономическое содержание налогов реализуется посредством его взаимосвязанных элементов, каждый из которых имеет свое самостоятельное правовое значение. Мною проанализирована структура формирования подоходного налога с физических лиц и налога на доходы физических лиц, исследована экономико-правовая регламентация элементов данных налогов и обоснован вывод, что вне зависимости от наличия элементов налога, последний считается законно установленным только при наличии тех элементов, которые указаны в законодательстве.

Проводя исследование элементов налога, следует, на мой взгляд, различать понятия объект и предмет налогообложения, которые не являются тождественными. Если объект налогообложения - юридический факт, применительно к подоходному налогообложению - доход, имеющий стоимостную характеристику (в денежной форме) или количественную характеристику (в натуральной форме), то предмет налогообложения - материальное явление, вещь, событие (жилой дом, товар, деньги, предпринимательская или иная самостоятельная деятельность и т.д.), который обуславливает объект налогообложения. Предмет налогообложения и объект налогообложения определяют иной обязательный элемент налога - налоговую базу, при этом отсутствие объекта налогообложения не может породить налоговую базу, как характеристику объекта, производную от него, и в этом случае налог вообще считается не установленным.

Действующая налоговая система предусматривает широкий набор налоговых льгот, выражающих цели проводимой налоговой политики. Основанием у государства в предоставлении налоговых льгот служит материально-имущественное и социальное положение плательщиков налогов и сборов, необходимость развития отдельных отраслей хозяйства, стимулирование научно-технического прогресса и пр. В то же время, налоговые льготы могут стать инструментом минимизации налогообложения доходов отдельных налогоплательщиков, нежели использоваться для улучшения условий жизни большинства населения. Характерным видом налоговых льгот, повсеместно применяемых в зарубежных налоговых системах, и аналогично предусмотренных в нашей стране, является необлагаемый минимум объекта налогообложения в форме стандартного налогового вычета, который может оказывать серьезное влияние на уровень доходов физических лиц и подчеркивать социальный смысл налогообложения [1].

Анализ систем налогообложения доходов физических лиц привел к выводу, что наиболее существенной для бюджета является, безусловно, подоходная система, исходя их охвата налогообложения большинства населения страны и объема поступающих платежей, удерживаемых, главным образом, налоговыми агентами. Однако, при сопоставлении эффективности взимания налогов, исчисляемых налоговыми органами, следует отметить, что максимальная налоговая отдача с каждым годом имеющая тенденцию к росту, преобладает при системе налогообложения в виде единого налога на вмененный доход для определенных видов деятельности. Смещение акцента в сторону данной системы позволит укрепить доходную часть региональных и местных бюджетов и предотвратить уход плательщиков в «теневую» экономику. [3, с.67]

Действующая система налогообложения должна быть преобразована так, чтобы,

выполняя свои фискальную роль, подоходный налог с физических лиц не перекладывал налоговую нагрузку на малоимущие слои общества, уровень доходов которых не превышает прожиточный минимум. Более того, налоговая система должна способствовать проявлению стимулов к производительному расходованию заработанных средств, когда заработанные средства направлялись бы не на роскоши отдельных категорий населения, а направлялись бы в виде инвестиций на производственное накопление. Такая схема должна включать элементы, которые, с одной стороны, обеспечивают справедливое налогообложение заработанных средств, а с другой – содержит антиинфляционный механизм их использования, создает заинтересованность у работников во вложении части своих полученных доходов в производство.

Наиболее распространенным элементом регулирования доходов физических лиц являются в системе налоговых льгот налоговые вычеты для физических лиц, классифицирует на четыре группы:

- стандартные налоговые вычеты;
- социальные налоговые вычеты;
- имущественные налоговые вычеты;
- профессиональные налоговые вычеты.

Стандартные налоговые вычеты, установленные Налоговым кодексом РК

в конкретных фиксированных суммах, не могут служить в длительное время в условиях высокой инфляции регулятором доходов отдельных категорий населения. Во-первых, они должны быть установлены в кратном размере к величине прожиточного минимума. Во-вторых, величина вычета зависит не от объема дохода, заслуг отдельных категорий налогоплательщиков перед обществом в прошлом, что также несправедливо по отношению к той категории населения, за счет которых они содержатся. Следовательно, стандартные налоговые вычеты должны быть ориентированы на обеспечение минимальной государственной поддержки малообеспеченных категорий населения путем вывода из под налогообложения дохода в размере величины прожиточного минимума на каждого члена семьи. В то же время, могут быть установлены дополнительные налоговые вычеты в кратном размере к величине прожиточного минимума для наиболее необеспеченных слоев населения, в частности, многодетных детей и т.д.

Анализ социальных вычетов, устанавливаемых Налоговым кодексом РК, показывает, что в современных условиях дифференциации доходов населения, они неэффективны. Более того, они ориентированы не столько на предоставление налоговых скидок населению, сколько поощрение внебюджетного финансирования учреждений социальной сферы, науки, образования, здравоохранения и т.д.

Следующая категория налоговых вычетов – это имущественные налоговые вычеты. С точки зрения обеспечения минимальных социально-экономических условий жизни населения эта льгота является правомерной. Ведь ни один налогоплательщик, особенно с низкими доходами, не способен после уплаты налогов в современных условиях финансировать строительство или приобретение жилья.

К профессиональным налоговым вычетам относятся расходы налогоплательщиков, связанные с извлечением дохода от предпринимательской деятельности. На мой взгляд, действующая налоговая система позволяет объективно подойти к налогообложению этой категории доходов физических лиц. [4, с.112]

Другая существенная категория доходов, не облагаемая подоходным налогом согласно действующей налоговой системе, представляет собой вознаграждения, получаемые работником за счет фондов или чистой прибыли предприятий и организаций (суммы компенсации стоимости путевок, расходы организаций на лечение и медицинское обслуживание своих работников, доходы, полученные от акционерных обществ в результате переоценки основных средств и т.д.). На мой взгляд, выплаты,

производимые в натуральной или денежной форме работникам предприятий, независимо от источников, следует включать в совокупный доход физического лица. В этом случае достигается социальная справедливость по отношению той категории налогоплательщиков, которые не имеют возможности получить такие вознаграждения.

Таким образом, значительная часть доходов, источником которых не является труд, которые по действующему налоговому законодательству не облагаются налогом, подлежит налогообложению, что позволит компенсировать потери бюджета от увеличения необлагаемого дохода до величины прожиточного минимума.

Список использованных источников:

1. *Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый кодекс)*
2. *Рыднина М.Н., Василевский Е.Г., Голосов В.В. и др. История экономических учений. Учебник / М.: Высшая школа 2003 – 600 с.*
3. *Наумов А. Налоги Республики Казахстан и развитых стран: учебное пособие/ А. Наумов. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2015. - 216 с.*
4. *Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений.-Т.7.-с.83*

Ілияс М. Б.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ
ТАБЫСТАРЫН САЛЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ҚАЖЕТТІЛІГІ**

Мақалада ҚР жеке тұлғаларына салық салудың рөлі мен маңызы, экономикалық маңызы және оны мемлекеттің реттеуі көрсетілген. Жеке тұлғаларға салық салудың теориялық негіздері қарастырылып, даму мәселелері мен перспективалары анықталған.

Ilyas M.B.

**THE NEED FOR TAX REGULATION OF PERSONAL INCOME IN THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

The article reflects the role and importance of taxation of individuals of the Republic of Kazakhstan, the economic significance and its regulation by the state. The theoretical foundations of taxation of individuals are considered, as well as the problems and prospects of development are identified.

Г.А.Кадырова

э.ғ.к., доцент

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

kadirova.77@mail.ru

Ж.Д.Жеңіс

студент Қаржы БББ

«Bolashaq» академиясы

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

jenis_16@mail.ru

ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДАН РЕНТА ТӨЛЕМДЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ДАМУЫ

Мақалада жер қойнауын пайдаланудағы ең маңыздалырының бірі рента төлемдерінің теориялық негіздері қарастырылған, жақын және алыс шетел ғалымдарының рента теориясының маңызды экономикалық зерттеулері белгіленген, сонымен қатар рента төлемдеріндегі проблемалары мен даму эволюциясы анықталған.

Жер қойнауын пайдаланудағы ең маңыздыларының бірі рента төлемдерін алу және оларды пайдалану мәселесі болып табылады. Оның зерттеуінің ұзақ тарихы бар. Рента теориясы өткен және қазіргі экономикалық зерттеулерде маңызды орынға ие болды. Оның дамуы экономикалық ғылымның қалыптасуына, атап айтқанда кәсіпкердің пайдасы мен капитал иесінің кірісі арасындағы айырмашылықты түсіндіруге, сондай – ақ экономикалық қатынастарды реттеу тәжірибесіне айтарлықтай әсер етті, өйткені рента – "табылмаған табыс" - оны мемлекет пен қоғамның пайдасына алу мүмкіндігін анықтады. Көптеген ғалымдар рента мәселесін өз еңбектерінде қарастырды, соның ішінде Ф.Кене, К. Маркс, В. Петти, Д. Рикардо, Дж. Б. Сай, А. Смит, А. Турго және басқалар. Тау-кен өнеркәсібіндегі дифференциалды тау-кен рента мәселелерін отандық ғалымдар А. С. Астахов, В. Н. Богачев, З. Қ. Қарғажанов, М. К. Құлпынайкин, В. С. Немчинов және басқалар.

Рента туралы ғылымның идеялары қоғам мен әлемдік экономиканың дамуынан кейін айтарлықтай эволюциядан өтті: жер дифференциалды, абсолютті рента, квазирентаға дейін және оның әртүрлі қызмет түрлерінде, атап айтқанда табиғи ресурстарды пайдаланумен байланысты емес көріністерінің мүмкіндігін түсіну. Кез келген табыс, мейлі ол капиталға, пайдаға немесе тіпті жалақының бір бөлігіне пайыз болсын, ғалымдардың қазіргі түсінігінде, егер оның деңгейі тиісінше ағымдағы пайыздық мөлшерлемеден, қалыпты кірістен немесе орташа жалақыдан айтарлықтай асып кетсе, рента болып саналады. Жалпы, рента-бұл белгілі бір салада алынған табыс. Табиғи, қаржылық, сауда, өндірістік рента, жылжымайтын мүлік кірісі ретінде рента және басқа да рента түрлері бар. Табиғи рента жер, тау, орман, кәсіптік және су рента болып бөлінеді. Рента теориясының дамуы классикалық ғалымдардың жер қатынастарын зерттеуінен басталды. Кейін пайдалы қазбалар кеніштерін игеруден алынған жер қойнауын пайдаланушының табысы ретінде тау-кен аннуитетін бөле бастады. Әдебиетте тау-кен рентасына қатысты ресурстар мен өндірістік қызмет түрлеріне қатысты ғалымдардың әртүрлі көзқарастары бар. Классикалық ғалымдардың еңбектерінде тау-кен рентасы тау-кен өнеркәсібінде, яғни қатты пайдалы қазбаларды, қандай да бір жолмен көмір, кен, металл және басқа да түрлерді өндіру кезінде жасалған рента деп түсінілді.

Қазіргі уақытта ғалымдар (Ю.Разовский, с. Кимельман және басқалар) тау-кен рентасының құрамына жер қойнауы ресурстарының барлық түрлерін, соның ішінде мұнай рентасын өндіру кезінде пайда болатын рентаны қосады.

Ю.Разовскийдің [1] анықтамасы бойынша тау - кен аннуитеті-бұл жер қойнауын шаруашылық, коммерциялық немесе басқа пайдалану, пайдалы қазбалар қорларын алу үшін төлемдерден түсетін табыс.

Тонкопий М. тау-кен аннуитеті жер қойнауын пайдалану өнімдерін сату кезінде пайда болады деп жазады [2, Б.281].

Глазьев С., Петров Ю. тау-кен аннуитетін анықтау кезінде өңдеу өнеркәсібінде алынған кірістерді де ескеру қажет деп санайды [3].

Жалдау мәселелері, оны зерттеу мәселелері Адам Смит, Дэвид Рикардо, К.Маркс және басқа ғалымдардың еңбектеріне арналды.

А. Смиттің рента қатынастарын зерттеудің маңыздылығын К. Маркс атап өтті, ал А. Смит тау рента бойынша алғашқы зерттеуші болды. А.Смит жер жалдау ақысын зерттеу кезінде жазған "О сельскохозяйственном продукте, который иногда дает ренту, а иногда не дает ее" [4] бөлімінде көмір және күміс кеніштерінің мысалдары арқылы жер қойнауындағы пайдалы қазбалар мен минералдар туралы да айтады. Бұл жұмыста ол кеніштерді игерудегі белгісіздік пен тәуекелдің тау-кен рента мөлшеріне әсері, сондай-ақ кеніштер өнімі бағасының бәсекелестік ортаға тәуелділігі туралы жазады.

Д. Рикардо тау-кен өнеркәсібінде дифференциалды аннуитеттің болуын ашты. Д. Рикардо өзінің "«Начало политической экономии и налогового обложения»" атты еңбегінде [5], ол "Рудниктердың рентасы туралы" деп атаған тарауында тау-кен рента ақысының пайда болуын негіздейді, "шахталар, жер сияқты, әдетте олардың иесіне жалдау ақысын береді егер бірдей бай шахталар көп болса әркім иемдене алатын болса, олар ешқандай аннуитет бере алмайды; олардың өнімінің құны жерден металды алу және оны нарыққа жеткізу үшін қажетті еңбек мөлшеріне байланысты болар еді".

Д. Рикардо дифференциалды аннуитеттің пайда болу себептерін талдай отырып, шахталардың әр түрлі сапасы мен оларды игеруге кететін шығындардың айырмашылығы бірдей нәтиже бермейтінін атап өтті. Ешқандай рента төлемейтін ең кедей шахтаның кірісі барлық басқа өндіргіш шахталардың рента мөлшерін реттейді, егер бұл шахта капиталға тұрақты пайда әкелсе. Басқа шахталар оның үстінен бергеннің бәрін иелері рента түрінде береді.

I және II дифференциалды аннуитеттің пайда болу шарттарын әрі қарай қарастыра отырып, Д. Рикардо жердің бағасы ауылшаруашылық айналымына енгізілген құнарлылығы бойынша ең нашар (шекті) жер учаскесімен анықталады деп жазады. Баға кедей жердің өндіріске енуін қамтамасыз ету үшін жеткілікті жоғары болуы керек болғандықтан, басқа, құнарлы жер экономикалық табыспен пайдаланылуы мүмкін. Оның пікірінше, құнарлылығы төмен жерді пайдалануды жақсарту ғана көбірек табыс әкелуі керек. Осылайша, мұнда ол дифференциалды рента II пайда болуының негіздемесіне тікелей жақындайды, бұл рента табиғат пайдаланушының құнарлылығы жағынан жақсы жерлермен байланысты кіріс элементі ретінде пайда болуы мүмкін екенін көрсетеді, бұл дифференциалды рента I-ді білдіреді, ал құнарлылығы аз жерді пайдалануды жақсарту белгілі бір жер түрлендірулерінің нәтижесінде көбірек табыс әкелуі мүмкін (қосымша еңбек, техникалық жақсартулар, суару, тыңайтқыштар, яғни, сайып келгенде-қосымша инвестициялар) және екінші ретті дифференциалды аннуитеттің пайда болуына әкеледі.

Д. Рикардо дәл осы жұмыста "... рента – бұл жер иесіне... пайдалану үшін төленетін жер өнімінің үлесі, алайда оны көбінесе...капиталына пайызбен және пайдамен араластырады"деп атап өтті. Бұл мәлімдеме Д. Рикардо рента мәнін жер иесіне жер пайдаланушының төлемі ретінде анықтайды, рента пайдаға да, капиталдың пайызына да ешқандай қатысы жоқ деп санайды.

А. Смит пен Д. Рикардоның еңбектерін зерттегеннен кейін К. Маркс өзінің "Капитал" жұмысында рента табиғатын егжей-тегжейлі қарастырды [6].

К.Маркс рентаның пайда болуының негізгі себебін жер меншігі деп атайды, ал жалдау жер меншігін сатудың бір түрі деп санайды. Шығу тегі әртүрлі жер санаттарының құнарлылығындағы айырмашылықтарға немесе бір жердегі капиталдың дәйекті шығындарына тәуелді емес және дифференциалды рента ретінде ерекшеленетін жер жалдау ақысын ол абсолютті рента деп атайды.

"Дифференциалды рента. Жалпы ескертулер" тарауда ол былай деп жазады: "дәл осы артықшылық оның капиталынан емес, оның капиталынан бөлінетін табиғи күшті пайдаланудан туындайды, ол монополиялануы мүмкін, Оның мөлшерімен шектеледі, сондықтан бұл артық жер жалдау ақысына айналады".

Ол дифференциалды аннуитет топырақтың табиғи құнарлылығының айырмашылығынан, демек, ең жақсы жерлердің шектеулі мөлшерінен және бірдей капиталды тең емес жерлерді өңдеуге жұмсауға тура келетін жағдайдан туындайды деген қорытындыға келеді, сондықтан бірдей капитал жұмсалған кезде өнімнің тең емес мөлшерін береді.

Оның қалыптасуының әртүрлі әдістеріне байланысты К. Маркс дифференциалды рента ауылшаруашылық өнімінің тұрақты, жоғары және төмен бағасымен пайда болуы мүмкін деген қорытындыға келеді. Бағаның өсуімен жалпы өндіріс пен рента сомасы көтерілуі мүмкін, ал осы уақытқа дейін рента әкелмеген жер учаскелерінде рента басқа ең жақсы және тіпті ең жақсы жер санаттарынан төмендегеніне қарамастан, соңғысы пайда болуы мүмкін. Бағалар төмендеген кезде, ең нашар жерден алынған өнімнің мөлшері мен бағасы төмендеген кезде, ең жақсы жерлердің бір бөлігінен рента өзгеріссіз қалуы немесе төмендеуі мүмкін, ал ең жақсы жерлерден рента өсуі мүмкін.

К.Маркс, Д.Рикардо сияқты, кеніштерді пайдаланудан алынған рента, яғни экономикалық мазмұны бойынша тау-кен рентасы жер рентасынан еш айырмашылығы жоқ деп дұрыс сенді.

К. Маркстің еңбегі мынада: абсолютті рента, I және II дифференциалды рента туралы нақты анықтамалар бере отырып, егжей-тегжейлі талдаудан кейін ол II дифференциалды рента мен I дифференциалды рента арасындағы айтарлықтай айырмашылық туралы қорытындыға келеді, сонымен бірге I дифференциалды рента негіз немесе II дифференциалды рента қалыптастырудың жеткілікті шарты болып табылады. Оның қалыптасуының қажетті шарты әрқашан капиталды қосымша инвестициялау болып табылады. Классиктер рента теориясын талдай отырып, дифференциалды рента мәні еңбек пен капиталды қолдану кәсіпкерге ең төменгі кірісті қамтамасыз ететін салыстырмалы түрде нашар жер учаскелерін өңдеу шығындарының айырмашылығына байланысты анықталады деп есептеді және олар бұл пайымдауларды тау-кен рента зерттеулеріне, яғни өндірілмеген салаларға да қолданды.

Бұрынғы КСРО-да пайдалы қазбалар кен орындарын ақшалай бағалаудың шұғыл қажеттілігіне байланысты 50-ші жылдардың соңында тау-кен аннуитетін бағалау әрекеттері басталды.

Академик В. Немчинов айналым салығының көп бөлігін мұнай өнімдері, табиғи газ, көмір және басқа да ресурстар бойынша тікелей рента төлемдері түрінде ауыл шаруашылығы мен тау-кен өнеркәсібіндегі рента төлемдерімен ауыстыруды ұсынды [7].

Кейбір ғалымдар пайдалы қазбалар кен орындарын бағалаудың негізі дифференциалды аннуитет болуы керек деп есептеді.

Қазіргі уақытта табиғи ортаны қатаң пайдалану табиғат пен қоғамның бірлігі қажеттілігі туралы идеяны алмастыруда: қоғамның экономикалық даму деңгейі белгілі бір аймақта табиғи ресурстар мен жер қойнауын өндіру жағдайларының бір болуымен ғана емес, сонымен қатар жаңа технологияларды енгізу және экологиялық қауіпсіздікті сақтау арқылы оларды ұтымды пайдалану дәрежесімен анықталады. Потенциалды игеруге жарамды кен орындарының ұлғаюы, кеннен пайдалы компоненттерді алу

коэффициентінің өсуі, кендерді өндіру мен өңдеуге жұмсалатын шығындардың төмендеуі тау-кен өндірісі географиясының кеңеюіне, жекелеген елдерде өндіріс көлемінің тез өсуіне, артық қуаттардың пайда болуына әкеледі. Сонымен қатар, тасымалдаудың, әсіресе теңіз тасымалдарының арзандауына байланысты әлемдік сипатқа тек металдар ғана емес, сонымен қатар бірқатар концентраттар да ие болады. Мұның бәрі А.Смиттің тау аннуитетінің ерекшеліктері туралы ойларын жоққа шығармайды, тек оларды күшейтеді. Егер бұған өзіндік құны төмен қайталама металдар өндірісі көлемінің өсуін қосатын болсақ (дегенмен, пайдалану аясы шектеулі болса), онда жағдай XVIII ғасырдағы жағдайға ұқсас екені белгілі болады: кендерді өндіру мен өңдеудің және металл өндірудің әлеуетті көлемі артық, ал кендерді өндіру мен қайта өңдеудің және металл өндірудің бағасы негізінен анықталады ең жақсы кен орындарына шығындар.

Рента қатынастары-бұл мемлекет, жер қойнауын пайдаланушы және қоғам арасындағы шарттық қатынастар жасалған сәттен бастап туындайтын және кен орындарын игеру мен жер қойнауын ресурстарды өндіру барысында жалғасатын, мемлекет пен жер қойнауын пайдаланушы арасындағы өндірістік-экономикалық және институционалдық-құқықтық қатынастарды қамтитын қатынастар.

Осыған сүйене отырып, біз жалдау қатынастарының келесі анықтамасын ұстанамыз. Рента қатынастары деп табиғи рента құру процесінде қалыптасатын экономикалық, әлеуметтік және құқықтық қатынастар жүйесін оны жинақтау, бөлу және пайдалану қатынастарының жиынтығы ретінде түсінуге болады.

Жер қойнауын пайдаланудан ренталық төлемдер жүйесі деп біз ренталық төлемдерді алу, бөлу, жинақтау және пайдалану тетігін түсінеміз. Жалдау төлемдері кен орындарының құндылығына тікелей байланысты, сондықтан төменде талқыланатын табиғи ресурстарды бағалау әдістерін зерттеуді тереңдеткен жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Разовский Ю. Горная рента. – М.: ОАО НПО Изд-во «Экономика», 2000. - 221 с.*
2. *Тонкопий М.С. Экология и экономика природопользования. – Алматы: Экономик'С, 2003. - 592 с.*
3. *Глазьев С., Петров Ю. Рентные доходы бюджета как ресурс возрождения России // Мировая энергетическая политика. - 2002. -№ 5. - С. 6.*
4. *Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Отв. ред. акад. М.И. Абалкин – М.: Наука, 1993. – 572 с.*
5. *Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Соч., т.1. - М.: Госкомлитиздат, 1955. - С. 65-67.*
6. *Маркс К., Капитал. Соч. - М.: 2-е изд., т.26, ч. II. - 1976. - С. 143.*
7. *Немчинов В. С. Избранное. В 6-ти томах, т. 2. – М., 1968. - С. 187-189.*

Кадырова Г.А., Женис Ж.Д.

РАЗВИТИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ РЕНТНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ ОТ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ

В статье рассмотрены теоретические основы аннуитетных платежей, одной из важнейших в недропользовании, установлены важнейшие экономические исследования теории аннуитетов учеными ближнего и дальнего зарубежья, а также выявлены проблемы и эволюция развития аннуитетных платежей.

Kadyrova G.A., Zhenis J.D.
**DEVELOPMENT OF THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF RENT
PAYMENTS FROM SUBSURFACE USE**

The article examines the theoretical foundations of annuity payments, one of the most important in subsoil use, establishes the most important economic studies of the theory of annuities by scientists from near and far abroad, and also identifies the problems and evolution of the development of annuity payments.

ӘОК 336.64

Г.А.Кадырова

Э.Ф.К., доцент

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

kadirova.77@mail.ru

А.К.Рахимжанова

студент Қаржы БББ

«Bolashaq» академиясы

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

rahimjanova_85@mail.ru

**АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМ ҚАРАЖАТЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ
МАҢЫЗЫ**

Мақалада ҚР акционерлік қоғамдарының қаражатын зерттеу нәтижелері, олардың экономикалық маңызы көрсетілген. Акционерлік қоғам қаражаттарының теориялық негіздері қарастырылған, сонымен қатар акционерлік қоғамдардың проблемалары мен даму перспективалары анықталған.

Жалпы алғанда, акционерлік қоғамның қаржысы дегеніміз-өнімді өндіруге немесе қызмет көрсетуге, ақша қорларын сатуға және құруға, бөлуге және пайдалануға байланысты экономикалық қатынастар.

Акционерлік қоғамның қаржысы-бірыңғай қаржы жүйесінің құрамдас бөлігі және айрықша саласы, оның орталықтандырылмаған бөлігін құрайды, материалдық және материалдық емес игіліктер жасалатын және елдің қаржы ресурстарының негізгі бөлігі қалыптастырылатын қоғамдық өндірістің негізгі буынына қызмет етеді. Олардың қаражаттарының болуы тауар-ақша қатынастарының болуымен және экономикалық заңдардың, жалпы мемлекеттік қаржы ретінде жұмыс істеуімен байланысты.

Акционерлік қоғамға сәйкес қаржылық қатынастардың белгілі бір ерекшеліктері акцияларды өндірістік және коммерциялық қажеттіліктерді қаржыландыру ретінде пайдалану кезінде қолданылады. Бұған акционерлік қоғамдардың ұйымдастырушылық формаларының әртүрлілігі ықпал етеді: олар ашық немесе жабық типтегі, толық немесе жауапкершілігі шектеулі серіктестік бола алады. Қаржыны ұйымдастыруға акциялар санаттарының әртүрлілігі (кәсіпорындардың акциялары, еңбек ұжымының акциялары, акционерлік қоғамдардың акциялары), олардың түрлері (артықшылықты, атаулы, ұсынушы үшін) әсер етеді.

Акционерлік қоғамның баланстық таза табысы заңнамада көзделген тәртіппен айқындалады. Таза табыс қоғамның иелігінде қалады және акционерлер арасында дивидендтер түрінде бөлінеді, резервтерге, өндірісті дамытуға немесе қоғам жиналысының шешімімен көзделген өзге де мақсаттарға аударылады. Жарғылық капиталдың кемінде 15 пайызы мөлшерінде ашық акционерлік қоғам.

Акционерлік қоғамның жай акциялар бойынша дивидендтер төлеуге құқығы жоқ:

1) қоғамның теріс меншікті капиталы кезінде;

2) егер қоғам төлем қабілетсіздігі немесе дәрменсіздік белгілеріне жауап берсе.

Жарғыға сәйкес салық төлегеннен кейін қоғам қызметкерлерге табыстың белгілі бір пайызын, соның ішінде ақшалай сыйақы немесе акциялар түрінде бөле алады. Дивидендтер акциялар, облигациялар, тауарлар түрінде төленеді, егер бұл Жарғыда көзделген болса [1, б. 12].

Меншіктің акционерлік нысаны экономикалық дамыған елдерде тиімді жұмыс істейді және әлемдік тәжірибеде жалпыға бірдей танылған объект болып табылады. Ол қазіргі кезеңде ең тиімді кәсіпорындардың немесе салалардың қаражатын қалыптастыруға қатысуға акция иелерінің көпшілігін қосады, қаржылық ресурстардың қызметтің басым салаларына ауысуына ықпал етеді. Акционерлік объектінің құндылықтарына қаражаты жеке меншік иелері үшін, тіпті жеке қаржы институттары үшін қол жетімді емес жеткілікті ірі кәсіпорындар құру мүмкіндігі жатады. Акционерлік объектінің маңызды артықшылығы-оның акцияларын сатып алу арқылы бір кәсіпорынның басқа кәсіпорынның қызметіне қатысу мүмкіндігі.

Акционерлік объектінің құндылықтарына қаражаты жеке меншік иелері үшін, тіпті жеке қаржы институттары үшін қол жетімді емес жеткілікті ірі кәсіпорындар құру мүмкіндігі жатады. Акционерлік объектінің маңызды артықшылығы-оның акцияларын сатып алу арқылы бір кәсіпорынның басқа кәсіпорынның қызметіне қатысу мүмкіндігі.

Акция-акционердің қоғамдағы үлесін немесе меншігін куәландыратын бағалы қағаз. Ол иесіне компанияның капиталының, мүлкінің, кірісінің бір бөлігіне заңды меншік құқығын береді. Компания қанша уақыт жұмыс істейді, сонша уақыт жұмыс істейді және акция жұмыс істейді. Бірақ осы уақыт ішінде акция иесі бірнеше рет өзгеруі мүмкін. Акциялардың жалпы шығарылымы келесі шарттарға байланысты жүзеге асырылады: [1, б. 13]

- жаңа акционерлік қоғам құру және оның жарғылық капиталын қалыптастыру кезінде;

- өз акцияларында, яғни жұмыс істеп тұрған кәсіпорынды акционерлік қоғамға айналдыру кезінде;

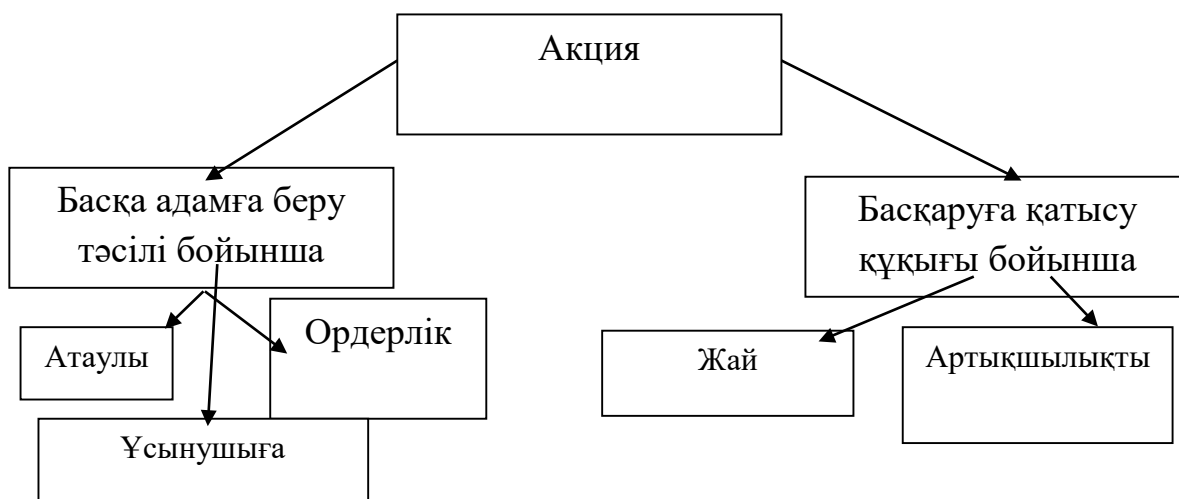
- қоғамның жарғылық капиталын қосымша ұлғайту кезінде.

Осылайша, шығарылған акциялардың бастапқы жиынтық құны қоғамның жарғылық капиталын құрайды. Ол өз кезегінде компанияның портфелінде қалған айналым капиталы мен бағалы қағаздарға бөлінеді. Оларды компания өз қалауы бойынша кез келген уақытта пайдаланады.

Акциялар-белгілі бір жағдайларда акционерлік қоғамның меншікті капиталын ұлғайту және оны инфляциядан қорғау үшін пайдалануға болатын бағалы қағаздардың жалғыз түрі. Акция-компанияның акционерлер алдындағы борыштық міндеттемесі. Компания өз акцияларын сатып алуға құқылы.

Акция бірнеше түрге жіктеледі (1 сурет):

1 сурет. Акциялардың жіктелуі

Акциялар бір жағынан, бір акционерден екіншісіне беру, екінші жағынан корпорацияны басқаруға қатысу құқығы бойынша бөлінеді.

Мұнда атаулы акция - бұл меншік иесі міндетті түрде корпорация тізілімінде тіркелуі керек акция. Акционер тек акционерлердің кітабында қанша және қай уақытта алғаны туралы жазылған акция иесі болып саналады [2, 21-бет].

Ұсынушыға арналған акция - иесінің тегі мен аты-жөні корпорация кітабында тіркелмеген акция. Кітапта тек акциялардың жалпы саны көрсетілген.

Акционерлік қоғамның немесе шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаражаты өсімін молайту процесінің ақшалай нысанда ұлғайтылатын негізгі тараптарын білдіреді және оны экономикалық заңнаманың талаптарына сәйкес жүзеге асыруға ықпал етеді. Олар ұлттық экономиканы одан әрі дамыту үшін қажетті ақшалай кірістер мен жинақтарды бөлу және пайдалану үшін қолданылады. Мұндай тиімді даму ұлттық экономиканы басқару жүйесінің маңызды экономикалық құралы, экономикалық қайта құрулардың қуатты құрамы болып табылатын корпорациялардың берік және жақсы қалыптасқан және ұтымды ұйымдастырылған құралдарынсыз мүмкін емес.

Акционерлік қоғам қаржысының бақылау функциясы кәсіпорын экономикасында маңызды рөл атқарады: сіз басқаруды есепке алмай және бақылаусыз жүргізе алмайсыз. Қаражат басқа экономикалық тетіктермен бірге экономиканы басқару процесінде, өндірістің өсуін ынталандыруда және еңбек ресурстарының ұтымды пайдаланылуына қажетті бақылауды қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Қаржыны бақылауды тек корпорациялар ғана емес, сонымен қатар осы қаражаттың жоғары қаржы-несие ұйымдары да жүзеге асырады. Корпорациялардың экономикалық қызметі саласындағы өндірістік қатынастардың ерекшеліктері таза қаржылық қатынастардың басқа ақша қатынастарымен үйлесуі олардың өндірістік капиталдардың ауыспалы айналымымен өте тығыз байланысты.

Акционерлік қоғам саласындағы қаржылық қатынастар олардың шаруашылық қызметі процесінде басқа шаруашылық жүргізуші субъектілермен мынадай топтарға ірілендірілген ақшалай қатынастардан тұрады:

- басқа да әртүрлі кәсіпорындар мен ұйымдар (өнімді сатудан түсетін түсімдер, ақша алу, сатудан түскен кірістер, материалдық шығындарды өтеу, бағалы қағаздарды сату, басқа кәсіпорындардың акциялары мен облигацияларына қаражат салу және т. б.);
- өзінің еңбек ұжымымен ынтымақтасады (бұл қатынастарға еңбекақы төлеу, сыйлық қорын құру, кірістерді бөлу және тұтыну қоры, жұмысшылардың қаражатын тарту кіреді) ;
- компанияның бөлімшелері арасында қаржы ресурстарын тиімді бөлумен;

- мемлекетпен-валюталық қорлар мен ресурстарды қалыптастырады: бюджетке салық төлеу кезінде, бюджеттен қаржыландыру кезінде, мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алу кезінде;

- банктермен (қаржылық қатынастардың бұл тобы банктік кредиттер алуды, оларды қайтаруды, кредиттер бойынша пайыздарды төлеуді, банктерге белгілі бір бос ақшаны уақытша пайдалануға беруді қамтиды);

- мүлікті, қызметкерлерді, коммерциялық және коммерциялық емес тәуекелдерді сақтандыру бойынша сақтандыру компанияларымен. [3, б. 31]

Акционерлік қоғамның қаржысына, бір жағынан, ортақ қаражаттың экономикалық сипатын сипаттайтын белгілер, екінші жағынан, әлеуметтік өндірістің әртүрлі салаларында қаражаттың жұмыс істеуіне байланысты ерекшеліктер тән. Осылайша, Корпорация қаражаты келесі белгілермен сипатталады:

- қаржылық қатынастардың әртүрлілігі, олардың нысандары мен мақсатты мақсаттарының әртүрлілігі;

- өндірістік жабдықтардың міндеттілігі және оларды қалыптастыруға, ұлғайтуға және қайта бөлуге байланысты қатынастардың пайда болуы;

- жоғары белсенділік, кәсіпорындардың шаруашылық қызметінің барлық тараптарына әсер ету мүмкіндігі;

- корпорациялардың қаржысы бүкіл қаржы жүйесінің айқындаушы негізі болып табылады.

Осылайша, корпорациялардың қаржысы дегеніміз-өнімді өндіруге немесе қызмет көрсетуге, ақша қорларын сатуға және құруға, бөлуге және пайдалануға байланысты экономикалық қатынастар.

Корпорация қаражатын тиімді ұйымдастыру кәсіпкерлік қызметті қаржыландыруды және оны кредиттеуді жүзеге асырады. Оның басты мақсаты-нарықтық ортада корпорацияның жоғары кірісі мен шығындарын азайту [4, б.41].

Нарықта қаржы микродеңгейде мемлекеттік реттеу құралдарының бірі болып табылады, ал нақты қаржылық шешім қабылдауды меншік иесі жүзеге асырады. Негізінен корпорация нақты қаржылық шешімдер қабылдайды және өндіріске қаражат салады, яғни корпорацияның қаржыгерлері.

Акционерлік қоғамның қаржылық саясаты стратегиялық және тактикалық міндеттерді мақсатты түрде іске асыруға бағытталған - корпорация тауарының нарықтағы өтімділігін арттыру немесе сұранысты ұлғайту активтер мен меншікті капиталдардың рентабельділігін арттыру, баланстық төлем қабілеттілігі мен өнімділігін сақтау, акционерлердің жағдайын жақсарту және инвестициялық ахуалды жақсарту болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Закон Республики Казахстан «Об акционерных обществах» от 13 мая 2003г. № 415 с изменениями и дополнениями;

2. Абдулина А.М. Сборник научных проектов «Казахстан на пути к новой модели развития», «маркетинг в Казахстане», Алматы, Экономика, 2000;

3. Законы РК «О государственном имуществе», «Об акционерных обществах», «О товариществах с ограниченной и дополнительной ответственностью», Гражданский кодекс РК, Кодекс РК «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)», Бюджетный кодекс РК, Трудовой кодекс РК и др.

4. Көшенова Б. «Рынок ценных бумаг» Алматы -2015г;

Кадырова Г. А., Рахимжанова А. К.
**ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СРЕДСТВ АКЦИОНЕРНОГО
ОБЩЕСТВА**

В статье отражены результаты исследования средств акционерных обществ РК, их экономическое значение. Рассмотрены теоретические основы средств акционерного общества, а также определены проблемы и перспективы развития акционерных обществ.

Kadyrova G. A., Rakhimzhanova A. K.
**ECONOMIC SIGNIFICANCE OF THE FUNDS OF THE JOINT-STOCK
COMPANY**

The article reflects the results of the study of the funds of joint-stock companies of the Republic of Kazakhstan, their economic significance. The theoretical foundations of the funds of a joint-stock company are considered, as well as the problems and prospects for the development of joint-stock companies are identified.

УДК 657.37

Onyshchenko O.V.
Ph.D. in Economics, Associate Professor of Accounting and Finance Department,
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, Kremenchuk, Ukraine
oksanakremenchug@gmail.com

**THE ROLE AND PLACE OF MANAGEMENT REPORTING IN
INCREASING THE EFFICIENCY OF THE FUNCTIONING OF ENTERPRISES**

The article has been devoted to the study of the role of management reporting for the needs of enterprise management and the justification of its proper composition, which would contribute to providing the management apparatus with relevant information aimed at the implementation of effective management decisions. The expediency of forming management reporting as the main source of accounting and analytical data for management is argued. The approaches of scientists to the components and structure of management reporting, to the stages of functioning of the management reporting system, which will involve the procedure of continuous improvement, are considered.

Any growth and scaling of business is possible only if entrepreneurs overcome a number of transformational challenges. One of the first is the introduction of management accounting. High-quality management accounting allows you to receive reliable information about the financial and economic state of the business. Unlike accounting reporting, which is aimed at external users, management accounting is intended for internal use. In particular, managers and business owners need appropriate information support in order to plan, control and improve the efficiency of economic activity.

The purpose of management reporting is to provide managers at all levels of management with reliable, operational and useful information for the current and strategic management of the company's activities. The types and structure of management reporting depend on the level of management. After all, there are no uniform forms of reports that would satisfy the needs of all institutions and organizations; optimally, they are divided into those related to the financial status and results of activities, key performance indicators, implementation of various budgets. But every enterprise, being interested in its own financial stability, should form management reports that will reflect the main indicators of its liquidity, solvency, profitability, probability of bankruptcy.

For the implementation of management accounting and the formation of the company's management reporting based on it, the following actions should be taken:

- determine the goals and appropriate users of management reporting;
- determine the person responsible for the preparation of management reporting;
- to form the financial structure of the business (sales, production, purchases, etc.);
- determine the list of necessary management reports and indicators;
- to determine the methodology of preparation of reports.

The management system independently creates its own internal reporting system capable of providing timely information necessary for making operational and strategic decisions based on the results of the enterprise's activities. Such reporting should be understood as systematized information about resources, costs, income and results of activity by selected business processes and centers of responsibility, necessary for planning, control and regulation of activities.

The structure of management reporting depends on the specifics of the company's activities, but there are basic forms that are considered generally accepted. A review of the scientific literature [1-3] shows that the management reporting of the enterprise is formed in terms of three components:

- 1) Reporting on the financial situation and results of the enterprise;
- 2) Reporting on key performance indicators;
- 3) Reporting on the implementation of enterprise budgets.

In addition, it should be noted that all this reporting should be considered in a complex manner.

At the same time, including the main forms of financial reporting (balance sheet, or statement of financial position, statement of financial results, or statement of comprehensive income, statement of cash flow, statement of equity and notes to financial statements) in the composition of management reporting is not correct, because the purpose of research by scientists and management practitioners is precisely to distinguish these concepts in order to increase the effectiveness of management decision-making.

Although management reporting is not regulated, the presentation format, set of indicators and algorithms for their calculation are not legally defined, but, like any reporting, it is regulated at the level of the economic entity by relevant internal regulatory documents. The source of management reporting, unlike financial reporting, can be not only accounting data in the value dimension, but also a wide range of indicators of the enterprise, institution, organization, competitors, economic entities of the region, the country, which are involved in order to achieve certain management goals and can be presented in any measurements.

Reporting requirements should be formulated by heads of responsibility centers and other persons who belong to management personnel and who need internal management information in the performance of their duties. Managers should explain to accountants and other executors that they create reports, the need for this information, the types, volumes and terms of submission. Usually, in most cases, internal reports are developed and compiled in accordance with the standards and structural construction of this enterprise.

The main requirements for the format and content of management reporting are accessibility for perception, the degree of detailing of information, the procedure for drawing up reports, and the need for their standardization. The report should be sufficiently simple, clear, and concise to avoid ambiguous interpretation. The names of the reporting forms and their sections must be formed so that the executor and the user understand their purpose and features as much as possible. The frequency of providing periodic reports depends on the time during which the information is relevant and useful for operational management decisions, that is, the information must be reported at the time of its occurrence.

At the current stage of management, the decision regarding the formation of the internal reporting of the enterprise in practice is often ill-conceived, the forms are imperfect, and the

indicators are redundant and uninformative. Therefore, clear regulation of management reporting is important.

Chizhevska L.V. and N.T. Kulikov [4] note that for the successful organization of the management reporting system at the enterprise, it is necessary to foresee organizational, methodical and technological aspects at three stages of the functioning of such a system, which will involve the procedure of continuous improvement of the management reporting system. The task at the organizational stage is to ensure the maximum flexibility of the management reporting process by predicting the maximum number of possible options and ways of combining indicators, building forms and ways of presenting them. At this stage, the chosen accounting policy receives the appropriate design to meet the formal requirements specified in the order on the management reporting system of the enterprise. At the stage of drawing up management reporting, the management reporting system operates in the usual "request - response (result)" mode. At the stage of adaptive changes, constant development and methodological reflection of the management reporting system to the changing conditions of the internal and external environment of the enterprise are ensured, which is designed to ensure a quick reaction to their changes with the subsequent restructuring of such a system.

The implementation of management accounting and management reporting provides a number of advantages to top management and business owners:

- reduction of the company's expenses due to the normalization of all indicators;
- accounting and control over the efficiency of the use of enterprise resources;
- obtaining complete and high-quality information in terms of business processes, departments, cost structure, sales structure, employee efficiency, efficiency of use of business resources, other;
- control of receivables and payables, implementation of the payment calendar.

The effectiveness of management reporting directly depends on the criterion of efficiency - the timeliness of reporting, submission and processing. Information can be operational under the condition of automated data processing, which is one of the ways to improve the company's internal reporting system. Therefore, a necessary condition for the creation of a perfect system of management reporting is the grouping of information data, the consistency and form of reports, a functional approach to the accumulation and generalization of information.

References:

1 Shepel T.P. (2018) *Rol i mistse upravlinskoi zvitnosti v pidvyshchenni efektyvnosti funktsionuvannia pidpriemstv [The Role and Place of Managerial Reporting in Improving the Efficiency of Enterprises]. Investments: practice and experience, 16, 31–34. (in Ukrainian)*

2 Halytskyi O.M. (2014) *Rol i mistse upravlinskoho obliku v pidvyshchenni efektyvnosti vykorystannia materialno-tekhnichnoi bazy silskohospodarskykh pidpriemstv [The role and Place of Management Accounting in Improving the Efficiency of the Material and Technical Base of Agricultural Enterprises]. Ekonomika ta derzhava, 1, 36–39. (in Ukrainian)*

3 Semenysheva N.V. *Formuvannya upravlinskoyi zvitnosti instyucijnyx odynych za centramy vidpovidalnosti. Oblik, Ekonomika, Menedzhment: naukovi notatky. 2016. V. 1 (9). Part 2., 105– 113.*

4 Chyzhevska L.V., Kulikova N.T. *Organizacijni zasady systemy upravlinskoyi zvitnosti promyslovogo pidpryyemstva. Visnyk ONU imeni I.I. Mechnykova. 2014. T. 19. V. 2/6., 125– 129.*

Онищенко О.В.

КӘСІПОРЫНДАР ҚЫЗМЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДА БАСҚАРУ ЕСЕПТІЛІГІНІҢ РӨЛІ МЕН ОРНЫ

Мақала кәсіпорын менеджменті қажеттіліктері үшін басқарушылық есептің рөлін зерттеуге және оның дұрыс құрамын негіздеуге арналған, бұл басқару аппаратын

тиімді басқару шешімдерін жүзеге асыруға бағытталған өзекті ақпаратпен қамтамасыз етуге көмектеседі. Менеджмент үшін бухгалтерлік есеп пен аналитикалық мәліметтердің негізгі көзі ретінде басқарушылық есептілікті қалыптастырудың орындылығы дәлелденеді. Басқарушылық есеп берудің құрамдас бөліктері мен құрылымына, үздіксіз жетілдіру тәртібін қамтамасыз ететін басқару есеп беру жүйесінің қызмет ету кезеңдеріне ғалымдардың көзқарастары қарастырылады.

Онищенко О.В.

РОЛЬ И МЕСТО УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ОТЧЕТНОСТИ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ

Статья посвящена исследованию роли управленческой отчетности для нужд управления предприятием и обоснованию ее правильного состава, который способствовал бы обеспечению аппарата управления актуальной информацией, направленной на реализацию эффективных управленческих решений. Аргументирована целесообразность формирования управленческой отчетности как основного источника учетно-аналитических данных для руководства. Рассмотрены подходы ученых к компонентам и структуре управленческой отчетности, к этапам функционирования системы управленческой отчетности, которые будут предусматривать процедуру постоянного совершенствования.

UDK 33

Tsyhan R., Ostroushko A.

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
Kremenchuk Ukraine
artem.ostroushko2003@gmail.com

METHODS AND CLASSIFICATION OF RISKS

The article considers the author's method of distribution and classification of risks in accordance with the objectives of different factorial methods.

Risks are an integral part of the existence of our society. In the process of creating and developing market-production relations, the main aspect that has passed through time has been and will be risks.

However, an important element is the understanding of the type of risk, its essence and nature, that is why it is necessary to develop a methodology for risks and their assessment. In the methods of classification, most scientists adjust only by the method of analysis of factor elements - a method in which the main, dominant factor is determined on the basis of which classification and further redistribution are carried out.

According to the author, this technique is insufficient for a full understanding of the type of risk. As an alternative to the existing type, a method of complex analysis built on a step-by-step way of risk research was proposed, namely the causes of occurrence, areas of their influence, cause-and-effect relationships and methods of combating them, the scale of influence [Tab. 1.1.].

Tab. 1.1

Pros and cons of dominant factor and complex analysis[2]

Dominant method		Complex method	
Pluses	Cons	Pluses	Minuses
Ease of use Time costs The possibility of finishing	Superficiality of consideration Lack of clarity A variety of authors	Comprehensive review Completeness of the problem Clarity of the proposed method of countering	Complexity Required volume of information Time is spent on finding solutions

According to the complex method, the first stage is the classification of types of risks according to various indicators. In connection with this, the author proposed his own classification based on the method of factor distribution. Factor distribution is the division of phenomena and events according to various indicators and factors that can be grouped by some relevant similar features.

Tab. 1.2

Types of risks [1,3]

Type of risk	Explanation
Persistent	Risks that exist constantly and do not cease their activity even after a long period of time
Temporary	Risks that exist constantly but show an active phase only for a certain period of time and then disappear
Periodic	The emergence of such risks is possible in seasonal goods, as demand periodically arises and the corresponding periodic risk arises
Commercial	Directly related to the commercial side of the enterprise, i.e. the payment process, exchange rate differences and risks associated with
Information	Risks are related to the availability of information resources, its quality and its freshness
Anthropogenic	Risks that are directly related to people, personnel, their characteristics and risks, including diseases, old age, and emergency situations caused by them
Political	Risks are caused by the political situation, bills, international relations and the political climate in the world
Technological	Risks are associated with the technological revolution, the process of technology aging, product improvement, production savings and competitiveness
Legal	Induced risks are directly related to the legal environment in the country, its regulatory and legal acts, frameworks, instruments of influence
External	Risks are caused by external factors that exert their influence on the enterprise and as a result create unpredictable situations and exert external influence on the enterprise
Internal	Risks are caused by internal factors and from
Active	Risks that constantly exist in some area and do not stop affecting even after a long period of time
Passive	Risks that have a passive effect of influence and do not manifest themselves, but only create the effect of some pressure

Environmental	Risks are related to the impact of activities and their results on the environmental impact of the product and production process on the environment
Social	Factors are related to society and the influence it dictates through tools of influence on the enterprise

In the process of allocating risks by their key elements, one should take into account, in particular, some factors that can exert influence and in accordance with which to exert influence, which will strengthen risks and, conversely, level their influence.

The economic situation in the country, the average well-being of the citizen, political stability, the presence of trade unions, legislation, norms of morality and order can be attributed to the main factors affecting the risks. One should not forget about the specific risks that exist and differ from each other according to the type and spheres of activity of the facility. Among the specific risks, the following can be distinguished:

- Time - risks associated with the time period that must be spent to complete the turnover of the asset.
- Technological - risks related to the specifics of production and their significance depends on the specifics of the activity.
- Market - risks arising on the markets with which the enterprise interacts.
- Innovative - depending on the field and its innovation process, appropriate risks arise that, as a result, create both positive and negative effects. In addition to the main risk situations listed above, digitalization of the world has an impact on risks as well.

Accordingly, IT management and systematization creates new gaps in the system of entrepreneurial work.

According to the classification proposed by the author, an additional type was added, namely: accounting/non-accounting. Accounting - risks that can be calculated, forecasted and, accordingly, displayed in financial statements, for use and calculation of future coefficients and indicators. Non-accounting – risk that cannot be reflected in financial reporting documents and can only be proposed and forecasted in the amount of the relevant value framework.

The use of risks in financial reporting will especially provide a new type of management that will be able to adjust its actions not only with the data of market research indicators, but also with the data of accounting risks, which will ultimately provide the enterprise with the most reliable information. As a conclusion, we observe that risks can be of many different types, that they all affect all aspects of existence and that is why further research is so important and necessary.

References:

1. *Economic encyclopedia. T. 3. - K., 2002.*
2. *Stress-testing of the enterprise's entrepreneurial activity using the synergistic method of risk assessment / V.D. Danchuk, L.S. Kozak, M.V. Danchuk Actual problems of the economy. 2015. No. 9(171). P. 189–198.* 8. *Semenyutina T.V. Conceptual foundations of the formation of the national standard of risk management of enterprises in Ukraine. Sustainable economic development. 2013. No. 4(21). P. 140–144.*
3. *Lakiza V.V. The risk of regulation in the process of planning the production and economic activity of the enterprise. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Management and entrepreneurship in Ukraine: development stages and problems development 2015. No. 819. P. 58–65.*
4. *Chekalova N.E. Peculiarities of enterprise planning in conditions of uncertainty and risk. Business navigator. 2014. No. 2(34). P. 223–230.*

**Цыган Р., Остроушко А.
ТӘУЕКЕЛДЕРДІҢ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ЖІКТЕУІ**

Мақалада әртүрлі факторлық әдістердің мақсаттарына сәйкес тәуекелдерді бөлу және жіктеу авторлық әдісі қарастырылады.

**Цыган Р., Остроушко А.
МЕТОДЫ И КЛАССИФИКАЦИЯ РИСКОВ**

В статье рассмотрен авторский метод распределения и классификации рисков в соответствии с целями разными факторными методами.

УДК 338.465.4

Шевякова А.Л.

к.э.н., доцент кафедры правовых и финансовых дисциплин
ЧУ «Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан
shevyakova.anna@gmail.com

Петренко Е.С.

д.э.н., профессор кафедры теории менеджмента и бизнес-технологий
Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова, город Москва,
Россия
petrenko_yelena@bk.ru

**ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВНЕДРЕНИЯ ЭНЕРГОСБЕРЕГАЮЩИХ
ТЕХНОЛОГИЙ В СЕКТОРЕ ЖКХ КАЗАХСТАНА**

В статье рассмотрены проблемы, возникающие при внедрении энергосберегающих технологий в жилищно-коммунальном хозяйстве Казахстана. Несмотря на глобальный тренд энергосбережения и повышения энергоэффективности производства и предоставления услуг, в Казахстане практически не происходит внедрения энергосберегающих технологий коммунальными предприятиями.

Ключевые слова: *Казахстан, ЖКХ, энергосберегающие технологии, социально-ориентированные тарифы, экономика, эффекты от внедрения.*

В Казахстане как минимум 10 лет декларируется идея, что энергосберегающие технологии являются одним из ключевых направлений развития энергетической политики. При этом экономика Казахстана характеризуется высокой энергоёмкостью. Энергоёмкость - это ключевой индикатор, характеризующий устойчивость развития как страны в целом, так и энергетического сектора, также этот индикатор входит в число базовых в большинстве систем показателей устойчивости.

Степень изученности проблемы. Несмотря на то, что рассматриваемой теме посвящено очень много работ зарубежных авторов, некоторые практические вопросы, касающиеся проблем, связанных с использованием энергосберегающих технологий на коммунальных предприятиях, рассмотрены незначительно, и в Казахстане накоплено мало опыта в области энергосбережения [1-4]. Поэтому, по нашему мнению, существует необходимость рассмотрения причин недостаточного внедрения энергосберегающих технологий казахстанскими предприятиями и разработке мер по их использованию.

Для определения экономической эффективности потребления топливно-энергетических ресурсов при производстве ВВП в целом по Республике Казахстан рассчитывается показатель энергоёмкости ВВП, который определяется как отношение объема валового потребления топливно-энергетических ресурсов на все производственные и непроизводственные нужды в тоннах нефтяного эквивалента к

величине ВВП. В Казахстане за период 2014-2021 годов энергоёмкость ВВП находится в интервале 0,34-0,37 тонн нефтяного эквивалента на тыс. долл. США [5].

Базисным направлением, призванным в будущем заменить традиционные виды топлива, является переход на энергосберегающие технологии в рамках использования возобновляемых источников энергии, к которым относятся: твёрдая биомасса и животные продукты, промышленные отходы, гидроэнергия, геотермальная энергия, солнечная энергия, энергия ветра, энергия приливов морских волн и океана.

Это даёт не только значительное уменьшение расходов на энергетические затраты, но и имеет большие экологические плюсы. Энергосберегающие технологии в западной практике позволяют относительно простыми методами госрегулирования значительно снизить нагрузку на государственный и местные бюджеты, сдержать рост тарифов, повысить конкурентоспособность экономики, увеличить предложения на рынке труда.

Жилищно-коммунальное хозяйство представляет собой сектора экономики, обеспечивающие функционирование инфраструктуры населённых пунктов. По данным Бюро национальной статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан [5], включает:

- жилой фонд (105 тыс. многоквартирных домов);
- систему электроснабжения (199,5 тыс. км);
- теплосети (11,7 тыс. км);
- водопроводы (60,9 тыс. км);
- газовые линии (27,3 тыс. км).

Состояние дел в ЖКХ Казахстана примерно такое же, как и во многих странах постсоветского пространства: высокий износ сетей и оборудования, местами достигающий 70-80%, устаревшие технологии, социально ориентированные тарифы и недостаточное финансирование проектов ЖКХ.

За последние 10 лет в секторе развития и модернизации жилищно-коммунального хозяйства было разработано пять больших программ с бюджетами от 54 млрд. до 5,3 трлн. тенге. Каждый новый проект стартовал до того, как предыдущий подходил к логическому завершению.

Тем не менее, коммунальные предприятия крайне неохотно внедряют энергосберегающие технологии, и это происходит в силу следующих причин.

1. Отсутствие доступа к информации у руководителей предприятия из-за действующей системы учета энергозатрат. На казахстанских предприятиях редко проводится цеховой учет энергопотребления или процедура учета делается в целом по предприятию, и только одно из десяти коммунальных предприятий имеет автоматизированную систему учета потребления энергии. Это приводит к тому, что руководство предприятия не видит потенциала снижения затрат и к трудностям определения, какое оборудование обладает потенциалом энергосбережения.

2. Недостаточно информации о современных энергосберегающих технологиях, которые могут способствовать экономии энергозатрат. Не всегда информация об энергосберегающем оборудовании, которая распространяется через специализированные выставки, доходит до руководства коммунальных предприятий.

3. Руководители и специалисты предприятий не обладают достаточной информацией о возможностях энергосбережения. Многие руководители убеждены в том, что снижение энергозатрат никоим образом не повлияет на себестоимость выпускаемой продукции, так как возможность снижения энергозатрат ничтожно мала или экономически невыгодна, в то время как по данным зарубежной практики вполне реально снизить потребление энергоресурсов на 20-30 %. Государство до настоящего времени не смогло скоординировать действия всех участников рынка воедино, а потому мероприятия по повышению энергоэффективности зависят от желаний и мотивации руководителей предприятий. И это несмотря на существование в Казахстане с 2013 года

Закона Республики Казахстан от 13 января 2012 года № 541-IV «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности» [6]. Справедливости ради необходимо отметить, что он ориентирован больше на строительство новых объектов, потребляющих энергетические и водные ресурсы, чем модернизацию действующих.

4. Недостаток собственных средств для реализации энергоэффективных проектов. В результате многолетних проводимых обследований коммунальных предприятий были выделены такие недостатки проектов, как:

- длительные сроки окупаемости проектов в области энергосбережения и повышения энергоэффективности;
- низкий (социально-ориентированный и приемлемый) тарифов ЖКХ в Казахстане;
- и, как следствие, недостаток собственных средств для осуществления проектов, которые имеют высокий уровень инвестиционных затрат.

5. Отсутствие системы стимулирования работников предприятий ЖКХ к энергосбережению и энергоэффективности. Большое значение имеет разработанная на предприятии система мотивации службы главного энергетика, призванная стимулировать тотальную заинтересованность персонала службы в конечном результате — снижении общего энергопотребления.

При этом нельзя сказать, что в секторе ЖКХ не проводятся соответствующие работы. Жилищно-коммунальный сектор (согласно данным Бюро национальной статистики) потребляет 14-18% выработанной электрической энергии и 40-50% тепловой энергии, при этом доля потребляемой тепловой энергии за последние 5 лет выросла с 42,23% до 58,47%.

Для обоснования необходимости внедрения энергосберегающих технологий на предприятиях ЖКХ в Казахстане необходимо:

1) По возможности найти именно институциональную необходимость, желательно с четким указанием статьи Кодекса Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI «Экологический кодекс Республики Казахстан» [7] и/или Закона Республики Казахстан от 13 января 2012 года № 541-IV «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности».

2) Определить финансовую эффективность проекта в реальных ценах на энергоносители в Казахстане и/или тарифов для необходимых ресурсов и в большинстве случаев, к сожалению, получить отрицательные результаты.

Помимо вышеизложенного, также необходимо учитывать сложившуюся практику функционирования коммунальных предприятий в Казахстане. Например, для ГКП «Астана су арнасы» (как ведущего предприятия в секторе ЖКХ Казахстана и наиболее легко финансируемого государством, учитывая статус столицы) были предложены неоднократно различные энергосберегающие технологии.

Ситуация 1. Для канализационных очистных сооружений было предложено техническое решение по установке тепловых насосов в аэротенки. Но действующая схема очистки сточных, а именно отстойники (первичные и вторичные) и аэротенки предусматривали открытое исполнение (как и на большинстве КОС в других городах Казахстана). Климат города резко континентальный. Зима - холодная, продолжительная, малоснежная, в некоторые годы суровая. Продолжительность морозного периода - 245 дней, а продолжительность зимы 5-5,5 месяца. Устойчивый снежный покров образуется обычно в середине ноября на срок 130-140 дней. Средняя температура января -17° С. Абсолютный минимум в отдельные зимы доходит до -52° С. И забор из аэротенков даже 1 градуса тепла в период с середины октября по конец марта приводит к полной остановке ступени биологической очистки. Решение по внедрению технологии было принято отрицательное. Кейс коррелируется практически на все КОС Казахстана.

Ситуация 2. Использование вторичных энергоресурсов. Также для КОС г. Нур-Султана было внесено концессионное предложение о вторичном использовании илового осадка. Но согласно пункту 5 Приложения к Постановлению Правительства Республики

Казахстан от 6 ноября 2017 года № 710 «Об утверждении перечня объектов, не подлежащих передаче для реализации государственно-частного партнерства, в том числе в концессию» (с изменениями от 13.03.2021 г.) водохозяйственные сооружения (плотины, гидроузлы, другие гидротехнические сооружения), имеющие особое стратегическое значение, за исключением водохозяйственных сооружений (водозаборных сооружений, насосных станций, водопроводных очистных сооружений), обеспечивающих водоснабжение в том числе и г. Астана не подлежат передаче для реализации государственно-частного партнерства. Поскольку выделение из состава ГКП «Астана су арнасы» отдельного юридического лица, отвечающего только за переработку илового осадка не возможно институционально, финансово и технически, данное предложение также было отклонено. Кейс коррелируется практически на все КОС Казахстана.

В Казахстане, как в стране с активным вмешательством государства в экономику, именно государство должно мотивировать потребителя принимать решения об эффективном использовании энергии. Энергосбережение, как основная часть ресурсосбережения, стимулирует реальный и социальный секторы экономики, инвестиционную и бюджетную сферы, бизнес. Реализация принципов государственной энергосберегающей политики при региональной правовой поддержке энергоэффективных проектов должна быть основана на принципе обязательности, предусматривающем обеспечение требований рационального использования и экономного расходования энергоресурсов.

Для более быстрого распространения современных энергосберегающих технологий, по нашему мнению, необходимо создать справочник наиболее эффективных решений, который существует в зарубежных странах. Это помогло бы специалистам оценить возможность использования тех или иных технологий, а также затраты на их реализацию.

Список использованных источников

1. *Chepel S.V. Energy intensity of development and the preconditions for its abatement: An econometric analysis, with emphasis on the CIS countries // Digest Finance. – 2017. – № 4(244). – p. 456-467. – doi: 10.24891/df.22.4.456*
2. *Cornillie J., Fankhauser S. The energy intensity of transition countries // Energy Economics. – 2004. – № 3. – p. 283-295. – doi: 10.1016/j.eneco.2004.04.015*
3. *Deichmann U., Reuter A., Vollmer S., Zhang F. Relationship Between Energy Intensity and Economic Growth: New Evidence from a Multi-country Multi-sector Data Set. - Washington, DC: The World Bank, 2018.*
4. *Morin, J.-F. 2018. Concentration Despite Competition: The Organizational Ecology of Technical Assistance Providers. Review of International Organizations Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s11558-018-9322-7>*
5. *Официальный интернет-ресурс Бюро национальной статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан. Получено с www.stat.gov.kz*
6. *Закон Республики Казахстан от 13 января 2012 года № 541-IV «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.08.2022 г.)*
7. *Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI «Экологический кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.01.2023 г.)*

Шевякова А.Л., Петренко Е.С.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰРҒЫН ҮЙ-КОММУНАЛДЫҚ ЭНЕРГИЯ ҮНЕМДЕУ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУДІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Мақалада Қазақстанның тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығында энергия үнемдеу технологияларын енгізу кезінде туындайтын проблемалар қарастырылған. Энергия үнемдеудің және өндірістің және қызмет көрсетудің энергия тиімділігін арттырудың жаһандық трендіне қарамастан, Қазақстанда коммуналдық кәсіпорындардың энергия үнемдеу технологияларын енгізуі іс жүзінде жоқ.

Shevyakova A.L., Petrenko E.S.

**PRACTICAL ASPECTS OF INTRODUCING ENERGY SAVING
TECHNOLOGIES IN THE HOUSEHOLD AND UTILITIES SECTOR OF KAZAKHSTAN**

The article deals with the problems arising from the introduction of energy-saving technologies in the housing and communal services of Kazakhstan. Despite the global trend of energy saving and increasing the energy efficiency of production and provision of services, there is practically no implementation of energy-saving technologies by public utilities in Kazakhstan.

Абдиназимов Ш.Н. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ – ТИЛ БИЛИМИНИҢ ЖАҢА ТАРАҰЫ.....	4
Латыпов Ф.Р. ДРЕВНЕЙШИЙ ТЮРКСКИ СУБСТРАТ В ЯЗЫКЕ ГЕТО-ДАКО-ФРАКИЙСКИХ НАДПИСЕЙ.....	8
Көпбаева М.Р. ӘДБИЕТТЕН АРНАУЛЫ КУРС ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	13
Айтенова Д.О. «ЖОО ӘДБИЕТТІ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР».....	17
Абдрахманова А. ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ – ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ КІЛТІ.....	22
Абдрахманов Р.Х., Абиьлгазин С.И. МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН ТЕРМИНДЕР.....	26
Абыкенова М.Қ. ҚАЗАҚ ӘДБИЕТІ САБАҒЫНДА КОММУНИКАТИВТІК ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҰЙЫМДАСТЫРУ.....	32
Абылбаева Б.А., Мейрамова Ж.М. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКЕМЕЛЕРДЕ ТІЛДІ МЕҢГЕРТУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН МОДУЛЬДІК ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	36
Абылбаева Б.А., Мұхамеджан Ә.Ә. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКЕМЕЛЕРДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ.....	40
Асанова Ж.С. ЫБЫРАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ, ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ӨНЕР- БІЛІМНІҢ МӘНІ.....	43
Әбілқасов Ғ.М., Абдиманова К.К., Абылқасова Г.М. ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ.....	48
Бердиходжиева С., Сембиев Қ.З. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ЖҮЙЕ.....	51
Бердиходжиева С., Сембиев Қ.З. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗТҮРЛЕНІМДІК ЖҮЙЕ.....	55
Билялова Д.Б. ҚАЗАҚ ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ, ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	59
Елубаева А.С. ҚАЗАҚ ДРАМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ШОЛУ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ.....	63
Кәрігүл Ж., Сембиев Қ.З. ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ).....	68
Исмаилова Р.Н. МАҒЖАННЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕМІ.....	73

Кәрігүл Ж., Сембиев Қ.З. ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ КӨЗДЕРІ.....	78
Каримова А.С., Ильясова Г.Б. БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	82
Макажанова М.Т., Дәуенова М.А. ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ДИАЛОГТЫҚ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ.....	85
Нұрлан Н., Сембиев Қ.З. ТОЛЫМСЫЗ СӨЙЛЕМДЕР ЖӘНЕ ОҢАШАЛАНҒАН АЙҚЫНДАУЫШТАР.....	88
Нұрлан Н., Сембиев Қ.З. ҚЫСТЫРЫНДЫ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫЛЫҒЫ.....	94
Оразхан А.О. ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫ.....	100
Советхан А., Сембиев Қ.З. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТОПОНИМДЕРІНІҢ СТРАТИГРАФИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ.....	104
Советхан А., Сембиев Қ.З. АНА ТІЛІНІҢ НЕГІЗІНДЕ ЖАСАЛҒАН ТОПОНИМДІК АТАУЛАР.....	108
Таймасова Ж.Б. ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО Р.БУРКИТБАЕВОЙ-НУКЕНОВОЙ.....	112
Торемуратова Р.А. МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ БАҒДАРЛАМА АРҚЫЛЫ ТІЛ ДАМЫТУ С АБАҚТАРЫН ӨТКІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ.....	114
Хасен М.Ә., Хасенова Ғ.А. ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОЙ ӨЗЕГІ.....	118
ТІЛДЕР-МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС НЕГІЗІ ЗНАНИЕ ЯЗЫКОВ-ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ	
	
Артюхова А.А., Елисеенко К.В. СМЫСЛОВАЯ ВАЖНОСТЬ НАРЕЧИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	123
Abeldinova A.T. DEVELOPMENT OF SKILLS AND ABILITIES OF DIALOGIC SPEECH AT THE INITIAL STAGE OF TEACHING ENGLISH.....	125
Aristanova A.A. STRATEGIES OF WORK ON THE FORMATION OF WRITING AND WRITING SKILLS AMONG STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS AT THE SECONDARY LEVEL OF EDUCATION.....	128
Бегматова Р.Ф. НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТАКТИКИ ЗРИТЕЛЬНОГО КОНТАКТА В ДОСТИЖЕНИИ КООПЕРАЦИИ В ПРОЦЕССЕ НЕМЕЦКОЙ И УЗБЕКСКОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ.....	132
Belyaeva S.M. MIND-MAPPING AS A MEANS OF SYSTEMATIZATION OF FOREIGN LANGUAGE KNOWLEDGE OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN THE LEARNING PROCESS.....	135
Gazikhanova Z. G., Abilkassimova G., Vyakhireva L.S. TEACHING GRAMMAR AS A KEY ASPECT OF A FOREIGN SPEECH.....	138

Mustafina K.Y., Gazikhanova Z.G. THE INCORPORATION OF CULTURAL STUDIES INTO MODERN PRIMARY LANGUAGE EDUCATION.....	132
Gazikhanova Z.G., Telek R. EFFECTIVE STRATEGY-BASED INSTRUCTION IN THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS.....	146
Гришанин Д.С. АКТУАЛЬНОСТЬ ЯЗЫКОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВ СОВРЕМЕННОГО МИРА В СФЕРЕ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	149
Дубровина С.В. ТРУДНОСТИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ ГОВОРЕНИЮ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ.....	152
Дубровина С.В. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В СТАРШЕЙ ШКОЛЕ.....	157
Yermek T.A., Nurmagambetova A.A. "BLOG" AS A PROJECT TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF WRITING SKILLS AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS.....	162
Жанабаев Д.К. ҚАЗІРГІ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ӨСПІ КЕЛЕЖАТҚАН ЖАС ҰРПАҚТЫҢ ОТАНСҮЙГІШТІК СЕЗІМІНЕ ТӘРБИЕЛЕУ.....	165
Жетписбаева Ж.С. КОНСТРУКТИВИСТСКИЕ ИДЕИ КАК ФУНДАМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ.....	169
Kaztaeva G.M. USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH LESSONS.....	172
Ondybayeva G.Zh., Gazikhanova Z.G. TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING SKILLS OF STUDENTS OF LANGUAGE SPECIALTIES (LEVEL B2).....	175
Sembaeva U.K. COMMUNICATIVE METHODS OF FORMING FOREIGN-LANGUAGE LEXICAL SKILLS OF STUDENTS AT PRIMARY SCHOOL.....	179

Абдақимов Д.А. ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ВОИС.....	184
Aliyeva L.R., Aliyeva D.O. SOME ISSUES OF COPYRIGHT PROTECTION ON THE INTERNET.....	189
Арыстанбеков М.А., Серимов Е.Е., Смагулова Г.С. ЖАЗАНЫ ӨТЕУДЕН МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН-ШАРТТЫ ТҮРДЕ БОСАТЫЛҒАНДАР МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ.....	192
Әбдіжәми А.Ж., Балғожина Д.Г. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ.....	196
Ерубайев Е.Б. МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ САРАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	201
Есмағанбетов Е. С., Әбдіжәми А.Ж. ШАРТ БОЙЫНША АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕСІ.....	208
Дүзбаев Н. ПАРАҚОРЛЫҚҚА ДЕЛДАЛ БОЛУ – ҚЫЛМЫС.....	212
Зольникова А.С., Шведчикова Е.В. ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: ПОНЯТИЕ И ВИДЫ.....	215
Кабжанов А.Т. ФЕНОМЕН НЕПРАВОВОГО ЗАКОНА. ПАРАДОКСЫ ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РК.....	218
Кабышева С.Р. АЛИМЕНТТІК МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	223
Казанаева Л.И., Кабжанов А.Т. АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «ПОДСТРЕКАТЕЛЬ К ПРЕСТУПЛЕНИЮ» И ПРОБЛЕМА КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПНЫХ ДЕЯНИЙ.....	228
Карстен Т.И., Нукушева А.А. РЕГУЛИРОВАНИЕ НАСЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ, ОСЛОЖНЕННЫХ ИНОСТРАННЫМ ЭЛЕМЕНТОМ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	232
Кенжина С.А. ВЛИЯНИЕ СМИ НА ПРАВОСОЗНАНИЕ МОЛОДЕЖИ.....	235
Малдыбаев А.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ФУНКЦИЯНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	239
Моховиков В.В., Николаева Е.А. ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ЗАКОНОТВОРЧЕСТВА КАК УСЛОВИЕ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРИНЯТИЯ И РАЗРАБОТКИ ЗАКОНОВ.....	243
Николаева Е.А., Колегова Е.Ю. ЭЛЕМЕНТЫ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ В АРБИТРАЖНОМ СУДЕ КАССАЦИОННОЙ ИНСТАНЦИИ.....	246
Николаева Е.А., Продан К.С. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА ГРАЖДАН НА ОБРАЩЕНИЯ В ОРГАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И ОРГАНЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ.....	250

Николаева Е.А., Тарасова О.Е. ГОСУДАРСТВЕННАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ПОДДЕРЖКА: ПРОБЛЕМА ДЕФИНИТИВНОГО ХАРАКТЕРА.....	253
Оспанова Г.С., Жүкен І.А. ЗАКЛЮЧЕНИЕ ЭКСПЕРТА КАК ОСОБЫЙ ВИД ДОКАЗАТЕЛЬСТВА.....	255
Победина М.Ю., Шведчикова Е.В. РОЛЬ ЯЗЫКА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПОНЯТНОСТИ И ОПРЕДЕЛЁННОСТИ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ.....	258
Рахимбекова Л.Е., Нукушев А.А. САМОЗАЩИТА ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ.....	261
Русалева А.Г. ЗАКОННОСТЬ КАК ГАРАНТИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕЛОВЕКА, ЕЕ АКТУАЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ.....	265
Садыкова К.К. ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСТАНА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ.....	268
Сатенбеков Н.К. ҚЫЛМЫС ЖАСАҒАН АДАМДАРДЫҢ СОТТЫЛЫҚ АТАҒЫ.....	272
Серімов Е.Е., Қордашева А.А. ИМАНДЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖӨНІН СӨЗ ЕТСЕК.....	276
Тарасова О.Е., Николаева Е.А. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПАСПОРТНО-РЕГИСТРАЦИОННОГО РЕЖИМА.....	282
Төретай А.Ө., Байкенжина К.А. АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ БАСҚА ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДАН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ.....	284
Турлаев А.В., Иманбеков М.М. ПРОБЛЕМЫ ОФОРМЛЕНИЯ УТРАТЫ КАЗАХСТАНСКОГО ГРАЖДАНСТВА ЛИЦАМИ, ПОСТОЯННО ПРОЖИВАЮЩИМИ ЗА ПРЕДЕЛАМИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	288
Тұрымбет Ә.І., Байкенжина К.А. АДАМДАР ТОБЫ ЖӘНЕ АДАМДАР ТОБЫНЫҢ АЛДЫН АЛА СӨЗ БАЙЛАСЫП ЖАСАҒАН АДАМ ӨЛТІРУ ҚЫЛМЫСЫН САРАЛАУ.....	292
Шахитзатқан Ж.Ш. ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ҰҒЫМДЫҚ МӘНІ.....	296
Шведчикова Е.В. КЛАССИФИКАЦИЯ ВИДОВ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ.....	299
Шведчикова Е.В. ГЕНЕЗИС И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПОНЯТИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РОССИИ.....	302
Шереметьева К.И., Шведчикова Е.В. КОЛЛИЗИИ В ПРАВЕ: ПОНЯТИЕ, ВИДЫ И СПОСОБЫ РЕШЕНИЯ.....	306

Ахметова Б.Т. ЭКОНОМИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕМЕСІ.....	301
Бузаубаева П.Н. БЮДЖЕТ ПРОЦЕСІН АВТОМАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ ЦИФРЛАНДЫРУ	312
Glukhova V., Kravchenko K. ANALYSIS OF STATE FINANCING EXPENDITURES FOR NATURE PROTECTION IN THE TERRITORIAL COMMUNITIES OF THE POLTAVA REGION OF UKRAINE.....	315
Ильяс М.Б. НЕОБХОДИМОСТЬ НАЛОГОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОХОДОВ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	318
Кадырова Г.А., Жеңіс Ж.Д ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДАН РЕНТА ТӨЛЕМДЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ДАМУЫ	323
Кадырова Г.А., Рахимжанова А.К. АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМ ҚАРАЖАТЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ.....	327
Onyshchenko O.V. THE ROLE AND PLACE OF MANAGEMENT REPORTING IN INCREASING THE EFFICIENCY OF THE FUNCTIONING OF ENTERPRISES.....	331
Tsyhan R., Ostroushko A. METHODS AND CLASSIFICATION OF RISKS.....	334
Шевякова А.Л., Петренко Е.С. ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВНЕДРЕНИЯ ЭНЕРГОСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕКТОРЕ ЖКХ КАЗАХСТАНА.....	337

«ЗАМАНАУИ ӘЛЕМДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

Материалы
Международной научно-практической конференции
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD
The materials of the international scientific-practical conference

Том 1

Бас редакторы *Борамбаева М.Н.*
Редактор *Шешенбаев Ж.Р.*
Техникалық редактор *Қартабаева.С.Х.*

Басуға 22.04.2023 қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 43,5 б.т.
Таралымы 150 дана. Әріп түрі «Times New Roman»

«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубеева көш., 14